

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

16. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár

2018

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

16. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár
2018

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők: Benedek József, Veres Valér

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasszerkesztés, korrekció

András Zselyke

Fordítás, angol korrekció

Bogdán Andrea

Honlapfelelős: Dániel Botond

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugariilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

Folyóiratunk a ProQuest, GESIS, DataCite, CEEOL és az Index Copernicus nemzetközi
adatbázisok által jegyzett, a tanulmányok online letölthetők a CEEOL oldaláról.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

PRIMĂRIA ȘI CONSILIUL LOCAL
CLUJ-NAPOCA

VISIT CLUJ
The Heart of Transylvania

ROMÂNIA
1918-2018 | SĂRBĂTORIM IMPREUNA
CLUJ-NAPOCA

TÁMOGATÓ AZ RMDSZ ÉS
A COMMUNITAS ALAPÍTVÁNY

Proiect realizat cu sprijinul Primăriei
și Consiliului Local Cluj-Napoca

Tartalom

1. Összpont: Társadalmi változás, innováció

Bevezető: Társadalmi átalakulás a rendszerváltás óta.....	9
Benedek József, Kocsiszky György, Veresné Somosi Mariann: Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: technológiai innovációtól társadalmi innovációig.....	11
Szendi Dóra: A társadalmi innovációs potenciál mérésének lokális szintű lehetőségei.....	31
Nagy Zoltán, Sebestyén Szép Tekla, Szendi Dóra: Smart cityk teljesítménye a visegrádi országokban	59
Kovács Imre, Megyesi Boldizsár: A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében.....	83
Veres Valér: Társadalmi-gazdasági változás és fejlődés Romániában, közép- és kelet-európai kontextusban	105
Lovas Kiss Antal: A határon átívelő lakóhelyi mobilitás az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén, Románia európai uniós csatlakozását követően...	151
Dániel Botond: Az erdélyi magyar szociális háló szerkezetének, erőforrásainak elemzése	169

2. Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben

Hadas Miklós: Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban	207
---	-----

3. Szempont – Recenziók

Magyar Nándor László: Sziszifuszi munka? Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon	233
Veres Valér: Nemzet és migráció: „otthon” és Európában.....	241

A szerzőkről.....	247
-------------------	-----

ET

ÖSSZPONT: TÁRSADALMI VÁLTOZÁS,
INNOVÁCIÓ

1

Bevezető

Társadalmi átalakulás a rendszerváltás óta

Az 1989. évi rendszerváltás óta eltelt évtizedekben Románia és a többi közép- és kelet-európai ország jelentős átalakuláson ment keresztül. Politikai és társadalmi szempontból a egy-pártrendszerű kommunista/államszocialista diktatúrák többpártrendszerrel működő demokráciák irányába indultak el, a központosított, kézi vezérlésű közigazgatás pedig a decentralizáció és az önkormányzatiság, esetenként a regionalizáció irányába is elmozdult. Társadalmi szempontból a változások jelentős értékrend- és társadalmi szerkezetbeli változásokkal jártak, mind a magánszféra, mind pedig a közszféra területén. A változásokat több tekintetben pozitív jelleget ítélnéljük meg (középosztályosodás, jóléti társadalom, termékbőség, jövedelmek növekedése, szolgáltatások bővülése, szabadságjogok), de vannak negatívan értékelhető jelenségek is (jövedelmi egyenlőtlenségek, szegénység növekedése, szegregáció, kisebbségellenesség, gyűlöletbeszéd).

Gazdasági szempontból az átalakulás a központosított, állami tulajdonú tervgazdaságból a magántulajdonra épülő piacgazdaságra való átmenetet jelentette.

Az átalakulási folyamatok fontos alakító tényezője volt a volt Szovjetunió és a régi vasfüggöny között elterülő országok számára a NATO és az Európai Unióhoz való felzárkózási folyamat, e folyamat megítélése túlnyomórészt pozitív, de újabban egyre gyakrabban megjelennek az euroszkepticizmus hangjai is.

Szociológiai és demográfiai szempontból a társadalmi átalakulásnak más, világméretű trendek is keretet szabtak. A 20. század utolsó harmadában alakulnak át az európai társadalmak az ún. posztindusztriális, szolgáltató társadalmakká, demográfiai szempontból a második demográfiai átmenetnek nevezett jelenség terjedt el, valamint mindezeket áthatja az egyre erősebb globalizáció. Ezek a hatások elérik Közép- és Kelet-Európa országait is, és, többnyire néhány évtizedes megkésettiséggel, ugyancsak 1990-től kibontakoznak azok az értékrendbeli változások, amelyek a fogyasztási mintákat, az értékrendet közelebb viszik a régi „nyugati” világhoz.

A 21. században a társadalmi átalakulás, társadalmi fejlődés egyik fő alappilléret a tudásalapú gazdaság, a kutatás-fejlesztés (K+F) és az innováció képezi. A tudás szűkös gazdasági erőforrás, területi megoszlása nagyon egyenlőtlen. Az utóbbi felveti azon alapvető kérdést, hogy milyen tényezők határozzák meg a tudás és innováció területi koncentrációját, illetve melyek azok a régiók és települések, ahol tudásalapú fejlesztéseket érdemes támogatni? A kérdésnek különös jelentősége van térségünkben, ahol a rendszerváltáskor a Nyugathoz képest jelentős lemaradás volt jellemző a technológiai fejlődés tekintetében. Általánosan elfogadott, hogy az innováció mértékét három tényező határozza meg: képzettség, oktatási és kutatási infrastruktúra, támogatási szakpolitika. Az államilag irányított tervgazdaság, az oktatás és kutatás nemzetközi elszigetelődése a szocializmus koraszakában hátráltatták, sőt úgy is fogalmazhatnánk, hogy döntő módon aláásták a technológiai fejlődés esélyeit. A szocialista etatizmus, illetve az extenzív iparosítás és urbanizáció nem tudták biztosítani az átmenetet a tudásalapú, információs társadalomba. Az átmeneti, 1989-et követő időszakban az előbb jelzett lemaradás mértéke némileg csökkent, de számottevő, áttörő változások nem történtek, a magasan képzett munkaerő elván-

dorlása és a rossz politikai és szakpolitikai döntések (pl. alacsony állami K+F ráfordítás) miatt. Ennek eredményeként egyrészt úgy látszik, hogy Románia és Közép-Kelet Európa tartósan az európai innovációs térség periferiáján maradnak. Másrészt, az innováció erős területi koncentrációjának hatására felerősödtek a gazdasági magtérsegek és a perifériák közötti regionális jövedelemegyenlőtlenségek. Ezzel magyarázhatjuk azt az irányváltást, amely a innováció vizsgálatában két évtizeddel korábban alakult ki, amely a figyelmet a műszaki és természettudományos innovációkról az úgynevezett társadalmi innovációkra irányítja. Az utóbbi az egyetlen, periférikus térségek számára is hozzáférhető innovációtípus, amely magában foglal minden olyan újítást, amely egy adott helyi közösség jólétén javíthat.

Az Erdélyi Társadalom 2018. évi első tematikus száma a fent vázolt témák, folyamatok elemzését, értékelését megcélzó tanulmányokat, jelentéseket, recenziókat gyűjtött össze, amelyek egy térség, régió, ország vagy akár összehasonlító vonatkozásban több ország társadalmi vagy gazdasági átalakulásának egy aspektusát vizsgálta az 1990 és 2017 közötti időszakban. A tanulmányok egyik fontos csoportja a társadalmi átalakulást az innovációs fejlődés szempontjából közelíti meg, összehasonlítva a közép- és kelet-európai régió országait, annak kisebb régióit, különös tekintettel Magyarországra és Romániára, és azon belül a magyarlakta régiókra. Továbbá a tanulmányok többi része sokféle megközelítésben vizsgálja a társadalmi változás és fejlődés kérdéskörét. Románia nemzetközi mutatók alapján történő fejlődésbeli pozíciójának európai kontextusban történő változásától kezdve a közép- és kelet-európai smart cityk témáján és a határmenti kistérségek fejlődésén át és a szociális szolgáltatások, szervezetek fejlődésének vizsgálatáig sokféle megközelítést olvashatnak az Erdélyi Társadalom 1/2018. számában.

Lapszámfelelős szerkesztők
BENEDEK JÓZSEF, VERES VALÉR

Benedek József¹, Kocsiszky György²,
Veresné Somosi Mariann³
**Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati
kérdései: technológiai innovációtól
társadalmi innovációig⁴**

Kivonat

Az elmúlt három évtizedben az innováció kérdése kiemelt szerepet játszott a települések, régiók, országok fejlődésének, versenyképességének magyarázatában. Tanulmányunkban áttekintést nyújtunk ezekről a fejleményekről. Kiemeljük a társadalmi innováció kérdéskörét, amely újabb fejlődési paradigmaként körvonalazódik.

Kulcsszavak: technológiai innováció, társadalmi innováció, regionális fejlődés, gazdasági növekedés

Abstract. Some Theoretical and Practical Considerations on Innovation: from Technological Innovation to Social Innovation

In the past three decades innovation played a key role in the explanation of local, regional and county level development and competitiveness. This study gives an overlook on this development. It emphasizes the question of social innovation as a new development-paradigm.

Keywords: technological innovation, social innovation, regional development, economic growth

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Benedek, József; Kocsiszky, György; Veresné Somosi, Mariann (2018). Az innováció vizsgálatának elméleti és gyakorlati kérdései: technológiai innovációtól társadalmi innovációig. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 11–30. <https://doi.org/10.17177/77171.206>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

- 1 Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajztudományi Kar, Magyar Földrajzi Intézet, jozsef.benedek@ubbcluj.ro
- 2 Egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, regkagye@uni-miskolc.hu
- 3 Egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Vezetéstudományi Intézet, veresne.somosi.mariann@uni-miskolc.hu
- 4 A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című project támogatta. A project az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

I. BEVEZETŐ

A mérvadó nemzetközi szakirodalomban határozott konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az innováció a legfontosabb tényezője a gazdasági növekedésnek, a regionális és helyi fejlődésnek, illetve a társadalom átalakulásának. Ebben a tekintetben is jelentős eltérések jelentkeznek Európa nyugati és keleti makrorégiói között. Míg a nyugati államok költségvetésük jelentős hányadát fordítják az innovációhoz szorosan kapcsolódó kutatásra, fejlesztésre és oktatásra, a kelet-európai országok, közöttük Magyarország és Románia fejlesztési prioritásai között a kutatásfejlesztés harmadrangú cél. Ennek megfelelően, jelentős szakadék alakult ki a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országok innovációs teljesítménye között (Európai Bizottság, 2009). Talán ezzel is magyarázható, hogy a nemzetközi színvonalhoz tartozó egyetemek, kutatóműhelyek társadalomtudományi elsősorban innovációtémakörük publikációkkal szereztek jelentős idézettséget és tudományos elismerést. Ezt a hiányt jelen tanulmánnyal nem tudjuk és nem is kívánjuk pótolni, írásunk arra vállalkozunk, hogy áttekintsük az innováció térségi hatásaival foglalkozó irodalom négy irányzatát: gazdasági növekedés új elmélete, hosszú ciklusok elmélete, térbeli polarizáció elmélete és az új regionalizmus (jelentős mértékben Benedek, 2004; Benedek, 2006 alapján). Tanulmányunk célja, hogy a fenti négy irányzat áttekintésével jobban megérthessük az innováció regionális különbségeit meghatározó folyamatait Románia és Magyarország példáján. Ugyanakkor, meglátásunk szerint e négy irányzat tárgyalása mélyebb betekintést nyújt annak az analitikus keretnek a pontosításához, amelyet a társadalmi innováció képvisel, valamint a regionális és területi alapú politikák jobb megalapozásához.

2. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÚJ ELMÉLETEI ÉS A TECHNOLÓGIAI INNOVÁCIÓ

Az innováció szorosan kapcsolódik a technológiai fejlődéshez. Az utóbbit a szakirodalom az erős, azaz kvantifikálható és modellezhető fejlődési tényezőkhöz sorolja, a munkával, tőkével és természeti erőforrásokkal együtt. Aránylag nagy szakmai konszenzussal rendelkezik azon – eredetileg az endogén növekedési elméletekhez kapcsolódó – gondolat is, hogy ma már a városok, régiók és nemzeti gazdaságok fejlődésének legfontosabb tényezője a technológia. Technológia alatt általánosan egy bizonyos térségben felhalmozódott technológiai ismereteket, valamint a technológiai haladást vagy változást értjük. A technológiai ismeretek a termékekre vonatkozó ismeretek összege, amely magában foglalja a termelési tényezők és a munkaszervezés sajátos, termékspecifikus kombinációit (Rigby, 2000). A szakirodalomban megkülönböztetik a kódolt és piacon terjesztett ismereteket, illetve a hallgatólagos, a termelési gyakorlatokba és a vállalatok és alkalmazottak *know-how*-jába integrált (embedded) tudást (MacKinnon, Cumbers és Chapman, 2002). A technológiai változás ebben a felfogásban a technológiai ismeretek változását, terjedését jelenti, új termékek és termelési folyamatok, a termelési tényezők új kombinálása, a munkaszervezés új technikáinak az alkalmazása révén (Benedek, 2004).

A növekedés neoklasszikus elméleteitől eltérően, az új növekedésemelvények szerint a technológiai fejlődésnek központi szerepe van (Ács és Varga, 2000; Sternberg, 2001). Az elmélet szerint a humán tőkére és az ipari kutatásra és fejlesztésre irányuló állami vagy magánberuházások váltják ki a technológiai tudás intra- és interregionális diffúzióját, amely a maga során megha-

tározza a növekvő hozadékokat. Az egyik legismertebb új növekedésmélet a – tanulmányunk szempontjából is jelentős – Romer-modell (Romer, 1990), amely a technikai tudást nem tekinti konkurenciálisnak (alkalmazása nem zárja ki, hogy mások fogyasszák), és részben kizáró jellegűként kezeli: a cégek – a szabadalom- és licenzrendszer segítségével – megtartják a saját kutatások eredményeinek egy részét, ami a tudás koncentrációjához, tehát fejlődési monopolhelyzetekhez vezethet. A Romer-modell az első olyan endogén növekedési elmélet, amelyben a piaci feltételek nem tökéletesek. Pontosabban a monopolista konkurencia a köztes termelőkre jellemző, míg a többi termelési szegmens (a kutatási-fejlesztési szektor és a végső termelők) tökéletes piaci feltételek között verseng. Továbbá a Romer-modell számít az ipari kutatásból mint a technológiai fejlődés fontos tényezőjéből származó diffúziós hatásokkal, az új növekedési elméletek egyéb változataitól eltérően, amelyek más tényezőkre alapoznak: Arrow-nál a gyakorlat általi tanulás („learning by doing”), Lucasnál az emberi tőkeberuházásokból származó túlszordulási hatások (Ács és Varga, 2000). Tehát, a Romer-modellben az új ismeretek létrehozása a humán tőke fejlettségi szintjétől és a szabadon hozzáférhető, szabadalmazás által nem elzárt ismeretek mennyiségétől függ. Ez utóbbi meghatározza a humán tőke termelékenységét. Így amennyivel nagyobb a hozzáférhető technológiai ismeretek mennyisége, annál nagyobb a humán tőke termelékenysége és annnyival kisebbek az új technológiai tudás termelési költségei. Az új, szabadon hozzáférhető technológiai tudás áramlásának viszont térbeli akadályai vannak, tekintettel arra, hogy ez személyes kapcsolathálónon át közvetíthető, amelyek intenzitása erősen távolságfüggő, még az internet korszakában is.

Az új növekedésméletek regionális dimenzióját gazdaságföldrajzosok dolgozták ki (lásd pl. Sternberg, 2001), elsősorban a gazdasági növekedési ráták regionális konvergenciájának és divergenciájának magyarázása céljával. Ezek szerint a regionális konvergencia vagy divergencia a humán tőke fejlettségének interregionális különbségeiből fakad, amelyek függvényében éles regionális különbségek mutatkoznak a növekvő hozadékokat illetően is. Ebben a kontextusban a humán tőke a népesség termelési képességeinek aggregált értékét képviseli (uo.), és fejlettségi szintje meghatározza a helyi vagy regionális növekedés intenzitását. A regionális divergencia fő okai tehát a következők (uo.): a szektorok fölötti tanulási hatások, amelyek meghatározzák a regionális megismerési szint növekedését; a szektorális tanulási hatások azokban az ágazatokban, amelyekre az illető régió szakosodott; a cégek és szállítók pozitív agglomerációs hatásai, melyek közül a legfontosabb a tranzakciós költségek csökkenése. Továbbá, a regionális konvergenciát a következők határozzák meg (uo.): a sikeres régiók utánzása, abban az esetben, amikor az utánzás költségei alacsonyabbak a technológiai innováció költségeinél; a technológiai tudás interregionális transzfere; a negatív agglomerációs hatások; az innovációk gyors terjedése, ennek segítségével az új tudás nem változik tartós komparatív előnnyé bizonyos régiókban, és ezáltal minden régió számára biztosított az új tudás hozzáférhetősége. Más szóval, ha a technológiai tudás globális közjává válik, a különböző típusú régiók fejlődési esélyei, legalábbis elméletben, egyenlők. Azonban ha a tudás helyi, regionális vagy nemzeti jószág, a magasabb fejlettségi szinten lévő régiók és a nagy urbánus régiók gyorsabban fognak növekedni, mint egyéb típusú régiók. Az empirikus vizsgálatok inkább az utóbbi változatot igazolták, sőt azt is kimutatták, hogy a legfejlettebb innovatív régiókban a tudás folyamatosan szakosodott az elmúlt három évtized során (Kogler, Essletzbichler és Rigby, 2016).

3. INNOVÁCIÓ ÉS IDŐ

Az innovációk keletkezésének és terjedésének időbeli változásával a gazdasági ciklikus elméletek foglalkoznak. Ezek közül a legnagyobb hatással talán a Kondratiev által 1926-ban kidolgozott **hosszú ciklusok elmélete** rendelkezik (Wallerstein, 1974). Az elmélet alapfeltételezése, hogy a technológiai innovációk rendszeres időközökben (ciklikusan) jelennek meg. Az úgynevezett alapinnovációk a növekedési iparágakban és a régió ágazati-gazdasági struktúrájában kiváltott módosítások által jelentős növekedési impulzusokat generálnak. A szakirodalom öt hosszú ciklust azonosított, amelyek tulajdonképpen megfelelnek egyes árváltozási ciklusoknak. Az utóbbiak hossza 50-60 évig, és egy növekedési fázisból áll, amelynek során az áremelkedési ráta felgyorsul, nő az infláció (az innovációk költségesek), és amelyet egy stagnálási vagy hanyatlási periódus követ, amikor az árak zuhannak (Knox és Agnew, 1994). Pontosabban minden egyes ciklus második részének stagnálási fázisai a vállalkozók azon tendenciájával magyarázhatóak, hogy a növekvő profitrátájú fázisban inkább a termelésbe és technológiákba irányítják beruházásaikat, ami egy adott ponton befektetési többletet és termelési telítettséget idéz elő.

Az első ciklus a 18. századi (1780–90) ipari forradalom után jelent meg, és textilipari (nagy-részt mechanizált), valamint vasipari innovációkon alapult, ezekhez hozzáadódik a textiliparban és a bányászatban egyaránt használt gőzgép feltalálása. A második ciklus a 19. század negyedik évtizedében jelent meg (1844–51), a szállítások (vasúti és hajó), valamint a vasipari innovációk alapján; a harmadik ciklus a 19. század vége felé (1890–95) jelent meg, a szállítási, gépipari (repülőgép és autó), telekommunikációs és vegyipari innovációk alapján; a negyedik ciklus a második világháború után jelent meg (1945–50), petrokémiai, az energetikai ipari (nukleáris erőművek), elektronikai ipar és szállítási (legfőképpen légi szállítás, de másfajta szállítás is) innovációk alapján. Ha figyelembe vesszük egy ciklus 50-60 éves átlagos időtartamát, akkor jelenleg az 5. ciklusban vagyunk, amelyben a mikroelektronika, digitális kommunikációs rendszerek, információs rendszerek, biotechnológia, valamint a genetika generálja a legtöbb technikai innovációt.

Regionális szempontból fontos, hogy mindegyik fejlődési ciklus új gazdasági centrumban jelent meg, kevés olyan eset van, amikor ugyanaz a centrum két innovációs és fejlődési ciklust generált. Az első ciklus több angliai régióban (Tyneside, Lancashire, West Riding, Yorkshire, stb.), Közép-Skóciában (Glasgow), valamint Wales északi és déli részén (Wrexham és Cardiff) jelent meg. Ezek tulajdonképpen még az iparosodás első fázisából (1760–1790) származó protoipari magterületek, amelyek bizonyos előnyökkel rendelkeztek: nyersanyaglelőhelyek (szén, vasérc), a szállítási rendszer kifejlesztése (hajózható csatornák) és nagyméretű gazdasági piacok jelenléte.

A második ciklus bizonyos angliai textil- és vasipari régiókat (Manchester, Leeds, Birmingham) foglalt magában, amelyekhez hozzáadódott több azonos ipari profilú kontinentális európai régió (Ruhr-vidék, Sambre-Meuse, Elzász, Basel), illetve két amerikai régió (az északkeleti part és a Nagy Tavak). Végül a harmadik és a negyedik ciklus más régiókhoz kötődik: Rajna–Majna, Rajna–Neckar, München, Milánó–Torino, a londoni régió, Katalónia, Randstad, Kalifornia. Fontos megjegyezni, hogy a fenti felsorolások csupán centrumrégiókat foglalnak magukban, ami nem jelenti azt, hogy az technikai innováció és iparosodás vezette fejlődésből egyéb nagytérségek kimaradtak volna (mint pl. a mai Magyarország vagy Románia területe),

a lényeges különbség az, hogy az utóbbiakban globális jelentőségű centrumrégiók nem fejlődtek ki.

Az első ciklusokban kialakult centrumrégiók fokozatosan elvesztik megszerzett előnyeiket, amennyiben nem sikerül alkalmazkodniuk az innovációkhoz, mint például a régi ipari centrumok esetében (Birch, MacKinnon és Cumbers, 2010; Hassink és társai, 2017). Más szóval az első fejlődési fázisokban felhalmozott előnyök nem bizonyultak elégségesnek a regionális hanyatlás elkerülésére. A hosszú ciklusok elméletének értelmében csak az adaptációs és innovációs folyamatok képesek arra, hogy új regionális fejlődési pályák alakulhassanak ki.

Természetesen egy fejlődési ciklusból nemcsak az innovatív centrumok vagy régiók húznak hasznot, hanem azok is, amelyeknek a lokalizációs előnyök alapján sikerül beruházásokat vonzaniuk az innovatív ipari ágazatokba vagy azokba, amelyek erős horizontális kapcsolatokkal rendelkeznek (szolgáltatásokat, nyersanyagokat vagy alkatrészeket biztosítanak) a fő növekedési ágazatokkal. Ily módon minden fejlesztési ciklusban a termelési tényezők új regionális eloszlása jelenik meg, ami egy régió felemelkedését vagy hanyatlását határozza meg. A növekedési iparágatok innovációinak megjelenésében meghatározó két tényező: új iparágaknak kedvező lokalizációs tényezők jelenléte (infrastruktúra, humán tőke, termelési költségek, stb.), valamint egy kedvező kulturális környezet, amely egyaránt magában foglalja a vállalkozói kultúrát és az egyes szervezetek – mint pl. a szakszervezetek, önkormányzatok – innovációkkal szembeni viselkedését.

Következtetésképpen a hosszú ciklusok elmélete a regionális fejlődést egy kiterjesztett globális komplexumba integrálja, egy időtengely mentén, amelyet növekedési és hanyatlási periódusok váltakozása jellemez, és amelynek létét nem lehet megkérdőjelezni. Az iránnyal kapcsolatos fő kritika arra vonatkozik, hogy az új ciklusok nem igényelnek feltétlenül új területeket. Empirikus vizsgálatok (pl. Krätke, 1995) egyik fő megállapítása, hogy *high-tech* iparágak és a kutatási-fejlesztési tevékenységek a nagy urbánus régiókba koncentrálnak. Továbbá, problematikus a régiók térbeli-időbeli globális mezőbe történő beillesztése is. A hosszú ciklusok elmélete által szolgáltatott magyarázat, nevezetesen, hogy a régiók helyét a globális rendszerben ezek innovációs képessége határozza meg, főleg a termelés területén, nem túl meggyőző, tekintettel arra, hogy teljességgel mellőzi egyéb fejlődési tényezők szerepét.

4. INNOVÁCIÓ ÉS REGIONÁLIS POLARIZÁCIÓ

A klasszikus, erős termelési tényezők közül a technológia a legkevésbé mobilis, elterjedése olyan különleges feltételeket igényel (képzett munkaerő, innovatív környezet, fejlett infrastruktúra, jelentős beruházások), amelyek területileg erősen koncentráltak. Tehát a technológia egyidejűleg fontos regionális polarizációs tényező is (Dicken és Lloyd, 1999). A regionális polarizáció elméletei szerint a gazdasági fejlődés a technológiai innovációs folyamatra és ennek alkalmazására korlátozódik, amely térben egyenlőtlenül eloszló, új fejlődési impulzusokat vált ki (Lasuén, 1973). Egy ilyen típusú fejlődési folyamat két komponenst tartalmaz: egy innovációs szektorális pólusok által képviselt idősíkot és egy városi pólusok által képviselt térbeli síkot. Az innovációk viszonylag kis számú, a fejlett gazdaságokban található globális városokban koncentrálnak, míg a városok és régiók többsége a technológiai innovációkat átveszi és adaptálja. Az utóbbi

intenzitása és gyorsasága a helyi környezet innovatív képességétől, valamint a kommunikációs infrastruktúra fejlettségi szintjétől függ. Így az innovációs folyamat fokozza mind a regionális polarizációt, mind a városi hierarchiaszintek közötti különbségek növekedését (Benedek, 2006).

A technológia mobilitása elsősorban a technológiai változáshoz kötődik (Benedek, 2006). Az utóbbi magában foglalja az technikai ismeretek termelését (invenció, feltalálás), az új ismereteknek a gazdaságba való bevezetését (innováció, újítás), valamint az új ismereteknek a gazdaságban való elterjesztését (diffúzió) (Rigby, 2000). A technológiai innovációt létrehozó jellegzetes intézmények a nagyvállalatok és egyetemek. Ezek térbeli agglomerációja nagymértékben meghatározza a technológiai innovációk regionális polarizációját, ami nem egyéb, mint az a folyamat, amelynek során az innovációk bizonyos régiókban koncentrálódnak. Ennek fő mozgatója a találmányok szabadalmaztatása, amelynek eredményeként az új technológiai ismeretek nem érhetők el az összes vállalat által. Alapvetően a technológiai innováció új ismeretek termelésének vagy meglévő ismeretek újfajta csoportosításának a folyamata, valamint ezek átalakítása termékeké vagy gyártási folyamatokká (Ács és Varga, 2000). Ezt nemcsak gazdasági tényezők határozzák meg, hanem egyéb, nem gazdasági tényezők is, mint: intézményi tényezők (normák, szabályok, szervezetek, vállalatok, ipari kutatási laboratóriumok, egyetemek, kormányzati kutatóintézetek, technológiai politikák stb.), szervezési, társadalmi-kulturális és politikai tényezők. Ma a globalizálódás következtében a politikai határok kisebb szerepet játszanak a gazdasági tevékenységekben, és az innovációk alapelemei inkább regionális, mint országos jellemzőket öltenek. A technológiai ismeretek térbeli diffúziója vagy adaptálása fejt ki a legnagyobb hatást a technológiai változásra, valamint a technológia regionális polarizációjára. A fenti összefüggések kiemelkedő jelentőséggel rendelkeznek Kelet-Közép-Európában, ahol a fővárosi régiókban koncentrálódó posztocialista gazdasági fejlődés fővárosközpontú, tehát erősen polarizált innovációs rendszereket hozott létre (Varga és Sebestyén, 2015; Benedek és Lembcke, 2017).

5. AZ ÚJ REGIONALIZMUS: IPARI TÉRSÉGEK, INNOVATÍV KÖRNYEZET, TANULÁS ÉS TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ

Az „új regionalizmus”-ként ismert, heterodox regionális kutatási irányzat meghatározó narratívájához tartozik az innováció kiemelkedő szerepe a régiók gazdasági felemelkedésében. Az „új regionalizmus” megjelenését közvetlenül a területi innovációs modellek ösztönözték (Legendijk, 2001; Moulaert és Sekia, 2003). Ezek közül a legjelentősebbek: az új ipari térségek (kaliforniai iskola), ipari övezetek (olasz iskola) és az innovatív környezet (GREMI Iskola). Mindegyik modellre jellemző, hogy három különböző evolúciós fázison ment át (uo.): kezdetben partikuláris regionális jelenségek tanulmányozására felhasznált analitikus-deszkriptív eszközökként jelentek meg. Utólag bizonyos gazdasági és szociológiai elméletek alapján magyarázó-elméleti jelleget kaptak, mint például a tanulás és az innováció elmélete, az intézményi elmélet, az endogén növekedés új elmélete, a szociális integráció elmélete, az ipari szervezés elmélete (uo.). Az utolsó evolúciós fázis megfelel e fogalmak előíró-stratégiai értékkel való felruházásával, és a regionális fejlődés normatív modelljeiként való felhasználásával. Mindhárom modell jelentős témánk szempontjából, mert ezek egészítették ki az eddig domináns, technológia-központú

innovációfelfogást egy társadalmi dimenzióval. Ezért, a következőkben bemutatjuk e három modell főbb jellemzőit.

a) A **kaliforniai iskola** (Scott, 1988; Walker és Storper, 1989; Storper, 1997) az endogén regionális fejlődés eszméjére épít. Többnyire a tranzakciós költségek gazdasági elméletén alapszik, amelyet a gazdasági fejlődés új elméletével, valamint a gazdasági reguláció elméletével kombinálnak (Lagendijk, 2001). Egyes, Dél-Kaliforniában végzett tanulmányok alapján az iskola képviselői arra következtetésre jutottak, hogy a piac és a kereslet változásának körülményei között a cégek a vertikális dezintegráció stratégiáját választják, amelynek segítségével bizonyos tevékenységeket más cégeknek engednek át. Ezeknek agglomerációs tendenciájuk van a tranzakciós költségek csökkentése miatt, az új agglomerációs térségeket pedig **új ipari térségekként** határozzák meg. Ez utóbbiak, tehát a termelés új szervezési formáinak, valamint a cégek belső stratégiáinak (belső flexibilizáció) eredményeként jelennek meg. A cégek agglomerációs tendenciáihoz adódik különböző szektorális ágazatokban történő specializációjuk, amelyet a hallgatóságos megismeréshez való hozzáférés szükségessége idéz elő a termelési folyamatban.

b) A párizsi **Innovatív Környezet Európai Elemző Csoportja (GREMI)** (Aydalot, 1980; Crevoisier és Maillat, 1991; Camagni, 1995), a csúcstechnológiai régiókról (a kaliforniai Szilícium-völgy), az ipari övezetekről (a harmadik Olaszország) és technopólusokról (Cité Scientifique) készített néhány tanulmány alapján a múlt század nyolcvanas éveiben kidolgozta a regionális fejlődés új modelljét, az **innovatív környezetet**. Ez magában foglalja az innovációs folyamat második dimenzióját is (a gazdasági mellett), nevezetesen a szervezetek és a köztük lévő viszonyok innovációját, amelynek keretében a gazdaság – kultúra viszonyára, a gazdasági szervezés és termelés regionálisan differenciált módozatára, valamint az innovatív tevékenységekben részt vevő, összes regionális szereplő közötti viszonyra kerül a hangsúly. A gazdasági elméletektől eltérően az innovatív környezet fogalma a tér és a gazdaság közötti dialektikus viszony létének gondolatán alapszik: a tér képezi a gazdasági folyamatok lezajlásának keretét, és ez utóbbiak döntő módon hozzájárulnak a tér átalakításához.

A GREMI által kezdeményezett irányzatot nem lehet egyetlen tudományágnak tulajdonítani, interdiszciplináris jellege van (földrajz, közgazdaságtan, szociológia). Az innováció fogalmát az új növekedési elméletből veszi át, ahol technológia endogén tényezőként szerepel. A hallgatóságos megismerésen alapuló interaktív modell helyettesíti az innováció tradicionális lineáris modelljét. Ebben az értelemben az innováció folyamatos technikai fejlődést jelent, amely egy cég vagy szervezet belső erőforrásainak (know-how, kapcsolati tőke stb.) a külső környezetével való egyeztetésének az eredménye, és amely a cég hátra- és előreirányuló kapcsolataiban, más regionális szereplőkkel létrehozott viszonyokban vagy új termékek gyártásában nyilvánul meg. Az innováción keresztül zajlik le egy cég differenciálódási folyamata, amely megkülönbözteti a konkurenciától és más gazdasági szektoroktól (Crevoisier, 2001).

Ugyanakkor a GREMI jelentős mértékben inspirálódott a gazdasági szociológia szociális beágyazottság („embeddedness”) fogalmából, amely a társadalmi környezetnek a gazdaságra gyakorolt befolyását, valamint az innováció és vállalkozás támogatásának szükségességét a cégek és szervezetek közötti együttműködés és bizalom fejlődésével magyarázza (MacKinnon,

Cumbers és Chapman, 2002). Pontosabban a szociális integráció teszi lehetővé a gazdasági tevékenységek beillesztését a helyi szociális viszonyok hálójába. Két integrációs típus létezik (Bathelt és Glücker, 2003): a) a kapcsolati integráció két szereplő között létező gazdasági kapcsolatok minőségére vonatkozik. Két szereplő között ismétlődő gazdasági interakcióban olyan tapasztalatok születnek, amelyek alapján kölcsönös bizalom alakul ki a szereplők képességét illetően, a cégek közötti gazdasági kapcsolatokat nagyrészt a bizalom vezérli, amely a múltbeli tapasztalatok alapján alakul ki. A bizalom megmaradása képezi egyes lokális hálózatok kialakulási alapját, és ezt a folyamatot a szereplők térbeli szomszédsága is elősegíti, b) a strukturális integráció a több szereplő között létrejött gazdasági kapcsolatok minőségét fejezi ki. Pontosabban a bizalom kialakulását vagy elvesztését nem csupán a két szereplő közötti közvetlen viszony határozza meg, hanem a strukturális kontextus, amelyet az összes helyi vagy regionális szereplő alkot.

A fenti gazdasági és szociológiai irányzatok alapján alakult ki a GREMI alapvető gondolata: a gazdasági tevékenységek helyi és regionális szociokulturális környezetben gyökerező, intézményesített kapcsolatok hálózatában jönnek létre. A gazdaságot döntően befolyásolják a helyi/regionális kontextusok, fejlődési pályák (Amin, 1999). Következésképpen a GREMI-t meghatározó innovatív környezet fogalma a tudományos érdeklődés súlypontváltását is képviseli az eddig meghatározó agglomerációktól és új ipari térségektől, vagyis a pusztán gazdasági és anyagi input-output viszonyoktól a növekedés és az innováció szociális és intézményes dimenziója felé. Ez utóbbit a GREMI kompetitív előny forrásának tekinti egy tudásalapú gazdaságban. Anélkül, hogy egy koherens elmélet formáját öltötte volna, a GREMI irányzata három paradigmát foglal magában (Crevoiser, 2001): technológiai paradigma, amelynek értelmében a régió komparatív előnyei három elemből származnak: innováció, tanulás és know-how; a szervezési paradigma a termelési hálózatok, a kapcsolati tőke, valamint a regionális koordinálási mechanizmusok központi szerepét hangsúlyozza a fejlesztési folyamatokban; a területi paradigma kihangsúlyozza a szomszédság és a távolság szerepét az innovatív környezetek létrehozásában, és a területet szervezetnek tekinti, amely olyan cégeket, intézményeket és lakosságot foglal magában, amelyek fő célja a régiófejlesztés.

Az innovatív környezet irányzata kihangsúlyozza a kollektív **tanulási folyamatok** fontosságát az innováció és a növekedés helyi környezetben való megvalósításában (MacKinnon, Cumbers és Chapman, 2002). Ezek a cégen belüli és kívüli információk összegyűjtése és cseréje, illetve tudássá való alakítása folytán jönnek létre. Az új tudás generálásának csökkent belső kapacitása miatt a kis- és középvállalkozások rá vannak utalva a külső környezettel való informális információcserére. Következésképpen valamely cég innovációs tevékenységének kialakulása szorosan összefügg a régióban tevékenykedő más szervezetekkel létrehozott kapcsolatokkal: cégekkel, fogyasztókkal, szállítókkal, felsőoktatási intézményekkel, kutatási intézményekkel, regionális fejlesztési ügynökségekkel, kereskedelmi kamarákkal, technológiatranszfer-ügynökségekkel stb. (Hassink, 2001). A kollektív tanulási módszerek magukban foglalják a generációk közötti transzfert, a know-how-t, egyes menedzseri gyakorlatok és technológiák utánzását, a cégek közötti formális és informális együttműködést, a pénzügyi, kereskedelmi vagy technológiai információk hallgatolagos cseréjét. Különböző tanulási mechanizmusok alapján horizontális helyi dezintegrációk következnek be, új cégek jönnek létre, cégek közötti képzett személyek áramlása és informális információcseréje jön létre. Mindezek nagyon fontosak a regionális gazda-

ság dinamikája szempontjából. Camagni (1995) szerint a cégek (legfőképpen a kis cégek) a bizonytalanság és a részleges információk problémájával küszködnek, és az a tendenciájuk, hogy számos új rutint és funkciót fejlesszenek ki, amelyek az ellenőrzéshez, a szelekcióhoz, kodifikáláshoz, kereséshez és monitorozáshoz kötődnek. Ebben a kontextusban a helyi környezet a piac és szervezetek közötti operátor szerepét tölti be, amelynek az a feladata, hogy a helyi cégek közötti interdependenciák támogatása által csökkentse a bizonytalanságot és a kockázatot (uo.). Kihangsúlyozzák azon koordinációs mechanizmusok fontosságát, amelyek segítségével létrejönnek az innovatív környezet külső korlátait meghatározó és az együttműködésen alapuló rugalmasságot és tanulást előremozdító hálózatok (Crevoisier, 2001). Ugyanakkor az innovatív helyi környezet túlélése érdekében létfontosságúak az utóbbi és a globális termelési hálózatok közötti kapcsolatok. Ily módon a helyi hálózatok vertikális integrációja és ezeknek a standardizált termelés felé történő orientációja jelenti a legnagyobb veszélyt az innovatív környezet létezése és a régió hosszú távú fejlődése szempontjából. Következésképpen a tanulási és innovációs képesség képezi a régiók gazdasági felemelkedésének központi elemét, míg a regionális hanyatlást a tanulási és innovációs képesség hiánya váltja ki. Ezzel egy új regionális fejlődési modell körvonalazódik, amely a következőkön alapszik (uo.): a bizonyos térségekben előállított innovációk közötti verseny; a termelési rendszerek specifikus megszervezése helyi hálózatok formájában; a verseny elsősorban régiók és nem cégek között zajlik. Azok a legversenyképesebb régiók, amelyeknek sikerül innovatív környezetet létrehozniuk. Ily módon Camagni (1995) szerint az általános környezettel rendelkező régiók (ez az innovatív környezettel rendelkező régiók ellenpárja) három sajátos elemmel rendelkeznek: informális szociális kapcsolatháló, egy elkülöníthető térség és szimbolikus kohézió. Egy általános környezet egyetlen elem, nevezetesen az innovációs és tanulási képesség hozzáadásával innovatív környezetté alakulhat.

c) Az **olasz iskola** (Bagnasco, 1977; Becattini, 1989; Triglia, 2007) az **ipari övezetek** marshalli gondolatán alapszik, empirikus bázisát az Olaszország központi és északi régiójában végzett tanulmányok képezik. Ezen irányzat gyökerei az Alfred Marshall „Industry and Trade” („Ipar és kereskedelem”) című munkájához nyúlnak vissza (1921), amelyben Marshall úgy véli, hogy az ipari tevékenységet kétféleképpen lehet megszervezni: vagy nagyvállalatok formájában, vagy kisebb vállalatok formájában, amelyek kisebb, bizonyos iparágakban és övezetekben szagosodott térségekben találhatóak (Amin, 2000). Az utóbbi szervezési forma iránti jelenlegi nagy érdeklődés a világgazdaságban az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően bekövetkezett változásoknak tudható be, amikor a fordizmus válságát követően a kis- és középvállalkozások felfelé ívelő pályán fejlődtek, a nagyvállalatok által dominált fordizmustól eltérően. A design-intenzív keresleten és az új technológiák hozzáférhetőségén alapuló új piaci feltételek megkönnyítették ezt az evolúciót. A kaliforniai iskolával szembeni alapvető eltérés abban mutatkozik meg, hogy az olasz iskola a fejlődés szociális és gazdasági dimenziójára fekteti a hangsúlyt (a helyi közösség és a család szerepe, kézművességi hagyományok stb.), miközben az amerikaiak csupán egy gazdasági logikát fejlesztettek ki a régióra és a regionális fejlődés mechanizmusára vonatkozóan. Az irányzat alapfogalma is társadalmi jellegű: a gazdasági kapcsolatok integrálása a társadalmi-területi környezetbe. Ebben a kontextusban az innováció fogalma más értelmezést kap: szociális, nemlineáris és interaktív folyamatot jelent, amely kihangsúlyozza a társadalmi-kulturális struktúrák befolyását egyes régiók teljesítményére és versenyképességére, vagyis a regionális fej-

lődésre (Asheim, 2000). A helyi ipari növekedés alapját bizonyos helyi társadalmi-kulturális és intézményi tényezők hatása biztosítja.

Az olasz iskola empirikus kutatásai, akárcsak GREMI irányzata, az olaszországi **ipari övezetekből** indultak ki. Beccatini értelmezése szerint ezek viszonylag kis térbeli kiterjedésű társadalmi-területi entitásokat (innovatív régiók) képeznek, amelyekre az emberek és cégek közösségének aktív jelenléte jellemző egy történelmi és földrajzi szempontból is elkülöníthető térségben (Amin, 2000). Ehhez még hozzájárulnak más jellegzetességek is, mint például (Di Giovanna, 1996, Amin, 2000, Asheim, 2000): a nemzeti és nemzetközi piacokon aktív kis- és középvállalkozások dominanciája; externáliákból származó komparatív előnyök; egy olyan iparágazatban való szakosodás, amelynek fejlődése a helyi vállalkozói kultúrában komoly tradícióval rendelkező mesterségek alapján történt, mint pl. a textilipar; decentralizált termelési rendszer, mindegyik vállalat a termelési lánc egy specifikus termékének előállítására szakosodott; intenzív kötődések a termelési és kereskedelmi folyamat különböző szegmensei között; a termelés rugalmas alkalmazkodása egy dinamikus piac igényeihez (mint a textilárak piaca), a termékek gyors cseréje/módosítása, technikai innovációk segítségével; egy helyi termelési rendszer kialakulása.

Tehát, összegezve megfogalmazhatjuk, hogy az új regionalizmus a regionális fejlődésnek egy olyan magyarázatát dolgozta ki, ahol az innovációnak kiemelkedő szerep jut. Az innovációt kollektív tanulási formának tekinti, amelynek keretében a bizalom központi helyet foglal el. A bizalom a területi szomszédság és kevésbé a cégek területi diszperziójának feltételei között alakul ki. A bizalom alapján kialakult cégek közötti hálózatok a tanulás és a kompetitív előnyök forrásaivá válnak. A kodifikált tudás ubikvitásának feltételei között a különleges, hallgatólágos tudás helyei jelentős, nem materiális kompetitív előnyöket hoznak létre, mivel a hallgatólágos tudás cégek és személyek közötti szoros kapcsolatokon keresztül jön létre és adódik át. E kompetitív előnyök az inkább regionálisan, mint nemzeti szinten lokalizált cégek és intézmények közötti szociális viszonyokban rejlenek. A kapcsolati tőke felhalmozása és a nem kereskedelmi interdependenciák képezik a tanulás fő forrásait, és a tanulás lehetővé teszi a külső környezetben létrejött változásokhoz való regionális alkalmazkodást, vagyis a regionális fejlődést. A kollektív tanulási folyamatok – amelyek kumulatívak a helyi cégek közösségeiben – a cégek térbeli agglomerációját ösztönzik. A hallgatólágos tudás és kapcsolati tőke kialakulásának és fejlődésének fontos feltétele – a cégek közötti viszonyok stabilitása és kontinuitása mellett – a vállalatok térbeli szomszédsága, azaz bizonyos földrajzi térségben történő agglomerációja.

6. INNOVATÍV RÉGIÓK

A gazdaságföldrajz és regionális gazdaságtan kiemelkedő területi egysége és fogalmi elemzési kerete az úgynevezett **innovatív régiók**. Ezek meghatározó jegye az innovatív termelési struktúrák jelenléte, és kettős jelentőséggel rendelkeznek: egyrészt a gazdasági siker területi prototípusai, másrészt modellszerű, más régiók számára követendő („best practice”) fejlődéstípust képviselnek. (MacKinnon, Cumbers és Chapman, 2002). Ebben az értelmezési keretben a régiókat személyi tulajdonságokkal ruházzák fel, mint az innovációs és tanulási képesség, amelynek birtoklása vagy hiánya meghatározza gazdasági felemelkedésüket, illetve hanyatlásukat. E felfogás rányomta bélyegét a területi alapú politikákra is, elsősorban a regionális- és városfejlesztési po-

litikára, amelynek kiemelt céljává a technológiai tényező fejlesztése, az innovációs és tanulási potenciál növelése vált.

Az innovatív régiók az innovatív környezet térbeli megfelelői, amelyek gazdasága a magas technológiát alkalmazó ipari ágazatok és a fejlett és változatos terciér szektor meglétén alapszik. Ez nem annyira a sajátos lokalizációs és makroökonómiai tényezők hatásának az eredménye, hanem inkább az új tudás- és innovációelemek gyors fejlesztésén és értékesítésén, a jellegzetes vállalkozói kultúrán, a régió vállalkozásainak hálózati együttműködésén alapuló gazdasági-kulturális környezet specifikumából adódik. Habár térbelileg ez az innovatív környezet körülhatárolható az innovatív régió formájában, ez nem azonos a fizikai térrel, hanem magában foglal számos nem anyagi természetű elemet: régióspecifikus érték- és normarendszer, vállalkozói kultúra, koordinációs mechanizmusok stb. Nagyon fontos megjegyezni, hogy az innovatív régiók egy történelmi folyamat, a történelem során bekövetkezett felhalmozódások és változások eredményét képezik, ami a regionális-földrajzi analitikus eljárásnak hangsúlyozott történelmi jelleg ad, a kulturális és gazdasági jelleg mellett.

1. táblázat. *NUTS 2 régiók gazdasági és innovációs teljesítménye*

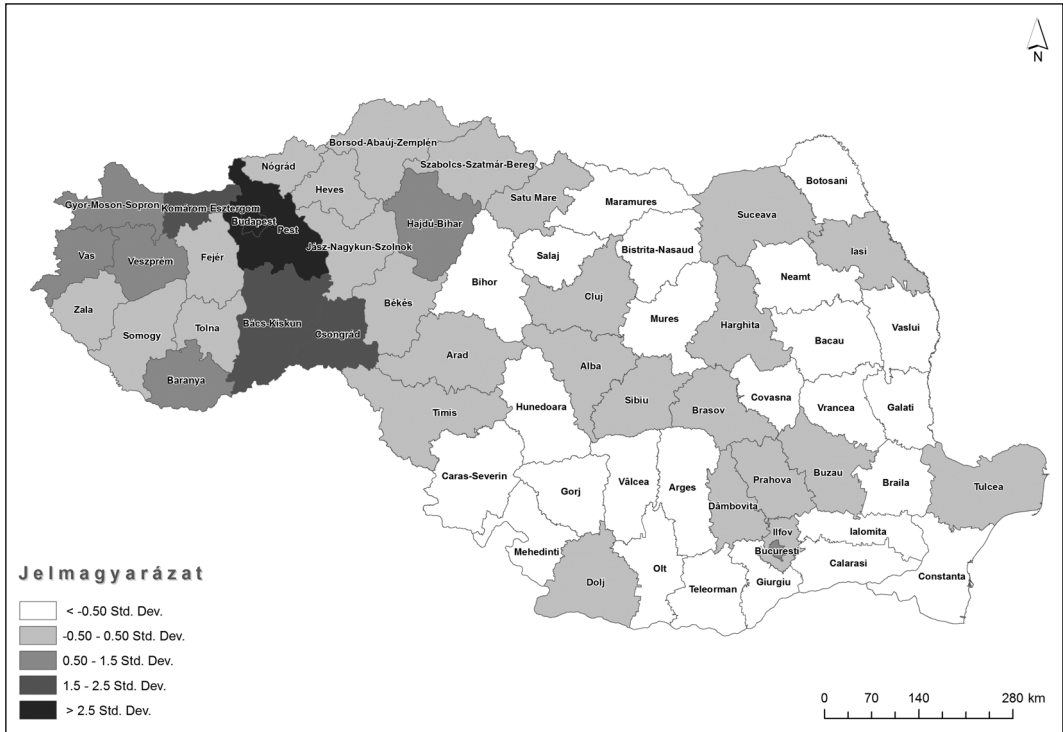
	Egy főre jutó GDP, pps, 2016	Szabadalmak/ 1 mil. lakos, 2012	K+F költségek, euró/lakos, 2015	Ezer főre jutó kutatók száma 2015	Felsőoktatásban hallgatók száma/ 1000 lakos, 2015
Közép-Magyarország	29 800	38,6	323	1144	55
Közép-Dunántúl	18 600	8,9	100	327	13
Nyugat-Dunántúl	21 500	7,8	71	309	20
Dél-Dunántúl	12 900	5,9	31	314	26
Észak-Magyarország	13 000	2,9	36	207	18
Észak-Alföld	12 500	5,8	77	326	24
Dél-Alföld	14 000	15,7	131	505	23
Nord-Vest	14 900	1,5	29	127	35
Centru	15 800	1,7	24	159	24
Nord-Est	10 400	1,4	21	131	21
Sud-Est	14 500	0,8	6	81	16
Sud-Muntenia	13 400	1,6	22	95	8
Bukarest–Ilfov	40 400	14,1	177	923	75
Sud-Vest Oltenia	12 400	0,3	12	104	15
Vest	17 600	3,3	36,1	222,5	32

Forrás: Eurostat

Az 1. és 2. táblázatokban összeállított, legfrissebb innovációs mutatókat felsorakoztató statisztika alapján körvonalazhatóak a NUTS 2-es szintű innovatív régiók Magyarországon és Romániában. Így, az 1. táblázatban jól követhető az innovációs teljesítmény alapján kialakuló régiórangsor, amelyet nagyrészt a két fővárosi régió, Közép-Magyarország és Bukarest–Ilfov, vezet. Kissé meglepően, az egymillió lakosra jutó szabadalmak tekintetében Bukarest–Ilfovot megelőzi Dél-Alföld, ami a Szegeden működő jelentős kutatási kapacitásokkal magyarázható. Az is jól látszik a táblázatban, hogy általánosan a magyarországi régiók innovatívabbak, mint a romániai NUTS 2-es régiók. Szintén, ha a szabadalmakat nézzük, a romániai viszonylatban második helyet elfoglaló Nyugat (Vest) régió értékét (3,3) minden magyar régió meghaladja, Észak-Magyarország kivételével.

Ugyanakkor az is látható, hogy a jó innovációs teljesítmény nem minden esetben jár megfelelően magas gazdasági teljesítménnyel. Például a már említett Dél-Alföld egy főre jutó GDP-jét meghaladja mindkét – gyengébb innovációs teljesítménnyel rendelkező – nyugat-magyarországi régió. Az egyetlen innovációs mutató, ahol Bukarest–Ilfov megelőzi a magyar fővárosi régiót az ezer lakosra eső felsőoktatásban hallgatók száma. A többi mutató esetében jelentős különbség mutatkozik a két fővárosi régió között, Közép-Magyarország innovációs teljesítménye jelentősen jobb, mint Bukarest–Ilfové. További érdekességként viszont a román fővárosi térség gazdasági teljesítménye jóval magasabb, mint a magyar fővárosi régióé. Malmberg és Maskell nagy hatású tanulmánya a fentihez hasonló helyzeteket azzal magyarázza, hogy az innováció formális mutatói elsősorban a kódolt tudásállományhoz kapcsolható, míg az innováció legfontosabb forrása a hallgatólagos tudás terjedéséhez kapcsolódó túlcsoportuláshatásokban található meg (Malmberg és Maskell, 2002). Hasonló következtetésekre jutottak Cebotari és Benedek is, romániai kontextusban (Cebotari és Benedek, 2017).

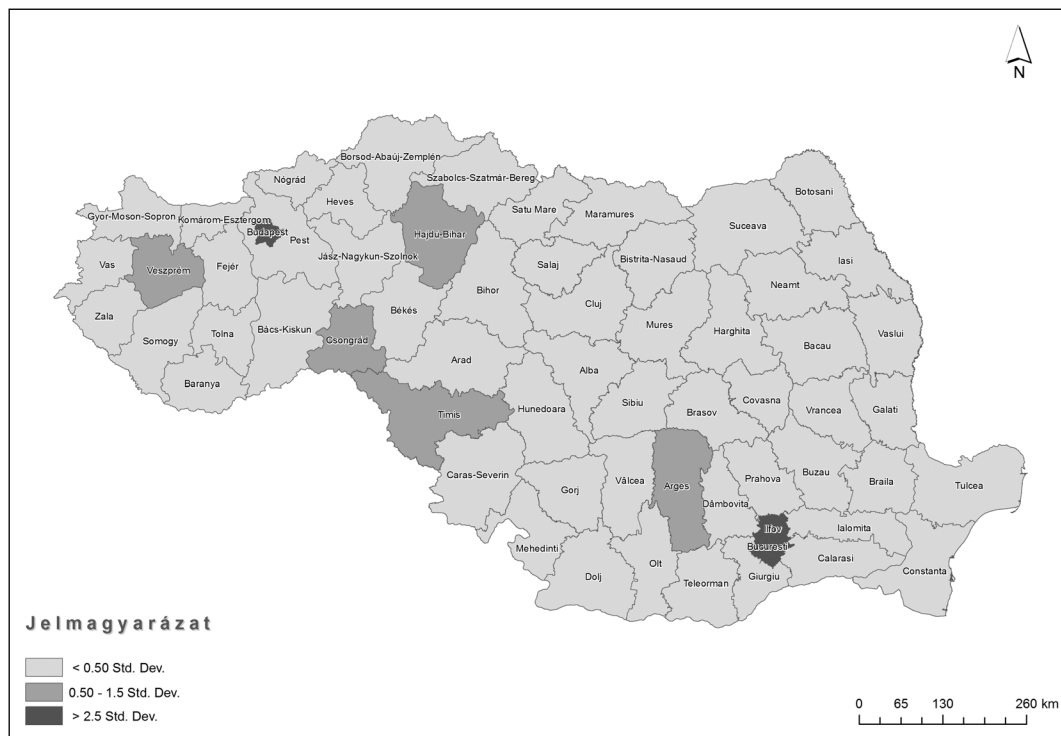
Az 1. és 2. ábrákon követhetjük két innovációs mutató (1 millió lakosra jutó szabadalmak száma és az egy lakosra jutó K+F költségek) területi megoszlását NUTS 3, azaz a megyék szintjén. Az 1. táblázatban felvázolt összefüggések érvényesek ezen a szinten is, de területileg részletesebbek. Így például világosabban körvonalazódik a magyar megyék jelentősebb szabadalmi tevékenysége. Ezen a területi szinten Bukarest a középmezőnyhöz tartozik. Ugyanakkor, az egy lakosra jutó K+F költségek tekintetében a vezető fővárosi térségek mögött körvonalazódik egy második olyan csoport (három magyarországi és két romániai megye), amely az átlagosnál jelentősebb innovációs tevékenységgel rendelkezik. Argeş kivételével mindegyik megye ebből a csoportból jelentős egyetemi központokkal rendelkezik. Az utóbbiaknak kiemelkedő szerep jut az innovatív régiók fejlődésében, mert jelentős tudományos és technológiai innovációs tevékenységgel rendelkeznek, magasan képzett munkaerőt képeznek, hírnevesek, és általában pozitív a róluk alkotott kép. Emiatt az egyetemek fejlesztését célzó befektetések az innovációs ipar vonzásának egyik eszközét képezik. Mindez azonban nem feltétlenül eredményezi az innovatív cégek megjelenését, mivel a kutatási eredmények és a képzett munkaerő nagyobb távolságból is hozzáférhető. Az egyetemek és ipar közötti társulások elősegítik ezt a folyamatot, elsősorban a városi agglomerációkban.

1. ábra. Szabadalmak száma egymillió lakosra (2012)

Forrás: Eurostat, INSSE (tempo online)

Továbbá, a fent említett csoport megyéi jelentős fejlesztéseket valósítottak meg ipari parkok és technológiai parkok létrehozásával, ami versenyképességük és innovatív kapacitásuk további megerősítéséhez vezetett. Gyengébben fejlett régiók nem tudták biztosítani az ilyen típusú fejlesztésekhez szükséges feltételeket, elsősorban korlátozott erőforrásaik miatt. Mindezekhez hozzá kell még fűzni, hogy jóllehet a szakirodalomban általános az egyetértés a technológiai tényező (főként az innovációk) döntő szerepéről a regionális fejlesztésben, egyelőre nem létezik egy általánosan elfogadott magyarázat a régiók innovációs képességében megmutatkozó különbségekre (Benedek, 2006). A tekintélyes mennyiségű empirikus megfigyelés ahhoz a gondolathoz vezetnek, hogy általában a városi agglomerációk és a fejlett régiók rendelkeznek a legmagasabb innovációs képességgel, anélkül hogy ennek az evolúciós mechanizmusa meg lenne magyarázva (Malmberg és Maskell, 2002).

2. ábra. Az egy lakosra jutó K+F költségek (euró, 2016)

Forrás: Eurostat, INSSE (tempo online)

A 2. táblázatban követhetjük a NUTS 2 régiók klasszikus mutatók alapján számított gazdasági (GDP) és innovációs súlyát. A 3. és 4. ábrák vizualizálják a NUTS 3-at, azaz megyék szintjén követhetjük a megyék részesedését a K+F foglalkoztatottakból, illetve a K+F ráfordításokból. Az adatok azt mutatják, hogy míg a gazdasági teljesítmény és a humán tőke területi megoszlása kiegyensúlyozottabb, a K+F tevékenységek térben erősen koncentrálnak. Például Magyarországon a K+F foglalkoztatottak több mint 60%-a a fővárosi régióban él, míg Romániában ez az arány valamivel kisebb, 50%. Ez megyék szintjén a fővárosi térségeken kívül Csongrád és Argeş megyékben jelent átlagnál jelentősen magasabb értékeket. Csongrád megyében újból Szeged kiemelkedő kutatási infrastruktúrájával magyarázható a helyzet, míg Argeş megyében az autógyártás rendelkezik jelentős kutatásfejlesztési kapacitásokkal.

2. táblázat. Régiók gazdasági és innovációs súlya

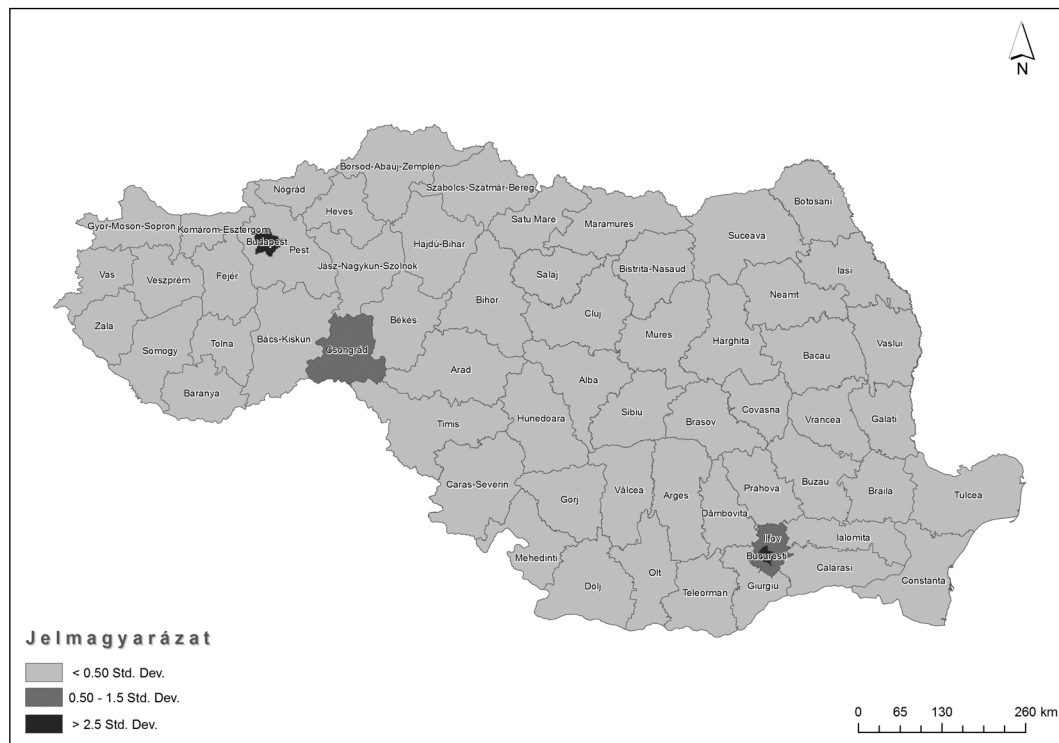
	Régiók GDP- részesedése, %, 2016	Régiók részesedése K+F foglalk., %, 2015	Régiók részesedése K+F ráfordításokból, %, 2015	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25–64 évesek közül, %, 2017
Közép- Magyarország	46,3	61,8	64,6	35,6
Közép- Dunántúl	10,2	6,1	7,1	20,1
Nyugat- Dunántúl	11,0	4,5	4,7	20,8
Dél-Dunántúl	6,0	5,0	1,9	18,4
Észak- Magyarország	7,8	4,0	2,8	17,5
Észak-Alföld	9,5	8,4	7,7	17,4
Dél-Alföld	9,1	10,1	11,2	19,6
Nord-Vest	11,5	7,54	9,68	17,1
Centru	11,1	8,58	7,41	17,9
Nord-Est	10,1	9,89	9,01	12,1
Sud-Est	10,7	4,66	1,84	12,7
Sud-Muntenia	12,1	6,68	8,77	13,1
Bukarest–Ilfov	27,7	48,54	51,82	36,1
Sud-Vest Oltenia	7,3	4,84	3,13	16,1
Vest	9,5	9,28	8,36	8,36

Forrás: Eurostat

A fenti rövid áttekintés alapján körvonalazhatjuk a megvizsgált térség innovatív régióit: Bukarest, illetve Ilfov, Argeş és Temes megyék Romániában, Budapest, illetve Pest, Csongrád, Hajdú-Bihar és Veszprém megyék rendelkeznek az átlagnál jelentősebb innovációs teljesítménnyel. A fenti meghatározás nehézkesen illeszthető a nemzetközi tipológiába. Például Amin (2000) a következő típusú innovatív régiókat különbözteti meg:

- csúcstechnológia-agglomerációk: Szilícium-völgy, az M4-es folyosó (a Londont Bristol-lal összekötő autópálya), Greater London, Oxfordshire, a Silicon Glen Skóciában, Stockholm, Östra Mellansverige Svédországban, Île de France (a párizsi régió), Uusimaa és Pohjois-Suomi Finnországban, Vlaams Brabant Belgiumban, Oberbayern, Stuttgart, Karlsruhe, Rheinhessen-Pfalz Németországban stb.;
- ipari körzetek és városi térségekben elhelyezkedő, a fogyasztási cikkek hagyományos iparára szakosodott kis cégek klaszterei: Harmadik Olaszország (Toszkána, Emilia-Romagna és Veneto régiók);

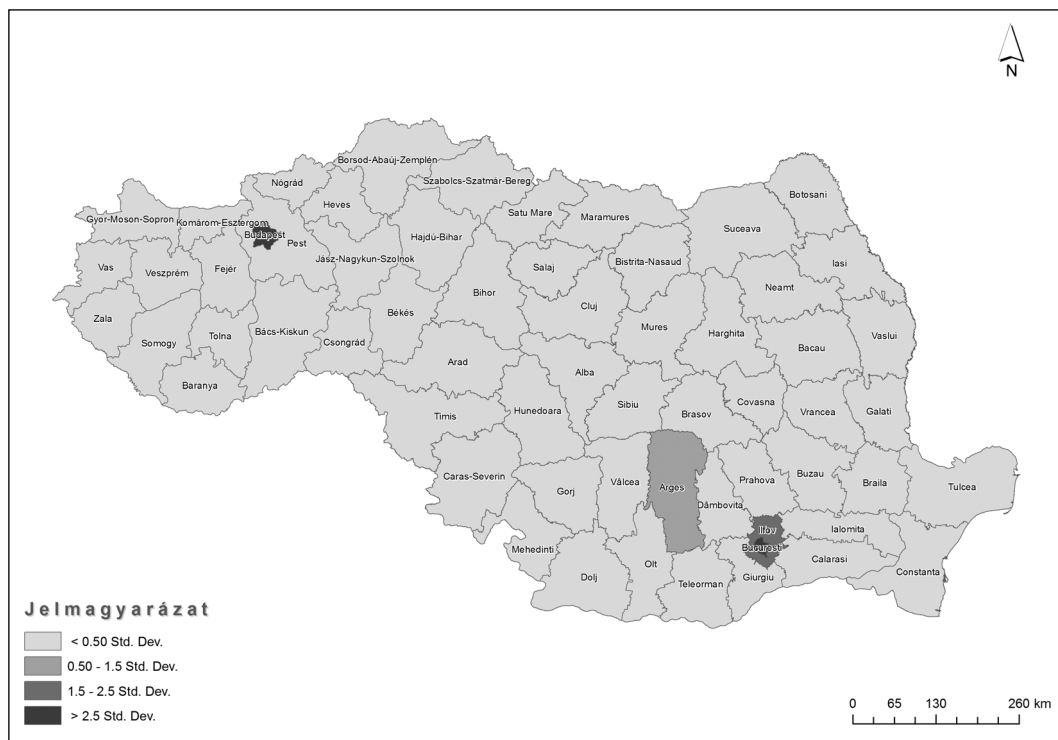
- a városi agglomerációkban elhelyezkedő, nagy transznacionális korporációk hálózata (Baden-Württemberg, Rhein-Main stb.).

3. ábra. Megyék részesedése az ország K+F foglalkoztatottaiból (2016)

Forrás: Eurostat, INSSE (tempo online)

Talán a leggyakrabban említett és legintenzívebben tanulmányozott innovatív régiók (a Szicília-völgy után) az olaszországi régiók, amelyek váratlanul jelentős gazdasági dinamikát biztosítottak Olaszország központi és központi-keleti részének (Bagnasco, 1977). Kétségtelenül túlzás lenne a legfejlettebb román vagy magyar innovatív régiókat az első kategóriába, azaz a csúcstechnológia-agglomerációkhoz sorolni. Az a tény, hogy csupán néhány megye volt sikeres fontosabb innovációs kapacitások kiépítésében, mutatja a folyamat erős térbeli szelektív jellegét, a régiók eltérő belső vagy külső flexibilitását, a fejlődés gazdasági-történelmi sajátosságait. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy jelentős gazdasági teljesítményt megvalósító megyék (például Kolozs vagy a nyugat-magyarországi megyék) nem rendelkeznek jelentős formális innovatív kapacitásokkal. Következésképpen nem állíthatjuk leegyszerűsítve azt, hogy a jelentős ipari és városi szolgáltatásokat tömörítő régiók termelési modellje gazdasági sikertelenségre ítélt, míg az innovatív, flexibilizáción alapuló régiók termelési modellje a siker és a gazdasági felemelkedés egyetlen járható útja lenne.

4. ábra. Megyék részesedése az ország K+F ráfordításából (2016)

Forrás: Eurostat, INSSE (tempo online)

7. KONKLÚZIÓK

Mind a négy, tanulmányunkban áttekintett kutatási irányzat megfelelő keretet nyújt az innováció területi központú vizsgálatának. Ezek rendelkeznek azokkal az elemekkel, amelyek reményeink szerint egy olyan egységes elméletbe integrálhatóak, amelyek magyarázatot kínálnak a technológiai és társadalmi innováció térbeliségére. A négy irányzat áttekintésekor követhettük azt a folyamatot, amelynek során az innováció technológiai dimenziója kiegészült a társadalmi dimenzióval. Ma számos szerző kiemelten foglalkozik a társadalmi innovációval (lásd Christiaans, Moulaert és Bosmans, 2007; Moulaert és társai, 2007; Moulaert, 2013; Moulaert, Klein és Laville, 2014; Benedek és társai, 2015; Benedek és társai, 2016; Kocziszky és Szendi, 2018). Nincs általánosan elfogadott magyarázat a társadalmi innováció lényegéről és területi hatásairól. Kész model hiányában javasoljuk az „újregionalizmus” keretében kidolgozott „Területi Innovációs Modell” (TIM) további fejlesztését a társadalmi innováció térségi hatásainak vizsgálatában (Moulaert és Mehmood, 2008). A model egyik előnye az, hogy multiskalárisan vizsgálja meg az innováció térségi hatásait. Pontosabban két térségi szintet különböztet el: a regionalist és a helyit (lokális). Mint láttuk, a szakirodalom a TIM három típusát különbözteti meg: új ipari térségek (kaliforniai iskola), ipari övezetek (olasz iskola) és innovatív környezet (GREMI Iskola). Kompa-

ratív értékelésünk során arra a következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi innováció vizsgálatára a harmadik típus, a GREMI által megalapozott innovációs környezet a legalkalmasabb. Választásunkat elsősorban az indokolja, hogy az innovációs környezet tartalmazza az innovációs folyamat második dimenzióját is (a gazdasági mellett), nevezetesen a szervezetek és a köztük lévő viszonyok innovációját, amelynek keretében a gazdaság – kultúra viszonyára, a gazdasági szervezés és termelés regionálisan differenciált módozatára, valamint az innovatív tevékenységekben részt vevő összes regionális szereplő közötti viszonyra kerül a hangsúly. A gazdasági elméletektől eltérően az innovatív környezet fogalma a tér és a gazdaság közötti dialektikus viszony értelmezésén alapszik: a tér alkotja a gazdasági folyamatok lezajlásának keretét, és ez utóbbiak döntő módon hozzájárulnak a tér átalakításához. A TIM szerint a gazdasági tevékenységek intézményszerűsített kapcsolatokat hoznak létre, amelyek a helyi és regionális szociokulturális környezetben gyökereznek. Ez a területi paradigma hangsúlyozza a szomszédság és a távolság szerepét az innovatív környezet létrehozásában. Sala-i-Martin legújabb kutatásai (2016) is az innováció társadalmi dimenziójának fontosságát hangsúlyozzák. Ebben az értelemben az innováció folyamatos technikai fejlődést jelent. Ebben az értelmezésben a technikai fejlődés annak a folyamatnak az eredménye, amelynek során egy cég vagy szervezet erőforrásai (know-how, kapcsolati tőke stb.) egyeztetni külső környezetével, és amely a cég hátra- és előreirányuló kapcsolataiban, más regionális szereplőkkel létrehozott viszonyokban vagy új termékek gyártásában nyilvánul meg. Pontosabban a gazdasági tevékenység beágyazódása a helyi szociális viszonyok hálózatába a szociális integráció során történik. Az integráció során fontos bizalom kialakulását vagy elvesztését nem csupán a két szereplő közötti közvetlen viszony határozza meg, hanem a strukturális kontextus, amelyet az összes helyi vagy regionális szereplő alkot. Ezért gondoljuk azt, hogy a helyi és regionális kontextus kiemelkedő szerepet játszik az eltérő innovációs teljesítmény kialakulásában és ennek vizsgálata elengedhetetlen az innováció térbeli differenciálódásának megértéséhez.

SZAKIRODALOM REFERENCES

1. Ács J. Zoltan, Varga Attila (2000). Térbeliség, endogén növekedés és innováció. *Tér és Társadalom*, 14 (4), 23–38.
2. Amin Ash (1999). An Institutional Perspective on Regional Economic Development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23 (2), 365–378.
3. Asheim, B. T. (2000). Industrial Districts: *The Contributions of Marshall and Beyond*. In: Clark, G. L., Feldmann, M. P., Gertler, M. S. (szerk.): *The Oxford Handbook of Economic Geography*, 413–431, Oxford University Press.
4. Aydalot, P. (1980). *Dynamiquespatiale et developpementinegal*. Paris: Economica.
5. Bagnasco, A. (1977). *Tre Italie: la problematica territorial dellosviluppoitaliano*. Bologna: Il Mulino.
6. Bathelt Harald, Glückler Johannes (2000). Netzwerke, Lernen und evolutionäre Regionalentwicklung. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 45 (1), 167–182.
7. Becattini, G. (1989). *From the Industrial 'Sector' to the Industrial 'District'*. In: Goodman, E., Bamford, J. (szerk.): *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, London: Routledge.

8. Benedek, J. (2004). *Amenajarea teritoriului și dezvoltarea regională*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
9. Benedek, J. (2006). *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
10. Benedek József, Kocziszky György, Veresné Somosi Marian, Balaton Károly (2015). Regionális társadalmi innováció generálása szakértői rendszer segítségével. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 12 (2), 4–23.
11. Benedek József, Kocziszky György, Veresné Somosi Mariann, Balaton Károly (2016). *Generating and Measuring Regional Social Innovation. Theory, Methodology, Practice*. 12 (SI), 14–25.
12. Benedek József, Lembcke Alexander (2017). Characteristics of Recovery and Resilience in the Romanian Regions. *Eastern Journal of European Studies*. 8 (2), 95–126.
13. Birch Kean, MacKinnon Danny, Cumbers Andres (2010). Old Industrial Regions in Europe. *Regional Studies*, 44 (1), 35–53.
14. Camagni Roberto (1995). The Concept of Innovative Milieu and Its Relevance for Public Policies in European Lagging Regions. *Papers in Regional Science*, 74 (4), 317–340.
15. Cebotari Sorin, Benedek József (2017). Renewable Energy Project as a Source on Innovation in Rural Communities. *Sustainability*, 9 (4), 509.
16. Christiaens Etienne, Moulaert Frank, Bosmans Bie (2007). The End of Social Innovation in Urban Development Strategies? The Case of Antwerp and the Neighbourhood Development Association ‘BOM’. *European Urban and Regional Studies*, 14 (3), 238–251.
17. Crevoisier Olivier, Maillat, D. (1991). *Milieu, Industrial Organization and Territorial Production System: towards a New Theory of Spatial Development*. In: Camagni, R. (ed.): *Innovation Networks*, 13–34, London: Belhaven Press.
18. Crevoisier Olivier (2001). Der Ansatz des kreativen Milieus. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 45 (1), 246–256.
19. Dicken, P., Lloyd, P. E. (1999). *Standort und Raum – Theoretische Perspektiven in der Wirtschaftsgeographie*, Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer.
20. Di giovanna Sean (1996). Industrial Districts and Regional Economic Development: A Regulation Approach. *Regional Studies*, 30 (4), 373–386.
21. Európai Bizottság (2009). European Innovation Scoreboard EIS 2009. Comparative Analysis of Innovation Performance. European Commission. *Pro Inno Europe Paper*, no. 15.
22. Hassink Robert (2001). The Learning Region. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 45 (1), 219–230.
23. Hassink Robert, Hu Xiaohui, Shin Dong-Ho, Yamamura Sakura, Gong Huiwen (2017). The Restructuring of Old Industrial Areas in East Asia. *Area Development and Policy*, 1–18.
24. Kocziszky György, Szendi Dóra (2018). Regional Disparities of the Social Innovation Potential in the Visegrad Countries: Causes and Consequences. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 12 (1), 35–41.
25. Kogler Dieter, Essletzbichler Jürgen, Rigby David (2016). The Evolution of Specialization in the EU 15 Knowledge Space. *Journal of Economic Geography*, 17 (2), 345–373.
26. Knox, P., Agnew, J. (1994). *The Geography of the World Economy*, New York, London: Arnold.

27. Krätke, S. (1995). *Stadt-Raum-Ökonomie: Einführung in aktuelle Problemfelder der Stadtökonomie und Wirtschaftsgeographie*. In: Wollmann, H. (szerk.): *Stadtforschung aktuell*, Band 53, Basel–Boston–Berlin: Birkhäuser Verlag.
28. MacKinnon Danny, Cumbers Andrew, Chapman Keith (2002). Learning, Innovation and Regional Development: a Critical Appraisal of Recent Debates. *Progress in Human Geography*, 26 (3), 293–311.
29. Lasuén José Ramon (1973). Urbanisation and Development. The Temporal Interaction between Geographical and Sectoral Clusters. *Urban Studies*, 10 (2), 163–188.
30. Lipietz Alain (1993). The Local and the Global: Regional Individuality or Interregionalism? *Transactions of British Geographers*, 18, 8–18.
31. Malmberg Anders, Maskell Peter (2002). The Elusive Concept of Localization Economies: towards a Knowledge-Based Theory of Spatial Clustering. *Environment and Planning*, 34, 429–449.
32. Moulaert Frank, Sekia Farid (2003). Territorial Innovation Models: a Critical Survey, *Regional Studies*, 37 (3), 289–302.
33. Moulaert Frank, Martinelli Flavia, Gonzalez Sara, Swyngedouw Eric (2007). Introduction: Social Innovation and Governance in European Cities – Urban Development between Path Dependency and Radical Innovation. *European Urban and Regional Studies*, 14 (3), 195–209.
34. Moulaert Frank, Mehmood Abid (2008). Analyzing Regional Development. *Géographie, économie, société*, 10 (2), 199–222.
35. Moulaert, F. (2013). *The International Handbook of Social Innovation. Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham, Northampton.
36. Moulaert, F., Juan-Luis Klein, Jean-Louis Laville (2014). *L'innovationsociale*. Éditions érès.
37. Romer Paul (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98 (5), S71–S102.
38. Rigby David (2000). *Geography and Technological Change*. In: Sheppard, E., Barnes, T. J. (szerk.): *A Companion to Economic Geography*, 202–223, Oxford: Blackwell.
39. Sala-i-Martin Xavier (2016). *A Note on the Economic Performance of Territories Strategic Change 25*: 105–107.
40. Scott, A. J. (1988). *New Industrial Spaces: Flexible Production Organization and Regional Development in North America and Western Europe*, London: Pion Ltd.
41. Sternberg Rolf (2001). New Economic Geography. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 45 (1), 159–180.
42. Storper, M. (1997). *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*, New York, London: Guilford Press.
43. Triglia, C. (2007). *La costruzione sociale dell'innovazione*. Firenze: Firenze University Press.
44. Varga Attila, Sebestyén Tamás (2015). Innováció Kelet-Közép-Európában. *Közgazdasági Szemle*, LXII (Szept.), 881–908.
45. Walker, R., Storper, M. (1989). *The Capitalist Imperative: Territory, Technology, and Industrial Growth*, London: Blackwell.
46. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.

Szendi Dóra¹

A társadalmi innovációs potenciál mérésének lokális szintű lehetőségei²

Kivonat

A szakirodalom egyre több figyelmet fordít a régiók innovációs potenciáljának vizsgálatára, alapvetően annak gazdasági növekedéshez és versenyképességhez való aktív hozzájárulása miatt. A hagyományos, műszaki innováció mellett a kutatók a társadalmi innováció jelentőségét hangsúlyozzák, amely leginkább a periférikus helyzetű települések esetében jelenthet alternatív megoldást. A periférikus térségek felzárkózása kiemelt prioritás az Európai Unióban, amit jól mutat, hogy az EU szakértői több évtizede vizsgálják a területi különbségek alakulását.

A területi különbségek fennállása Magyarország esetében is probléma, különös tekintettel az Észak-magyarországi régió településeire. A régió jellemzője, hogy a legfontosabb társadalmi-gazdasági indikátorok alapján relatíve hátrányos, periférikus helyzetű, és komoly belső társadalmi-gazdasági diszparitásokkal jellemezhető. A szerző célja kettős. Első lépésben összegzi a társadalmi innováció főbb elméleteit, definícióit, majd áttekinti a társadalmi innovációs potenciál mérésére tett kísérleteket a szakirodalomban. Ezt követően a szerző célja a régió településeinek társadalmi innovációs potenciál mérésére alkalmas módszertan létrehozása és tesztelése, a szakirodalomban fellelhető példák áttekintésével. A tanulmány kiemelt figyelmet fordít a településeken működő vállalkozások szektorális megoszlására, nonprofit szervezeteinek aktivitására, a kapott pályázati források összegére, valamint a lakosság képzettségére is.

Kulcsszavak: társadalmi innováció, mérhetőség, területi egyenlőtlenségek, Észak-magyarországi régió, települési szint

Abstract. Local Level Opportunities of the Social Innovation Potential Measurement

The literature pays increasing attention to the analysis of the regions' innovation potential, basically because of its active contribution to the economic growth and competitiveness. Beside the natural sciences based innovation, the researchers emphasize the role of social innovation in their works, which can give an alternative solution principally in the case of settlements which are in a relatively peripheral situation. The convergence of peripheral regions has high priority in the European Union; that is why the experts of the EU examine the territorial inequalities for several decades.

The state of territorial inequalities is a critical problem also in the case of Hungary, with special regards on the Northern Hungarian region's settlements. Character of the region is that it is based on

1 SZENDI DÓRA, PhD, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; E-mail: regszdor@uni-miskolc.hu

2 A kutatást az EFOP-3.6.1-16-00011 azonosító számú, „Fiatalforduló és megújuló Egyetem – Innovatív tudásváros. A Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

the most important socio-economic indicators in a relatively disadvantaged, peripheral situation, and can be characterized by high level inner socio-economic disparities. The author's aim is twofold. First, the author summarizes the main theories, concepts and definitions of social innovation, and after that examines the attempts in the literature, which were made to measure the social innovation potential. Second, the author's aim is to create and test an adequate method to measure the social innovation potential of the Northern Hungarian region's settlements with regards on the examples of the literature. The article pays significant attention on the sectoral distribution of the enterprises acting in the settlements, on the activity of the non-profit organizations, on the gained EU supports, and on the qualification of the inhabitants.

Keywords: social innovation, measurement, spatial inequalities, Northern Hungarian region, settlement level analysis

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szendi, Dóra (2018). A társadalmi innovációs potenciál mérésének lokális szintű lehetőségei. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 31–58. <https://doi.org/10.17177/77171.207>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETÉS

A területi szintű társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség a térgazdaságtan egyik alapvető jellemzője (Nemes Nagy, 1990). Nincs a térnek két olyan pontja, mely azonos tulajdonságokkal rendelkezik, mert a gazdasági, társadalmi, és kulturális paramétereik különbözőek (Nagyné Molnár, 2007; Benedek–Kurkó, 2011). A periférikus térségek felzárkózási lehetőségeinek vizsgálata Solow (1956) óta kérdés, napjainkban sincs egzakt válasz a regionális konvergencia egyes kérdéseire. A periférikus térségek felzárkóztatása kiemelt prioritás az Európai Unióban is. Az EU szakértői több évtizede végeznek vizsgálatokat a területi szintű egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. Az Eurostat 2017-es Regionális Évkönyve alapján a leggazdagabb Inner London-i régió és a legszegényebb Severozapaden (Bulgária) régió között 51-szeres különbség áll fenn az egy főre jutó GDP esetében (mely vásárlóerő-paritáson mérve 21-szeres). A különbség 2000-ben a leggazdagabb Inner London-i és az akkor legszegényebb Extremadura (Spanyolország) régió között 13-szoros volt (vásárlóerő-paritáson alig 8,25-szörös).

Ezért egyre növekvő igény látható a területi különbségek mérésére és a konvergencia vizsgálatára. Több szerző egybehangzó véleménye értelmében a fejlődés és konvergencia fő mozgatója az innováció (Ewers–Brenck, 1992; Kocziszky et al. 2015). Schumpeter (1934 p. 66.) klaszszikus értelmezésében az innováció öt különböző formában jelenhet meg: „új termék [...] vagy új minőségű termék bevezetése; új termelési technológia alkalmazása [...]; új piac nyitása [...]; új beszállítói források a nyersanyagok és félkész termékek esetében [...]; vagy valamely iparágban új szervezeti forma bevezetése”.

Az elmúlt két évtizedben az innovációs vizsgálatok új irányja jelent meg a szakirodalomban, köszönhetően annak, hogy a kutatók egyre több figyelmet fordítanak a klasszikus schumpeteri

értelemben vett innováció vizsgálata mellett a társadalmi innovációra is. A társadalmi innováció, a leggyakrabban alkalmazott definíciói értelmében, olyan társadalmi szükségleteket próbál kielégíteni, amelyeket a piac nem képes, ezáltal akár a perifériák felzárkózásában is alternatív megoldást jelenthet (Kocziszky et al. 2015; Szörényiné, 2015; Benedek et al. 2016; Kocziszky et al. 2017; Kocziszky–Szendi, 2018).

Jelen kutatás célja kettős. Első lépésben összegzem a társadalmi innováció főbb elméleteit, definícióit, majd áttekintem a társadalmi innovációs potenciál mérésére tett kísérleteket a szakirodalomban. A tanulmány fő célja az Észak-magyarországi régió településeinek társadalmi innovációs potenciáljának mérésére alkalmas módszertan kidolgozása, melynek első lépéseként elvégeztem a régió településeinek gazdasági-társadalmi helyzetvizsgálatát, majd a társadalmi innováció alaptényezőit vizsgáltam.

2. A TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ ELMÉLETE

Az elmúlt két évtizedben, felismerve a társadalmi innováció jelentőségét a területi különbségek potenciális csökkentésében, számos kutatás született a fogalmának meghatározására. Kísérletet tettek a főbb tulajdonságainak feltérképezésére, azonban máig nincs egységesen elfogadott definíció a kutatók körében. A fogalmak egy része inkább elméleti, másik része főként gyakorlati jellegű (Castro Spila et al. 2016). A társadalmi innováció elsőként Emile Dürkheim és Max Weber műveiben jelent meg az irodalomban a 19. és 20. század fordulóján, akik a társadalmi innováció jelentőségét a társadalmi és technológiai változások előidézésében látták (Baturina–Bezovan, 2015).

Ezt követően a társadalmi innováció iránti érdeklődés kissé csökkent, és a '90-es évekig kevés hangsúlyt kapott. A területi különbségek növekedésével (így pl.: az EU bővítésekor) egyre nagyobb igény mutatkozott az egyenlőtlenségek mérésére, és a felzárkózás új alternatíváinak kifejlesztésére. Egyre több kutató foglalkozott a kérdéssel, melyek közül többen (Kocziszky et al. 2015; Benedek et al. 2016) azt hangsúlyozták, hogy a periférikus térségek esetében a helyi vagy országos kormányzati akciók mellett szükség van alulról jövő kezdeményezésekre is a problémák megoldása érdekében. Ebben a megközelítésben a társadalmi innováció mint a társadalmi szükségletek kielégítésének új formája jelenhet meg.

2.1. A társadalmi innováció fogalma

Napjainkban a kutatók egyre növekvő érdeklődéssel fordulnak a társadalmi innováció fogalmának meghatározására és hatásainak mérésére. Számos kutató és szervezet alkotott definíciót, és több projekt is született a társadalmi innovációs potenciál meghatározására egy-egy adott térségben.

Az egyéni kutatások és a kutatóintézetek mellett, az Európai Unió is egyre növekvő hangsúlyt fordít a társadalmi innováció vizsgálatára, melyet mutat, hogy 2011-ben az Európai Bizottság elindította a Social Innovation Europe Initiative elnevezésű kezdeményezést, hogy információkat gyűjthessen a téma aktuális folyamatairól. (Ettől kezdődően számos FP7-projekt

jött létre, melynek témája a társadalmi innováció volt, pl.: TEPSIE- vagy SIMPACT-projekt³). A teljesség igénye nélkül a következőkben áttekintek néhány definíciót, hogy érzékeltsem a különböző meghatározások differenciáit (1. táblázat).

A fogalmak többsége három fő tényezőre fókuszál a társadalmi innovációval kapcsolatban. Egyrészt az innováció alapfogalmából eredően az újszerűségre, újdonságtartalomra, másrészt arra, hogy ezáltal olyan társadalmi szükségletek is kielégíthetők, amelyek piaci alapon nem tehetők meg. Harmadrészt arra is utalnak, hogy a társadalmi innovációs ötletek hatására javulhat adott térség jóléte, életminősége. Ezt a felosztást hangsúlyozta Nemes–Varga (2015) is tanulmányában.

1. táblázat. *Társadalmi innováció fogalmának értelmezése a szakirodalomban*

Szerző(k)	Év- szám	Definíció	Típus (definíció kulcseleme)		
			újszerű jelleg, olyan igények kielégítése, amelyeket piaci alapon nem lehet	a közösség, jólétét, életminőségét növelheti	egyéb
G. Fekete	2001	Társadalmi innovációk azok a kistérségi szerveződések is, amelyek az 1990-es évek első felében alulról jövő kezdeményezésként alakultak meg, és részük lett a térségi innovációk megvalósításában.			X
Mulgan	2007, p. 4	A társadalmi innováció olyan „új ötlet, ami eddig kielégítetlen társadalmi igényre nyújt megoldást”.	X		
Young Foundation	2012	A társadalmi innováció olyan új/újszerű megoldásokat hozhat létre (termék, szolgáltatás, modell, piac, folyamatok stb.) amelyek alkalmasak lehetnek a felmerülő igények kielégítésére, amelyeket a piac nem tud ellátni. Az innováció eredményeként új vagy fejlettebb képességek és kapcsolatok jöhetnek létre, és megvalósulhat az erőforrások és eszközök jobb felhasználása.	X	X	

3 Az FP7 program (7th Framework Programme of the EU – az Unió 7. keretprogramja) a 2007–2013-as támogatási időszak kutatásfejlesztéseket támogató programja volt. A mai Horizon 2020 program elődje. Összességében a program keretében 55 milliárd euró támogatást osztott szét az EU, melyből Magyarország 292 millió eurót kapott.

European Commission (Európai Bizottság)	2013, p. 6	A társadalmi innováció olyan új ötletek (termék, szolgáltatás, modell) kifejlesztése és megvalósítása, amelyek társadalmi szükségleteket elégítenek ki, és új társadalmi kapcsolatokat vagy együttműködést hoznak létre. Ezáltal megoldást nyújthat a társadalmi folyamatokat befolyásoló problémákra, és végső célként javíthatja adott térség jólétét.	X	X	
TEPSIE-projekt (FP7-projekt; Theoretical, Empirical and Policy Foundations for Social Innovation in Europe) Bundetal.	2013	A társadalmi innováció újszerű tulajdonságokkal rendelkezik, amely segíti a társadalmi problémák megoldását, és javítja a társadalom problémamegoldó képességét. Mivel a társadalmi innováció szinte bármely szektorban létrehozható, szektorsemleges és multiszektoralis tulajdonsággal rendelkezik.		X	
Moulaert et al.; Nicholls-Murdock	2014; 2012, p. 2	A társadalmi innováció alaptulajdonsága, hogy a gazdasági differenciák kiegyenlítésére fókuszál. Olyan igények kielégítésére törekszik, amelyek piaci alapon nem tehetők meg. A kollektív akciók és kezdeményezések kiemelt jelentőségűek a társadalmi innováció során.	X		
Howaldt et al.	2014	A társadalmi gyakorlatok új kombinációja, amely elvezethet a társadalmi szükségletek magasabb szintű kielégítése felé.		X	
Grander–Alwall	2014, p. 3	A társadalmi innováció a fiatalokat érintő egyenlőtlenségek csökkentésének innovatív módja.			X
Rehfeld et al.	2015	A társadalmi innováció ötletek újszerű kombinációja, ill. az együttműködések magasabb szintje, mely segíthet a társadalom különböző csoportjai együttműködési hajlandóságának növelésében. Ez utóbbi hozzájárulhat a társadalmi különbségek csökkentéséhez és a piac által nem kielégíthető igények teljesítéséhez.	X	X	

Nemes–Varga	2015, P. 437	A társadalmi innováció minden olyan új, az eddigi gyakorlattól eltérő szemlélet, megközelítés, paradigma, illetve az ezekhez kapcsolódó termék, eljárási folyamat, gyakorlat, hálózat, melyek a társadalomban felmerülő problémák és szükségletek megoldását célozzák, miközben új értékek, attitűdök, új társadalmi kapcsolatok, esetleg új struktúrák jönnek létre.	X		
Pelka–Terstriep	2016	Az innovációnak 7 alaptípusa létezik, amelyek közül egy a társadalmi innováció. A többi típus: termék, szolgáltatás, szervezet, kormányzat, rendszer és marketing.			X
OECD	2016, p. 13, 82	A társadalmi innováció eltérései a klasszikus értelemben vett műszaki innovációtól: „a társadalmi innováció nem új termelési formák kialakítását vagy új piacok megszerzését célozza, hanem új lehetőséget ad a társadalmi igények kielégítésére, és a lakosság termelésbe integrálására.” A társadalmi innováció „új gyakorlatot vagy megközelítést hoz a társadalmi folyamatok magyarázatába, és hozzájárul a társadalmi problémák megoldásához”.	X		

Forrás: saját szerkesztés

A fenti, 1. táblázat alapján is látható, hogy nincs egységesen elfogadott fogalomrendszer a társadalmi innovációval kapcsolatban. Az OECD megfogalmazása szerint a társadalmi innováció koncepciója és jellemzői országonként különbözőek lehetnek, mivel Európa egyes részei eltérő társadalomértelmezéssel rendelkeznek (2. táblázat). Alapvető eltérés fedezhető fel az angolszász (Egyesült Királyság, Írország), kontinentális (Németország, Ausztria, Franciaország, Belgium) és kelet-európai (pl.: visegrádi országok) társadalmi berendezkedés között, mely determinálja a társadalmi innováció jellemzőit is.

2. táblázat. *Társadalmi rendszerek és a társadalmi innováció jellemzői Európa különböző részein*

	Angolszász	Kontinentális	Kelet-európai
Társadalmi rendszer jellemzője	egyéni felelősségvállalás szerepe	szociális hozzájárulástól való függőség	1. életminőség nagyobb differenciái 2. nagyobb mértékű szürkegazdaság 3. alacsonyabb fokú bizalom a kormányzatban
Társadalmi innováció jellemzője	1. „zöldmezős” 2. együttműködő 3. nagyszámú független stakeholder (pl.: nonprofit szervezetek, alapítványok) 4. kormányzat szerepe: hatékony piac megteremtése 5. mikro-, mezo- és makroszintek együttműködése	1. politikai célok által vezérelt 2. „közös jó” 3. Észak-Európa: smart (okos) növekedés; Dél-Európa: inkluzív növekedés 4. hosszú távú jövőkép	1. csak gyengén intézményesült 2. „szociális” – negatív jelentéstartalom 3. nemzetközi NGO támogatása

Forrás: OECD (2016) alapján saját szerkesztés

Összegezve a fenti megközelítéseket elmondható, hogy a társadalmi innováció számos olyan egyedi tulajdonsággal rendelkezik, mely megkülönbözteti a hagyományos értelemben vett műszaki innovációktól. A kutatások egy része a társadalmi igények kielégítésének új vagy újszerű formáira fókuszál, míg mások a társadalmi jólét javítását hangsúlyozzák, és megint mások pedig azt említik, hogy a társadalmi innováció segíthet megoldani a piaci és kormányzati hiányosságok okozta problémákat, és új lehetőségeket nyújthat.

Vizsgálataimhoz leginkább a Young Foundation definíciója áll közel, amelyben az újszerű megoldások mellett, amelyek a piac által nem kielégített igényekre válaszolnak, azt is hangsúlyozzák, hogy a társadalmi innováció révén fejlettebb kapcsolatok jönnek létre, és jobb erőforrás-allokáció és felhasználás valósulhat meg.

Elemzésemben társadalmi innovációs potenciál alatt a települések azon képességeinek összességét értem (egyetértve Kocziszky et al. (2015) megfogalmazásával), amelyek a társadalmi innovációk generálását, létrehozását segítik. A következőkben áttekintem a társadalmi innovációval kapcsolatos legfontosabb mérési technikákat, keresve a lokális szinten alkalmazható megoldásokat.

2.2. A társadalmi innovációs potenciál mérése

A fogalomalkotás mellett a kutatók, felismerve azt, hogy komplex jellegénél fogva, a társadalmi innováció alkalmas lehet a periferikus térségek felzárkóztatásának elősegítésére, kísérletet tettek egy-egy adott térség társadalmi innovációs potenciáljának mérésére. A cél olyan indikátorstruktúra és módszertan kidolgozása, amely alkalmas lehet összehasonlító elemzések elvégzésére. Kezdetben a vizsgálatok többsége országos szintű elemzésre fókuszált, majd később megjelentek a regionális és lokális szintű vizsgálatok is. A módszereket áttekintve elmondható, hogy jelentős differenciák tapasztalhatók az egyes megoldásokban, mind a számítás módszerét, mind

pedig az alkalmazott indikátorokat tekintve. Máig nincs egységesen elfogadott módszertan és indikátorstruktúra a számítások során (Krlav et al. 2014, p. 200).

A tanulmány során, kutatásom jellegénél fogva, alapvetően a helyi szintű elemzésekre fókuszáltam, és áttekintettem az alkalmazott módszereket. Megállapítható, hogy az alkalmazott indikátorok mennyisége és típusa országonként változik, mivel eltérő a helyi szinten elérhető adatok köre.

Az egyik leginkább komplex módszertant a társadalmi innovációs potenciál mérésére az Economist Intelligence Unit dolgozta ki 2016-ban országos szinten. Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítottam erre a tanulmányra, mivel ennek a számítási módszertana áll legközelebb az elemzésemhez. A kutatás során Bund és szerzőtársai (2013, p. 8.) definícióját alkalmazták, amely szerint: „a társadalmi innováció valamely új projekt vagy tevékenység, ami társadalmi igényekre válaszol, és amely mobilizálja a résztvevőket, és átalakítja a társadalmi kapcsolatokat úgy, hogy azok javítsák adott térség életminőségét”. A fentiek alapján komplex mérési módszertant dolgoztak ki, amelyben négy alappillér, és több indikátor is szerepel, melyek segítségével rangsor képezhető az érintett országokról. A kutatás lényeges megállapítása, hogy természetesen nem lehet teljes körű indikátorrendszert létrehozni a társadalmi innováció mérésére, azonban elméleti és empirikus tapasztalatok alapján ezek megfelelő mérőszámok lehetnek egy országos szintű mutatóknak (Economist Intelligence Unit, 2016).

Az index négy fő komponens alapján rangsorolja az országokat, amely komponensek kvalitatív és kvantitatív indikátorokat egyaránt tartalmaznak:

- politikai és intézményi keretek,
- finanszírozás,
- vállalkozások,
- társadalom.

A kvalitatív indikátorok értékelése során 0–2 skálázási módszert vezettek be, míg az adatok összehasonlításához valamennyi indikátor esetében normalizációt hajtottak végre.

$$\text{Normalizált érték} = \frac{x - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (1)$$

A négy fő komponensből mértani átlag számítással alakítható ki a komplex társadalmi innovációs index, melynek értékészlete 0–100 közötti. Az index komplex jellege nemcsak az alkalmazott komponensekben figyelhető meg, hanem abban a súlyozási eljárásban is, mely a pillérek fontosságát fejezi ki a mutatóban. A súlyok a következők: politikai és intézményi keretek (44,4%, mint a gazdasági és politikai stabilitás kifejezője), finanszírozás (22,2%), vállalkozások (15%) és társadalom (18,3%). Az indexben alkalmazott indikátorokat a 3. táblázat összegzi.

3. táblázat. Az Economist Intelligence Unit kutatásában alkalmazott komponensek és indikátorok a társadalmi innovációs potenciál mérésére

Politikai és intézményi keretek	Finanszírozás
– társadalmi innovációval kapcsolatos nemzeti politika megléte – társadalmi innovációval foglalkozó kutatások – társadalmi vállalkozások jogi keretei – sikeres politika megvalósítás – jogszabályok	– kormányzati pénzügyi források elérhetősége a társadalmi innováció támogatására – hiteligénylés egyszerűsége – teljes központi szociális ráfordítás
Vállalkozások	Társadalom
– kockázatvállalási hajlandóság – lakosság vállalkozói attitűdje – vállalkozásindítás „könnyedsége”, egyszerűsége – klaszterfejlesztés	– önkéntesség kultúrája – politikai részvétel – civil társadalmi aktivitás – bizalom a társadalomban – sajtószabadság

Forrás: Economist Intelligence Unit (2016) alapján saját szerkesztés

A fentebb említetteknek megfelelően ezen index módszertana áll legközelebb a saját kutatásomhoz komplex jellege miatt. A módszer alkalmazhatóságának korláta egyrészt a lokális szinten elérhető indikátorok köre, másrészt a kvalitatív faktorok szerepeltetése, azok szubjektivitása miatt.

2016-ban a kutatók 45 országot vizsgáltak, melyek legtöbbje G20- és/vagy OECD-tag, ill. néhány fejlődő ország. Kelet-Közép-Európából csak Lengyelország szerepelt az összevetésben. Az eredmények szerint az index értéke az Egyesült Államokban a legmagasabb (79,4 pont), melyet az Egyesült Királyság (77,3) és Kanada (75,5) követ. Az első tízben csak magasan fejlett országot találunk, a 4. helyről a rangsor a következő: Dánia, Belgium, Új-Zéland, Franciaország, Németország, Svédország és Svájc. Az index alapján a társadalmi innováció szoros kapcsolatot mutat az országok gazdasági teljesítményével/fejlettségével. Ezt az összefüggést igazolja a társadalmi innovációs index értéke, valamint az egy főre jutó GDP között fennálló erős (0,735) korrelációs kapcsolat megléte a vizsgált országok esetében (megjegyzendő, hogy a lineáris regressziós egyenes is 54%-os megbízhatóságot jelez).

A következő vizsgált módszertant Bund és szerzőtársai (2013) a TEPSIE-projekt keretében dolgozták ki, amelyben hat intézmény (The Danish Technological Institute, Dánia; The Young Foundation, Egyesült Királyság; The University of Heidelberg, Németország; The Catholic University of Portugal, Portugália; Atlantis Consulting, Görögország; Wrocław Research Centre EIT+, Lengyelország) működik együtt a társadalmi innováció vizsgálatában. A projektben szintén komplex indexet hoztak létre a makroszintű (országok, régiók) társadalmi innováció vizsgálatára, három pillérben összesen közel 70 indikátort alkalmazva:

1. vállalkozói aktivitás pillér (dimenziók: beruházási aktivitás, start-up és vállalkozás-megszűnési ráták, hálózati együttműködések),
2. témaspecifikus eredmények pillér (dimenziók: oktatás, egészségügy, munka, lakáshelyzet, társadalmi tőke és hálózatok, politikai részvétel és környezet),
3. keretfeltételek pillér (dimenziók: erőforrások, társadalmi, politikai és intézményi keretek).

A módszertan segítségével az eddigiekben még nem történt konkrét számítás a társadalmi innovációs potenciálra vonatkozóan, csak az adatgyűjtés ment végbe, illetve pilotelemzések készültek.

Az OECD 2016-os tanulmányában szintén kísérletet tett a társadalmi innováció kulcstényezőinek becslésére. Véleményük szerint öt fő hatásterület azonosítható, amelyek alapjaiban határozzák meg az országos szintű társadalmi innováció folyamatát. Ezek: munkanélküliség, demográfiai kihívások, szegénység, környezet és oktatás. A tanulmány lényeges megállapítása, hogy nem könnyű egységes, komplex mérőszámot kidolgozni a társadalmi innovációs potenciál mérésére, és jelenleg nincs az irodalomban konszenzus az egységesen alkalmazható indikátorokkal kapcsolatban (OECD 2016, p. 3).

Castro Spila és szerzőtársai (2016) a társadalmi innováció mérését regionális sebezhetőségi index segítségével kísérelték meg, amely azokat a tényezőket tartalmazza, amelyek regionális szinten komoly kihívást jelenthetnek, és egy-egy térséget sebezhetővé tehetnek. Ezeket négy komponens (társadalmi, intézményi, gazdasági és környezeti sebezhetőség) segítségével összesítették (4. táblázat).

4. táblázat. *Regionális sebezhetőségi index felépítése*

Társadalmi sebezhetőség	Intézményi sebezhetőség
– egészségügyre fordított kiadások (GDP %-ában) – oktatásra fordított állami kiadások (GDP %-ában) – teljes „sebezhető” foglalkoztatott (a teljes %-ában) (pl.: megfizetetlen családi dolgozók, önfoglalkoztatók)	– lakosság részvétele a kormányzatban, sajtószabadság – kormányzati hatékonyság (közszolgáltatások minősége, bürokrácia) – szabályozás minősége – jogrendszer – korrupció ellenőrzése
Gazdasági sebezhetőség	Környezeti sebezhetőség
– egy főre jutó GDP (USD, folyó áron) – K+F ráfordítások (GDP %-ában) – fogyasztóiár-infláció (éves %)	– villamosenergia-felhasználás (kWh/fő) – CO ₂ -kibocsátás (kt) – teljes éves édesvíz-kitermelés (trillió km ³) – megújuló üzemanyagok és hulladékok (teljes energia %-ában)

Forrás: Castro Spila et al. (2016) alapján saját szerkesztés

A fenti mérési módszertant szintén egy FP7-es projekt (SIMPACT – Boosting the Impact of Social Innovation in Europe through Economic Underpinnings) keretében dolgozták ki, és jellemzője, hogy még csak a keretmodellt dolgozták ki, a tényleges tesztelés és számítás nem történt meg.

A módszerek összehasonlítása alapján elmondható, hogy számos kísérlet született a társadalmi innovációs potenciál mérésére egy-egy adott térség esetében, de nincs egységesen elfogadott módszertan a szakirodalomban (hasonlóan a fogalmához). A mérési módszer, elsősorban az adatok elérhetősége miatt, országonként eltérő lehet. Fontos megállapítás, hogy eddig főként

országos elemzések történtek, és a lokális szintű mérések száma egyelőre kevés (történtek elemzések Dániában, pl.: Lauritzen, 2013, ill. Howaldt et al. az SI-drive-projektben világszinten vizsgálta a helyi innovációkat).

3. MÓDSZERTAN ÉS ADATBÁZIS

A fentiek alapján elmondható, hogy a társadalmi innováció alapvetően újszerű megoldásokat jelent bizonyos társadalmi problémákra, és elsősorban (a nagyvárosi térségek problémáinak megoldása mellett) a periferikus térségek számára jelenthet megoldási lehetőségeket. A bemutatott modellek szintéziseként és a települési szinten elérhető adatok körét áttekintve komplex index létrehozására tettem javaslatot a társadalmi innovációs potenciál lokális (települési) szintű mérésére.

A komplex társadalmi innovációs index célja olyan lokális szintű mutató létrehozása, amely nemcsak a magyar települések esetében alkalmazható, de akár más ország hasonló bontású területegységeire is, valamint összehasonlítható más rangsorképző indexekkel is, úgy, mint gazdasági helyzet, életminőség vagy versenyképesség indexei. Ennek során megvizsgáltam a régió településeinek helyzetét a társadalmi innováció szempontjából, és javaslatot tettem a lehetséges mérési módszerre.

Az index kialakítása és a megfelelő indikátorok kiválasztása során számos kihívásnak kellett megfelelni, melyek közül néhány:

- olyan indikátorok választása, amelyek elérhetőek valamennyi településre (lokális szintű adatok elérhetősége), és alkalmasak a társadalmi innovációs potenciál mérésére;
- a kialakítandó index összehasonlíthatósága más lokális szintű indexekkel;
- olyan adatbázis használata, amelyek lehetővé teszi az elemzés reprodukálását;
- fajlagos adatok számítása, az adatok eltérő mértékegysége miatt.

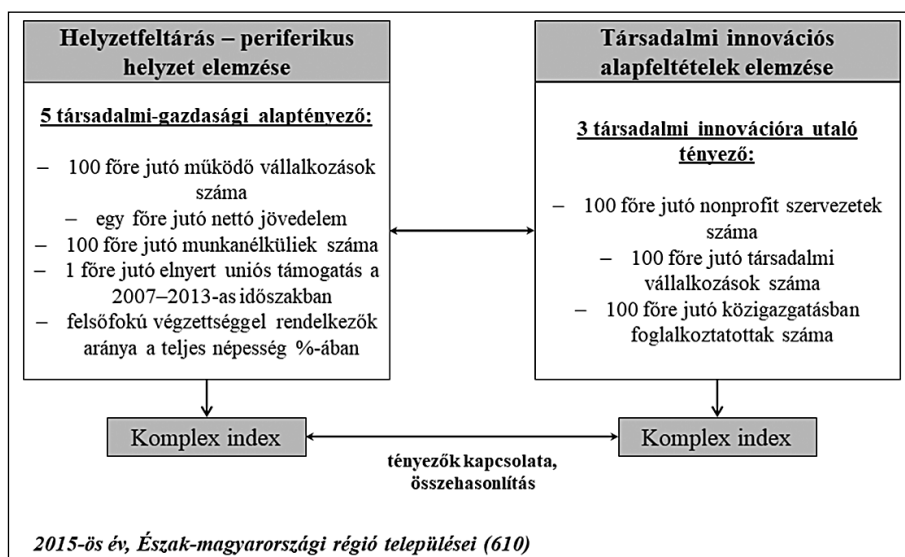
A vizsgálat során ezért első lépésben megvizsgáltam, hogy a régió mely része érintett leginkább a gazdasági, társadalmi problémák által. A gazdasági és társadalmi helyzet jellemzésekor 5 indikátort választottam, amelyek alkalmasak lehetnek az Észak-magyarországi régióban a periferiális helyzet, ill. a problémák azonosítására (a tényezők kiválasztását az alábbiakra alapozva: Péntes, 2014; Nagy, 2012; Kozma, 1998). Azért esett ezekre a tényezőkre a választásom, mert úgy gondolom, hogy a társadalmi innováció szempontjából ezek rendelkeznek a leginkább releváns információ tartalommal, és jól jellemzik egy térség társadalmi-gazdasági helyzetét. A vizsgált indikátorok a 2015-ös időszakra vonatkozóan:

- 100 főre jutó működő vállalkozások száma,
- egy főre jutó nettó jövedelem,
- 100 főre jutó munkanélküliek száma,
- 1 főre jutó elnyert uniós támogatás a 2007–2013-as időszakban,
- felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népesség %-ában (adatok elérhetősége miatt népszámlálás adatai).

Az adatok forrása a vállalkozások, a jövedelmek és a munkanélküliségi ráta esetében a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Tájékoztatói adatbázisa, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság aránya esetében a KSH Népszámlálási adatbázisa volt.

A fenti 5 alaptényező esetében megvizsgáltam a települések helyzetét a régió átlagához viszonyítva, és ez alapján csoportokat képeztem. Azon térségeket azonosítottam problémásnak, ahol az indikátorok értéke nem érte el a régiós átlag 75%-át. A munkanélküliség esetében (az indikátor jellege miatt) azon települések voltak problémásak, ahol a település értéke meghaladta a régiós átlag 125%-át.

A tanulmányban alkalmazott alapmodellt a régió társadalmi innovációs helyzetének vizsgálatára az 1. ábra mutatja. Az elemzés során kezdő lépésben helyzetfeltárást végeztem a fenti 5 társadalmi-gazdasági indikátor alapján, majd a kialakuló mintázatokat összesítve komplex indexet hoztam létre, mely mutatja az egyes települések helyzetét a vizsgált tényezőkben, és rávilágít a komplex problémákkal érintett térségekre. Ezt követően három indikátor alapján vizsgáltam a társadalmi innováció főbb alapfeltételeinek⁴ rendelkezésre állását (nonprofit szervezetek, társadalmi vállalkozások, közigazgatásban foglalkoztatottak – melyek jelentőségére a későbbiekben részletesen is kitérek), amelyek alapján összehasonlítást végeztem a településekre. Célom annak elemzése, hogy van-e kapcsolat a települések társadalmi-gazdasági indikátorok alapján elfoglalt helyzete és a társadalmi innováció alaptényezői között. A vizsgálat időhorizontja a 2015-ös év, amelyek valamennyi településre elérhető adatokat tartalmaztak. A vizsgálat során az Észak-magyarországi régió 610 településeinek adatait vizsgáltam meg, melyek között a három megyei jogú város mellett további 40 város található.

1. ábra. Vizsgálat modellje. Forrás: saját szerkesztés

4 A társadalmi innováció alaptételei alatt azokat a tényezőket értem, amelyek megléte egy térségben szükséges feltétele a társadalmi innovációk kialakításának az és eredményes innovációs klíma létrehozásának. Különbségét a társadalmi innovációs potenciálhoz az adja, hogy míg az alaptételek a társadalmi innovációs attitűd alaptényezői (pl.: lakosság hozzáállása, korábbi tapasztalatok, igények), addig a társadalmi innovációs potenciál mindazon készségek és képességek összessége, amelyek támogatják a társadalmi innovációk létrejöttét.

4. EREDMÉNYEK

A vizsgálat kezdetén áttekintettem az egyes vizsgálatba vont indikátorok közötti kapcsolatot, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen összefüggés azonosítható köztük, ill. hogy nincs-e zavaró multikollinearitás a tényezők között. Az eredményeket az 5. táblázat szemlélteti.

5. táblázat. Vizsgált tényezők közötti kapcsolatok

Pearson-korreláció	100 főre jutó működő vállalkozás	1 főre jutó nettó jövedelem	100 főre jutó munkanélküliek száma	1 főre jutó európai uniós támogatás	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a népességben	100 főre jutó nonprofit szervezetek száma	100 főre jutó társadalmi vállalkozások száma	100 főre jutó közigazgatásban foglalkoztatottak száma
100 főre jutó működő vállalkozás	1	,322**	-,258**	,083*	,420**	,465**	,499**	,039
1 főre jutó nettó jövedelem	,322**	1	-,607**	,012	,611**	,195**	,216**	-,129**
100 főre jutó munkanélküliek száma	-,258**	-,607**	1	-,045	-,123**	-,130**	-,183**	,116**
1 főre jutó európai uniós támogatás	,083*	,012	-,045	1	,157	,074	-,009	,075
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a népességben	,420**	,611**	-,123**	,157	1	,228**	,315**	,019
100 főre jutó nonprofit szervezetek száma	,465**	,195**	-,130**	,074	,228**	1	,218**	,249**
100 főre jutó társadalmi vállalkozások száma	,499**	,216**	-,183**	-,009	,315**	,218**	1	-,007
100 főre jutó közigazgatásban foglalkoztatottak száma	,039	-,129**	,116**	,075	,019	,249**	-,007	1

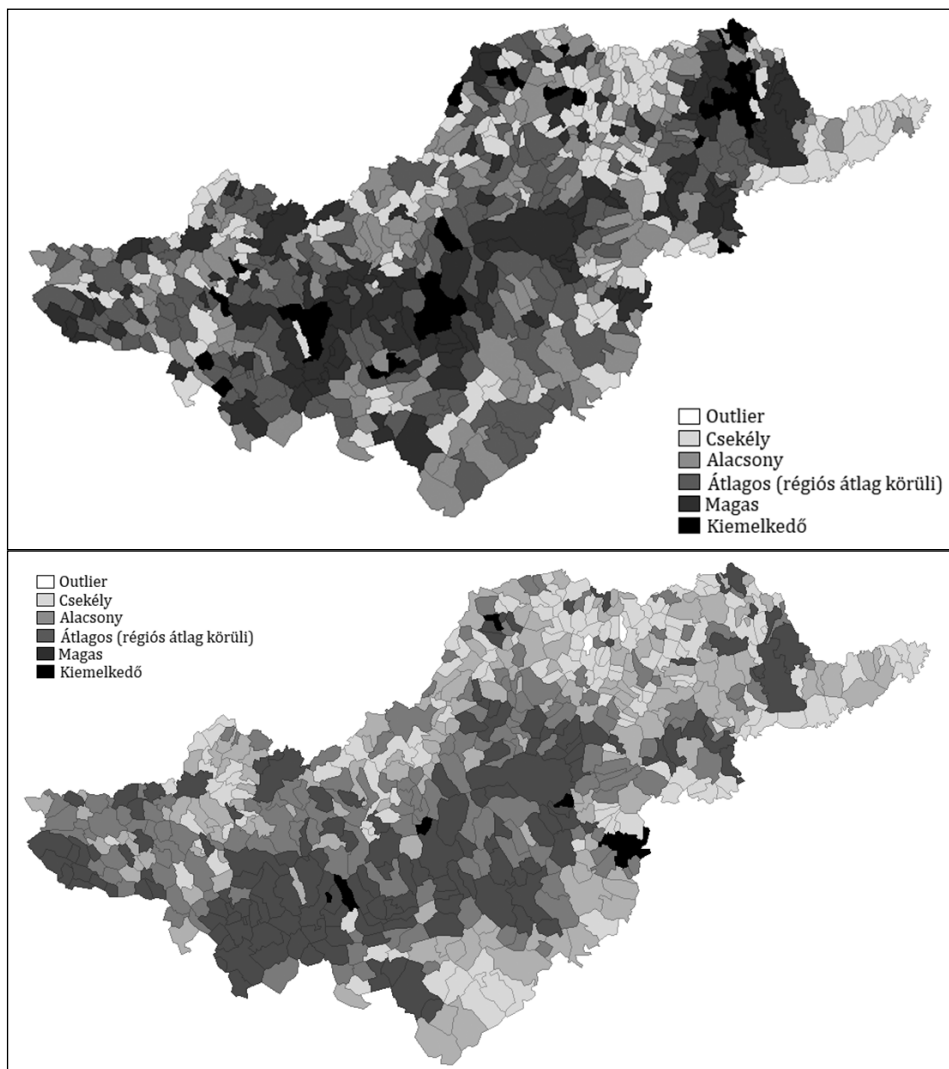
Forrás: saját szerkesztés (Megjegyzés: **1%-on szignifikáns, *5%-on szignifikáns)

Az indikátorok vizsgálata alapján elmondható, hogy az Észak-magyarországi régióban az egyes tényezők közötti korrelációs kapcsolatok általában gyengék, vagy pedig közepesen erősek, nem jellemzőek a determinisztikus kapcsolatok. A legerősebb kapcsolatot a régió településein

az egy főre jutó nettó jövedelem és a 100 főre jutó munkanélküliek száma (negatív irányú, közepesen erős), ill. az egy főre jutó nettó jövedelem és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a népességben (pozitív irányú, közepesen erős) indikátorok között azonosíthatjuk.

4.1. Helyzetfeltárás, problémás térségek azonosítása

A vizsgálat első lépéseként áttekintettem a települések társadalmi-gazdasági helyzetét a régióban, annak érdekében, hogy azonosítsam a problémákkal leginkább sújtott településeket. Megvizsgáltam a működő vállalkozások és a nettó jövedelmek eloszlását (2. ábra) a térség települései körében, melyek között gyenge pozitív, de szignifikáns kapcsolat mutatható ki.

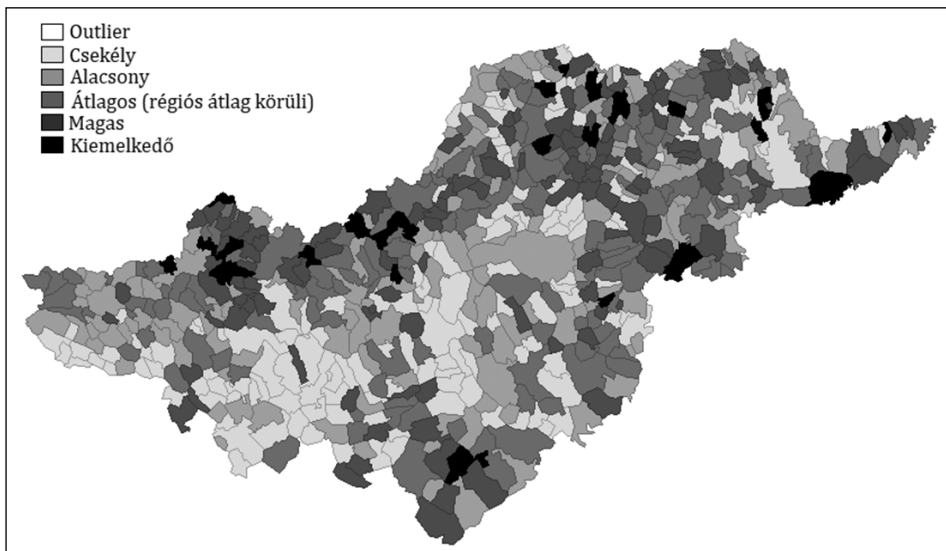

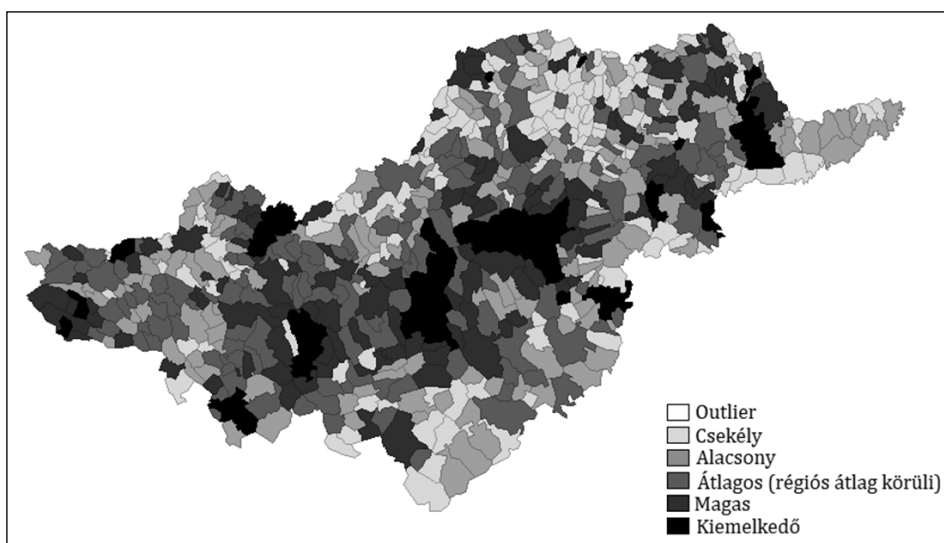
2. ábra. A 100 főre jutó működő vállalkozások száma (fent) és az egy főre jutó nettó jövedelem (lent) eloszlása az Észak-magyarországi régió településein (2015). Forrás: saját szerkesztés

Az adatokat áttekintve elmondható, hogy a működő vállalkozások eloszlásában a legkiemelkedőbb eredményeket a régió középső sávjában, az autópálya nyomvonalában, ill. a régió északkeleti periferiáján találjuk. Ennek oka a két térségben eltérő. Az autópálya nyomvonalában a kedvező szállítási viszonyok miatt számos vállalati központot találunk (Szendi, 2016; Dusek, 2006), melyek jelentősen hozzájárulnak a térség fejlődéséhez (lásd lentebb jövedelmi adatok eloszlása). A régió északkeleti periferiáján szintén magas a száz főre jutó működő vállalkozások száma, azonban ennek oka inkább a fajlagos adatokban keresendő. A régió ezen részén számos kis népességszámú, sok esetben aprófalú található, ahol 1-2 vállalkozás jelenléte is kiugró értékeket okoz (pl.: Háromhuta: 11 vállalkozás, és 133 fős népesség; vagy Nagyhuta: 6 vállalkozás és 76 lakos; vagy Füžér: 42 vállalkozás és 436 lakos). A működő vállalkozások száma a legalacsonyabb értékeit a régió keleti részén, a Bodroghöz térségében, ill. északon, a Cserehát egyes részein veszi föl (pl.: Abaújszolnok, Beret, Csenyéte, Fáj, Kiscséc, Percecse és Pusztaradvány településeken nincs egyetlen működő vállalkozás sem).

A jövedelmek esetében a legmagasabban fejlett térségeket főként a régió középső részében azonosíthatjuk, egyrészt a vállalkozások eloszlásában is kiemelkedő M3-as autópálya nyomvonalában, másrészt a megyeszékhelyek és agglomerációjuk térségében (Szendi, 2017). A jövedelmi rangsorban a lista élén nyolc település helyezkedik el, melyek Pálosvörösmart, Markaz, Szarvaskő, Terezstenye, Kistokaj, Sajószöged, Sajóörös és Tiszaújváros. Itt a lakosság jövedelme meghaladja az évi nettó egymillió Ft-ot.

A régióban a legalacsonyabb jövedelemmel két település rendelkezik (Gadna és Csenyéte, sorrendben évi nettó 154 343 és 103 131 Ft jövedelemmel) a Csereháti térségből (Szendi, 2017), amelyek esetében komplex problémák azonosíthatók (kevés vagy nincs működő vállalkozás, nincs nonprofit szervezet, nem kaptak EU-forrást, rendkívül alacsony a népességben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, ill. a humán infrastruktúra indikátorai is kedvezőtlen képet mutatnak).

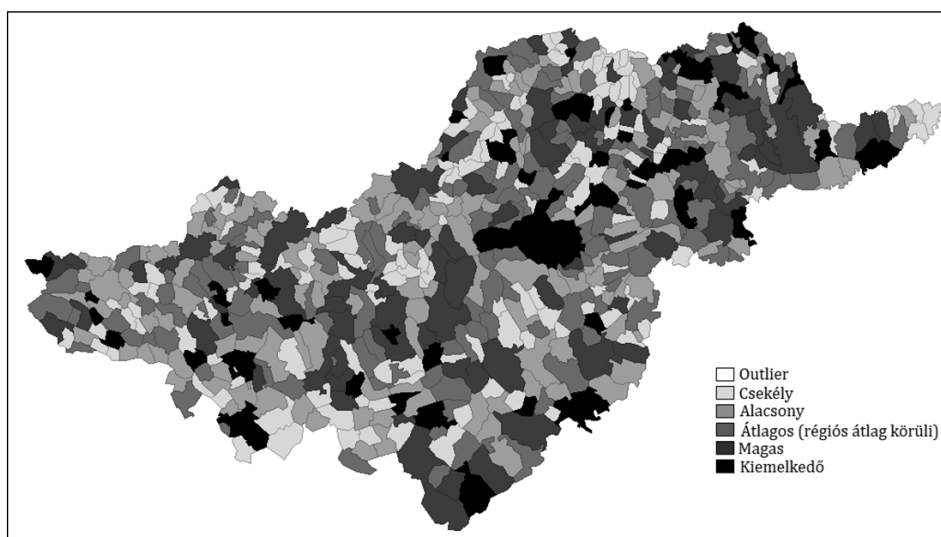

3. ábra. A 100 főre jutó munkanélküliek száma (fent) és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népesség %-ában (lent) az Észak-magyarországi régió településein (2015)

Forrás: KSH-népszámlálás, ill. saját szerkesztés

A periférikus térségekben nemcsak gazdasági, de társadalmi szempontból is komoly problémák azonosíthatók, melyet mindkét vizsgált indikátor, a munkanélküliek és a felsőfokú végzettségük aránya is alátámaszt. A 100 főre jutó munkanélküliek számában a legkedvezőbb területek azok a települések, ahol a fentebb látott két indikátor (vállalkozások száma és a nettó jövedelem) relatíve magas értékekkel rendelkezett, vagyis a régió középső része. Itt 100 főre átlagosan legfeljebb 6 fő munkanélküli jut. A legrosszabb helyzetben lévő térségeket a régió északi és északkeleti periferiáján találjuk (Heves és Nógrád megye északi része, a Cserehát egyes területei, Bodroghöz térsége). A legmagasabb munkanélküliséggel rendelkező településeken száz főre több, mint 18 munkanélküli jut, vagyis közel minden 5. lakos munkanélküli (beleértve a gazdaságilag inaktívakat is a lakosok közé). Ezek a települések: Vilmány, Endrefalva, Prüg, Domaháza, Felsővadász, Taktakenéz, Hugyag és Makkoshotyka.

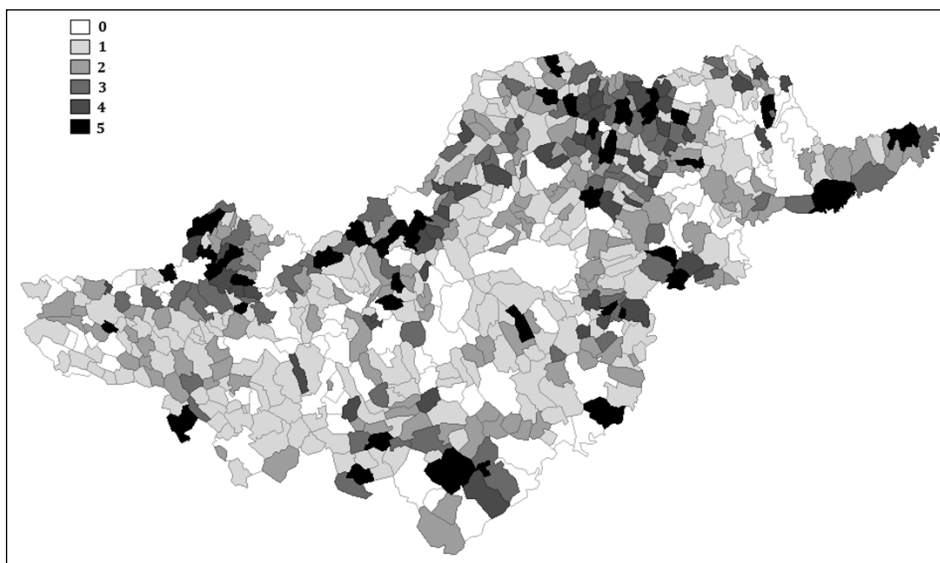
A felsőfokú végzettséggel rendelkezők részarányát tekintve elmondható, hogy ez esetben is a régió középső része bizonyul kedvezőbb helyzetben lévőnek, míg az északi és északkeleti térségekben komolyabb problémák azonosíthatók, ugyanis itt a lakosság alacsony százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A régióban 7 olyan település van, ahol a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 0%, és további 28 olyan, ahol az arányuk nem érte el a 10%-ot. A legrosszabb helyzetben lévő 7 település: Balajt, Becskeháza, Bódvalenke, Csenyete, Felsőregmec, Kiscséc és Pamlény. Érezhető, hogy ezek a térségek komplex, többtényezős hátránnyal rendelkeznek. A korábbiakban, Pénzes (2011, p. 186) is azt a megállapítást tette, hogy a Cserehát térségben számos periférikus település azonosítható, melyek komplex problémákkal rendelkeznek, számos esetben aprófalvak, ahol az öregedő népesség, a magas munkanélküliségi ráta és a roma lakosság arányának növekedése együttesen komoly problémákat okoz.

4. ábra. Az egy főre jutó európai uniós támogatások eloszlása az Észak-magyarországi régió településein (2007–2013-as időszak átlaga)

Forrás: az EMIR adatai alapján saját szerkesztés

Az egy főre jutó uniós támogatások esetében megállapítható, hogy több úgynevezett hot spot is kirajzolódik a térben, ahol kiemelkedő a kapott támogatások aránya. Összesen 57 olyan település azonosítható a régióban, amelyek ebből a szempontból outlierok, vagyis térben jelentősen kiemelkednek. Bár a támogatások főként a városokban koncentrálnak, számos kistelepülés is (pl.: Abod 18,1 millió Ft vagy Alsóregmec 29,9 millió Ft támogatás egy főre) is megtalálható a legjobban teljesítő térségek között. Ez utóbbihoz megjegyzendő, hogy a települések népessége alacsony (258 és 224 fő), és 6, ill. 3 nagyobb projektet valósítottak meg a vizsgált időszakban. A régióban az átlagos támogatási összeg 575 700 Ft volt, amely azt mutatja, hogy meglehetősen egyenlőtlen a támogatások eloszlása a települések között. 52 olyan település is volt, amely egyáltalán nem kapott forrást. Az eloszlást elemezve elmondható, hogy a városok szerepe jelentősnek mondható, mivel a régió 610 településének 47 városa az összes támogatás 68,6%-át kapta (Szendi, 2017). A Cserhát és Zemplén aprófalvas térségeinek relatíve gyenge abszorpciós képessége ebben a vonatkozásban is látható, a 0 Ft uniós támogatást kapott települések 30%-a ebbe a földrajzi térségbe tartozik. A legrosszabb helyzetű települések közé sorolható a régióban pl.: Pamlény, Kiscséc, Bódvalenke, Gadna és Csenyété, ahol a kapott támogatási összeg 0 Ft. Látható, hogy a régió északi, északkeleti periferiája a legtöbb indikátor esetében hátrányos helyzetben van, számos esetben komplex problémákkal, ahol újszerű megoldások szükségesek a térség jövőbeli fejlődésének érdekében (ezt támasztja alá az alábbi klaszterbesorolás is a települések vonatkozásában). Itt a társadalmi innováció jelenthet alternatív megoldást a problémákra.

5. ábra. Települések besorolása hátrányos helyzetük szerint az Észak-magyarországi régió településein (2015)

Forrás: saját szerkesztés

A fentebb vizsgált 5 tényező eloszlását elemezve elmondható, hogy a régió számos településén komplex problémák azonosíthatók (az indikátorok vizsgálatakor azon térségeket azonosítottam problémásnak, ahol az értékük nem érte el a régiós átlag 75%-át. A munkanélküliség esetében, ahol a település értéke meghaladta a régiós átlag 125%-át). Az így kialakuló pontszámok azt mutatják, hogy adott település hány vizsgált dimenzióban mutat periferikus jegyeket. A klaszterek grafikus ábrázolása alapján megállapítható, hogy a leginkább hátrányos helyzetben a régió északi, északkeleti periferiája, valamint a Bodrogi köz térsége található, ill. néhány település a régió déli részéből. Megjegyzendő, hogy a régióban kilenc olyan település is van, ahol egyik érték sem éri el a régió átlagának 50%-át sem, vagyis kifejezetten hátrányos helyzetű. Ezek a települések többnyire kisebb népességszámúak, és a problémáik megoldása komplex beavatkozást igényelne. Az érintett települések: Csenyéte, Farkaslyuk, Gadna, Kiscséc, Köröm, Pusztaradvány, Szilaspogony, Tarnasárány és Tornanádaska.

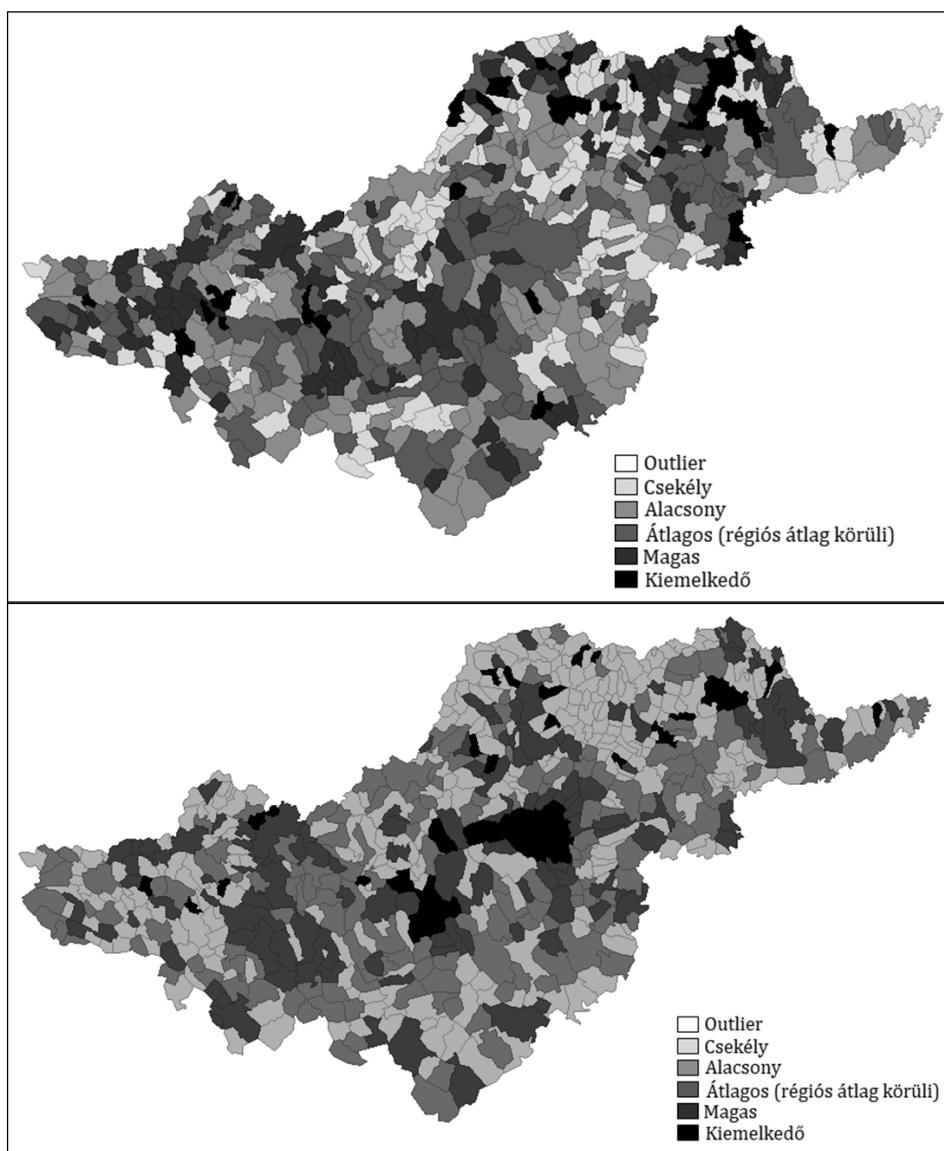
4.2. Társadalmi innovációra utaló tényezők elemzése

Feltételeztem, hogy a társadalmi innováció esetében (áttekintve az elméleti részben vázolt fogalmakat) kiemelten fontos a közösségi alapú, alulról jövő kezdeményezések megléte, mint az újszerű megoldások és ötletek forrása (tudásmegosztás és a részvétel szerepe a folyamatban) (European Commission, 2013; Kocziszky et al. 2015). Ezért úgy gondoltam, hogy a nonprofit szektor vizsgálata érdekes lehet a társadalmi innováció feltételeinek elemzése esetében, mint a közösségi fejlesztések egyik kiindulópontja. Emellett a társadalmi innováció elősegítése szempontjából mindenképpen szükséges az úgynevezett szociális vagy társadalmi vállalkozások megléte, amelyek alapvetően egy társadalmi probléma innovatív megoldására való készség és cselek-

vés színterei. „A társadalmi vállalkozó egy változáshozó, aki valamilyen területen új dolgot hoz: új szolgáltatás, új módszer, új termelési tényezők, új szervezeti formák, új piac vagy módosított szabályozás.” (G. Fekete et al. 2017, p. 35). A társadalmi vállalkozás olyan vállalkozás, melyben nem elsősorban a profit maximalizálása a cél, hanem a helyi szinten jelentkező társadalmi (pl. munkaerőpiaci, esélyegyenlőségi, egészségügyi, kulturális) problémák kezelése, megoldása (Piac & Profit, 2017). Tanulmányomban ezért megvizsgáltam a KSH vállalkozáskategóriái alapján társadalmi vállalkozásként értelmezett adatsort is. Harmadrészt, feltételeztem, hogy azokban a térségekben, ahol komplex problémák azonosíthatók gazdasági és társadalmi szempontból (pl.: kevés a vállalkozás, alacsony a pályázati források aránya és magas a roma lakosság aránya), itt a lakosság jelentős része a közigazgatási szektorban dolgozik, főleg pl.: az önkormányzatoknál. Ezért megnéztem a teljes foglalkoztatottakon belül a közigazgatási szektorban foglalkoztatottak számát is a régió településein, hogy lássam a differenciákat. A közigazgatásban foglalkoztatottak száma is utalhat a társadalmi innovációs képességre, abban az értelemben, hogy ők is lehetnek innovátorok (Benedek et al. 2015). Ugyanis egy településen a közigazgatásban dolgozók szembesülnek elsők között a települési problémákkal, így a megoldási lehetőségek keresésében és javaslattételben is élen járhatnak.

A vizsgálat első lépéseként áttekintettem a fenti indikátorok eloszlását a régióban, majd a helyzetelemzés során alkalmazott módszertan szerint a régiós átlaghoz viszonyítottam az egyes települések értékeit. Jelen esetben pozitívnak tekintettem a település helyzetét, amennyiben pozitív irányban mutat eltérést a régió átlagához viszonyítva (kivéve a közigazgatásban foglalkoztatottak számát, ahol vizsgáltam mindkét irányú eltérést).

A 6. ábra alapján megállapítható, hogy a nonprofit szervezetek eloszlásában némiképp igazolódni látszik az a feltételezés, miszerint a perifériák esetében kitörési pontot jelenthetnek, és a társadalmi innováció szempontjából fontosak lehetnek. Fajlagosan a legtöbb nonprofit szervezet ugyanis a régió északi, északkeleti részén, a Cserehát és a Zemplén térségeiben azonosítható, vagyis azokban a térségekben, melyek komplex hátrányokat mutattak a gazdasági-társadalmi elemzés során. Ennek oka lehet az is, hogy ebben a térségben a társadalmi-gazdasági helyzet és az elérhetőségi viszonyok miatt kevés for-profit vállalat megtelepedése jellemző, így a lakosságnak érdemes nonprofit tevékenységet végeznie, ha megvan az ehhez szükséges kezdeményezőkézség/aktivitás. Fajlagosan a legtöbb nonprofit szervezettel az alábbi településeken találkozhatunk: Tornakápolna, Tornabarakony, Sima, Teresztenye (11,5–19 nonprofit szervezet jut száz lakosra), Abaújlak, Gagyapáti, Kozárd és Égerszög (7,5–8 nonprofit szervezet jut száz lakosra). Ezek valamennyien a Cserehát és a Zemplén aprófalvas térségeiben helyezkednek el. A megyeszékhelyek esetében elmondható, hogy kisebb a nonprofit aktivitás, mint a fentebb említett térségekben, de valamennyi esetben régiós átlag fölötti (Eger: 2,1; Miskolc: 1,3 és Salgótarján: 1,6 nonprofit szervezet jut száz lakosra). A régió 45 településén nincs bejegyzett nonprofit szervezet, melyek között olyan települések is megtalálhatók, amelyek a fentebb azonosított problémák alapján komplex hátrányosságot mutatnak (pl.: Csenyéte, Dámóc, Felsőgagy, Gadna vagy Kiscséc).

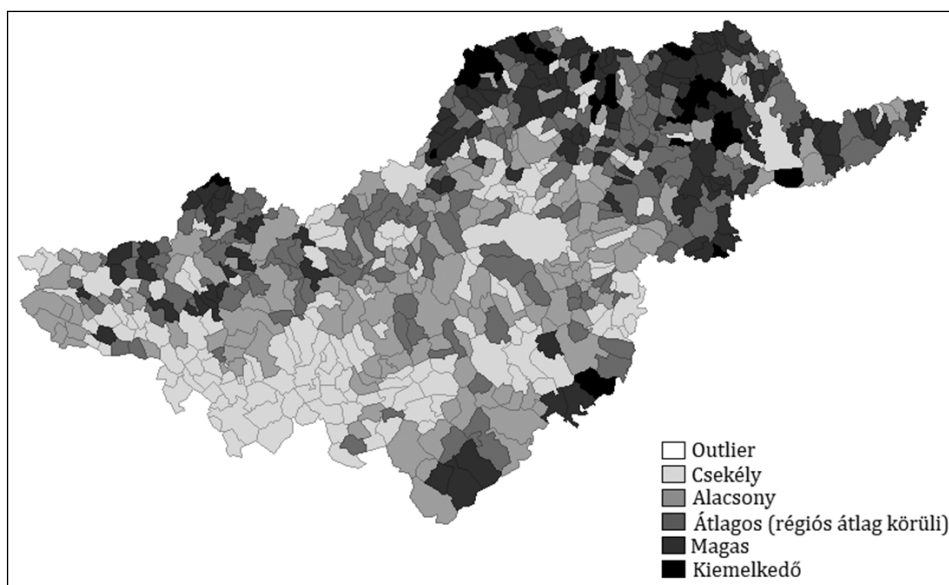

6. ábra. 100 főre jutó nonprofit szervezetek (fent) és a 100 főre jutó társadalmi vállalkozások száma (lent) az Észak-magyarországi régió településein (2015)

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi vállalkozások esetében a legtöbb vállalkozást a régió középső sávjában találjuk, az említett komplex hátrányosságokkal sújtott térségekben csak keveset azonosíthatunk (néhány kivétel, ahol ezek fajlagos száma a legmagasabb a régióban: Teresztenye, Galvács, Keresztéte, Varbóc és Viszló). Ebben az indikátorban a megyeszékhelyek is kiemelkedően teljesítenek, Eger a 17, Miskolc a 26, míg Salgótarján a 46. helyezett a társadalmi vállalkozások eloszlásában. A társadalmi vállalkozások még alapvetően új jelenségek a gazdaságban, így nem meglepő, hogy

a régió 260 településén még nem jött létre ilyen gazdálkodási forma. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy empirikus kutatások alapján egy adott területen tevékenykedő társadalmi vállalkozások multiplikátorhatást is válthatnak ki, ugyanis olyan pénzügyi, adózási és pályázatírási tanácsadással segíthetik a helyi kezdeményezéseket, amely képessé teszi őket új vállalkozások létrehozására, vagyis elősegítheti a térség fejlődését (G. Fekete et al. 2017).

7. ábra. 100 főre jutó közigazgatásban foglalkoztatottak száma az Észak-magyarországi régió településein (2015)

Forrás: saját szerkesztés

A közigazgatásban foglalkoztatottak arányát áttekintve a régióban elmondható, hogy a kezdeti feltételezésem (miszerint a komplex problémákkal érintett térségekben a lakosság jelentős része a közigazgatási szektorban dolgozik) beigazolódni látszik, mivel az adatok azt mutatják, hogy a mutató értéke a régió északi, északkeleti részén (Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megyék északi része), a kistelepülésekkel jellemzett területeken a legmagasabb. A legkiemelkedőbb értékeket a régióban Tornaszentandrás, Jószafeő, Alsógagy, Tornakápolna és Zsujta település mutatja, ahol 100 főre 14–18 közigazgatási dolgozó jut. A régió középső, fejlett gazdasági indikátorokkal jellemzett térségében jellemzően alacsonyabb az arányuk, itt a maximális értékek 100 lakosra 5–6 fő között szóródnak. A legalacsonyabb értékekkel 5 kistelepülés rendelkezik, ahol 2 alatti az 100 lakosra jutó közigazgatási dolgozók száma (Boldogkőújfalu, Tarnaszentmária, Varbóc, Szilaspogony és Szakácsi).

A fenti tényezők – mint a társadalmi innováció alapvető feltételei – vizsgálata alapján klaszterbe soroltam a tényezőket. Céлом az volt, hogy az így létrejött klasztereket összehasonlítsam a komplex problémák alapján kialakított klaszterrel, arra keresve a választ, hogy kimutatható-e valamilyen összefüggés egy település gazdasági és társadalmi szempontból hátrányos helyzete és a társadalmi innovációs alapfeltételek megléte között (6. táblázat).

6. táblázat. *Komplex problémák és a társadalmi innováció alapfeltételeinek korrelációs kapcsolata*

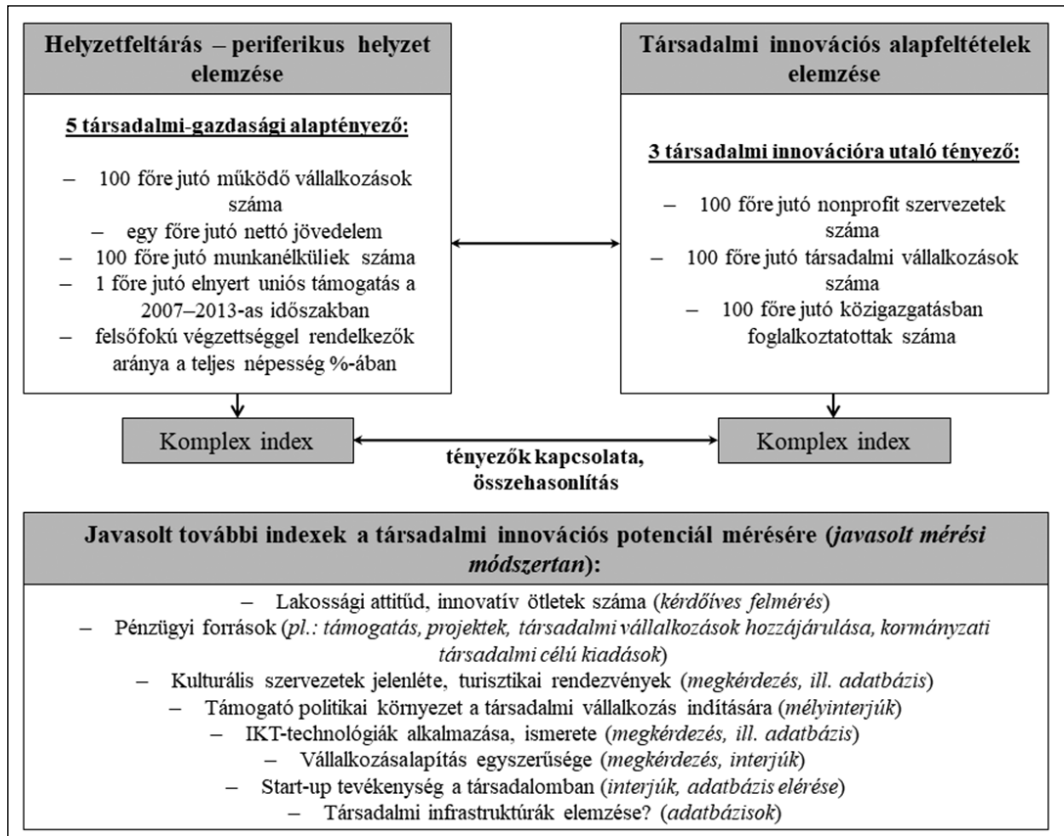
		Társadalmi innováció alapfeltételei
Komplex problémák klasztere	Pearson-korreláció	,223**
	Szignifikanciaszint	,000
	N	610

Forrás: saját szerkesztés

A korrelációs kapcsolat elemzése során látható, hogy pozitív irányú, gyenge, de szignifikáns kapcsolat mutatható ki a települések gazdasági-társadalmi helyzete és a társadalmi innovációs feltételekben mutatott jellemzői alapján. Vagyis amennyiben minél több probléma azonosítható egy település esetében (minél magasabb egy település pontszáma a vizsgált gazdasági-társadalmi indikátorok alapján), annál kedvezőbb a társadalmi innovációs besorolása is. Ez olyan szempontból pozitív tendencia, hogy a periferikus térségek esetében így a társadalmi innováció valóban megoldást jelenthet (a régió adatai alapján). Az Economist Intelligence Unit (2016) a gazdasági fejlettség és a társadalmi innováció között pozitív kapcsolatot mutatott ki országos szinten, azonban települési szinten a régióban a társadalmi innováció a komplex problémák klaszterével mutat szignifikáns, pozitív összefüggést. Az eredmények általánosíthatósága miatt azonban szükséges lehet további kontrollvizsgálatokra is, a későbbiekben tervezem a társadalmi-gazdasági szempontok alapján, és településszerkezetileg is több hasonlóságot mutató Dél-dunántúli régió vizsgálatát is.

5. JAVASLATOK, A TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ MÉRÉSÉNEK KIBŐVÍTETT MODELLJE

Tanulmányomban a szakirodalom és az empirikus tapasztalatok alapján kibővítettem a vizsgálati modellt a társadalmi innovációs potenciál mérhetőségére vonatkozóan olyan elemekkel, amelyeket szükségesnek tartok a térségek társadalmi innovációs helyzetének értelmezéséhez. A kialakított modellt a 8. ábra szemlélteti.

8. ábra. Társadalmi innováció mérési modellje

Forrás: saját szerkesztés

A helyzetvizsgálat során elemzett tényezők és az alapfeltételeknek tekintett faktorok mellett mindenképpen szükséges további adatsorok bevonása a modellbe, amelyek egy része kvantitatív jellegű, más része azonban kvalitatív (minőségi) jellegű tényezőket tartalmaz, amelyek alapvetően eltérő adatgyűjtési módszereket és elemzési módszertant igényelnek.

Véleményem szerint és a szakirodalomban Krlev et al. (2014), Nemes–Varga (2015), Balaton–Varga (2017) ajánlása alapján is szükséges lenne megvizsgálni a lakosság attitűdjét, ill. innovatív kezdeményezéseit, ötleteit a társadalmi problémákra, hiszen ők lehetnek a kiindulópontjai egy későbbi fejlesztésnek. Ezt főként kérdőíves megkérdezéssel lehetne vizsgálni, ami nehezíti az adatgyűjtést, hiszen egyetlen régió esetében is a 610 település lakosainak véleményét tükröző mintára lenne szükségünk az elemzések pontosságához. Az innovációk sikerességéhez és az ötletek megvalósulásához szükség lenne pénzügyi források elemzésére, mint például a társadalmi vállalkozások vagy a helyi és nemzeti kormányzat társadalmi célú kiadásai. A társadalmi innovációk elfogadottságát növelheti a kulturális szervezetek szerepvállalása, ill. turisztikai akciók végrehajtása. Fontos szempont a támogató gazdaságpolitika is, egyrészt olyan szempontból, hogy támogatja-e direkt módon a társadalmi innovációkat vagy a társadalmi

vállalkozásokat, ill. mennyire könnyíti meg a perifériák esetében a vállalkozások alapítását. Ezek a tényezők többnyire a döntéshozókkal készített mélyinterjúk és kérdőíves megkeresés alapján határozhatók meg. A fentiekhez kapcsolódóan érdekes lehet elemezni a települések start-up tevékenységét, amelynek forrása mélyinterjúk mellett az Innovációs Hivatal adatai lehetnek. A társadalmi innováció kereteinek megértéséhez szükséges azonban életminőségre vonatkozó adatok elemzése is, mint a lakosság jóléti állapotának egyik jellemzője (társadalmi infrastruktúrák állapota, IKT-használat stb.).

6. ÖSSZEGZÉS

Áttekintve a társadalmi innováció fogalomrendszerét és számítási módszereit, összességében elmondható, hogy nincs egységesen elfogadott definíció, illetve módszertan a szakirodalomban. A legtöbb definíció a társadalmi innováció újszerű jellegét hangsúlyozza, és azt, hogy képes a társadalmi problémákra válaszokat adni, mások pedig az alulról jövő kezdeményezés jellegét említik. Az eddigi módszertanok többsége országos vagy regionális szintű társadalmi innovációs potenciál mérésére tett kísérletet, és kevés a szakirodalomban a lokális elemzés.

Ezért komplex társadalmi innovációs index kialakítását terveztem, amely települési szinten tudja mérni a társadalmi innovációs potenciált. Ennek tesztelését az Észak-magyarországi régió településein végeztem el, melyet a későbbiekben kiterjesztek országos szintre is. Kezdeti lépésként megvizsgáltam 5 indikátor (100 főre jutó működő vállalkozások száma, egy főre jutó nettó jövedelem, 100 főre jutó munkanélküliek száma, egy főre jutó elnyert uniós támogatás a 2007–2013-as időszakban, felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népesség %-ában) alapján a települések társadalmi-gazdasági helyzetét, amely alapján elmondható, hogy a régió számos településén komplex problémák azonosíthatók. A klaszterek grafikus ábrázolása alapján megállapítható, hogy a leginkább hátrányos helyzetben a régió északi, északkeleti perifériája, valamint a Bodroghöz térsége található, ill. néhány település a régió déli részéből. Ezt követően vizsgáltam a társadalmi innováció alapfeltételeinek tartott tényezők állapotát (nonprofit szervezetek, társadalmi vállalkozások, közigazgatásban foglalkoztatottak). Elmondható, hogy a nonprofit szervezetek eloszlásában némiképp igazolódni látszik az a feltételezés, miszerint a perifériák esetében kitörési pontot jelenthetnek, és a társadalmi innováció szempontjából fontosak. Azonban a társadalmi vállalkozások esetében a legtöbb vállalkozást a régió középső sávjában találjuk, az említett komplex hátrányosságokkal sújtott térségekben csak keveset azonosíthatunk. A társadalmi vállalkozások ugyanakkor még alapvetően új jelenségek a gazdaságban, létrejöttük azonban fontos lenne, az említett multiplikátor hatás eléréséhez. A korrelációs kapcsolatok elemzése során látható, hogy pozitív irányú, gyenge, de szignifikáns kapcsolat mutatható ki a települések gazdasági-társadalmi helyzete és a társadalmi innovációs feltételekben mutatott jellemzői alapján.

Ezt követően kibővítettem a modellt a társadalmi innovációs potenciál mérésére, és javaslatot fogalmaztam meg, hogy mely indikátorok beépítésére lenne szükség (lakosság attitűdje és innovatív kezdeményezései, pénzügyi források elemzése, társadalmi célú kiadások, kulturális szervezetek szerepvállalása, támogató gazdaságpolitika, települések start-up tevékenysége, életminőség).

SZAKIRODALOM
REFERENCES

1. Baturina, D.–Bezovan, G. (2015). *Social Innovation Impact-review*. Third Sector Impact Working Paper, Brussels. http://thirdsectorimpact.eu/site/assets/uploads/documentations/tsi-working-paper-no-9-social-innovation-impact-review-of-research/TSI_WP9_Social-Innovation-Final.pdf (Letöltve: 2018. 01. 19.)
2. Balaton, K.–Varga, K. (2017). Social Innovation and Competitiveness – a Literature Review of the Theoretical Work in the Field, *REVIEW of Economic Studies and Research* Virgil Madgearu, 10 (2), 27–42.
3. Benedek, J.–Kocziszky, Gy.–Veresné Somosi, M. (2015). *Új innovációs paradigma? Regionális társadalmi innovációs potenciál javításának lehetősége szakértői rendszer segítségével, lehetőségek és korlátok*. In: Veresné Somosi Mariann, Lipták Katalin (szerk.): „Mérleg és kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia Kiadvány, 2015. pp. 247–254.
4. Benedek, J.–Kocziszky, Gy.–Veresné Somosi, M.–Balaton, K. (2016). Generating and Measuring Regional Social Innovation. *Theory Methodology Practice*, 12 (special issue): 14–25.
5. Benedek, J.–Kurkó, I. (2011). Evolution and Characteristics of Territorial Economic Disparities in Romania. *Theory Methodology and Practice*, 7 (1): 5–15.
6. Bund, E.–Hubrich, D. K.–Schmitz, B.–Mildenberger, G.–Křev, G. (2013). *Blueprint of Social Innovation Metrics – Contributions to an Understanding of Opportunities and Challenges of Social Innovation Measurement*. A Deliverable of the Project: “The Theoretical, Empirical and Policy Foundations for Building Social Innovation in Europe” (TEPSIE), European Commission, Brussels. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/18700/1/D2.4_final.pdf (Letöltve: 2018. 01. 19.)
7. Castro Spila, J.–Luna, Á.–Unceta, A. (2016). Social Innovation Regimes: An Exploratory Framework to Measure Social Innovation. *SIMPACT Working Paper*, 2016 (1).
8. Dusek, T. (2006). *Regional Income Differences in Hungary – a Multi-level Spatio Temporal Analysis* 46th Congress of the European Regional Science Association, Volos, Greece, 21 p.
9. European Commission (2013). *Guide to Social Innovation*. DG Regional and Urban Policy and DG Employment, Social Affairs and Inclusion, Brussels. http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/84453/Guide_to_Social_Innovation.pdf (Letöltve: 2018. 01. 19.)
10. European Union (2017). *Eurostat Regional Yearbook 2017*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8222062/KS-HA-17-001-EN-N.pdf/eaeb7fa-0c80-45af-ab41-0f806c433763> (Letöltve: 2018. 06. 05.)
11. Ewers, H. J.–Brenck, A. (1992). *Innovationsorientierte Regionalpolitik. Zwischenfazit eine Forschungsprogramms*. In: Birgh, H., Schalk, H. J., (ed.): Regionale und sektorale Strukturpolitik, Münster, Germany: 309–341.
12. G. Fekete, É. (2001). Innovációk a kistérségi fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 3–4.: 39–53.
13. G. Fekete, É.–Bereczk, Á.–Kádárné, H. Á.–Kiss, J.–Péter, Zs.–Siposné, N. E.–Szegedi, K. (2017). *„Alap kutatás a társadalmi vállalkozások működéséről.” Zárótanulmány az OFA Or-*

- szágos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft. megbízásából, a GINOP-5.1.2-15-2016-00001 „PiacTárs” kiemelt projekt keretében. Miskolc.
14. Grander, M.–Alwall, J. (2014). *WP4 Final Report Malmö*. A deliverable by the project “Combating Inequalities through Innovative Social Practices of and for Young People in Cities across Europe”, Malmö: Malmö University. <http://blogg.mah.se/martingrander/files/2014/08/Grander-Alwall-2014-Malmo-WP4-Report.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)
 15. Howaldt, J.–Kopp, R.–Schwarz, M. (2014). *Theoretical Approaches to Social Innovation – A Critical Literature Review*. A deliverable by the project: “Social Innovation: Driving Force of Social Change” (SI-DRIVE), Dortmund. <http://publications.tno.nl/publication/34618329/DsEU8N/butzin-2014-theoretical.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)
 16. Howaldt, J.–Kaletka, Ch.–Schröder, A.–Rehfeld, D.–Terstriep, J. (2016). *Mapping the World of Social Innovation*. Key Results of a Comparative Analysis of 1.005 Social Innovation Initiatives at a Glance. <https://www.si-drive.eu/wp-content/uploads/2016/12/SI-DRIVE-CA-short-2016-11-30-Druckversion.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 13.)
 17. Kincses, Á.–Tóth, G. (2011). Potenciálmodellek geometriája. *Térületi Statisztika*, 1: 23–37.
 18. Kocziszky, Gy.–Benedek, J.–Veresné Somosi, M.–Balaton, K. (2015). Regionális társadalmi innováció generálása szakértői rendszer segítségével. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII (2): 4–22.
 19. Kocziszky, Gy.–Szendi, D. (2018). Regional Disparities of the Social Innovation Potential in the Visegrad Countries: Causes and Consequences. *European Journal of Social Sciences Education and Research* 12 (1), 35–41.
 20. Kocziszky, Gy.–Veresné Somosi, M.–Balaton, K. (2017). A társadalmi innováció vizsgálatának tapasztalatai és fejlesztési lehetőségei (Experience and Possibilities for Developing Social Innovation Research), *Vezetéstudomány* (Budapest Management Review), XLVIII. évf., 6–7. szám, pp. 15–19. ISSN 0133-0179
 21. Kozma, F. (1998). *A félperiféria*. Aula Kiadó, Budapest, 338 p.
 22. Krlev, G.–Bund, E.–Mildenberger, G. (2014). Measuring What Matters – Indicators of Social Innovativeness on the National Level. *Information Systems Management*, 31: 200–224.
 23. Lauritzen, J. R. K. (2013). *Social Innovation in Local Government – Experiences from Denmark*. Danish Technological Institute. https://www.google.com/url?sa=t&rcct=j&q=&escr=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKewjR8YrOoercAhVRyaYKHaHGAScQFjABegQICBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.dti.dk%2F_%2Fmedia%2F65461_Social%2520Innovation%2520in%2520Local%2520Government.pdf&usg=AOvVaw0TDLH9Z0o_CUMsT7EUDBTc (Letöltve: 2018. 08. 13.)
 24. Moulart, F.–Maccallum, D.–Mehmood, A.–Hamdouch, A. (2014). *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham: Edward Elgar.
 25. Mulgan, G. (2007). *Social Innovation; What It Is, Why It Matters and How Can Be Accelerated*. Skoll Centre for Social entrepreneurship: The Young Foundation, Oxford University, UK. <https://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2012/10/Social-Innovation-what-it-is-why-it-matters-how-it-can-be-accelerated-March-2007.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)

26. Nagy, A. (2012). *A fejlettség, elmaradottság mérése a magyar területfejlesztési politikában*, PhD-disszertáció, Budapest, 150 p.
27. Nagyné Molnár, M. (2007). *A területi egyenlőtlenségek főbb összefüggései*. In: Regionális gazdaságtan. (Ed.): Káposzta, J. Debrecen, DE Kiadó: 166–205.
28. Nemes, G.–Varga, Á. (2015). *Társadalmi innováció és társadalmi tanulás a vidékfejlesztésben – sikerek, problémák, dilemmák*. In: Veresné Somosi Mariann, Lipták Katalin (szerk.): „Mérleg és kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia Kiadvány.
29. Nemes Nagy, J. (1990). Területi egyenlőtlenségek dimenziói. *Tér és Társadalom*, 4 (2): 15–30.
30. Nicholls, A.–Murdock, A. (2012). *Social Innovation. Blurring Boundaries to Reconfigure Markets*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, UK.
31. OECD (2015). *Policy Brief on Social Impact Measurement for Social Enterprises*. OECD/European Union, Publications Office of the European Union, Luxembourg. <http://www.oecd.org/industry/Policy-Brief-social-impact.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)
32. OECD (2016). *Social Innovation Policy Framework for Croatia*. Policy Handbook, OECD Global Relations, South East Europe. http://www.oecd.org/south-east-europe/programme/Social_Innovation_Policy_Framework_Croatia.pdf (Letöltve: 2018.01.19.)
33. Pelka, B.–Terstriep, J. (2016). Mapping Social Innovation Maps, The State of Research Practice across Europe. *European Public & Social Innovation Review*, 1 (1): 3–16.
34. Péntes, J. (2011). Északkelet-Magyarország jövedelmi térszerkezetének változásai a rendszerváltás után. *Területi Statisztika*, 14 (2), 181–193.
35. Péntes, J. (2014). *Periferikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek*, Didakt Kft., Debrecen, 139 p.
36. Piac & Profit (2017). *Társadalmi vállalkozások üzleti és társadalmi hasznosság alapján történő minősítése a GINOP-5.1.3-16 pályázaton való részvételhez*. https://ginop512.ifka.hu/ginop513/PiacTars_Minositese_elj_taj.pdf (Letöltve: 2018. 06. 05.)
37. Rehfeld, D.–Terstriep, J.–Welchhoff, J.–Alijani, S. (2015). Comparative Report on Social Innovation Framework. *SIMPACT Working Paper*, 2015 (1).
38. Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
39. Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70 (1): 65–94.
40. Szendi, D. (2016). *Perifériák felzárkózásának esélyei, különös tekintettel Kelet-Közép-Európa két térségére*. Doktori (PhD) értekezés, Miskolci Egyetem, Vállalkozásmélet és Gyakorlat Doktori Iskola, 230 p.
41. Szendi, D. (2017). The Connection of EU Supports and the Taxable Income Per Capita in the Northern Hungarian region, for the 2007-2013 Period. *DEUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 9 (3): 42–60.
42. Szörényiné, K. I. (2015). Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége. Egy kutatás tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, XXIX.: 97–115.
43. Terstriep, J.–Kleverbeck, M.–Deserti, A.–Rizzo, F. (2015). *Comparative Report on Social Innovation across Europe*. Deliverable D3.2 of the project «Boosting the Impact of SI in Europe through Economic Underpinnings» (SIMPACT), European Commission, Brussels.

http://www.simpact-project.eu/publications/reports/SIMPACT_D32.pdf (Letöltve: 2018. 01. 19.)

44. THE ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT (2016). *Old Problems, New Solutions: Measuring the Capacity for Social Innovation across the World*. <https://www.essmart-global.com/wp-content/uploads/2016/12/2016.09.29-Economist-Social-Innovation-Index.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)
45. THE YOUNG FOUNDATION (2012). *Social Innovation Overview*. A deliverable of the project: “The Theoretical, Empirical and Policy Foundations for Building Social Innovation in Europe” (TEPSIE), Brussels: European Commission, DG Research. <https://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2012/12/TEPSIE.D1.1.Report.DefiningSocialInnovation.Part-1-defining-social-innovation.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 19.)

Nagy Zoltán, Sebestyénné Szép Tekla, Szendi Dóra¹ Smart cityk teljesítménye a visegrádi országokban²

Kivonat

Napjainkban a globalizáció terjedésével a világ számos országában, szinte valamennyi földrészen, egyre nagyobb szerepet kap az okosváros-fejlesztés és a smart alkalmazások bevezetése. Ennek oka, hogy a globalizáció felgyorsulásával a városoknak újabb kihívásokra kell reagálniuk (pl.: növekvő népességszám okozta kihívások, városi szolgáltatások, méretgazdaságosság problémái), melyhez új és újszerű megoldásokra van szükségük. Ebben a megközelítésben a smart city koncepciója szolgálhat innovatív megoldással a városok jövőjére vonatkozóan.

Tanulmányunkban egyrészt áttekintjük az okosvárosok koncepcióit, és mérhetőségi megközelítéseit, bemutatva a szakirodalomban alkalmazott legjobb gyakorlatokat. A tanulmányban a mérési módszertanok szintéziseként kialakítottunk egy komplex smart indexet, amely hat komponens alapján tudja mérni a városok okos teljesítményét. A vizsgálat során a visegrádi országok kiválasztott városait elemeztük a smart index alapján, és fölállítottuk a vizsgált 10 település rangsorát. Az eredmények azt igazolják, hogy Pozsony kivételével a fővárosok együtt mozgása, kiemelkedő teljesítményre figyelhető meg a komplex index alapján, ahol Prága nyújtotta 2015-ben a legkiemelkedőbb teljesítményt, melyet Budapest és Varsó követett. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az egyes komponensek esetében jelentős szóródás mutatható ki a legjobban és legrosszabbul teljesítő városok között.

Kulcsszavak: smart city, mérés, visegrádi országok, komplex index

Abstract. The Performance of Smart Cities in the Visegrad Countries

Nowadays with the accelerating globalization the smart city development and the application of smart technologies is getting even more emphasis in several parts of the world, and in almost every continents. The cause for it is that the cities have to react on the rapidly changing conditions with the accelerating of globalization (e.g.: challenges of increasing population, city services, problems of the economies of scale), and to this they need new and recent solutions. In that approach the concept of smart cities can give innovative solutions for the future of cities.

In this recent research we examine the possible concepts and measurement solutions of smart cities, representing the best practices applied in the literature. In the analysis we have created a complex index based on the synthesis of the measurement methods, which can measure the performance of the

- 1 NAGY ZOLTÁN, PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, E-mail: regnozo@uni-miskolc.hu; SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA, PhD, egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, E-mail: regtekla@uni-miskolc.hu; SZENDI DÓRA, PhD, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; E-mail: regszdor@uni-miskolc.hu
- 2 A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

smart cities by six components. In the research we have analysed the smart performance of some cities in the Visegrad countries and we have created the ranking of the 10 settlements. The results underlie that with except of Bratislava, the capital cities show outstanding smart performance based on the complex index. In 2015, the best performing city was Prague among the analysed ones, which was followed by Budapest and Warsaw. It is important to mention, that in case of the given components there is a huge standard deviation among the best and worst performing cities.

Keywords: smart city, measurement, Visegrad countries, complex index

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Nagy, Zoltán; Sebestyénné Szép, Tekla; Szendi, Dóra (2018). Smart cityk teljesítménye a visegrádi országokban. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 59–82. <https://doi.org/10.17177/77171.208>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

Az egyre intenzívebbé váló globalizáció új kihívások elé állítja a városokat. Napjainkban a városok szignifikáns hozzájárulással bírnak a globális GDP-ben, 2014-ben a World Economic Forum vizsgálatai alapján ez az arány körülbelül 80% volt, ami 2018-ra kicsivel 80% fölé nőtt (Hajduk, 2016; Kola-Bezkaetal. 2016; Worldbank, 2018). A városi népesség aránya folyamatosan nő, 1950-ben mindössze 80 város volt a világon, ahol a népesség meghaladta az egymillió főt, ez 2011-re 480-ra nőtt. Több mint hárommilliárd ember él ma városokban, amely 2050-re akár ötmilliárdra is nőhet, és a városi népesség aránya globálisan elérheti a 70%-ot is (Muggah, 2012). A városok fontosságát a World Economic Forum által megfogalmazott négy „beszédese” adat (2, 50, 75 és 80%) is jól szemlélteti. Eszerint a városok a szárazföldek 2%-át birtokolják, ugyanakkor a népesség körülbelül 50%-a városokban él, valamint a városok felelősek a világ energiafogyasztásának 75%-áért, és a CO₂-kibocsátás 80%-áért (WEF, 2016).

Ehhez hasonló bevezetők és statisztikai adatok számos smart cityvel kapcsolatos hazai és nemzetközi publikációban (például: Lados, 2011; Bizjan, 2014; Európai Parlament, 2014; Szczech, 2014; Richter et al. 2015; Hajduk, 2016) megtalálhatók, érzékeltetve a globalizáció és a gyorsuló urbanizáció okozta kihívásokat (Szendrei, 2014). Ahogy azt Szlávik J. (2013) is hangsúlyozza, a globális problémákkal kapcsolatban nem várhatunk egy felvilágosult világállam vagy világkormány létrejöttére, a fenntartható társadalmi, gazdasági, politikai rendszer csak fenntartható projektek révén, lokális szinten valósítható meg. Kiemelten fontosak a helyi kezdeményezések és a társadalomért felelős vállalati magatartás. A fenntarthatóság irányába nincsenek kitörési pontok (melyekről oly sokat hallhatunk manapság), csak kimozdulási irányok. Vannak tehát olyan gazdasági döntések, melyek a mai körülmények között is megvalósíthatóak, profitot is hoznak, a jólétet is növelik, és a fenntarthatóságot is szolgálják. A fenntartható fejlődés tulajdonképpen az emberiség hosszú távú stratégiája, és a globális szint mellett érzékelhető nemzeti, helyi és regionális szintjei is. A megújuló energiaforrások elterjedésével, valamint a globális problémák lokális szinten történő megoldási lehetőségeivel felértékelődik a decentrali-

záció, az energiapolitika helyi megközelítése, a helyi gazdaság- és közösségfejlesztés. Ennek az átfogó társadalmi, gazdasági és technológiai átalakulásnak az alapját jelenthetik az okos városok, mely fogalom nem egy megvalósult állapotra, hanem működési logikára és folyamatos fejlődésre utal ebben az esetben (Kulcsár S. és Szemerey S. 2016., Sáfián F. és Munkácsy B. 2015.).

A World Economic Forum kutatásai szerint (2016) a globális átalakulást és szemléletformálást ösztönző legfontosabb technológiák jelentős része komoly kapcsolódást mutat a smart citykkel, melyek közül a 10 legfontosabb: Open Data (nyílt hozzáférésű adatok), SmartGrid-rendszerek (okos hálózatok, pl.: elektromos hálózatok), hely- és helyzetérzékelő technológiák, lakossági e-ID (elektronikus személyi igazolvány), mobil egészség-ellenőrzés, Internet of Things (Dolgok internete), előrejelzés adatelemzéssel, mobil eszköz-alapú szenzorok, intelligens közlekedés és Big Data (nagy méretű adatállományok). A fenti új kihívásokra keresik a választ a smart cityk is, amelyek főként a városi szolgáltatások területén próbálnak új megoldásokat kínálni.

A smart city koncepciója elsőként az 1980-as és '90-es években jelent meg a szakirodalomban, és az ekkor megjelenő elméletek főként az infokommunikációs technológiák (ICT) igénybevételével kerestek megoldást a globalizáció kihívásaira (Bizjan, 2014; Szendrei, 2014), amely később kibővült más komponensekkel is. Hollands (2008) a smart city kifejezés első felhasználói között említi San Diego, San Francisco, Amsterdam, és Kyoto városokat, de jelentős kezdeményezésekként és jó gyakorlatokként utal Manchester, Southampton és Vancouver városokra is.

Tanulmányunkban az elméleti háttér bemutatása során rávilágítunk arra, hogy a smart city koncepció értelmezésében milyen jelentős különbségek vannak, hányféle megközelítés él párhuzamosan egymás mellett. Listázzuk a városkutatásokban alkalmazott legfontosabb kategóriákat, illetve kitérünk az okosvárosok teljesítményének mérhetőségére, az ezzel kapcsolatos problémákra. A módszertan ismertetését követően egy smart mutatót képezzünk, mellyel rangsoroljuk a visegrádi négyek 10 kiválasztott városát a 2015. évi adatok alapján. A smart mutatót alkotó komponensek értelmezését követően következtetéseket fogalmazunk meg.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Smart city fogalma

A smart city koncepció megjelenése óta számos elképzelés született a fogalom leírására, azonban napjainkban sincs egységesen elfogadott definíció. Az egyes kutatásokban a koncepció eltérő tartalommal bír, illetve számos olyan egyéb kategória és fogalom létezik, melyek esetében a határok nem tisztázottak, a különböző részterületek gyakran összemosódnak. Az alábbi lista 17 olyan városkategóriát tartalmaz, melyek a különböző városkutatásokban megtalálhatók (az egyes kategóriákról részletes áttekintést ad Jong M. et al., 2015):

- ökováros (-eco city),
- fenntartható város (-sustainable city),
- alacsony emisszióintenzitású város (-lowcarbon city),
- tudásváros (-knowledge city),
- intelligens város (-intelligent city),
- digitális város (-digital city),
- reziliens város (-resilient city),

- mindenütt jelen lévő város (-ubiquitous city),
- zöld város (-green city),
- információs város (-information city),
- élhető város (-liveable city),
- hibrid város (-hybrid city),
- kreatív város (-creative city),
- humánus város (-humane city),
- tanuló város (-learning city),
- zöld város (-green city),
- hálózatos város (-wired city).

Richter és szerzőtársai (2015) is a definíciós precizitás hiányát említik tanulmányukban, mint a smart cityk vizsgálatának egyik kritikus elemét. A fenti szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy az okos városok koncepciója olyan interdiszciplináris kutatási területet takar, amely integrálja a területi tervezés, gazdaságföldrajz, tudásgazdaság, marketing és a városi technológiák, koncepciók alapjait is, ezért nehéz a fogalom pontos meghatározása (Richter et al. 2015).

A smart cityk interdiszciplináris jellegét hangsúlyozza Stankovic és szerzőtársai is (2017), és olyan kreatív és innovatív megoldásokként definiálja őket, melyek a városi lét több területére kiterjedően integrált megoldásokat jelentenek a városok életminőségének javítására (Stankovic et al. 2017). Véleményük szerint ugyanis a városok teljesítményének mérhetőségét meghatározza többek között azok tőkevonzó képessége, munkaerejének legmagasabb iskolai végzettsége és képessége a városi image javítására (Stankovic et al. 2017).

A smart city a leggyakrabban alkalmazott definíciói szerint:

- olyan város, mely valamennyi kritikus infrastruktúrát megfigyel és integrál, beleértve az utakat, hidakat, alagutakat, vasutat, metrót, repülőteret, kikötőt, kommunikációt, vizet, energiát, és a főbb épületeket. Ezáltal jobban optimalizálja erőforrásait, megtervezi tevékenységeit, és ellenőrzi a biztonsági szempontokat, miközben maximalizálja a lakosság számára nyújtott szolgáltatásokat (Hall, 2000),
- Komninos (2011): olyan térségek, ahol a tudás és innováció aránya nagyon magas, amelyet egyrészt a város kreatív lakossága, másrészt a digitális infrastruktúra és a tudásmenedzsment biztosít,
- Kourtit/ Nijkamp (2012): az okosvárosok a tudásintenzív és kreatív stratégiák eredményei, melyek célja, hogy javítsák a városok társadalmi-gazdasági, ökológiai, logisztikai és versenyteljesítményét.

A fentiekből is látszik, hogy az egyes fogalmakban az okos városok dimenziói gyakran eltérő hangsúlyt kapnak, és az IKT-technológiák szignifikáns szerepe mellett a tudás és innováció jelentősége is felértékelődik. A definíciók mintegy szintéziseként Hollands (2008) komplex fogalmat kreált, amely szerint az okos város egy olyan agglomerált terület, amelyet a kreatív lakosság és az intézmények tevékenységének eredményeként a tudás és innováció magas koncentrációja jellemez, valamint a digitális infrastruktúrák alkalmazása azzal a céllal, hogy gazdasági növekedést és az életminőség javítását érjék el, a szűkös természeti erőforrások figyelembevételével. Ezt az integrált megközelítést említi Szendrei (2014, p. 1) is a kutatásában, arra utalva, hogy a „smart city-k kiemelt célja, hogy javítsák a város működésének hatékonyságát és

eredményességét, ill. a városlakók életminőségét és az életszínvonalat úgy, hogy a természeti erőforrásokat tiszteletben tartja és tudatosan kezeli”.

Kanter és Litow (2009) az integrált szemlélet megtartása mellett a hálózatok szerepét emeli ki, és a smart cityt egy összefüggő hálózatként és egy összekötött rendszerként látja. Mitchell (2006), szintén a hálózatos megközelítést preferálva, az okosvárosokat biológiai összefüggésbe helyezi. A városok egyes elemeit az emberi szervezet egyes részeinek felelteti meg. „Elméletében a klasszikus ipari város rendszere többnyire csontváz és bőr, míg a posztindusztriális város – a smart city – egy organizmus, ami kifejlesztett egy mesterséges idegrendszert és ez lehetővé teszi az intelligens működést.” (Szendrei, 2014. p. 5)

Az okosvárosok csoportjai

A fenti definíciók sokféleségéből is látható, ill. a kutatók vizsgálatai is igazolják, hogy az okosvárosok fogalmi alapvetően három fő csoportba sorolhatók, melyek a technokrata (technológiaorientált) megközelítés, a komplex elméletek, illetve a főleg városok osztályozásával és rangsorok felállításával foglalkozó értelmezések (Szendrei, 2014). A technológiaorientált vagy technokrata megközelítés alapvetően az IKT-alkalmazások/megoldások (smart grid, smart metering, okos mobilitás) szerepét helyezi előtérbe a fogalomban, ennek segítségével optimalizálhatják és integrálhatják a városok a meglévő infrastruktúrákat és erőforrásokat, és hatékony szolgáltatásokat nyújthatnak a lakosságnak (Stankovic et al. 2017). A definíciók e csoportjába sorolható például Harrison et al. (2010) és Hall (2000) meghatározása is, mint az intelligens városok szinonimája. A komplex szemlélet értelmében a digitális technológiák mellett társadalmi szempontokat is beépítenek a smartcity-értelmezésekbe, pl.: tudás, és innováció szerepe, ahogyan azt Komninos (2011), Hollands (2008) vagy Kourtit/Nijkamp (2012) definícióiban is láttuk. De ide sorolható Giffinger (2007) és Washburn et al. (2010) értelmezése is. A komplex megközelítések egyik válfaja, az emberközpontú megközelítés az emberi és társadalmi tőke szerepét hangsúlyozza, és az emberek közötti kapcsolatok jelentőségét. Így az okosvárosok fő hajtóereje az oktatás, tanulás és a tudás (Stankovic et al. 2017). A tudás szerepének hangsúlyozásakor említendő még az ún. knowledge city (tudásváros) fogalma, ahol a városok gazdaságát a magas hozzáadott értékkel rendelkező export hajtja, amely főként a kutatás, technológia és tudás eredményeként jön létre. Olyan módon használják a tudást, amely alkalmas olyan termékek és szolgáltatások létrehozására, amelyek értéket teremtenek, és növelik a városi vagyont (Kola-Bezka et al. 2016). A komplex fogalmak csoportját erősíti a fenntarthatósági szempontokat előtérbe helyező elméletek köre, amelynek egyik példája az ún. smart sustainable city. Ez egy olyan innovatív város, amely IKT-technológiákat alkalmazva javítja a városok életminőségét, a városi működés és városi szolgáltatások hatékonyságát, és a versenyképességet olyan módon, hogy eközben figyelembe veszi a jelen és a jövő generációk szükségleteit is, különös tekintettel azok gazdasági, társadalmi és környezeti aspektusaira (Stankovic et al. 2017). A rangsoroló módszerek több indikátor alkalmazásával komplex indexeket alkotnak, amely alapján sorrendet állítanak föl az egyes városok között (például Giffinger, 2007 vagy Lados, 2011).

Összefoglalva az okosváros-definíciók közös pontjait elmondható, hogy a városi szolgáltatásokban az IKT szerepét hangsúlyozzák, illetve céljuk a fenntartható fejlődés elősegítése mellett a gazdasági növekedés támogatása, valamint a lakosság életminőségének javítása (ebből az utol-

só rendelkezik a legnagyobb prioritással). Ezek elérésében kiemelt szerepet kap a tudás és az innováció, mint az értékteremtés legfőbb eszközei.

A smartcity-fogalmak közös jellemzőit Richter és szerzőtársai (2015) a szakirodalomban fellelhető példák alapján a következőképpen foglalták össze:

- IKT-infrastruktúrák elérhetősége és használata,
- üzleti folyamatok vezérelte városi fejlődés,
- társadalmi szereplők bevonása a közszolgáltatásokba,
- high-tech és kreatív iparágak szignifikáns jelenléte,
- társadalmi és kapcsolati tőke kiemelkedő szerepe,
- társadalmi és környezeti fenntarthatóság.

A smart city koncepciói

Az okosvárosokat vizsgálva, számos elmélet született a szakirodalomban a mérhetőség dimenzióival kapcsolatban, és a koncepciók jelentős része érezhető különbségeket is tartalmaz. Az alábbi 1. táblázat néhány, a szakirodalomban előforduló koncepció főbb komponenseit összegzi, melyekből tanulmányunkban Giffinger (2007) megközelítését alkalmaztuk.

1. táblázat: *Smartcity-koncepciókban alkalmazott dimenziók*

Szerző	Vizsgált komponensek
Giffinger (2007)	gazdaság, emberek, kormányzás, mobilitás, környezet, életkörülmények
Eger (2009)	technológia, gazdasági fejlődés, munkahelyek számának növekedése, életminőség
Giffinger, Gudrun (2010)	gazdaság, közlekedés, környezet, emberek, életkörülmények, kormányzás
Nam, Pardo (2011)	város társadalmi-gazdasági, politikai helyzete, a környezet gazdasági-társadalmi, technológiai jellemzői, kapcsolatok, intézményi feltételek, integráció, alkalmazások, innovációk
Lados (2011)	emberek, üzleti, városi szolgáltatások, közlekedés, kommunikáció, vízgazdálkodás, energiagazdálkodás
Lombardi (2012)	gazdaság, emberek, kormányzás, környezet, életkörülmények
Kourtit, Nijkamp (2012)	emberi tőke, infrastrukturális tőke, társadalmi tőke, vállalkozói tőke
ISO 37120 (2014): Sustainable Development of Communities – Indicators for City Services and Quality of Life	városi szolgáltatások: oktatás, pénzügyek, tűzvédelem, veszélyhelyzetek kezelése, kormányzás, egészségügy, rekreáció, biztonság, közlekedés, várostervezés, vízellátás; életminőség: gazdaság, környezet, biztonság, telekommunikáció, innováció

Cohen (2014)	természeti környezet, gazdaság, kormányzás, társadalom, életminőség, közlekedés
Stankovic et al. (2017)	infrastruktúra, élhetőség és életkörülmények, környezet, foglalkoztatás és pénzügyek, kormányzás, városi biztonság és társadalmi kohézió

Forrás: Hajduk (2016) és Szendi (2017) alapján saját szerkesztés

A fentiekből látható, hogy a legtöbb elméletben Giffinger (2007) tanulmányáig nyúlnak vissza az alkalmazott mutatókat tekintve, azonban néhány esetben a kutatók által kevésbé relevánsnak értékelt indikátorok kiszűrése, vagy cseréje mellett döntenek.

Mérhetőség

Az okosvárosok teljesítményének mérhetősége a fentiekben látottak miatt is komoly kihívások elé állítja a kutatókat. Számos elképzelés született a mérhetőség dimenzióira, komponenseire (ahogy azt fentebb is láthattuk), ill. az alkalmazott mutatószámokra is. Tanulmányunkban négy fő kutatás alkalmazott/javasolt mutatóinak csoportját használtuk fel, amelyeket relevánsnak tekintettünk elemzésünk szempontjából. Alapvetően Giffinger 2007-es tanulmányára építettünk, aki kutatásaiban 74 indikátort vizsgált meg a 6 általa javasolt komponenshez kapcsolódóan, melyek egy része az Urban Audit felmérésből érhető el, más része pedig regionális, ill. több esetben országos értékekből származtatott adat. Felhasználtuk emellett Cohen (2014) elemzését is, aki Dél-Amerika okosvárosaira vonatkozóan az általa alkalmazott 6 komponensben 28 mutatószámot alkalmaz, amely alapján értékeli a városok teljesítményét. Lados (2011) kutatásai során 278 alapmutatót vizsgált, amelyekből főkomponens-elemzéssel szűkítette le az alkalmazott adatsorokat, így végül 36 mutatószámot megtartva végezte el a magyar városok teljesítményének értékelését. A negyedik módszer, amelynek adatait fölhasználtuk elemzéseinkben, az Urban Audit Perception Survey, amely 278 minőségi skálán mért mutatószámot tartalmaz, és a kvalitatív jellegű vizsgálatokhoz nyújt segítséget. A felmérés ötfokozatú Likert-skálát használ a mutatószámok esetében, amelyben a válaszadók csoportosíthatók (1 – nagyon elégedett, 2 – inkább elégedett, 3 – inkább elégedetlen, 4 – nem elégedett, 5 – nem tudja/nem válaszolt).

MÓDSZERTAN

A tanulmányban a visegrádi országok néhány kiválasztott városát vizsgáltuk meg az úgynevezett smart mutató szempontjából, amellyel a városok „okosságát” kívántuk mérni. A városok kiválasztását két tényező indokolta. Egyrészt a minőségi skálán mért, kvalitatív jellegű adatok és indikátorok elérhetősége, melyet az Urban Audit Perception Survey városlistája indokol. Másrészt pedig egy EFOP-3.6.2.-es kutatási projekt, amely a magyar városok smart city jellemzőit kutatja, hazai és nemzetközi kontextusban. Az elérhető adatok körét figyelembe véve az elemzésbe bevont városok (1. ábra): Csehország esetében Prága és Ostrava, két, az ESPON (2007) besorolása alapján metropolisztárség, Magyarországon Budapest (metropolisz) és Miskolc (nagyváros), Lengyelország esetében Varsó, Krakkó, Gdansk (metropolisztárségek) és Bialystok (nagyváros), míg Szlovákiából Pozsony (metropolisz) és Kassa (nagyváros).

1. ábra. Vizsgált városok köre

Forrás: saját szerkesztés

A régió választás oka, hogy közvetlenül a visegrádi négyek okosvárosaira még kevés felmérés készült (például Giffinger mutatóinak elemzése Savelyev et al. 2016 nyomán), nem rangsorolták őket smart index szempontjából. Ugyanakkor Magyarország esetében releváns összehasonlítási alapot adhat a visegrádi térség a városaink rangsorolására, és nemzetközi kontextusba helyezésére. Giffinger 2007-ben vizsgálta a kelet-közép-európai közepes városokat is a smart mutató szempontjából, és az európai középvárosok rangsorában azt a megállapítást tette, hogy többnyire ezek a városok a lista 2. felében helyezkednek el. Az általunk is vizsgált városok közül Miskolc a 69., Bialystok a 66., míg Kassa a 60. helyezett a vizsgált 77 város közül.

A tanulmányban Giffinger (2007) koncepcióját és komponenseit (okosgazdaság, emberek, kormányzás, mobilitás, környezet és életminőség) alkalmaztuk a smart mutató számszerűsítésekor, azonban az indikátorok megválasztásában főként a fentebb említett 4 tanulmány javaslatai kerültek együttesen beépítésre. A célunk olyan indikátorok alkalmazása és olyan mutató kialakítása volt, amely megfelel az alábbi követelményeknek:

- elérhető adatokat tartalmaz valamennyi városra, így olyan indikátorok beépítése, amelyek valamennyi városra előállíthatók,
- más időszakban is megismételhető elemzés,
- hazai és nemzetközi összehasonlíthatóság.

Az alkalmazott komponenseket és a hozzájuk kapcsolódó indikátorok körét a 2. ábra szemlélteti, míg az adatforrásokat az 1. számú melléklet összegzi.

OKOSGAZDASÁG (versenyképesség)	OKOS EMBEREK (társadalmi és emberi tőke)
<ul style="list-style-type: none"> – Egy főre jutó GDP (Cohen, 2014) – Egy főre jutó bruttó hozzáadott érték (Cohen, 2014) – 1000 főre jutó regisztrált új vállalkozások száma (előző év=100%) (Giffinger, 2007) – Munkanélküliségi ráta (Giffinger, 2007) – IKT -vállalkozások aránya (Cohen, 2014; ISO 37120) – 100 000 főre jutó bejelentett szabadalmak száma (Cohen, 2014) 	<ul style="list-style-type: none"> – 1000 főre jutó felsőoktatásban hallgatók száma (ISCED 5-6) (Giffinger, 2007) – Munkavállalás egyszerűsége (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Fiatalkori függőségi arány (Urban Audit) – Foglalkoztatottsági ráta (Urban Audit) – Szélessávúinternet-elérhetőséggel rendelkező háztartások aránya (Cohen, 2014) – Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (25–64 év) (European Commission, 2014) – 1000 főre jutó kórházi ágyak száma (Kumar, 2016; ISO 37120) – Táppénz átlagos napjának száma (Kumar, 2016)
OKOS KORMÁNYZÁS (részvétel)	OKOS MOBILITÁS (közlekedés és IKT)
<ul style="list-style-type: none"> – Adminisztratív szolgáltatások minősége (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Bizalom a kormányzattal szemben (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Megbízható adminisztratív személyzet (Urban Audit Perception Survey) – Internethasználat: online tranzakciókat használó lakosság aránya (Urban Audit) 	<ul style="list-style-type: none"> – Tömegközlekedés minősége (erős elégedettség) (Giffinger, 2007; Urban Audit Perception Survey) – 1000 főre jutó személygépkocsi száma (Szczech, 2014) – Rendszeresen tömegközlekedést igénybe vevő lakosság aránya (Urban Audit)
OKOSKÖRNYEZET (természeti erőforrások)	OKOS ÉLETKÖRÜLMÉNY (életminőség)
<ul style="list-style-type: none"> – Városi zöldfelületek aránya (Giffinger, 2007; ISO 37120) – Átlagos napok aránya: ózonprobléma (Giffinger, 2007) – Átlagos napok aránya: szállópor-probléma (Giffinger, 2007) – Zöldfelületek minősége (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – 1 háztartási fogyasztóra jutó energiafelhasználás (Cohen, 2014) – 1 háztartásra jutó keletkezett szilárd hulladék (Cohen, 2014; ISO 37120) 	<ul style="list-style-type: none"> – Újonnan épített lakások átlagos alapterülete (Giffinger, 2007) – Egy főre jutó vendégszúkák száma (Giffinger, 2007) – Egészségügyi szolgáltatások (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Kulturális intézmények (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Megfelelő lakáskörülmények (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Közösségi terek (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – Háztartás pénzügyi helyzete (erős elégedettség) (Urban Audit Perception Survey) – 1000 főre jutó komfort nélküli lakások aránya (Cohen, 2014)

2. ábra. Alkalmazott komponensek és indikátorok

Forrás: saját szerkesztés

A különböző mértékegységű és skálázású indikátorok összehasonlíthatósága érdekében szükséges volt az értékek standardizálása. Ennek egyik módszere a z-transzformáció, amely módszer valamennyi indikátorértéket olyan standardizált értékke alakít át, amelyek átlaga 0, és szórása 1. Előnye, hogy figyelembe veszi a csoporton belüli egységek heterogenitását, és megtartja a metrikus információkat. Emellett ezzel az átalakítással jelentősen nő a mutató érzékenysége a bekövetkező változásokra. A módszert széles körben használják, ha az adatok eltérő skálázással/mértékegységgel rendelkeznek, és a cél az összehasonlíthatóság vagy egyes komponensek összesítése. A smart cityk vizsgálatában sem új keletű az eljárás, ezt alkalmazta Cohen (2014) vagy Hajduk (2016) is kutatásai során. Az eljárás az adatok lineáris transzformációján alapul, és az alábbi képlettel tehető meg.

$$X = \frac{X_i - \bar{X}}{\text{szórás}}$$

ahol X_i az indikátor értéke az i -edik városban, míg \bar{X} az indikátor átlaga a vizsgált települések között.

A módszer legfontosabb előnyei:

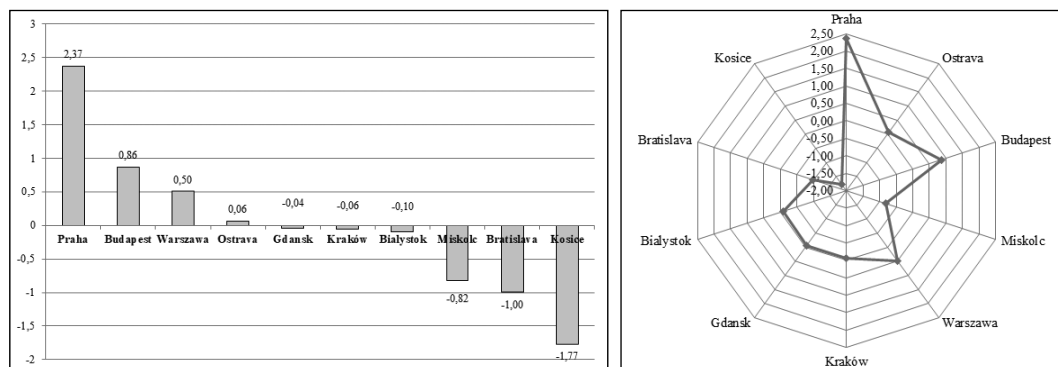
- megőrizve az eredeti összefüggéseket, lehetővé teszi, hogy különböző mértékegységű adatsorokat összesítsünk (pl.: kg, %, m²...),
- nem okoz adatvesztést, torzítást (Giffinger, 2007; Cohen, 2014).

Bizonyos esetekben az indexek (komponensek) értelmezése és a komplex mutató kialakítása során módosításra volt szükség egyes mutatók eltérő skálázása miatt. Abban az esetben, ha a mutatók skálázása nem volt megfelelő (például minél kisebb az érték, annál kedvezőbb a város helyzete, pl.: munkanélküliségi ráta, energiafelhasználás vagy szállópor-koncentráció esetében), a kiválasztott mutatók inverzével számoltunk tovább. Az egyes alrendszer értékeit a kiválasztott mutatók standardizált értékeinek összegéből kaptuk, majd az általunk smart indexnek tekintett végeredmény pedig a pillérek értékeinek számtani átlagából számítható, hasonlóan más tanulmányok alkalmazott gyakorlatához (Giffinger, 2007; Nagy–Tóth–Szendi, 2016).

EREDMÉNYEK

A hat komponens együttes értékelése alapján kialakított smart index értékeit összehasonlítva a visegrádi országok vizsgált városai körében, Prága nyújtotta 2015-ben a legkiemelkedőbb teljesítményt, 2,37 pontos értékkel, melyet Budapest és Varsó követett. A fővárosok kiemelkedő teljesítménye ebben a vonatkozásban is megmutatkozik, egyedül Pozsony nem tagja az élmezőnynek, csak 9. a vizsgált városok között.

Az index értékeit, valamint sorrendjüket az alábbi, 3. ábra szemlélteti.

3. ábra. A smart index értékei a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

Forrás: saját szerkesztés

A kiemelkedő teljesítmény oka lehet a fővárosi térségek esetében, hogy ezek a városok rendelkeznek a kellő humán és pénzügyi erőforrásokkal és potenciállal az okos városfejlesztések megvalósításához, így kedvezőbb pozíciót töltenek be a smart indexük alapján.

Az adatok alapján megállapítható, hogy Prága helyzete kiemelkedő a városok között, mivel értéke majd háromszorosa a listában második, Budapest smart mutatójának. A lengyel városok a főváros kivételével átlagos értékeket mutatnak. Az elemzett indikátorok alapján kialakított smart mutató értelmében a legkevésbé okos települések a szlovák városok (Pozsony és Kassa), valamint Miskolc. Prága esetében a kiemelkedően jó pozíciót több dolog együttes hatása okozza. A kormányzástényező kivételével valamennyi főkomponense pozitív, sőt a gazdaság és mobilitás dimenziókban listavezető. A szlovák városok esetében érezhető lemaradás tapasztalható a térség többi, elemzésbe vont városához képest, melynek oka Kassa esetében főként a gazdasági és mobilitáskomponensekben látható lemaradásban keresendő. A térség vizsgált városai közül Kassa rendelkezik a legmagasabb munkanélküliségi rátával, és a legalacsonyabb számú újonnan regisztrált vállalkozással, amely mellé csupán átlagos GDP és hozzáadott érték társul. Pozsony tekintetében viszont a környezet- és életminőség-indexek okozzák a főbb problémát, melyben főként az Urban Audit-megkérdezések eredményei tükröződnek vissza (lakosság véleménye az egyes okosváros-elemekkel kapcsolatban). Pozsony mindkét komponensben sereghajtó. Ebben a megközelítésben Pozsony helyzetével kapcsolatban érdekes a lakosság negatív véleménye, annak ellenére, hogy a szlovák főváros az Eurostat kimutatásai alapján a leggazdagabb európai régiók egyike.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az egyes komponensek esetében jelentős szóródás figyelhető meg a legjobban és legrosszabbul teljesítő városok között, melyet az alábbi, 2. táblázat adatai is szemléltetnek.

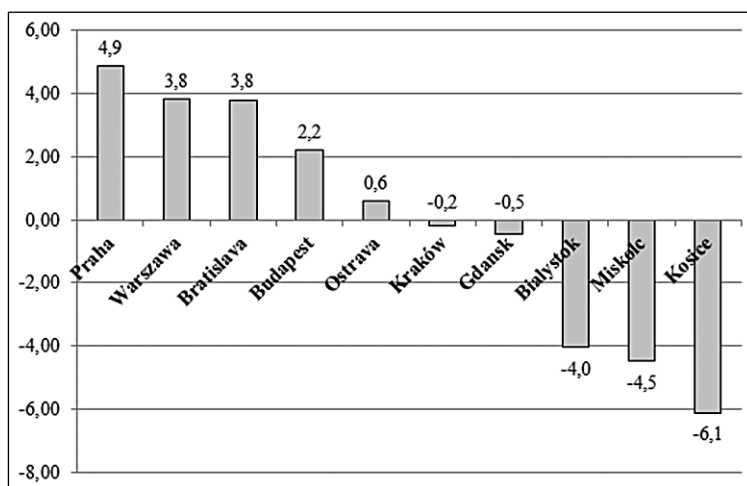
2. táblázat: A smart index komponenseinek értékei a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

	gazdaság	emberek	kormányzás	mobilitás	környezet	életminőség	Index
Praha	4,86	3,39	-2,26	4,40	1,15	2,66	2,37
Ostrava	0,60	-2,91	-1,02	0,86	-2,69	5,51	0,06
Budapest	2,21	-1,04	4,00	-0,11	-0,56	0,68	0,86
Miskolc	-4,48	-4,31	2,84	-1,37	3,82	-1,42	-0,82
Warszawa	3,81	2,44	-2,71	2,10	-0,40	-2,23	0,50
Kraków	-0,18	1,02	-2,47	1,67	-1,95	1,53	-0,06
Gdansk	-0,46	-0,05	-0,74	0,45	1,30	-0,75	-0,04
Bialystok	-4,04	-3,11	1,69	-1,46	4,81	1,52	-0,10
Bratislava	3,80	5,18	-1,24	-2,89	-4,55	-6,29	-1,00
Kosice	-6,11	-0,60	1,90	-3,64	-0,95	-1,19	-1,77

Forrás: saját szerkesztés

A gazdasági komponens alapján a legkiemelkedőbb teljesítményt Prága nyújtja, amely több indikátoregyüttes kedvező hatásának eredménye. Prága esetében volt 2015-ben a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta értéke (3,8%) a vizsgált városok körében, és a Top 3-ban volt a regisztrált, új vállalkozások aránya, az egy főre jutó GDP és a bruttó hozzáadott érték alapján

is. Emellett a város a bejelentett szabadalmak és az IKT-vállalkozások fajlagos száma tekintetében is a lista első felében helyezkedik el. Prága kiemelkedően alacsony munkanélküliségi rátájának oka lehet München (2015) szerint, hogy egyrészt az oktatás helyzete jobb, mint az ország más városaiban, ennek köszönhetően számos felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosa van, akiknek nyelvtudása is megfelelő. Emellett a nagyvállalatok is az országon belül főként Prágát preferálják legfontosabb befektetési célpontként, a Deloitte 2016-os kelet-közép-európai nagyvállalatokat tartalmazó listájából 32 vállalat székhelye Prága (ami a hozzáadottérték- és GDP-adatokat is magyarázza). A gazdasági komponens értékeit áttekintve látható, hogy a fővárosi térségek helyzete kiemelkedő, Prága után Varsó, Pozsony és Budapest következik a rangsorban, ami mutatja a fővárosi térségek gazdasági erejét a régióban (4. ábra). Pozsony esetében a relatív kedvező helyzet egyrészt az egy főre jutó GDP és az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték alapján elfoglalt 2. helynek (nagyvállalatok hatása, úgy mint pl.: Volkswagen, Slovak Telekom, Kia értékesítési központja), másrészt az IKT-vállalkozások magas arányának (legmagasabb a vizsgált városok között, 17,9%) az eredménye. A Deloitte (2016) kelet-közép-európai top 500 legjobb vállalatát tartalmazó listájáról 14 található Pozsonyban. Lemaradását Prágához képest pedig főként a fajlagos szabadalmak alacsony aránya és a relatív kevés újonnan regisztrált vállalkozás okozza.

4. ábra. A gazdasági komponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

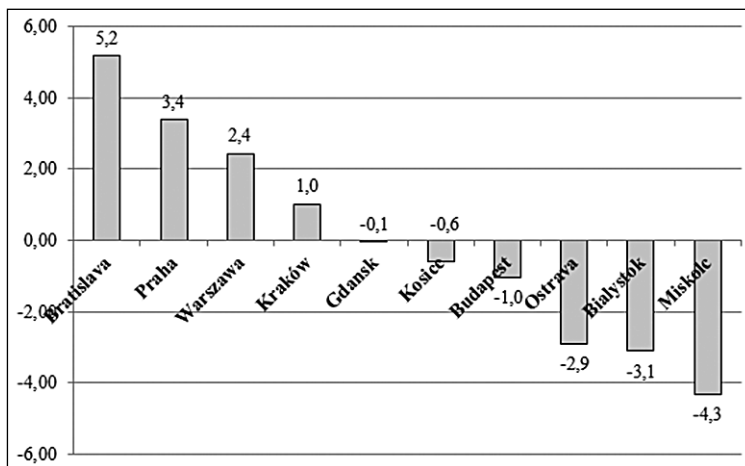
Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzendő továbbá, hogy a fővárosok mellett még pozitív gazdasági komponensértékkel rendelkező Ostrava kedvező pozícióját annak köszönheti, hogy valamennyi indikátor esetében átlag körüli értékekkel bír, míg az egy főre jutó GDP-je és az egy főre jutó bruttó hozzáadott értéke a legmagasabb a vizsgált városok között. Ostrava esetében a 2016-os év adatai alapján 12 olyan vállalat volt, aki legalább 1000 főt foglalkoztatott. Ezek jelentős része autóiipari beszállító vagy az energiaszektor vállalata, vagy a fémgyártásban tevékenykedik. A város tradicionálisan a szénbányászatra és hozzá kapcsolódó tevékenységekre épült, azonban mára az iparágak széles spektrumát lefedő nagyvállalatokkal rendelkezik a város és környéke (pl.: Hyundai, Multi

Development, CTP Invest, PEGATRON Czech, Sung Woo Hitech, Arcelor Mittal and Tieto Czech), melyek komoly hozzáadott értéket állítanak elő (Fact Sheet Ostrava, 2017).

A lista végén elhelyezkedő két város (Miskolc és Kassa) közös jellemzője, hogy a legtöbb indikátor esetében komoly lemaradás figyelhető meg a többi városhoz viszonyítva, különös tekintettel a munkanélküliségi ráta (2015-ben Miskolc esetében 11,2 és Kassa esetében 15,3% volt) és a fajlagos szabadalmak számának alakulására.

Az *emberek komponens* esetében a vizsgált városok rangsorát Pozsony vezeti, értéke kiemelkedőnek mondható, melynek oka több tényező együttes hatására vezethető vissza. Két olyan indikátora is van, amelyben vezeti a vizsgált városok rangsorát (szélessávú internetet használó lakosság aránya, lakosság egészségi állapota), és a legtöbb indikátor alapján a Top 3 között helyezkedik el (foglalkoztatási rátában és a felsőfokú végzettségűek arányában 3. helyezett). Az emberek komponens esetében a fővárosok együtt mozgása nem valósul meg teljes mértékben, ugyanis Budapest csak a 7. helyen áll a vizsgált időszakban (5. ábra). Ezt jórészt az okozza, hogy a lakosság körében nagyon alacsony azok aránya, akik szerint könnyű munkát vállalni a városban. Az Európai Bizottság 2015-ös jelentése alapján az európai városok közül Prágában, Kolozsváron, Münchenben és Pozsonyban a legkönnyebb munkát találni a frissen végzettek számára (lakossági megkérdezés alapján), míg például Budapest és Miskolc a lista második felében helyezkedik el (Európai Bizottság, 2015).

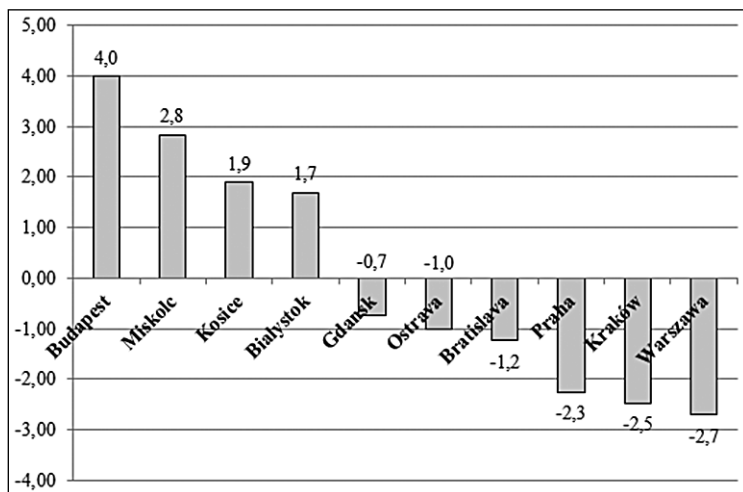
5. ábra. Az emberek komponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

Forrás: saját szerkesztés

Az *emberek komponens* alapján Miskolc városa áll a lista utolsó helyén a visegrádi országok vizsgált városai között, melynek oka, hogy az értékei a legtöbb indikátorban jelentős lemaradást mutatnak. Az 1000 főre jutó felsőoktatásban tanulók száma, a munkavállalás egyszerűsége, a foglalkoztatási ráta, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya és a szélessávú internetet használó lakosság aránya indikátorok esetében a lista utolsó helyén áll. Miskolc esetében például a munkanélküliségi ráta értéke jelentősen meghaladja az országos átlagot, mely részben a város iparvárosi múltjából és annak hanyatlásából is ered. A rendkívül hátrányos helyzetét némileg

árnyalni tudja, hogy a kórházi ágyak fajlagos száma és a függőségi ráta (a gyermek- (0–14 éves) és az idős népesség (65–X éves) a 15–64 éves népesség százalékában) alapján listavezető.

A kormányzáskomponensben a két vizsgált magyar város (Budapest és Miskolc) kiemelkedő helyezése figyelhető meg, melyeket Kassa és Bialystok követ. A magyar városok előkelő pozíciójának oka, hogy rendkívül magas esetükben az adminisztratív szolgáltatások minősége, és a megbízható adminisztratív személyzet indikátorok értéke, illetve relatíve jó pozícióban állnak a hivatali internethasználat esetében is (online tranzakciók elérhetősége). A kormányzáskomponensben alapvetően azt mérik, hogy a városok kormányzata mennyire képes javítani a lakosság hatékonyságát (pl.: hatékonyabb munkavégzés, ügyintézés, közszolgáltatások ellátása). Az érintett két magyar városban a lakosság véleménye alapján mind a személyi, mind a szolgáltatási feltételek terén elégedettség tapasztalható. Ezzel szemben Kassa, ill. Bialystok esetében a kedvező pozíció oka a kormányzati bizalom és megbízható adminisztratív személyzet indikátorokban keresendő, míg Kassán emellett kiemelkedő az online tranzakciók száma is. Az adatokat elemezve elmondható, hogy Budapesten kívül a többi főváros jelentősebb lemaradása állapítható meg (6. ábra).

6. ábra. A kormányzáskomponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)
Forrás: saját szerkesztés

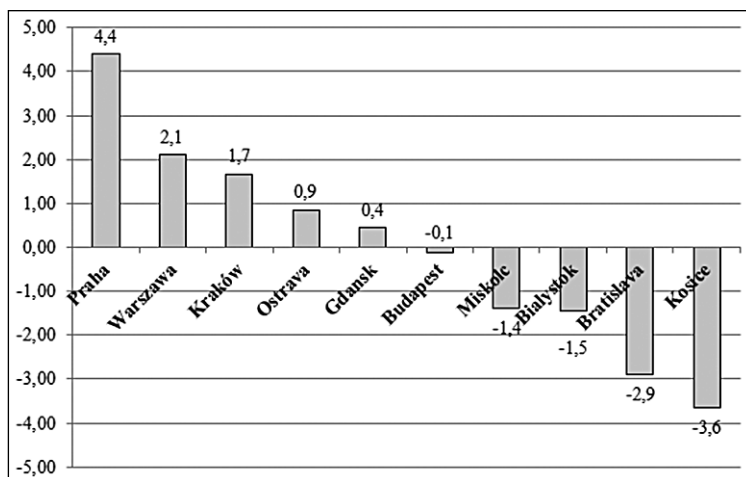
A komponens vonatkozásában a lista végén Varsó és Krakkó állnak, amelynek legfőbb oka, hogy egyrészt alacsony az adminisztratív szolgáltatások minősége indikátor értéke (alacsony az ezzel való elégedettség), ill. az online tranzakciók használata a közhivatalok esetében.

A közlekedés-/mobilitáskomponens listáját Prága vezeti, amelyet jelentősebb lemaradással Varsó és Krakkó követ. Prága szignifikánsan kiemelkedő helyezésének oka, hogy valamennyi indikátorban jól teljesít. Az 1000 főre jutó személygépkocsi száma kivételével, ahol csak második a rangsorban Varsó mögött, a tömegközlekedést használó lakosság arányában és a tömegközlekedés minőségével való elégedettségben is listavezető. A lista második helyezettjének, Varsónak és harmadiknak, Krakkónak vonatkozásában szintén a személygépkocsi-ellátottság, ill. a tömegközlekedés használata mondható kiemelkedőnek. Az érintett városok közül Prága és Varsó

esetében metró, busz és villamosvonalak is megtalálhatók a tömegközlekedésben. Míg Varsóban emellett városi gyorsvasút is segíti a tömegközlekedést. Ezekhez hasonlóan közlekedési eszközök jelentős része Budapest, ill. Pozsony esetében is megtalálható, ugyanakkor itt a lakosság elégedettsége jóval alacsonyabb (feltehetően a vonalak összehangoltsága, ill. a pályák minősége és a gépjárműállomány okozhatja az eltéréseket).

A fővárosok helyezése tehát felemás képet mutat, míg Prága és Varsó a lista élén állnak, addig Budapest és főként Pozsony relatíve hátrányos helyzetben van a mobilitási komponense alapján (7. ábra). Ennek oka főként abban keresendő, hogy az érintett városokban kifejezetten alacsony a tömegközlekedéssel való elégedettség (Budapesten a 8. és Pozsonyban a 9. legrosszabb), ill. az 1000 főre jutó személygépkocsi száma is relatíve alacsonyabb a többi városhoz viszonyítva.

A komponens alapján a legrosszabb helyzetben Kassa áll, ami a szinte valamennyi indikátorban elfoglalt egységesen kedvezőtlen helyzetének következtében alakult ki (tömegközlekedést használók arányában csak 9., a többi indikátor esetében 10., utolsó hely).

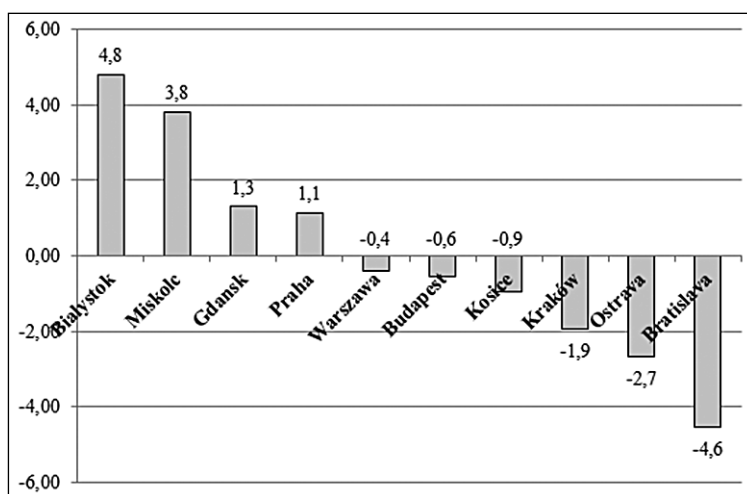
7. ábra. A mobilitáskomponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

Forrás: saját szerkesztés

A környezeti komponensben, amely alapvetően a zöldfelületekkel való elégedettséget méri mind mennyiségi, mind minőségi oldalról, két relatíve kisebb népességszámú város vezet, a listavezető Białystok népességszámát tekintve a 7. a vizsgált városok körében, míg a 2. helyezett Miskolc a legkisebb népességszámú település. Az eredmények alapján tehát kismértékű összefüggés mutatható ki a városok népességszáma, gazdasági tevékenysége, ill. környezeti komponensben elfoglalt helyezése között. Białystok esetében rendkívül magas a zöldfelületekkel való elégedettség a lakosság részéről, ill. kevés az ózonterheléssel és magas szállópor-koncentrációval érintett napok száma, főként ezek indokolják a kedvező pozícióját. Miskolc alapvetően szintén a két utóbbi indikátornak (ózonterhelés és szállópor-koncentráció) köszönheti kedvező helyzetét, azonban esetében megjegyzendő, hogy az egy fogyasztóra jutó villamosenergia-felhasználás is az egyik legkisebb a vizsgált városok között. Az értékei között egyedüli negatívumként a

zöldfelületekkel való elégedettség/elégedetlenség jelenik meg, ugyanis a város csak 9. a vizsgált települések között.

A környezetkomponensben a fővárosok értékeinek szóródása jelentős, Budapest és Varsó átlag körüli értékekkel rendelkezik (sorrendben -0,56 és -0,4), azonban míg Prága ettől szignifikáns pozitív, addig Pozsony negatív irányú eltérést mutat (8. ábra). Pozsony értéke a legrosszabb a vizsgált városok között, melyet az okoz, hogy a komponens 6 indikátorából 3-ban (zöldfelületekkel való elégedettség, egy főre jutó háztartási hulladék, ózonterheléssel érintett napok száma) az utolsó helyet foglalja el a vizsgált városok között, míg a városi zöldfelületek arányában utolsó előtti. Szlovákia városai esetében a European Environment Agency jelentése (2014) is a szálló por és ózon rendkívül magas koncentrációját hangsúlyozza, amely ugyan az elmúlt időszakban csökkent, de számos esetben most is a referenciaértékek fölött van. A szállópor-koncentráció 99%-a az energiaszektor és a közlekedés ágazatokból származik.

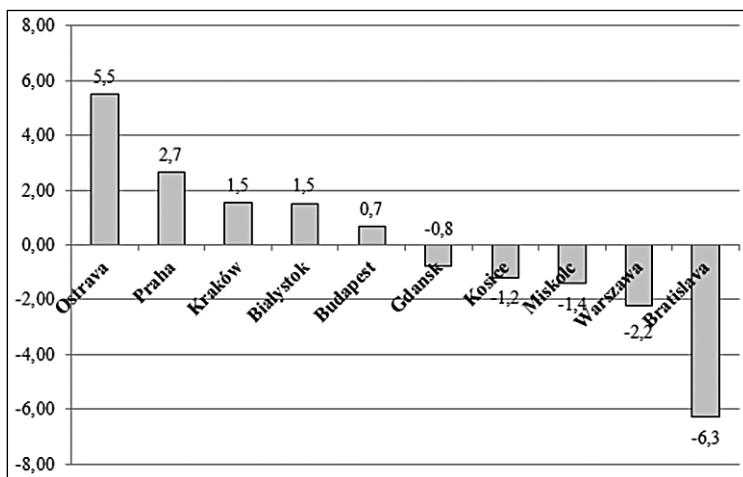
8. ábra. A környezeti komponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

Forrás: saját szerkesztés

Az életminőség komponensben Ostrava városa áll a lista élén, jelentős előnnyel a többi vizsgált város előtt. Ennek oka lehet, hogy a vizsgált 8 indikátorból 4 esetében (egészségügyi szolgáltatásokkal való elégedettség, kulturális intézményekkel való elégedettség, megfelelő lakáskörülmények, háztartások pénzügyi helyzete) vezet a vizsgált városok rangsorát, és a fennmaradó négy indikátorban is jól teljesít.

A környezeti komponenshez hasonlóan, az életminőség komponens alapján is jelentősnek mondható a fővárosok szóródása, míg Prága és Budapest relatíve jó pozíciókkal rendelkezik (2. és 5. helyezés), addig Varsó a 9. helyen áll, míg Pozsony a legrosszabb, 10. pozícióban. Pozsony vonatkozásában elmondható, hogy szinte valamennyi indikátor esetében a lista utolsó harmadában helyezkedik el a visegrádi országok vizsgált városai között, különösen rossz értékekkel bír a kulturális intézményekkel való elégedettség, a közösségi terekkel való elégedettség és a megfelelő lakáskörülmények dimenziókban. Megjegyzendő továbbá, hogy a fent említett kedvező

pozíciójú városok mellett Krakkó is jó teljesítményt mutat az életminőség koncepciójában, amit főként a lakosság kulturális intézményekkel való magas elégedettsége és a magas, egy lakosra jutó átlagos épített alapterület indokol.

9. ábra. Az életminőség-komponens rangsora a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)

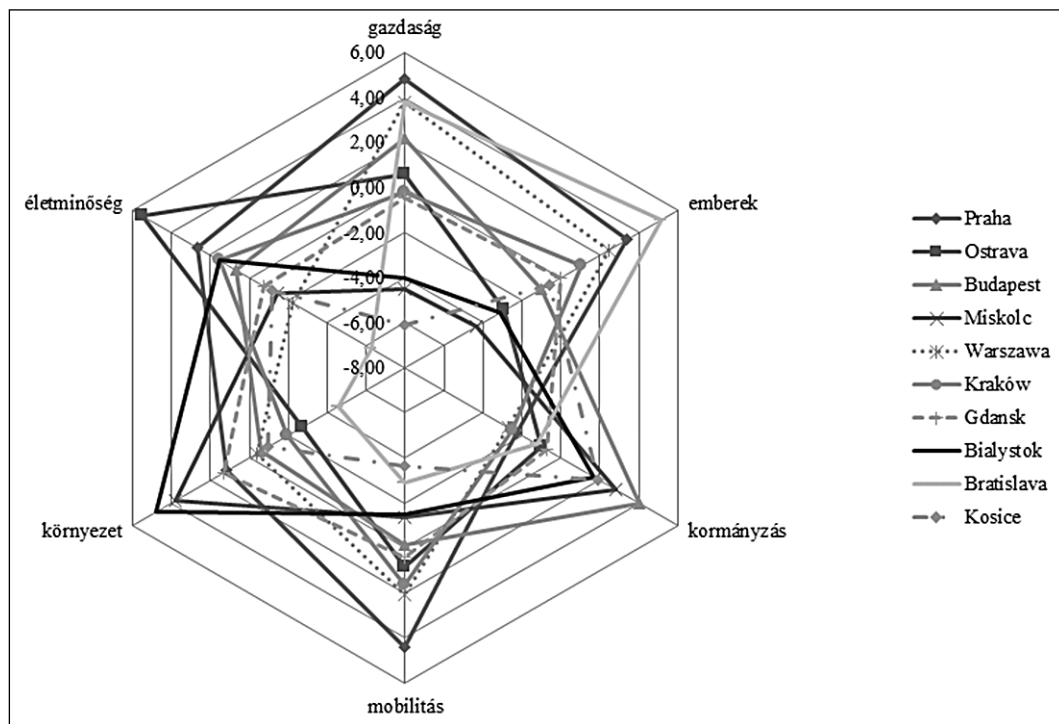
Forrás: saját szerkesztés

Az egyes városok pozícióját szemlélteti a komponenseket és városokat is részletesen tartalmazó alábbi, 10. radarábra. Ez igazolja a fentebbi megállapításokat, miszerint az elemzett tényezőkben gyakran nagyon eltérő a vizsgált 10 város rangsora. Míg például az életminőség komponensben Ostrava listavezető, addig a többi tényező alapján csak a középmezőnyben helyezkedik el, míg a környezetfaktorban utolsó előtti.

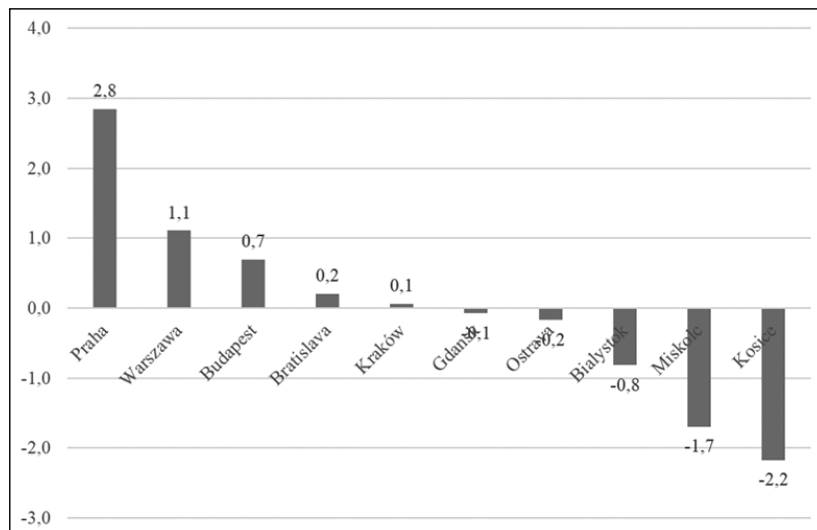
A szakirodalmi előzményekben néhány esetben (pl.: Lados 2011) az egyes mutatók vonatkozásában használnak súlyozást, ezért elvégeztük az egyes komponensek súlyozását annak érdekében, hogy lássuk mennyire téríti el az eredményeinket. A súlyozás oka, hogy az egyes alrendszerekben belül egyes területek fontossága eltérő lehet. A korábbi szakirodalmi kutatások és a szubjektív preferenciák alapján kialakított súlyok az alábbiak:

- gazdaság (25%),
- emberek (25%),
- kormányzás (10%),
- mobilitás (10%),
- környezet (15%),
- életminőség (15%).

Látható, hogy a legfontosabb komponensek a smart index esetében a gazdaság és emberek tényezők, míg a legkisebb súllyal a kormányzás és mobilitás rendelkezik. A pillérek súlyozását és a kialakított indexértékeket az alábbi, 11. ábra szemlélteti.

10. ábra. A smart index komponensei az egyes városok szerinti bontásban
 Forrás: saját szerkesztés

11. ábra. A smart index súlyozott értékei a visegrádi országok vizsgált városai körében (2015)
 Forrás: saját szerkesztés

A súlyozott rangsort áttekintve elmondható, hogy a súlyozás hatására kismértékű átrendezés történt a városok rangsorában, ekkor a listát a fővárosok vezetik, Prága, Varsó, Budapest és Pozsony sorrendben. Ebben az esetben is Kassa a sereghajtó, és Miskolc is továbbra is a lista végén helyezkedik el. Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy a súlyozás kihagyásával (önkényesen, ill. a szakmai ajánlások alapján nem kiemelve bizonyos területeket), az általános tendenciákra tudtuk felhívni a figyelmet, és rangsoroltuk a városokat.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban vizsgáltuk az okosvárosok fogalmát és mérhetőségének koncepcióit, amely alapján elmondható, hogy napjainkban sincs egységesen elfogadott definíció, az egyes kutatásokban gyakran eltérő a fogalom tartalma, valamint az egyes dimenziók gyakran eltérő hangsúlyt kapnak. A definíciók alapvetően három fő csoportba sorolhatók: technokrata (technológiaorientált) megközelítés (főként az IKT szerepét hangsúlyozva), a komplex elméletek (több komponens együttes hatását mérik), illetve a főleg városok osztályozásával és rangsorok felállításával foglalkozó értelmezések.

A különböző koncepciók alapján komplex indexet hoztunk létre a visegrádi országok 10 városát vizsgálva, amelyben főként Giffinger (2007), Cohen (2014), Lados (2011) és az Urban Audit Perception Survey mutatóira támaszkodtunk. Az eredmények azt igazolják, hogy Pozsony kivételével a fővárosok együtt mozgása, kiemelkedő teljesítménye figyelhető meg a komplex index alapján, ahol Prága nyújtotta 2015-ben a legkiemelkedőbb teljesítményt, melyet Budapest és Varsó követett. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az egyes komponensek esetében jelentős szóródás mutatható ki a legjobban és legrosszabbul teljesítő városok között. Az egyes városok pozícióját a 6 komponens alapján együttesen vizsgáló radarábra értelmében is kirajzolódik a városok eltérő teljesítménye a vizsgált komponensekben, hiszen például az életminőség komponensben listavezető Ostrava városa, a többi tényező alapján csak a középmezőnyben helyezkedik el, míg a környezetfaktorban utolsó előtti. Összességében megállapítható, hogy jelentősebb különbség fedezhető fel az egyes városok egy főre jutó GDP alapján mért teljesítménye, valamint a Giffinger mutatói és komponensei alapján kialakított komplex mutató között (pl.: Pozsony esetében).

SZAKIRODALOM REFERENCES

1. Bizjan, B. (2014). *Smart Cities in Europe*. An Overview of Existing Projects and Good Practices; Smart Cities Conference.
2. Cohen, B. (2014). *Estudio "Ranking de Ciudades Inteligentes en Chile"*; <http://dg6223fhel5c2.cloudfront.net/PD/wp-content/uploads/2014/06/Ranking-Ciudades-Inteligentes-en-Chile.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 29.)

3. Deloitte (2016). *Central Europe Top 500, An Era of Digital Transformation*; <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/About-Deloitte/central-europe/ce-top-500-2016.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 09.)
4. Eger, J. M. (2009). Smart Growth, Smart Cities, and the Crisis at the Pump a Worldwide Phenomenon, *I-Ways* 32(1): pp. 47–53.
5. ESPON (2007). *ESPON project 1.4.3 Study on Urban Functions, Final report* https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/fr-1.4.3_April2007-final.pdf (Letöltve: 2018. 01. 29.)
6. Európai Bizottság (2015). *Quality of Life in European Cities 2015, Urban Audit Perception Survey*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/survey2015_en.pdf (Letöltve: 2018. 01. 29.)
7. Európai Parlament (2014). *Mapping Smart Cities in Europe Directorate General for Internal Policies*: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET\(2014\)507480_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET(2014)507480_EN.pdf) (Letöltve: 2018. 01. 29.)
8. European Environment Agency (2014). *Air Pollution Fact Sheet 2014, Slovakia* <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKEwjShbmJ2-7aAhWMESwKHUE9BBcQFggvMAE&url=https%3A%2F%2Fwww.eea.europa.eu%2Fthemes%2Fair%2Fair-pollution-country-fact-sheets-2014%2Fslovakia-air-pollutant-emissions-country-factsheet&usg=AOvVaw0EgMbCgnnTOHySLkVUU-eT> (Letöltve: 2018. 03. 13.)
9. Giffinger, R., Pichler-Milanovic, N. (2007). *Smart Cities: Ranking of European Medium-Sized Cities*, Vienna University of Technology, University of Ljubljana and Delft University of Technology. http://www.smart-cities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf (Letöltve: 2017.10.24)
10. Giffinger, R., Gudrun, H., Kramar, H. (2010). The Role of Rankings in Growing City Competition, *Urban Research&Practice*, 3:3, pp. 299-312 <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17535069.2010.524420> (Letöltve: 2018. 01. 29.)
11. Hajduk, S. (2016). *Selected Aspects of Measuring Performance of Smart Cities in Spatial Management*; 9th International Scientific Conference „Business and Management 2016”. Conference paper, Vilnius.
12. Hall, R. E. (2000). *The Vision of a Smart City*. In: Proceedings of the 2nd International Life Extension Technology Workshop, Paris, France.
13. Harrison, C., Eckman, B., Hamilton, R., Hartswick, P., Kalagnanam, J., Paraszcak, J. & Williams, P. (2010). Foundations for Smarter Cities. *IBM Journal of Research and Development*, 54(4), 350–365. <http://dx.doi.org/10.1147/JRD.2010.2048257>.
14. Hollands, G. R. (2008). Will There All Smart City Please Stand up?; *City*, 12(3), 303–320.
15. ISO 37120 Briefing Note: the First ISO International Standard on City Indicators; https://www.iso.org/files/live/sites/isoorg/files/archive/pdf/en/37120_briefing_note.pdf (Letöltve: 2018. 01. 29.)
16. Jong, M., Joss, S., Schraven, D., Zhan, C., Weijnen, M. (2015). Sustainable – Smart – Resilient – Low Carbon – Eco – Knowledge Cities; Making Sense of a Multitude of Concepts Promoting Sustainable Urbanization. *Journal of Cleaner Production*, Volume 109, pp. 25–38.

17. Kanter, R. M., Litow, S. S. (2009). *Informed and Interconnected: A Manifesto for Smarter Cities*. Harvard Business School General Management Unit Working Paper, 09–141. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1420236 (Letöltve: 2018. 03. 11.)
18. Kola-Bezka, M., Czupich, M., Ignasiak-Szulc, A. (2016). Smart Cities in Central and Eastern Europe: Viable Future or Unfulfilled Dream? *Journal of International Studies*, 9(1), 76–87.
19. Komninos, N. (2011). Intelligent Cities: Variable Geometries of Spatial Intelligence; *Intelligent Buildings International*, 3 (3), 172–188.
20. Kourtit, K. & Nijkamp, P. (2012). Smart Cities in the Innovation Age; *Innovation: The European Journal of Social Science Research* Vol. 25. Nr. 2. pp. 93–95.
21. Kulcsár, S., Szemerey, S. (2016). Okos városok, intelligens városfejlesztés: Az intelligens városfejlesztés keretei. *Falu Város Régió*, 2., 26–33.
22. Lados, M. (2011). „Smart Cities” tanulmány. IBM, MTA Regionális Kutatások Központja, Győr, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet. p. 119.
23. Lombardi, P., Giordano, S., Farouh, H., & Yousef, W. (2012). Modelling the Smart City Performance. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 25. Nr. 2, pp. 137–149.
24. Mitchell, W. J. (2006). *Intelligent Cities; Inaugural Lecture of the UOC 2007-2008 Academic Year*, Universitat Oberta de Catalunya. <http://www.uoc.edu/uocpapers/5/dt/eng/mitchell.pdf> (Letöltve: 2018.01.29)
25. Muggah, R. (2012). *Researching the Urban Dilemma: Urbanization, Poverty and Violence*; International Development Research Centre, Ottawa, Canada. <https://www.idrc.ca/sites/default/files/sp/Images/Researching-the-Urban-Dilemma-Baseline-study.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 29.)
26. München, D. (2015). *Why Does Prague Have Europe's Lowest Jobless Rate?* <https://www.radio.cz/en/section/curaffrs/why-does-prague-have-europes-lowest-jobless-rate> (Letöltve: 2018. 08. 09.)
27. Nagy Z., Tóth G., Szendi D. (2016). Opportunities for Adaptation of the Smart City Concept – A Regional Approach; *Theory, Methodology, Practice*, SI, pp. 87–93. http://tmp.gtk.uni-miskolc.hu/volumes/2016/02/TMP_2016_02_08.pdf (Letöltve: 2018.01.29)
28. Nam, T. Pardo, T. A. (2011). *Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People and Insitutions*, in 12th Annual Digital Government Reasearch Conference, 12–15 June 2011, College Park, USA, pp. 282–291.
29. Richter, Ch., Kraus, S., Syrjä, P. (2015). The Smart City as an Opportunity for Entrepreneurship; *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 7(3), pp. 211–226.
30. Sáfian, F., Munkácsy, B. (2015). A decentralizált energiarendszer és a közösségi energiatermelés lehetőségei a településfejlesztésben Magyarországon. *Földrajzi Közlemények* 2015. 139. 4. 257–272.
31. Savelyev, Y., Lishchynskyy, I., Lyzun, M., Borsekova, K., Sokołowicz, M., Vitališova, K., Kurylyak, Y. (2016). *Innovative Strategies of Territorial Development of V4: Experience for Ukraine*; Ternopil: Terno-graf. <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/20187/1/Textbook.pdf> (Letöltve: 2018. 03. 24.)

32. Stankovic, J., Dzunic, M., Dzunic, Z., Marinkovic, S. (2017). A Multi-Criteria Evaluation of the European Cities' Smart Performance: *Economic, Social and Environmental Aspects*; Zb. rad. Ekon. fak. Rij. 35(2), 519–550.
33. Szczech, E. (2014). *Concept of "Smart City" and Its Practice in Poland*. Case Study of Łódź City, REAL CORP 2014 Tagungsband, Ausztria.
34. Szendi, D. (2017). *Okos városok hatékonyságának mérhetősége: (Hazai és nemzetközi kitekintés)* In: Veresné Somosi Mariann, Lipták Katalin (szerk.): „Mérleg és kihívások” X. Nemzetközi Tudományos Konferencia, konferenciakiadvány; pp. 482–495.
35. Szendrei, Zs. (2014). *Smart city, a jövő városa*; BME–Urbanisztika előadásanyag
36. Szlávik, J. (2013). *Fenntartható gazdálkodás*. CompLex Kiadó, Budapest, 273 p.
37. Washburn, D., Sindhu, U., Balaouras, S., Dines, R. A., Hayes, N. M., Nelson, L. E. (2010). *Helping CIOs Understand „Smart City” Initiatives: Defining the Smart City, Its Drivers, and the Role of the CIO*. Cambridge, MA: Forrester Research, Inc.
38. Worldbank (2018). <http://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/overview>
39. World Economic Forum (2014). *The Competitiveness of Cities*. A Report of the Global Agenda Council on Competitiveness. http://www3.weforum.org/docs/GAC/2014/WEF_GAC_CompetitivenessOfCities_Report_2014.pdf (Letöltve: 2018. 01. 29.)
40. World Economic Forum (2016). *Inspiring Future Cities&Urban Services*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Urban-Services.pdf (Letöltve: 2018. 01. 29.)
41. World Economic Forum (2016). <https://medium.com/world-economic-forum/these-4-numbers-define-the-importance-of-our-cities-2-50-75-and-80-bb544955f912> (Letöltve: 2018. 01. 29.)

I. SZÁMÚ MELLÉKLET

3. táblázat. Alkalmazott indikátorok adatforrásai

1. komponens: Okosgazdaság	
Indikátor	Adat forrása
Egy főre jutó GDP	Eurostat: Metropolitan regions database
Egy főre jutó bruttó hozzáadott érték	Eurostat: Metropolitan regions database
1000 főre jutó regisztrált új vállalkozások száma (előző év=100%)	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Munkanélküliségi ráta	Eurostat: Metropolitan regions database
IKT-vállalkozások aránya	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
100 000 főre jutó bejelentett szabadalmak száma	Eurostat: Metropolitan regions database
2. komponens: Okos emberek	
Indikátor	Adat forrása
1000 főre jutó felsőoktatásban hallgatók száma (ISCED 5–6)	Urban Audit

Munkavállalás egyszerűsége (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Függőségi ráta	Urban Audit
Foglalkoztatottsági ráta	Eurostat: Metropolitan regions database
Szélessávúinternet-elérhetőséggel rendelkező háztartások aránya	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (25–64 év)	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
1000 főre jutó kórházi ágyak száma	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Táppénz átlagos napjainak száma	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
3. komponens: Okoskormányzás	
Indikátor	Adat forrása
Adminisztratív szolgáltatások minősége (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Bizalom a kormányzattal szemben (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Megbízható adminisztratív személyzet	Urban Audit Perception Survey
Internethasználat: online tranzakciókat használó lakosság aránya	Eurostat: Metropolitan regions database
4. komponens: Okosmobilitás	
Indikátor	Adat forrása
Tömegközlekedés minősége (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
1000 főre jutó személygépkocsik száma	Urban Audit és Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Rendszeresen tömegközlekedést igénybe vevő lakosság aránya	Eurostat: Metropolitan regions database és Urban Audit Perception Survey
5. komponens: Okoskörnyezet	
Indikátor	Adat forrása
Városi zöldfelületek aránya	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Átlagos napok aránya: ózonprobléma	Urban Audit
Átlagos napok aránya: szállópor-probléma	Urban Audit
Zöldfelületek minősége (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
1 háztartási fogyasztóra jutó energiafelhasználás	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
1 háztartásra jutó keletkezett szilárd hulladék	Urban Audit és Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office

6. komponens: Okos életkörülmény	
Indikátor	Adat forrása
Újonnan épített lakások átlagos alapterülete	Czech Statistical Office, KSH, Poland Statistical Office, Slovak Statistical Office
Egy főre jutó vendégéjszakák száma	Urban Audit
Egészségügyi szolgáltatások (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Kulturális intézmények (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Megfelelő lakáskörülmények (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Közösségi terek (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
Háztartás pénzügyi helyzete (erős elégedettség)	Urban Audit Perception Survey
1000 főre jutó komfort nélküli lakások aránya	Urban Audit
Népeségadat: valamennyi fajlagos adat esetében: Eurostat – Urban Audit Database	

Forrás: saját szerkesztés

Kovách Imre, Megyesi Boldizsár¹

A vidék harminc éve

A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében

Kivonat

A tanulmány összefoglalja a magyar vidék átalakulását a rendszerváltozás utáni időszakban. Az írás első fele a vidék demográfiai változásait elemzi, a második rész pedig a vidék gazdaságának, ezenbelül is a földbirtokviszonyok alakulásának a változásait és a fejlesztéspolitika hatását tárgyalja, és rövid áttekintést ad a társadalmi tőke vidéki jellemzőiről.

A kilencvenes években csökkent a vidéken élők száma, de a vidéki lakosság aránya még mindig magasabb, mint az európai fejlődéscentrumokban. A földbirtokviszonyok azonban alapvetően megváltoztak: a kilencvenes években a térszerek átalakultak, megszűntek, a kezdeti visszaesést és a tulajdonviszonyok lassú átalakulását követően a 2004-es európai uniós csatlakozással felgyorsult a földbirtokviszonyok és a mezőgazdaság konszolidációja. 2010 után pedig lezajlott a vidéki társadalom konszolidációja is, bár ennek mikéntjét sok jogos kritika érheti. Írásunkban ezt a folyamatot mutatjuk be.

Kulcsszavak: vidékátalakulás, vidéki társadalom, kisüzemi termelés, nagyüzemi gazdálkodás, földhasználat változásai

Abstract. Thirty Years of the Countryside: How the Changes of Resources, Social Capital and Development Policy Re-shaped Hungarian Countryside

The paper summarises the restructuring of the Hungarian countryside after the changes of the regime. The paper analyses the changes in the structure of rural societies by examining demographic processes on the one hand and economic changes on the other hand. And as a part of it the changes of land ownership, land use and development policy is discussed.

Demographic processes started by the changes of the regime, continued in the nineties, but the land use and land ownership patterns profoundly changed. In the nineties most of the socialist type cooperatives went bankrupt or were privatised. After the recession of the agriculture a slow recovery started which was followed by faster consolidation of land ownership, land use and of the whole agriculture in 2004. After 2010 the consolidation of the agriculture and the rural areas reached an equilibrium, although it can be criticized as something far from the optimal. Our paper presents the processes which lead to the present.

Keywords: rural restructuring, rural society, small scale agriculture, large scale agriculture, land use change

1 KováCH Imre, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Debreceni Egyetem; MEGYESI Boldizsár, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet. A kutatás során Megyesi Boldizsár Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjban részesült, a tanulmány a 116219 sz. OTKA-kutatás eredményein is alapul.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kovách, Imre; Megyesi, Boldizsár (2018). A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 83–104. <https://doi.org/10.17177/77171.209>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

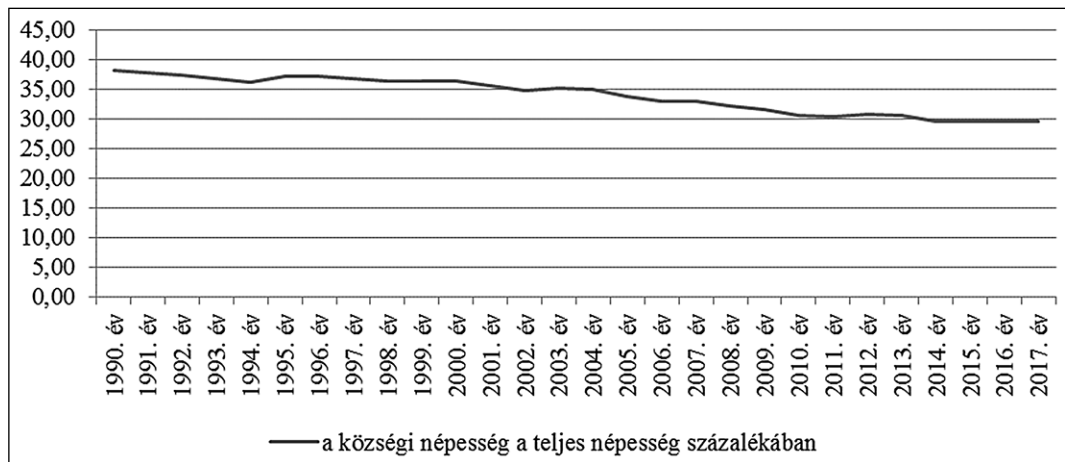
A „vidék”, a „vidéki társadalom” a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalomban sem egyértelműen és konszenzussal meghatározott fogalmak (Kovách, 2012). A fogalom meghatározás nehézségei közül itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a „vidéki” hosszú ideig szorosan kapcsolódott az erőteljesebb mezőgazdasági foglalkoztatottsághoz, ami azonban sosem volt kizárólag a falvak sajátossága. A magyarországi városfejlődés sajátosságaként a kisebb és a közepes városokban is jelentős mezőgazdasági népesség élt még a 20. században is, aminek a társadalomszerkezeti és mentalitástörténeti következményei máig hatóak. A földhasználat és a mezőgazdaság-szerkezet teljes átalakulása ugyanakkor a falvakban is tizenöt százalék alá csökkentette az agráriumban teljes időben foglalkoztatottak arányát, ezért nemhogy a kisebb városokban élők, de a falusiak számára sem az agrárium elsősorban a megélhetés forrása. A vidékfogalom meghatározását tovább nehezíti, hogy közel négyszázezer gazdaságban folytatnak elsősorban saját fogyasztásra termelést, és további körülbelül 1,1 millió háztartás termel olyan mennyiségben élelmiszert, amelynek a nagysága nem éri el a statisztikai üzemméretet. A másfél millió saját fogyasztásra élelmiszert előállító háztartás jelentős része városokban található. Jelentős a vidéken második otthon vagy nagyobb kertet, kertes házat fenntartó és termőföld-tulajdonos városiak száma, ami csak egyetlen jele a hagyományos vidéki, városi ismérvek összekeveredésének. Már az ezredfordulón is kimutatható volt, hogy a vidék imázsa és a vidék megjelenése a közbeszédben és a politikai diskurzusokban egyre összetettebbé és ellentmondásosabbá vált (Kovách 2014). A szegénység, elmaradottság, a politikai manipulálhatóság és a hatalmi alávetettség és függés, másrészt az eredetiség, a tiszta forrás, a városi fogyasztók idillvíziói ellentétes vidékfel-fogások eredményei és kifejezői (Csurgó, 2014, 2013, 2007; Megyesi, 2007a).

A vidékfogalmak és vidékimázsok sokasodása annak is a következménye, hogy a vidéki települések fejlődése és szerveződése egyre inkább függ a külső forrásoktól, a fejlesztési projektektől és támogatásoktól, a városi fogyasztói igényektől, a társadalmi tőkefajta extralokális meghatározóitól (Cloke, 1997; Marsden, 2006a). Tanulmányunk a vidéki társadalom erőforrásait, a földtulajdon és földhasználat-szerkezet, a fejlesztési projektek és a társadalmi tőkék három évtizedes változásait tekinti át. Amellett érvelünk, hogy a vidék átalakulása megtörtént, a rendszer-változást és az európai uniós csatlakozást követően kialakult agrárszerkezet és fejlesztéspolitikai rendszer biztosítja a jelenlegi állapotok fennmaradását. Írásunkban az ehhez vezető utat kívánjuk bemutatni.

VIDÉKI NÉPESSÉG – VÁROSI NÉPESSÉG

A vidékdefiníció említett nehézségei miatt meglehetősen nehéz feladat a vidéki népesség számának a megadása. A társadalomstatistika nem használ vidékfogalmat. A „község” kategória jelenti a tulajdonképpeni falvakat. Ez a megoldás több szempontból is bírálható, de mivel a legtöbb esetben a települések közigazgatási besorolása szerint közlik az alapvető statisztikai adatokat, az elemzésnek alkalmazkodnia kell ehhez a gyakorlathoz. Kiegészítő elemzések segítségével lehet a vidéki népesség nagyságára vonatkozó más megfontolásokat bemutatni.

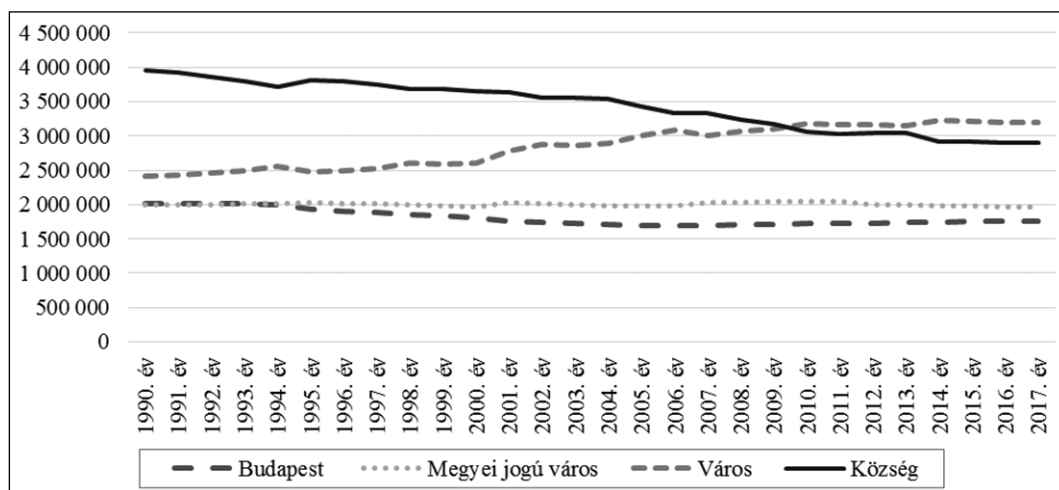
Ha csupán a falvak lakosságának a változását követjük (1. ábra), akkor egyrészt mintegy hétszáznegyvenezer fős csökkenés a közel három évtized mérlege. Másrészt a falusi lakosság még így is közel harminc százalékát teszi ki az ország népességének. A magyar (és kelet-közép-európai) településfejlődés egyik sajátossága, a rurális népességnek a régi uniós államokhoz hasonlított sokkal nagyobb aránya, változatlan az ezredfordulót követően is. A falusi lakosság számának és arányának a csökkenése látszólag ellentmond mindennek. Az ország teljes népessége is közel 700 000 fővel csökkent 1990 és 2017 között, de a községek lakosságának az aránya is 38%-ról 29%-ra esett vissza a teljes népességen belül.

1. ábra. A községek lakosságának az aránya a teljes népességen belül százalékban

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

A Budapesten, a megyei jogú városokban és a falvakban élők száma is csökkent 1990 és 2017 között. A nem megyei jogú városok lakosságának a száma növekedett egyedül, aminek a legfontosabb forrása a várossá nyilvánítások hatása miatt inkább közigazgatási, mint demográfiai jellegű. A legnagyobb létszámcsökkenés a kistelepüléseket sújtotta.

2. ábra. A települések lakosságának száma (fő)

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

A falusi népesség csökkenésének a valós okait az elemzők a munkalehetőségek szűkülésében, a mezőgazdaság munkaerőigényének a radikális változásában, a közlekedési lehetőségek elégtelenségében és egy sor kedvezőtlen demográfia tendenciában látják (Bálint és Gödri, 2015; Dövényi, 2009). Mindezekhez még egy további szempontot adhatunk: 1990-et követően 2014-ig száznyolcvan települést nyilvánítottak várossá (1. táblázat). A községi lakosság számarányának a változását értékelve ezt a ténytet sem lehet elfelejtteni.

1. táblázat. A települések számának a változása 1990–2014 között

év	a városok száma	a községek száma	a települések száma
1990	166	2904	3070
2000	222	2824	3046
2010	328	2827	3152
2014	346	2809	3155

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

Az új városok jelentős részének rurális jellege aligha szűnt meg a közigazgatási státusz változásával. A legkisebb városok lakosságának a száma alapján is joggal következtethetünk erős vidékies jellegükre (2. táblázat). 2012-ben például 7 város lakossága kétezer fő alatt volt, 24 városkában két- és háromezren éltek, a három- és ötezer fő közötti városok száma 64 volt. Az ötezer alatti városokban 332 421 fő élt, amely a községek létszámvesztésének valamivel több, mint a felét teszi ki. A kisvárosok és a középvárosok népessége jelentős halmazának a fejlettebb falvak lakosságához hasonlóak az életkörülményei és életmódja. Összegzésként megerősíthetjük

a vidéktudományok korábbi állítását, amely szerint közelebb áll a valósághoz, ha a magyar lakosság legalább felét tekintjük rurális életkörülményekkel jellemezhetőnek.

2. táblázat: *A városok és a városi népesség száma 2012-ben*

a népesség számának kategóriái	a városok száma	a népesség száma
2000 fő alatt	7	10 893
2000–3000 fő között	24	63 249
3000–5000 között	67	258 279
együtt	98	332 421
összes város	345	6 883 491

Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2012. január 1. KSH, Budapest (2012)

FÖLDBIRTOK ÉS FÖLDHASZNÁLAT VÁLTOZÁSAI: A MEZŐGAZDASÁG ÉS FÖLDTULAJDON-ALAKULÁS

A földtulajdonnak és a földhasználat szerkezetének a koncentrációja, valamint a mezőgazdasági munkavállalás lehetőségeinek a gyors csökkenését tarthatjuk a vidéki lakosság erőforrásait érintő legnagyobb átalakulásnak. Az országgyűlés a földkérdéskörrel és a szövetkezetek átalakításáról már a kilencvenes évek elején törvényt alkotott. A földterületek visszaszolgáltatása 1992 közepén kezdődött, és kétféle technikával valósult meg. A termelőszövetkezetek által használt 5 millió hektárból 1,9 millió hektárt különítettek el a kárpótlás céljából. A korábbi földtulajdon értéke szerint kárpótlási jegy járt. 200 000 forint értékig minden tulajdonos kárpótlási jegyet kapott a korábbi földtulajdona után. 200 000 forint fölött degresszív módon, egyre csökkenő mértékben illetve kárpótlási jegy az egykori tulajdonosokat, tízmillió forint értékhatár felett pedig nem járt kárpótlás. A földtulajdon nélkül a szövetkezetekbe lépő tagok is kaptak kárpótlási jegyet. A kárpótlásra elkülönített földek tulajdonjogát árveréseken lehetett megszerezni kárpótlási jegyekért, vagy kisebb mértékben készpénzt használva fizetőeszközként. A termőföld háromnegyedét privatizálták, és másfél millióan váltak földtulajdonossá. A kárpótlással megszerzett földek átlagos nagysága 4,4 hektár volt (Burgerné Gimes, 1996) és a földkérdéskörrel pontosan kifejezi, hogy a földtulajdonhoz jutók kétharmada volt nyugdíjas vagy nem mezőgazdasági foglalkozású. A szövetkezetek használatában levő gépek, állatok, ingatlanok értékét részvagyonjegy formájában nevesítették, de tényleges privatizációjukat a szövetkezeti közgyűlések engedélyéhez kötötték. A szövetkezeti tulajdon teljes értéke 260 milliárd forint volt, ami a nemzeti vagyon 15%-át jelentette. A részvagyonjegy értékét szövetkezetenként eltérően állapították meg: bizonyos esetekben az eredetileg behozott vagyon, másutt az ott töltött munka aktív időtartama vagy a képzettség és a munkahelyi pozíció volt a legfontosabb szempont. A szövetkezetek aktív tagjai a szövetkezeti tulajdon 40%-ának megfelelő részvagyonjegyet kaptak, a nyugdíjasok 40%-át, a külső tulajdonosok pedig 20%-át. A szövetkezetek átalakításáról szóló törvény szerint a vagyonjegyarányokat 1992 áprilisáig kellett meghatározni, és a

tagsági jogviszony megszűnését, valamint a gépek, állatok, ingatlanok kiviteli szándékát 1992 végétől az év végéig kellett bejelenteni. A szövetkezeti tulajdon tíz százalékát privatizálták az év végére. 1993. január 1. után nem volt lehetőség a tulajdon értékének megfelelő gépek állatok kivételére, de a szövetkezeteket kötelezték a részvagyonjegy értékének a kifizetésére, csak annak határidejét nem határozták meg. A szövetkezetek korábbi kötelezettsége tagjaik alkalmazására is 1993-ban szűnt meg, és fél éven belül 300 000 ember hagyta el a szövetkezeteket a recesszió miatt. 1996-ra szinte minden szántóterület magánkézben volt, de a magántermelők vagy szervezetek a földterületek 30-35%-át, körülbelül kétfélmillió hektárt műveltek meg, a többi földterület gazdasági szervezetek kezelésében maradt (Szép és Burgerné Gimes, 2006).

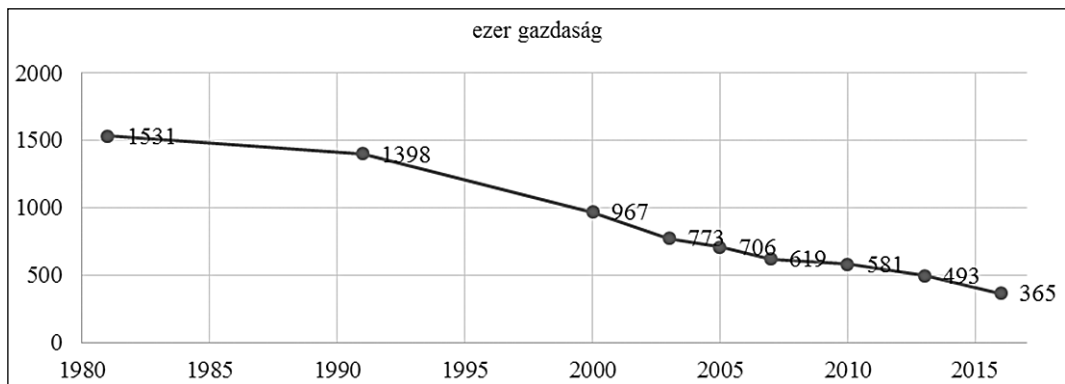
1996-ig másfél millióan váltak földtulajdonossá. A vidéki társadalom jelentős része földtulajdont szerzett, és sok városi háztartás is földhöz jutott. 1994 és 1996 között a kisüzemek által használt földterületek megduplázódtak. A helyreállítással megszerzett földek negyven százalékát bérbe adták, a többit az új tulajdonosok művelték. A kárpótlás során szerzett földek alacsony átlagos nagysága miatt a szövetkezetesítés előtti mezőgazdaság tulajdonosi és termelési szerkezetét nem lehetett helyreállítani (Burgerné Gimes, 1996).

A szervezeti átalakulás eredményeképpen 1996-ban 1933 szövetkezet, 188 betéti társaság, 3654 korlátolt felelősségű társaság és 1,2–1,6 millió részidős vagy teljes munkaidős családi gazdaság működött Magyarországon. Az egyéni gazdálkodás fokozatosan meghatározóvá vált a mezőgazdaságban, bár az ágazatban működő regisztrált egyéni vállalkozók száma 1993 után nem növekedett, (mintegy harmincezer volt, a családi gazdaságok mintegy három-négy százaléka). A 1,2–1,6 millió családi gazdaság többsége részmunkaidőben termelt. A termelőség-szövetkezetek száma fokozatosan csökkent ugyan, de a szövetkezeti művelés alatt álló földterület alig változott. A korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok fokozatosan növekvő földterületet vontak termelésük alá. A kilencvenes években a földtulajdonosi struktúrát 5 hektárnál kisebb gazdaságok jellemezték (kevesebb, mint 5 ha = 44,2%, 5, 1–10 ha = 14,3%, 10, 1–30 ha = 18,9%, 30, 1–50 ha = 7,1%, több, mint 50 ha = 15,5%). Az egyéni gazdaságok által használt földek több mint fele a 10 hektárnál kisebb területen gazdálkodókhoz tartozott. A szántóterületek mintegy 62,5%-át bérlők művelték. Az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok művelt földjeinek 23–26%-a volt saját tulajdonú (Harcza és Kovách, 1996).

A mezőgazdaság szerkezetváltása az egész magyar gazdaság és társadalom átalakulási válságával párhuzamosan történt meg, és alapjaiban formálta át a vidéki települések lakóinak életkörülményeit. A mezőgazdasági termelés 1998-ban az 1988-as szint hatvan százalékát érte csak el. 1988-ban a mezőgazdasági szövetkezetekben és állami gazdaságokban foglalkoztatottak száma 1 028 000 fő volt, ami 1996-ra 326 000-re, az 1988-as szint 31,8%-ára csökkent. A vidéki munkanélküliség jóval magasabbá vált, mint a városi, a munkanélküliség a mezőgazdasági alkalmazottak csökkenése és az ipari munkanélküliség következtében a vidéki, az ingázó és a szakképzetlen munkaerő körében átlagon felüli lett. A kilencvenes évek fejleményei a vidéki települések társadalmát drámai erővel és sebességgel alakították át. Az egyik következmény a nagyarányú vidéki szegénység új formáinak a megjelenése volt. 1993 után a vidékiek tömegei veszítették el munkájukat, a korábbi tulajdonuk feletti rendelkezésüket és annak lehetőségét, hogy a hagyományos „háztáji” gazdálkodás révén a téveszek segítségével bekapcsolódjanak a termelési láncba. A szegénység kialakulásával foglalkozó szakértők innen eredeztetik a vidéki szegényvezetek kialakulását (Ladányi és Szelényi 2004; Virág 2010).

A kilencvenes évek második felében a magyar mezőgazdaság nem mozdult ki az átalakulási válság időszakából. Az 1988. évi 100-as szinthez képest a bruttó mezőgazdasági termelés 1991-re kilencven százalékra, 1991-re 84%-ra, 1992-re 66%-ra, 1996-ra pedig hatvan százalékra csökkent. 1993 volt a „fekete év”: a mezőgazdaság a rendszerváltást megelőző időszak alig több mint felét tudta csak megtermelni. Míg az infláció 20-30% körül volt, az élelmiszerárak csak 10-20%-kal emelkedtek. A mezőgazdasági termelők csökkentették beruházásaikat. A gépek vásárlása az 1985-ös szint huszonöt százalékára csökkent, és – a válság legjelentősebb mutatójaként – a szántóföldek tíz százaléka 1992-ben és 1993-ban is műveletlen maradt. A mezőgazdasági foglalkoztatottság visszaesése a munkaerőpiac egyik legnagyobb változása volt. Az 1988-as 1,08 milliő agrárfoglalkoztatottból csak mintegy 325 ezer maradt 1997-re.

A kilencvenes évek második felétől kezdődött a földhasználat és a mezőgazdasági termelés gyors koncentrációja. Az ezredforduló után folyamatosan nőtt az agrártársaságok és a nagyobb családi gazdaságok aránya a mezőgazdasági termelésben. Új agrárstruktúra alakult ki, amelyben a közös vállalatok és az áruterelő családi gazdaságok száma nőtt, és a kistermelő és a részidős gazdaságok száma csökkent. Míg 2000-ben még 966 ezer működő családi gazdaság volt, tíz évvel később 575 ezer, 2016-ban csak 365 ezer (3. táblázat és 3. ábra).

3. ábra. A mezőgazdasági üzemek számának csökkenése 1985–2016 között (ezer darab)

Forrás: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2016_tablak2

A 21. század első évtizedének közepén csak a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok voltak nyereségesek, az 50–100 hektár közötti gazdaságok nyeresége nulla körül volt, és a sokkal kisebb gazdaságok (kevesebb mint 50 hektár) nem tudtak nyereséget elérni. A mezőgazdaság szerkezete eltolódott a kisebb gazdaságok dominanciájából, a nagyobb gazdaságok diverzifikációja felé. A 100 hektárnál nagyobb, szakosodott gazdaságok és a részmunkaidős gazdaságok a mezőgazdasági üzemek fő típusai. A földterületek privatizációja, majd a földhasználat és a me-

2 (Gazdaságszerkezeti összeírás, 2013 (végleges adatok), 2013) KSH, *Agrárcenzusok – Agrárium, 2016 Gazdaságszerkezeti összeírás.*

zőgazdasági termelés gyors koncentrációja gyors egymásutánban alakították át az agrártermelés feltételeit, de a mezőgazdasági ágazat kettős, árutermelő és önellátásra termelő jellege túlélte a tulajdoni és termelési szerkezetváltást. 2005-ben a döntően önellátású gazdálkodók száma hasonló volt a teljes és részmunkaidős családi gazdálkodókhoz. 2000 és 2010 között a magánvállalkozások száma negyven százalékkal csökkent. 400 000 kisebb családi gazdaság kikerült az üzemméret alatti termelés miatt a mezőgazdasági cenzusból, vagy a befejezték a gazdálkodást, de az önellátó és félig önellátó gazdaságok aránya 2010-ben is hatvan százalék volt (Anon 2010). 2010-ben a magángazdaságok és a mezőgazdasági vállalkozások 85%-a kevesebb, mint 5 hektárt használ. 567 000 gazdaság és 1,1 millió nem mezőgazdasági termelő család, a magyar háztartások összesen negyven százaléka termelt élelmet. Az egyéni gazdaságok hatvan százaléka termelt önellátásra is élelmiszert.

Az új agrárstruktúra kialakulása néhány évvel azelőtt történt, hogy Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. 2000 és 2003 között 200 000 kisebb gazdaság eltűnt. Az EU-tagság és az uniós agrárpolitika és támogató rendszer bevezetése nem változtatta meg a gazdaságok számának és szerkezetátalakításának tendenciáját. Például 2005 és 2007 között 90 000 családi gazdaság hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel.

A termelési szerkezet átalakítása még inkább radikális volt, mint a családi gazdaságok számának a csökkenése. A szakosítási folyamat intenzívebbé vált: a gabona- és kukoricatermesztő gazdaságok száma 30%-kal nőtt, míg a vegyes (állattartás és növénytermesztés) gazdaságok egyharmaddal csökkentek. A magyar mezőgazdaság elsősorban intenzív, magas szinten korszerűsített termény- és kukoricatermelővé vált, ami strukturális, piaci és környezeti kockázatok forrása lehet. A gazdaságok földhasználata intenzívebb irányváltást jelentett a kettős struktúra (nagy áru- és önellátásra termelő gazdálkodás) és a polarizáció irányában. A mezőgazdasági üzemek legfeljebb két százaléka használta a szántóterület 65,5%-át. 2010-ben az 50 hektár feletti családi gazdaság használta az egyéni gazdaságok földterületének az ötven százalékát. A családi gazdaságok közel kétharmada kevesebb, mint egy hektáron termelt.

A földhasználat és a mezőgazdasági termelés koncentrációja, az EU-agrárpolitika bevezetése és a támogatási rendszer konszolidációja párhuzamosan zajlott a nagyobb árutermelő gazdaságok stabilizálásával, amelyet az EU-támogatások nagymértékben elősegítettek. A termelés koncentrációja az első uniós évek után sem változott, és az árutermelő gazdaságok 30–50%-a növelte a termelést. 10–15 ezer gazdaság (12 000 családi gazdaság és 3000 közös vállalat) dominálja a magyar agrárszektor, és ez a koncentráció erősebbé vált, amikor a földpiac liberalizálódott (Kovács 2007).

2010 után lényegében stabilizálódott a földhasználat-szerkezet koncentráltsága, amelyen az utolsó 380 ezer hektár állami tulajdonú termőföld eladása sem változtatott (Kovács 2016). 2016-ban a gazdaságok kevesebb, mint öt százaléka, tizenhatezer agrárüzem használta a mezőgazdasági terület háromnegyedét. Mindössze ezerháromszáz gazdaság (az összes 0,3%-a) művelésében volt 1 458 240 hektár, az összes mezőgazdasági terület 31,2%-a (Kovács, 2016).

A mezőgazdasági foglalkoztatás az 1988-as közel egymillióról 2010-re kevesebb, mint 200 000-re csökkent, és csak 40 000 gazdálkodó volt kevesebb, mint 40 éves. A magyar mezőgazdaság vegyes gazdálkodási struktúrában működik (részmunkaidős, önellátó gazdaságok, áruházak családi gazdaságai és vegyesvállalatok, agrárvállalkozások). A posztkommunista átalakulási válság a kilencvenes évek második felében lelassult, a nagygazdaságok az ezredfordulót követő-

en hatékony beruházásokat és dinamikus technikai korszerűsítést valósítottak meg. A gazdálkodók új együttműködési módokat találhatnak és fejleszthetnek ki a termelés, az értékesítés és a marketing terén (Kelemen és Megyesi, 2007; Tisenkopfs et al., 2011).

AZ AGRÁRÉRINTETTSÉG ÉS A MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG VÁLTOZÁSAI³

A hetvenes években még a magyar társadalom 45%-a dolgozott az agrárszektorban, a nyolcvanas években is 20-25% volt a mezőgazdasági népesség aránya, akiket jobbra az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek alkalmaztak, a népességnek pedig bő kétharmada végzett házi körüli termelést, így biztosítva a saját élelmiszer-fogyasztási szükségletét. A KSH adatai alapján előre jelezhető volt, hogy a mezőgazdasághoz való viszony alapvetően átalakult a kilencvenes éveket követően: a mezőgazdasági népesség aránya csökkent, a mezőgazdasági üzemek száma is csökkent, amint ezt a 3. ábra is mutatja.

A saját célra termelők arányának alakulásáról nincs pontos adatunk, de feltehetően az is csökkent. Az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban c., a 2015. évben egy NKFIH-kutatás keretében készült kérdőíves adatfelvétel szerint a magyar lakosság különböző mezőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységekben az alábbiak szerint vett részt:

3. táblázat. *A lakosság mezőgazdasági tevékenységben való részvétele 2005, 2015*

Mezőgazdasági érintettség	2005 (%) N=1000	2015 (%) N=3553
Saját fogyasztásra termel	36,6	33,4
Árut (is) termel	9,7	2,9
Nincs mezőgazdasági tevékenysége	53,7	63,8
Árutermelő: gyümölcs, zöldség	2,5	2,2
Saját fogyasztásra termelő: gyümölcs, zöldség	15,4	17,3
Árutermelő: állattartás	0,3	0,7
Saját fogyasztásra termelő állattartó	2,9	1,5
Árutermelő: vegyes gazdaság	4,4	0,6
Saját fogyasztásra termelő: vegyes gazdaság	19,3	14,9
1 hektár alatt	10,8	11,7
1 hektár felett	10,2	4,0
Szülők, nagyszülők mezőgazdasági tevékenységet végeztek	39,2	33,6
Mezőgazdasági végzettséggel rendelkezik	6,7	2,9

Forrás: Vidékiek és városiak c. OTKA-kutatás, Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

3 A magyar társadalom mezőgazdasághoz kapcsolódását az agrárérintettség változásával mértük, valamint a saját célra való élelmiszer-termelés meglétével. Az elemzéshez használt adatok két nagymintás kutatásból származnak 2005-ből és 2015-ből, sajnos korábbi hasonló adatokkal nem rendelkezünk.

Az adatokból kiolvasható, hogy a magyar családok 33,6%-a olyan családból származik, amelyben a szülők, nagyszülők végeztek mezőgazdasági tevékenységet, tehát találkoztak mezőgazdasági hagyománnyal, ez kismértékű csökkenés 2005-höz képest, ekkor még a lakosság majd 40%-a számolt be arról, hogy valamelyik szülője vagy nagyszülője mezőgazdasági tevékenységet végzett. Nagymértékben csökkent a legalább egy hektár földdel rendelkezők aránya: a korábbi 10,2%-ról 4%-ra, ugyanígy a mezőgazdasági végzettséggel rendelkezők aránya is csökkent a korábbi 6,7%-ról 2,9%-ra.

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozók aránya is megváltozott: 10 százalékponttal nőtt azoknak az aránya, akik egyáltalán nem foglalkoznak mezőgazdasággal. Jelentősen csökkent azoknak az aránya, akik áruterrelő gazdaságot működtetnek; 9,7%-ról 2,9%-ra, és kismértékben csökkent azoknak az aránya, akik saját fogyasztásra termelnek (2,2%-kal). Ezek az adatok egybevágóak más kutatásaink eredményeivel is (Megyesi 2019): az látható az adatokból, hogy a saját célra történő állattartás visszaszorul, a korábbi vegyes gazdaságok már csak növénytermesztéssel foglalkoznak.

A korábbi vizsgálatainkban is elemeztük a lakosság agrárérinthettségét, öt típust elkülönítve: erősen agrárérinthettnek azokat tekintettük, akik a mezőgazdaságban dolgoznak alkalmazottként vagy vállalkozóként, innen mentek nyugdíjba, ilyen jellegű végzettségük van, jelentős (1 hektár feletti) földbirtokkal rendelkeznek, illetve legalább részben piacra termelnek. Gyengén agrárérinthettek közé soroltuk azokat, akik kicsi (egy hektár alatti földbirtokkal) rendelkeznek, és csak saját célra termelnek, a szüleik révén agrárérinthettek, és a nem agrárérinthettek neve talán önmagáért beszél (Kelemen és Kovách, 2007).

4. táblázat. *A magyar lakosság agrárérinthettsége (%)*

Agrárérinthettség	2005 (872)	2015 (3553)
Erősen agrárérinthett	21,5	11,9
Gyengén agrárérinthett	30,4	46,0
Csak a szülei, nagyszülei révén agrárérinthettek	9,7	8,8
Nem agrárérinthett	38,5	33,3
Összesen	100	100

Forrás: Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

A fenti táblázatban azt láthatjuk, hogy csupán a társadalom 33,3%-a az, amelyik semmilyen módon nem kapcsolódik a mezőgazdasághoz, a válaszadóink egy része közvetlenül (erősen agrárérinthett (11,8%)) vagy közvetve (gyengén, rejtetten vagy szülei révén agrárérinthett) kapcsolódik a mezőgazdasághoz (54,8%). A 2005. évi felvétel adataival összehasonlítva azt látjuk, hogy az erősen agrárérinthettek aránya csökkent majdnem 10 százalékponttal, a gyengén agrárérinthettek aránya pedig növekedett 15,6 százalékponttal 2005 és 2015 között. Az előző táblázat adatai alapján megállapítható, hogy jelentős csoportok hagytak fel az áruterreléssel, és váltak meg a földbirtokaiktól, de ez nem jelenti azt, hogy teljesen elszakadtak volna a mezőgazdaságtól: még mindig rendelkeznek valamekkora földterülettel, és termelnek, jobbra zöltségféléket, saját és

családi fogyasztásra. Azonban még a mezőgazdasági termeléssel teljes mértékben szakító 10% sem teljesen szakadt el a mezőgazdasági tevékenységektől, lazábban, de kapcsolódik ahhoz, ezt mutatja, hogy az agrárérintettek aránya csupán 5,2 százalékponttal csökkent.

Nem meglepő, hogy a vidéki területeken élőket inkább jellemzi a mezőgazdasághoz kötődés, de különösen a vidéki városokban és a megyeszékhelyeken is foglalkoznak mezőgazdasági tevékenységgel.

5. táblázat. Az agrárérintettek megoszlása város-vidék megoszlásban (%)

Település-típus	Erősen agrár- érintett	Gyengén agrárérin- tett	Rejtett agrár- érintett	Nem agrár- érintett	Csak a szülei, nagyzülei révén agrárérintettek	Összesen (N)	Összesen (%)
Budapest	1,3	1,9	12,9	73,8	10,2	644	100
megye- székhely	6,6	18,8	17,9	43,9	12,8	709	100
város	11,9	27,9	24,8	27,8	7,6	1136	100
község	21,5	50,1	13,5	12,8	2,8	1064	100

Forrás: Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

Az agrárérintettség csökkenésére és a lakosság mezőgazdasági tevékenységének gyors visszatorzulására a fejlesztéspolitikai döntések nem reagáltak.

A VIDÉKFEJLESZTÉS ÉS TÁRSADALMI TŐKE: VITATOTT EREDMÉNYEK ÉS VÁLTOZÉKONY HÁLÓZATOK

Írásunk következő részében a vidékfejlesztés elmúlt másfél évtizedének változásait mutatjuk be. Ahogy korábbi tanulmányainkban, úgy ebben is vidékfejlesztésnek tekintünk minden az adott, vidéki jellegű térben megvalósuló fejlesztést, azaz nemcsak a szűken vett agrár- és vidékfejlesztési programokat, hanem a különböző egyéb, társadalmi, humán, környezetvédelmi, gazdaság-, regionális- vagy településfejlesztési programokat is. Írásunkban bemutatjuk, hogy bár makroszinten 2004–2011 között és azt követően is a piaci szereplők befektetései határozták meg egy adott régió gazdasági teljesítményét, illetve, hogy a fejlesztéspolitika nem képes a demográfiai, társadalmi folyamatokat ellensúlyozni, azonban mikroszinten fenntartható eredményeket lehet elérni helyi hálózatokra, együttműködésekre építő átgondolt tervezéssel.

A fejlesztéspolitika intézményesülése már a kilencvenes években elkezdődött, az előcsatlakozási tárgyalásokkal párhuzamosan (Csire, 2005; Nemes, 2000), és folyamatos változás jellemezte a csatlakozásig és azt követően is. Több szerző is kísérletet tett ezeknek a változásoknak az elemzésére és bemutatására Magyarországon is (Csurgó&Kovács, 2013; Kengyel, 2008; Kovács&Kristóf, 2009). A fejlesztéspolitika alakulása nem volt független az Európai Unióhoz való csatlakozástól és annak változásaitól (Buller 2000; Marsden 2006; Murdoch 2006; Sjöblom 2006). A fejlesztéspolitika európai uniós politikákkal történő harmonizációja hatására csökkent

a nemzeti kormányok befolyása a megvalósuló fejlesztésekre, ami konfliktusokat szült a különböző igazgatási szintek között. Az EU-intézmények finanszírozzák és ellenőrzik a fejlesztési célok elérését, a nemzeti kormányok feladata, hogy biztosítsák a megfelelő intézményrendszert, míg a régiók, megyék és községek feladata a tervezés- és a projektmenedzsment, így az európai uniós integráció erősíti Európa regionális átalakulását (Dreier, 1994; Keating, 1998; Larsson et al., 1999). Az integrációhoz és regionális struktúrák erősödéséhez további tényezők is hozzájárulnak: a helyi közösségek erőforrásai egyre csökkennek, ugyanakkor a helyiek egyre több, jó minőségű és helyben is elérhető szolgáltatást várnak el, Az önkormányzatoknak pedig egyre több feladatot kell ellátniuk. Mindennek eredményeként a hatalmi viszonyoktól, érdekektől függően a helyi szereplők között különböző hálózatok jöhetnek létre (Buller, 2000; Marsden, 2006b; Pálné Kovács, 2008).

Murdoch (2000) cikkében arra mutat rá, hogy a fejlesztéseket is meghatározó politikai és gazdasági hálózatok szövik át a vidéki teret. Az elmúlt évtizedben megváltozott ezért a különböző fejlesztési intézmények szerepe (Pálné, 2008, Csité 2005). A vidékszociológiai szakirodalomban az elmúlt tíz évben vált kutatási kérdéssé az átalakult intézményrendszer egy sajátos csoportjának, a projektosztálynak szerepe, illetve ezzel szoros összefüggésben az ideiglenes intézmények felbukkanásának hatása a vidékfejlesztésre (Kovách és Kučerová, 2006; Sjöblom, 2006). A közvetítő szereplők kapcsolatot hoznak létre a különböző térségek és az intézményrendszer különböző szintjei között, egyfelől forrás- és tudástranszfert biztosítva, másfelől a szolgáltatások összekapcsolódását segítve.

A következőkben azt kívánjuk áttekinteni empirikus elemzések segítségével, hogy a fejlesztéspolitika hogyan befolyásolta az adott térségek helyzetét. Loránd (2009) cikkében elemzi az Európai Unió kohéziós politikáját. Amellett érvel, hogy az egyes régiók közötti egyenlőtlenségek nem csökkentek. A különböző bővítési körök eredményeként csatlakozó Írországot (1973), Görögországot (1981-ben csatlakozott), Spanyolországot és Portugáliát (1986-ban csatlakoztak) összehasonlítva, csak az első volt képes Európa legfejlettebb államaihoz felzárkózni, ugyanakkor a másik három országban is jelentős fejlődés zajlott le; cikkében a siker és a kudarc tényezőit vizsgálja. Érvelése szerint a pénzügyi transzferek fontos elemét jelentik a sikeres fejlesztéspolitikának, de emellett fegyvelmezett gazdaságpolitikára, megfelelő forráskoncentrációra, a fizikai infrastruktúrába és az emberi erőforrásokba való beruházás egyensúlyára, valamint hatékony intézményrendszerre van szükség. A cikk nem tér ki arra, hogy a fenti elemek milyen módon és milyen mértékben járultak hozzá Írország addigi sikeres fejlődéséhez, illetve a három másik ország részsikereihez.

Balogh (2009) tanulmánya az egyik olyan írás, amely tudományos eszköztárat használva igyekszik elvégezni a fejlesztéspolitika valamilyen jellegű értékelését, tanulmányában a szerző az úgynevezett kiemelt projektek területi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatását vizsgálja. Érvelése szerint ezek a beavatkozások nem segítik a területi egyenlőtlenségek csökkenését (Balogh 2009); jogosan vethető fel, hogy alkalmas a kiemelt projektek elemzése a területi egyenlőtlenségek csökkenésének a vizsgálatára. A tanulmány 1031 kiemelt projektet elemezve állapítja meg a területi egyenlőtlenségek, a földrajzi elhelyezkedés, a támogatási összeg, a megyei közgyűlések összetétele és a kiemelt projekt támogatása közötti összefüggéseket. A szerző úgy találta, hogy az országos projektek esetében a legvalószínűbb a támogatás, a hátrányos helyzetű kistérségeket magukban foglaló megyékben alacsonyabb a támogató kormánydöntés esélye, a megyei köz-

gyűlés összetételének hatását pedig nem képes a szerző eldönteni. Érdemes megvizsgálni, hogy régióként hogyan alakul az egy beadott, illetve támogatott projektre eső lakosságszám: ennek alapján azt látjuk, hogy a különböző régiókban sem a pályázási kedv, sem a nyertes pályázatok száma nem egyforma. Ez az eltérés is alapvetően befolyásolhatja a vizsgálat eredményeit.

Lukovics és Loránd (2010) azt vizsgálták cikkükben, hogy a 2004–2006-os időszakban a 168 járásban az I. NFT forrásai „a térbeli konvergencia megvalósításához, vagy ezzel ellentétes hatást kiváltva a térbeli divergencia irányába hatottak” (Lukovics–Loránd, 2010: 82). A kistérségek versenyképességét, a Gazdasági Versenyképesség Operatív Programban nyertes projektek számát és a támogatás összegét, illetve a teljes Nemzeti Fejlesztési Tervből (I. NFT) való részesedését hasonlították össze. A versenyképesebb kistérségek a Gazdasági Versenyképesség Operatív Programból nagyobb arányban részesültek, mint az elmaradottabb kistérségek, számos gyenge versenyképességű terület volt sikeres a versenyképességi alapon osztott Gazdasági Versenyképesség Operatív Program-források megszerzésében. Ezt a szerzők kedvezőtlennek találják, mivel így felzárkózásra fordítanak versenyképességi forrásokat (Lukovics–Loránd, 2010: 95). Klaszteranalízis segítségével elemezték, hogy versenyképességi és az I. NFT-beli teljesítmény milyen viszonyban van. Azt találták, hogy a kistérségek kétharmada abban a csoportban van az I. NFT pályázati teljesítmény szerint, amilyen csoportba a versenyképességi helyzetének megfelelően kerülne. Mintegy 33 kistérség került jobb I. NFT-teljesítménycsoportba, 23 pedig rosszabbba, mint azt a versenyképességi helyzet alapján feltételezhetnénk. A szerzők bár elismerik, hogy a teljes I. NFT erősebb kohéziós hatást biztosít, mint a GVOP, de mellett érvelnek, hogy versenyképességi hatás érvényesül a fejlesztési terv egészén, azaz az egyenlőtlenségek csökkenése mérsékelt. A tanulmány második részében bemutatott további szakpolitikai elemzések eredményei megerősítik a fenti állítást (Lukovics–Loránd, 2010: 99).

Akár a tudományos, akár a szakpolitikai elemzésekre hagyatkozunk, azt találjuk, hogy a fejlesztéspolitika nem vagy legalábbis csak korlátozott mértékben volt képes csökkenteni a területi egyenlőtlenségeket (Csité és Németh, 2007; Lukovics és Loránd, 2010, p. 99.). Voszka az állami újraelosztást vizsgálva arra mutat rá, hogy az EU-csatlakozást követően az állami redistribúció szerepe növekedett (Voszka 2006), ugyanakkor annak mértéke a külföldi befektetésekhez viszonyítva csekély (Voszka 2006: 17). Cikkében a szerző bemutatja a különböző redistribúciós eszközöket, valamint az újraelosztás mértékének és módszereinek időbeli változásait. Megkülönbözteti a közvetlenül a vállalkozásoknak juttatott összegeket (támogatások) a kohéziós forrásoktól, majd részletesen elemzi, hogy a különböző operatív programokból mekkora összeg jutott a vállalkozásokhoz. A tanulmány a hazai források változását is megkísérelti számba venni. Ezek jellemzően kedvező kamatozású hitelek, egyedi támogatások, garanciák, amelyek kiterjedtsége azonban a tanulmány szerint nehezen becsülhető. Szemben azokkal a feltételezésekkel, hogy az állam újraelosztó szerepe erősödött az európai uniós csatlakozással, Voszka amellet érvel, hogy az állami redistribúció átláthatóbbá vált, és legfeljebb csekély mértékben növekedett. Cikkének azon állítása, hogy a magánbefektetések a meghatározóak a gazdasági folyamatokban, egybecseng más szerzők állításával (Voszka 2006). Több szerző is amellet érvel, hogy azok a települések, amelyek több magánbefektetőt vonzanak, nagyobb pályázati aktivitást is mutatnak, így az Európai Unió társfinanszírozásában projektekből is nagyobb mértékben részesülnek (Loránd 2009, Institute “Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet. A leszakadó térségekbe irányuló fejlesztési források összevetése a magánszektor beruházásaival. Kutatási jelentés,

Kézirat. p. 107,” 2013). Ehhez hasonlóan a jobb infrastrukturális ellátottságú régiók fejlesztési teljesítménye is magasabb (Németh 2009, Lukovics–Loránd 2010), mint a kedvezőtlenebb régiókban található kistérségeké.

A Budapest Intézet jelentése azt vizsgálta, hogy a különböző források egymáshoz viszonyítva milyen szerepet töltenek be a fenti folyamatokban. Az elemzés három beruházási forrást különít el: a piaci beruházásokat és a közösségi beruházásokat, amelyek a hazai költségvetési és európai uniós fejlesztési forrásokból állnak össze. Az elemzésben a szerzők részletesen összegyűjtötték és vizsgálták a hazai források, az EU-támogatások és magánbefektetések összességét kistérségi szinten, abszolút értékben, és az egy főre vetített térségi forrásokat is.

6. táblázat. *Az egy főre jutó összeg (ezer forintban)*

	Átlag	LHH33	nem HH
NFT	10,93	11,7	24,67
Hazai források	8,11	9,53	12,54
Piaci források 2004–6	90,22	27,04	152
Lakosság száma/aránya (2004)	10 116 742	9,80%	69,10%
ÚMFT/ÚMVP-források	123,03	183,63	404,93
Hazai források 2007 után	1,76	2,17	6
Piaci források 2007 után	211,63	56,02	356
Lakosság száma/aránya (2007)	10 066 158	9,50%	68,30%

Forrás: Budapest Intézet (2013) jelentése, KSH, Tájékoztatási adatbázis⁴ alapján, saját szerkesztés.

Az adatokból két fontos megállapítás olvasható ki: a 33 leghátrányosabb helyzetű (LHH) járásban az egy főre jutó EU-s támogatás 2004–2011 között magasabb volt, mint a hátrányos helyzetű (HH) kistérségekben, azaz a LHH-kistérségekre irányuló fokozott figyelem megmutatkozik a magasabb támogatási összegekben is; ezt a vizsgálatosorozat LHH-kistérségeket értékelő munkacsoportja is kimutatta (Lócsei 2013). A másik megállapítás, hogy bár a HH-kistérségekben a piaci beruházások meghaladták a 33 LHH átlagát, végeredményben az ilyen jellegű beruházások az országos átlag harmadát sem érik el (Budapest Intézet 2012: 40). Míg országos szinten is a piaci beruházások jelentik a legnagyobb beruházásokat a teljes időszakban, ahogy ezt Voszka is kimutatta (Voszka 2006), addig 2007 után az LHH-, illetve a HH-kistérségekbe az EU-s források révén érkezik a legtöbb támogatás. A hazai források szerepe csekély, a 2007-et követő időszakban pedig gyakorlatilag megszűnnek az ilyen jellegű beruházások; ennek különös jelentősége volt bizonyos kistérségekben. A piaci beruházások a megyei jogú városok kistérségeibe áramlanak.

⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd004a.html

Az értékelés megállapítja, hogy bár az EU-s támogatások 2007 után kevésbé nivelláltak, mint előtte (azaz bár nem teljesen lakosságarányosan jutott támogatás a kistérségekbe, a legfejlettebbekhez jutott a források valamivel kevesebb, mint fele (i.m.: 50.)), de alapvetően egyenlően oszlottak el az országon belül. Végső konklúzió, hogy sem a csökkenő hazai, sem a viszonylag jelentős EU-s beruházási források nem képesek ellensúlyozni a piaci forrásoknak köszönhető gazdasági növekedést a legfejlettebb kistérségekben, így az országon belüli területi kohézió nem növekedik (i.m. 56.).

A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megbízásából végzett kutatássorozat a 2007–2013-as időszak első felének értékelését végezte el, azaz a vizsgálat eredményei a disszertációmban elemzett 2008–2011-es időszakot teljes egészében lefedik. A kutatássorozat számos területet lefedett, és ezeknek a területeknek a szakirodalmi kontextusában keresi a válaszokat a megfogalmazott kutatási kérdésekre. Az elemzések közül dolgozatomban a területi kohézió, valamint az Európai Unióhoz való fölzárkózás alakulását és az országon belüli folyamatok változását elemező részt mutatom be.

Balás az Európai Unió többi országához való felzárkózást, valamint a területi kohéziót vizsgálja, négy dimenziót: a foglalkoztatást, a jövedelmet (kistérségi TGE-t (Térségi Gazdasági Erőt)), a beruházásokat és a migrációt középpontba állítva. A továbbiakban idézve a tanulmányt először az EU országaihoz való közeledést, valamint a területi kohéziós folyamatokat mutatjuk be, majd röviden a foglalkoztatásra, TGE-re, valamint a migrációra gyakorolt hatásokat ismertetjük.

Az értékelés szerint az ország egészét felzárkózás jellemezte a vizsgált időszakban, de a konvergencia lassuló, más kelet-közép-európai országokhoz képest pedig lemaradás figyelhető meg (Balás 2013: 33). A jelentés szerzői felhívják arra a figyelmet, hogy a konvergenciahatások NUTS2-es, regionális szinten való elemzése még kedvezőtlenebb képet ad a magyar kohéziós politikáról. A Közép-Magyarországi és az Észak-Alföldi régiót az EU-átlag feletti növekedés jellemzi (egy főre jutó GDP PPS), két régió hasonló mutatója azonban kismértékben csökkent: a Közép-Dunántúli és Nyugat-Dunántúli régióban csökkent a GDP pps (4, illetve 1%-ot), az Észak-Magyarországi, Dél-Dunántúli és Dél-Alföldi régiók pedig uniós átlag alatti növekedést értek el (Balás 2013: 22).

Az előzőekben ismertetett tanulmány (Budapest Intézet 2013) megállapításait figyelembe véve nem meglepő, hogy az országon belüli egyenlőtlenségek 2004 után növekedtek; ezt az Eurostat adatait használva az idézett tanulmány is bemutatja (Balás 2013: 27). Ez általános jelenség a kelet-közép-európai térségben: a fővárost magában foglaló régió mindegyik országban sokkal dinamikusabban fejlődik, mint az ország többi régiója, ami a területi kohézió gyengüléséhez vezet (Balás 2013: 27).

A foglalkoztatásra, a TGE-re, valamint a migrációra gyakorolt hatásokat vizsgálva az értékelés kiemeli, hogy K+F és felsőoktatási támogatások, foglalkoztatás bővítését célzó támogatások a fejlesztés helyszínén kívül a szomszédos térségekben is növelték a foglalkoztatottságot, míg vállalati és kommunális infrastruktúra-fejlesztések ezzel ellentétes hatást okoztak rövid távon. A támogatások, különösen az alacsony foglalkoztatási mutatójú kistérségekben kedvező hatást gyakoroltak (Balás és társai 2013: 138).

A foglalkoztatási hatásokkal szemben a TGE-re csak rövid távon hatottak a támogatások, nem meglepő módon a legnagyobb hatása a foglalkoztatásban lévők képzését célzó támogatá-

soknak volt, valamint a földalapú támogatásoknak, a vállalatok fejlesztési támogatásainak, illetve a kommunális infrastruktúra-fejlesztési támogatásoknak – áll a jelentésben (Balás és társai 2013: 146).

A migrációra gyakorolt hatások elemzése sokkal több bizonytalanságot rejt – írják a szerzők (Balás és társai 2013: 163), azonban az elemzésük szerint a nettó migráció a támogatások hiányában magasabb lett volna a ténylegesen tapasztaltnál.

Az értékelés Balogh állításával ellentétben amellet érvel, hogy a fejlesztések erősítették a területi kohéziót (Balogh 2009) a fenti dimenziókban: a foglalkoztatás, a TGE és a migráció dimenziójában, azaz csökkentek a területi különbségek. Emellett a szerzők felteszik a kérdést, hogy milyen módon lehetne erősíteni a fejlesztések és a fejlesztési igények közötti összhangot, a fejlesztések kedvező hatásait (szinergiáit) (Balás és társai 2013: 175).

Miután bemutattuk a makroszintet röviden, két esettanulmány alapján bemutatjuk a fejlesztéspolitika alakulását mikroszinten; a két eset részletes leírása Megyesi (2014, 2012) cikkében található.

Két dunántúli járásban készített esettanulmány példáján azt mutatjuk be, hogy a helyi fejlesztéspolitika szereplői miként reagálnak a változó külső körülményekre. A kutatás két dunántúli járásban készült 2007 és 2017 között. A dokumentumelemzést követően félig strukturált interjúkat készítettem, ezt részt vevő megfigyeléssel és terepbejárással egészítettem ki, hogy kiküszöböljem a módszer és a hólabda-mintavétel esetleges torzításait (Yin 1994, Kvale 1994, Kovács 2007).

A két járás településszerkezete, valamint gazdasági, társadalmi jellege hasonló, viszont a 2004–2007 közötti időszakban a fejlesztési teljesítményük eltérő volt. A járások természeti és földrajzi adottságai hasonlóak, a Vasvári járás gazdasági környezete valamivel kedvezőbb, mint a Lengyeltóti járásé, de az idegenforgalmi adottságai ez utóbbinak jobbak. A mezőgazdaságot mindkét térségben a nagyüzemi szántóföldi gazdálkodás és a kisebb volumenű, de jelentős gyümölcsstermesztés jelenti. A településszerkezet kismértékben különbözik: a Vasvári járásban számos apró- és törpefalu található, a központi település vezető szerepe egyértelmű. A Lengyeltóti járáson belül versengés alakult ki a város és a nagyobb községek között, viszont számos központi funkciót a szomszédos Fonyód tölt be a térségben.

A két járás fejlesztési teljesítménye között jelentős különbség látható. Bár mindkét esetben az EU-s fejlesztési források képezik a külső pénzügyi befektetések nagy részét, a Vasvári járásban ezzel azonos mértékűek a piaci befektetések is, és a fejlesztési tevékenység egyenesen, abban sok szereplő teljesítménye jelenik meg, a fejlesztésekben sokan részt vesznek, és sok kedvezményezetthez elérnek.

A Lengyeltóti járásban a pályázati aktivitás csak 2007 után, az LHH-programnak⁵ köszönhetően növekedett. Az ekkor bekövetkezett jelentős mértékű növekedés azonban koncentráltan, néhány kedvezményezettnél jelentkezett. Ez jellemző volt a gazdaságfejlesztési és az agrárfejlesztési források elosztására egyaránt.

A Vasvári járásban is az infrastrukturális fejlesztések (szennyvízcsatorna-beruházás), a nagyüzemi agrárfejlesztések jelentették a legnagyobb beruházásokat, ezek mellett számos HEFOP-

5 A leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatására kidolgozott programok.

és TÁMOP-program is megvalósult, amelyek a LEADER-pályázatokkal együtt sok kedvezményezetthez eljutottak, számos helyi ügyre tudtak reflektálni (ha megoldást nem is feltétlenül nyújtottak). A Lengyeltóti járásban 2007 után a gazdaságfejlesztési célú programok valósultak meg, az egyetlen jelentősebb humán erőforrás-program az iskolafejlesztéshez kapcsolódott; itt a helyben élőket kevésbé sikerült bevonni a fejlesztési tevékenységbe.

A Vasvári kistérség fejlesztéseiben érintett szereplőket tenni akarás jellemzi, közöttük élénk és megbízható kapcsolatok alakultak ki. Ennek köszönhető, hogy a szereplők között gyakori a párbeszéd. Az ilyen körülmények között szerveződő projektekben sokféle szereplő sokféle tudása jelenik meg, így ezek a projektek ideiglenes tudásszervezetekké váltak (Sjöblom és Godenhjelm, 2009). Ezzel szemben a Lengyeltóti járásban, ahol az összetartó társadalmi tőke mértéke csekély, a helyi szereplők között ritka és kevésbé megbízható kapcsolatok vannak, az érintettek nem bíznak abban, hogy képesek változtatni a helyzetükön, így elmarad a párbeszéd. A projektek egyetlen fejlesztési cél megvalósítására létrejött „egyszerű” projektszervezetek maradtak (Packendorf 1995). Ráadásul a járás szereplői felülértékelik a vertikális kapcsolatokon nyugvó összekapcsoló társadalmi tőkét, ami a projektekben is látszik: azokban számos járason kívüli szereplő jelenik meg, és ezeknek a külső szereplőknek a tudása kiemelt szerepű a projektekben.

A felelőségek és feladatok egyenlő elosztása megerősítette a horizontális, egyenrangú kapcsolatokat, ahogy ez a Vasvári járásban történt: ebben a környezetben lehetőség van a folyamatos párbeszédre, a célok egyeztetésére és a közös cselekvésre, összefogásra, a megbízhatóság viszonylag magas foka mellett. A Lengyeltóti járásban a feladatmegosztás jellege ettől eltért, itt nem alakultak ki egyenlő felek közötti horizontális kapcsolatok, ritka volt a párbeszéd, nehezen alakult ki megegyezés a közös célokról, és nem jellemző az összefogás, ugyanakkor a megbízhatóság foka is alacsony.

Az ideiglenes tudásszervezetet létrehozó szereplők, mivel ez létezésük igazolója, arra törek-szenek, hogy új pályázatokat készítsenek. A sokféle szereplő együttműködésének köszönhetően ezek a csoportok rugalmasan képesek alkalmazkodni a változó körülményekhez, ami pedig az egész kistérség előnyére válik. Az egyszeri célokat kitűző, egy személyben vezetett projekt kevésbé nyitott az újabb pályázatra (hiszen megvalósította a kitűzött célt), ami a kistérség egészének hátrányos lehet. A következőkben a fejlesztési teljesítmény és a társadalmi tőke mértéke közötti összefüggésre mutatok rá.

Az európai uniós források mindkét járásban fontos szerepet játszanak. Míg azonban a Vasvári járásban a piaci források is jelentősek, és a fejlesztési teljesítmény időben egyenletes, addig a Lengyeltóti járásban csak 2007 után erősödött a fejlesztési teljesítmény, ráadásul az egyenlőtlen időbeli eloszlás kiegészült azzal, hogy a források koncentráltan érkeztek a kistérségbe. Itt pontszerű fejlesztések valósultak meg. Az infrastrukturális fejlesztések a Vasvári járásban jelentősebbek, az agrárfejlesztés, illetve a gazdaságfejlesztési programok mindkét járásban fontosak voltak. A Vasvári járásban azonban több szereplőt értek el a fejlesztési programok, köszönhetően annak, hogy a járásban működött LEADER-program 2007 előtt is, és jelentős foglalkoztatási és szociális programokat szerveztek helyben.

A Vasvári járásban a fejlesztések a helyi szereplők helyi és menedzseri tudására épülnek, itt a párbeszédnek több informális és formális terepe is van. Az ideiglenes tudásszervezetként leírható fejlesztési intézmények maguk is generálják az újabb projekteket, a szereplőket stratégiai

tervezés jellemzi. Ugyanez csak ritkán figyelhető meg a Lengyeltóti járás esetében (Megyesi, 2015).

A két járásban különböző fejlesztési paradigma valósult meg (Megyesi, 2014): a Lengyeltóti kistérség fejlesztései a klasszikus paradigma, a Vasvári kistérség fejlesztései az integrált vidékfejlesztési paradigma (Ploeg és Renting, 2000; Ploeg et al., 2000) segítségével írhatók le. A különbség annak ellenére alakult így, hogy a két kistérség fejlesztéspolitikai környezete nagymértékben hasonló. Az esettanulmányokban a járási szintet vizsgáltuk: a két kistérség fejlesztési rendszerének szinte mindegyik eleme különbözik: a legfontosabb érintettek, a fejlesztések során felhasznált tudásformák, a tipikus fejlesztések, a projektek helyi beágyazottsága eltérő a két járásban. Az azonban, hogy a két járásban két különböző fejlesztési paradigma szerint szerveződött a fejlesztéspolitika, nem a helyi szereplők tudatos döntésének eredménye, hanem a helyben jellemző társadalmi folyamatokból következik.

A fentiekből megállapítható, hogy a fejlesztéspolitika csak korlátozottan ad választ a vidéki térségek gondjaira. Ennek a legfőbb oka, hogy a rendszer eleve alkalmatlan hatékony fejlesztésre, hiszen a különböző fejlesztési források volumene nem összemérhető a piaci források volumenével, amint ezt feljebb bemutattuk, ráadásul a fejlesztési források hatékony használatát befolyásolják a helyi hatalmi viszonyok és a központi kormányzás intervenciója.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban korábbi kutatási eredményekre és korábban keletkezett empirikus anyagok másodelemzésére támaszkodva bemutattuk, hogyan alakultak át a rendszerváltozás óta a magyar vidéki társadalom erőforrásai. Amellett érvelünk, hogy a magyar vidék mai állapotát a demográfiai folyamatok alakulásának, a mezőgazdaság változásainak és a fejlesztéspolitika hatásainak metszéspontjában lehet megragadni. A demográfiai folyamatok egy metszetét vizsgáltuk csak, a városi és vidéki népesség arányát, ez még napjainkban is folyamatosan változik, amint ezt számos kutatás is bemutatja (Csurgó, 2013; Györgyovichné Koltay, 2018; Timár és Velkey, 2016; Váradi, 1999). Ezzel szemben a földhasználat és mezőgazdaság átalakulását vizsgálva azt látjuk, hogy a rendszerváltozást követő visszaesést és szétesést követően az európai uniós csatlakozás időszakára új, stabilnak tűnő struktúra alakult ki. A fejlesztéspolitika ennél változóknak bizonyult, de itt is látható, hogy kialakult egy rendszer, amely alapvetően a fennálló hatalmi struktúrák túlélésének, így a nagyüzemi gazdálkodásnak kedvez.

A demográfiai folyamatokat elemezve amellett érveltünk, hogy a lassan négy évtizede tartó népességfogyás következményeként leginkább a kistelepülések, a községek lakosság száma csökkent. A vidék, ahogy korábban is, most is kibocsátó közeg: a községekből továbbra is folyamatosan az elvándorlás, de a megyei jogú városok és a főváros népessége is csak csekély mértékben emelkedik. Valódi népességnövekedés csak a kicsi és közepes városok kategóriájában figyelhető meg.

Amint láthattuk, a fejlesztéspolitika hatékonyságát sok tényező befolyásolja, így a (belső) migrációra gyakorolt hatása is korlátozott, amint ezt Horzsa Gergely (2018) is bemutatta. A mezőgazdaság és vidékfejlesztésre szánt erőforrásokat a fejlesztési tervek már régóta a nagyüzemi mezőgazdaság erősítésére szánták (Megyesi, 2007b). Az a mezőgazdasági üzemszerkezet,

amely mára Magyarországon kialakult (Kovács 2016), nem kedvez a kistelepüléseken rekedt tömegeknek (Csoba, 2010; Czibere, 2014). Helyben nincs szabadon elérhető, művelhető föld, és nincsenek szabad fejlesztési források, így a szabad munkaerő a vidéki városokban, valamint feltehetően külföldön keres munkát (Váradi et al., 2017).

Az üzemméretet elérő mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok száma évtizedek óta csökken, jelenleg mintegy 360 ezer gazdaságot tartunk számon. A kisüzemi, saját célra termelő gazdaságok száma és aránya szintén csökken, ezeknek a jellege átalakul: egyre kevesebbet termelnek, és egyre ritkábban foglalkoznak állati termékek előállításával, amennyiben mégis előfordul állattartás, az időszakos baromfitartást jelent.

Adataink alapján a mezőgazdasághoz való kötődés (az agrárérintettség) is csökkent, leginkább az erősen agrárérintettek aránya, valamint azoké, akik rendelkeznek több mint egy hektár földdel. Ezzel párhuzamosan növekedett azoknak az aránya, akik semmiféle mezőgazdasági tevékenységgel nem foglalkoznak.

Hogy mindez hogyan alakította a magyar társadalom vidékkel kapcsolatos attitűdjeit, a magyar társadalom vidékképét, azt újabb kutatások deríthetik fel, hiszen ilyen jellegű vizsgálat több mint tíz éve nem készült.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

- Balogh P. (2009). Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle*. 79–102.
- Bálint L., Gödri I. (2015). Belföldi vándorlás. *Demográfiai Portré* 0. 171–187.
- Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet. A leszakadó térségekbe irányuló fejlesztési források összevetése a magánszektor beruházásaival. Kutatási jelentés, Kézirat. 107, 2013.
- Buller, H. (2000). Re-Creating Rural Territories: Leader in France. *Sociol. Rural.* 40. 190–199. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00141>
- Burgerné Gimes A. (1996). A magyarországi földpiac. *Statisztikai Szemle*. 74, 411–420.
- Cloke, P. (1997). Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'the Cultural Turn.' *J. Rural Stud.* 13, 367–375. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(97\)00053-3](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(97)00053-3)
- Csibe A. (2005). *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Csibe A., Németh N. (2007). Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 1–69.
- Csoba J. (2010). „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*. 20. 26–50.
- Csurgó B. (2014). A vidék nosztalgijája: kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu* 4, 1–20. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>
- Csurgó B. (2013). *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Budapest, Argumentum: MTA TTK Szociológiai Intézet.

12. Csurgó B. (2007). Képek és képzetek a mai magyar vidékről, in: Kovách, I. (ed.), *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználata hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan–MTA PTI. 45–67.
13. Csurgó B., Kovách, I. (2013). Networking LEADER and Local Oligarchies. *ACTA Univ. Lodz, FOLIA Sociol.* 44. 73–88.
14. Czibere I. (2014). *Women in Deep Poverty*. Saarbrücken, ed. Lambert Academic Publishing.
15. Dövényi Z. (2009). A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statisztikai Szemle.* 87. 748–762.
16. Dreier, V. (1994). Kommunalpolitik in Europa – Einheit durch Vielheit?, in: Wehling, Hans Georg (eds), *Kommunalpolitik in Europa*. Stuttgart, Kohlhammer. 258–264.
17. Gazdaság szerkezeti Összeírás (2013). (Végleges adatok), 2013. 5.
18. Gerse J., Szilágyi D. (2015). *Magyarország településhálózata 2. Városok–falvak*. Budapest, KSH.
19. Gyorgyovичné Koltay E. (2018). Társadalmi tőke a lakóparkok közösségeiben. *socio.hu* 42–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.42>
20. Harcsa I., Kovách, I. (1996). Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalmi Riport* 4. 104–134.
21. Horzsa G. (2018). A fejlesztési környezet szerepe a belső vándorlás alakulásában. *socio.hu* 25–41. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.25>
22. Keating, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
23. Kelemen E., Kovách I. (2007). A magyar felnőtt lakosság agrárérzékenysége, in: *Vidékiek és városiak*. Budapest, L'Harmattan–MTA–PTI. 13–27.
24. Kelemen E., Megyesi B. (2007). The Role of Collective Farmers Marketing Initiatives. *Eastern European Countries.* 13. 97–111.
25. Kengyel Á. (2008). *Kohézió és finanszírozás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
26. Kovách I. (2012). *A vidék az ezredfordulón*. Budapest, Argumentum Kiadó.
27. Kovách I. (2016). *Földek és emberek*. Budapest, Argumentum Kiadó.
28. Kovách I., Kristóf L. (2009). The Role of Intermediate Actors in Transmitting Rural Goods and Services in Rural Areas under Urban Pressure. *J. Environ. Policy Plan.* 11. 45–60. <https://doi.org/10.1080/15239080902775025>
29. Kovách I., Kučerová, E. (2006). The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociol. Rural.* 46, 3–21. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>
30. Kovács K. (2007). “Structures of Agricultural Land Use in Central Europe” in M. Heinonen, J. Nikula, I. Kopoteva, L. Granberg (szerk), *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing. 87–115.
31. Kovács K. (2016). *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest, Argumentum Kiadó.
32. KSH (2012). *Magyarország közigazgatási helynévkönyve*, 2012. január 1. 228.
33. Ladányi J., I. Szelényi (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág.

34. Larsson, T., Nomden, K., Petteville, F. (1999). The Intermediate Level of Government in European States: Complexity Versus Democracy?, *Local & Regional Politics*. Maastricht, EIPA Books.
35. Loránd B. (2009). A fejlesztéspolitika sikerességét elősegítő tényezők és a kohéziós országok tapasztalatai Magyarország számára. *Tér és Társadalom*. 23. 213–224.
36. Lukovics M., Loránd B. (2010). A versenyképesség és pályázati forrásallokáció kistérségi szinten. *Tér és Társadalom*. 24. 81–102.
37. Magyarország közigazgatási helynévkönyve (2012). január 1. Budapest, KSH.
38. Marsden, T. (2006a). The Road towards Sustainable Rural Development: Issues of Theory, Policy and Practice in a European context., in: Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (Eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, SAGE Publications. pp. 201–212.
39. Marsden, T. (2006b). The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and practice in a European Context, in: Cloke, P., Marsden, T., Mooney, P. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. SAGE. 201–212.
40. Megyesi B. (2015). A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég* 20. 103–122.
41. Megyesi B. (2014). Fejlesztéspolitika helyben: a társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a vasvári és a lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján: [doktori tézisek]. *socio.hu* 4. 100–109.
42. Megyesi B. (2012). Institutions and Networks in Rural Development: Two Case Studies from Hungary, in: Stefan Sjöblom, Kjell Andersson, Terry Marsden, Sarah Skerratt (eds.) *Sustainability and Short-Term Policies: Improving Governance in Spatial Policy Interventions*. Surrey, Ashgate. 217–244.
43. Megyesi B. (2007a). A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei, in: Kovách I. (ed.), *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan–MTA PTI. 27–45.
44. Megyesi B. (2007b). Találkozik-e a fejlesztéspolitika és a magyar lakosság vidékpercepciója? In: Boda Zsolt–Kovách Imre–Szoboszlai György (szerk.): *Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika. Elemzések politikai jelenségekről*. Budapest, MTA PTI. 82–99.
45. Murdoch, J. (2006). Networking Rurality: Eemergent Complexity in the Countryside, in: Paul Cloke, Terry Marsden and Patrick H. Mooney (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, Sage Publications, New Delhi, Thousands Oaks. 171–185.
46. Nemes G. (2000). A vidékfejlesztés szereplői Magyarországon (Actors of Rural-Development in Hungary). In: *Discussion Papers of the Institute for Economics of the Hungarian Academy of Sciences*. 63.
47. Németh N. (2009). Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban. *Regionális Tudományi Tanulmányok*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék.
48. Pálné Kovács I. (2008). *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus.
49. Ploeg, J. D., Renting, H. (2000). Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices. *Sociol. Rural.* 40. 529–543. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00165>
50. Ploeg, J. D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., De Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., Ventura, F. (2000). Rural Development: From Practices

- and Policies towards Theory. *Sociol. Rural.* 40. 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
51. Sjöblom, P. S., Godenhjelm, S. (2009). Project Proliferation and Governance—Implications for Environmental Management. *J. Environ. Policy Plan.* 11, 169–185. <https://doi.org/10.1080/15239080903033762>
52. Sjöblom, S. (2006). Towards a Projectified Public Sector – Project Proliferation as a Phenomenon, in: Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. (eds.) *Project Proliferation and Governance*. Helsinki, Helsinki University Press. 9–33.
53. Szép, K., Burgerné Gimes, A. (2006). *Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete*. Budapest, Agroinform Kiadó.
54. Timár J., Velkey G. (2016). The Relevance of the Political Economic Approach: The Interpretations of the Rural in the Migration Decision of Young Women and Men in an Economically Backward Region. *J. Rural Stud.* 43, 311–322. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.11.012>
55. Tisenkopfs, T., Kovách I., Lošťák, M., Šūmane, S. (2011). Rebuilding and Failing Collectivity: Specific Challenges for Collective Farmers Marketing Initiatives in Post-Socialist Countries. *Int. J. Sociol. Agric. Food* 18. 70–88.
56. Váradi, M. M. (1999). Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány, in: Barta G., Beluszky P. (eds.), *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány.
57. Váradi M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017). Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu* 25–46. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.25>
58. Virág T. (2010). *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
59. Voszka É. (2006). Uniós támogatások: A redistribúció új szakasza? *Külgazdaság* 50. 8–30.

Veres Valér¹

Társadalmi-gazdasági változás és fejlődés Romániában, közép- és kelet-európai kontextusban

Kivonat

A tanulmány Románia és a romániai társadalom változását vizsgálja az 1989-es rendszerváltozástól napjainkig. A társadalmi változást fejlődésként való értelmezésének az ENSZ és az OECD által is támogatott komponensmegközelítés alapján operacionalizáltuk, amelynek értelmében a társadalmi viszonyokat komponensek szerint vizsgálják. A komponenseket különböző gazdasági és társadalmi indikátorok segítségével mértük, és két megközelítésmódot tartottunk szem előtt tartani, az egyik a külső összehasonlítás, amelynek értelmében Románia, illetve az erdélyi magyarok helyzetét fogjuk megvizsgálni európai és közép- és kelet-európai, regionális összehasonlításban, a másik az időbeli változások vizsgálata, amikor az 1989/90. évi rendszerváltás óta történt változásokat tekintjük át komponensek szerint, különös tekintettel Erdélyre és a magyarságra, amikor az adatok lehetővé teszik. A tanulmány három kutatási kérdésre keresi a választ. Az egyik arra vonatkozik, hogy milyen változásokat figyelhetünk meg, beszélhetünk-e társadalmi fejlődésről Románia vonatkozásában 1990 és 2016 között, milyen dimenziókban erőteljesebb ez, és milyen mértékben vonatkozik a romániai/erdélyi magyarokra? Továbbá, milyen mértékű fejlődésbeli növekedésről beszélünk Romániában Közép- és Kelet-Európa (továbbiakban KKE) kontextusában? Végül a társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében érvényesül-e, és ha igen, milyen mértékben az EU-integrációs folyamat a KKE-térségben?

Kulcsszavak: társadalmi változás, fejlődés, GDP, humán fejlettségi index, Románia, Európa

Abstract. Social-economic Change and Development in Romania in Middle and Eastern European Context

This paper analyses the changes from Romania and of the Romanian society since the regime change from december 1989 to our days. The interpretation of social changes as development has been operationalised based on the component analysis also supported by the UN and OECD according to which social relationships are analysed according to components. These components have been measured by means of different economic and social indicators and two approaches have been borne in mind: the first one is external comparison whereby we shall analyse the situation of Romania and Hungarians from Transylvania in comparison with Europe and Central and Eastern Europe, i.e. in a regional comparison, while the second one is the analysis of changes in time whereby we review the changes that have taken place since the regime change in 1989/90 according to components, with a special view to Transylvania and Hungarians, when data allow it.

We are searching for an answer to three research questions. One refers to the changes that we can observe, if we can talk about development in Romania between 1990 and 2016, in which dimensions is this stronger and to what extent does it refer to Hungarians from Romania/Transylvania? Moreover, what is the extent of development in Romania in the he context of Central and Eastern Europe? And

1 Szociológus, tsz, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet.

last, does the EU integration process manifest itself in relation to social-economic development in the Central and Eastern European region and if yes, to what extent?

Keywords: social change, GDP, Human development index, Romania, Europe

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Veres, Valér (2018). Társadalmi-gazdasági változás és fejlődés Romániában, közép- és kelet-európai kontextusban. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 105–149. <https://doi.org/10.17177/77171.210>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ

A társadalmi változás fogalmát már régóta használják a szociológiában. A társadalmak változásának egyik megközelítésmódja a társadalmi haladás fogalmával történő megragadása. Gáspár Tamás (2012) szerint a társadalmi haladás és jólét és a társadalmi jelzőszámok mérésének az 1960-s évek végétől az 1980-as évek elejéig volt egy felívelő korszaka. A kutatások fókuszja az akkori kétpólusú világrendszerre vonatkoztatva készült, de fontos szerepet játszott a NASA űrkutatási programjának a társadalmi hatásokkal kapcsolatos vizsgálata, illetve a korábbi ENSZ-kezdemenyvezések is a társadalmi haladás mérését illetően. (Gáspár 2012. 77) A társadalmi haladás mérése nagyot fejlődött a német és a skandináv szakirodalomban, ahol Wolfgang Zapf, illetve Erik Allard, majd Joachim Vogel nevét emelhetjük ki (Bukodi 2001).

A társadalmi változás konceptualizálásának egy másik megközelítését a társadalmi evolúció elméletei képezik. A társadalmi evolúció elméletének legvitatottabb vonatkozása a társadalmi haladás kérdéskörével kapcsolatos. A társadalmi haladás és a társadalmi evolúció problematikája azonban nem azonos egymással. A társadalmi haladás felfogásának kritikája nemjelent feltétlenül evolúcióelméleti kritikát (Gedeon 2004).

Mint ismeretes Mandelbaum szerint a fejlődés fogalma mindig magában foglalja a változás fogalmát, de a változás nem minden tekinthető „fejlődés”-nek. A véletlenszerű változásokat nem tekintik fejlődésnek. Ugyanakkor nem minden rendezett változás tekinthető fejlődésnek (például a közlekedési lámpa szabályszerű színváltozása sem az) (Mandelbaum 1971. 43.).

A társadalmi fejlődés értelmezésének harmadik módja az ENSZ és az OECD által is támogatott komponensmegközelítés, amelynek értelmében a társadalmi viszonyokat komponensek szerint vizsgálják (munkaerő-foglalkoztatás, gazdasági növekedés, háztartási viszonyok, életkörülmények, egészségügy, iskolázottság stb. Lásd Gáspár 2012. 77–78.). Magyarországon már az 1980-as években elkezdődtek ilyen irányú vizsgálatok, (Andorka–Harcza 1986), majd a kilencvenes években a „Társadalmi Riport” (TÁRKI) és a „Társadalmi helyzetkép” (KSH) című kiadványaiban olvashatunk hasonló elemzéseket. Ebben az időszakban mind nemzetközi, mind pedig magyar viszonylatban a társadalmi indikátorok is versengő modellekben fejlődnek (Bukodi 2001).

Mi is ezt a koncepciót fogjuk alkalmazni a továbbiakban, különböző komponensek szerint megvizsgáljuk a társadalmi jelzőszámok változását (munkaerőpiaci helyzet és foglalkoztatott-

ság, oktatás és iskolázottság, népesség változása, életminőség és egészségi állapot). A különböző komponensek indikátorainak egységes mutatóba való tömörítésére számos kísérlet történt, ezek közül a legsikeresebb a Humán Fejlettség indexe (Human Development Index, HDI). A mutató az előbb említett három terület indikátoraira épül, viszonylag egyszerű mutató, számos hiányossága is felhozható (Saisana–Saltelli–Tarantola 2005), de más mutatók kíséretében érdemes használni, vizsgálni, mint ahogy mi is megteesszük a tanulmány befejező részében, mintegy összefoglalva, rangsorolva a különböző fejlettségi dimenziókban megfigyelhető tendenciákat.

A társadalmi indikátorok értékelése során két megközelítésmódot fogunk szem előtt tartani, az egyik a külső összehasonlítás, amelynek értelmében Románia, illetve az erdélyi magyarok helyzetét fogjuk megvizsgálni európai és regionális összehasonlításban, a másik az időbeli változások vizsgálata, amikor az 1989/90. évi rendszerváltás óta történt változásokat tekintjük át komponensek szerint, különös tekintettel Erdélyre és a magyarlakta térségekre.

Az elemzés során három kutatási kérdésre keressük a választ. Az egyik arra vonatkozik, hogy milyen változásokat figyelhetünk meg, beszélhetünk-e társadalmi fejlődésről Románia vonatkozásában 1990 és 2017 között, milyen dimenziókban erőteljesebb ez, és milyen mértékben vonatkozik a romániai/erdélyi magyarokra? Továbbá, milyen mértékű fejlődésbeli növekedésről beszélünk Romániában Közép- és Kelet-Európa (továbbiakban KKE) kontextusában? A társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében érvényesül-e, és ha igen, milyen mértékben az EU-integrációs folyamat, a KKE-térségben?

Románia 1990 utáni átalakulási folyamatának megértéséhez néhány gondolat erejéig vissza kell tekintenünk az előző, 1945–1989 közötti korszakra. A társadalomszerkezetet és a településstruktúrát is jelentősen meghatározta az állam által irányított erőltetett iparosítás és az ehhez kapcsolódó urbanizálódás, azaz, a falusi népesség jelentős részét megfosztva korábbi kisbirtokos gazdálkodó életvitelétől, bizonyos városok felé irányították, ahol rövid átképzéssel az újonnan beindított ipari létesítményekben kezdtek dolgozni, és a frissen épült tömbháznegyedekbe települtek le, a közel lakók pedig ingáztak. Ez az átalakulás már KKE-i kontextusban is kiemelkedő mértékű volt, és ezért a kialakuló társadalmi problémák, feszültségek mérete is ehhez fogható (Abraham 1991, Benedek 2006). Az, hogy ezek a városba költöző földművelők mennyire gyorsan tudtak városivá válni, azzal most ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Az erőltetett urbanizáció egy másik következménye, hogy megváltozott a városok etnikai összetétele, legalább is számos esetben, és ez több vonatkozásban hátrányosan érintette a kisebbségeket, különösen a magyarokat (mivel a németek és a zsidók időközben legnagyobbbrészt kivándoroltak Romániából, lásd Horváth 2004).

Egy másik fontos sajátosság, hogy az 1990-ben „megörökölt” társadalomszerkezetre rányomta bélyegét a kommunizmus második korszakának az a politikai törekvése, hogy az „egységes, homogén nemzetállamot” létrehozzák, és ezt mind kulturális (ideológiai), mind pedig etnika-nyelvi értelemben értették. Ez főleg a vezető réteg etnikai rekrutációjában és a felsőoktatási politikában érhető tetten, vagyis a magyar vagy roma kisebbségiek egyre kevésbé kerülhetnek vezető pozícióba. Társadalmi származás szerint, a vagyonon alapuló tulajdonos, vállalkozó vagy kézműves réteg már korábban, a kommunizmus első korszakában, az államosítást és a kollektivizációt követően felszámolódott. A kisebbségek számára nem mellékes, hogy a kommunista diktatúra ellenőrzése alatt tartotta a társadalmi mobilitási folyamatokat, és ideológiailag az ellenőrzés is fontos eleme volt a román nemzetpolitikának. Az ellenőrzés módja a

helyi és a dekoncentrált állami/megyei közigazgatásban nyilvánult meg, sok esetben egyes vezető pozíciókba azért sem neveztek ki magyar nemzetiségű vezetőket, mert attól tartottak, hogy nem tudják eléggé ellenőrizni őket, mint ahogy ezt külföldi elemzők is megfigyelték már a hetvenes években (Gilberg T. 1974, Bugajszki J., 1995. 200, Gallagher, 1999. 232.). E politika eredményeként az 1989-es fordulat után, az 1992. évi népszámlálás adatai alapján a romániai magyarok mindössze 3,6%-ának volt felsőfokú végzettsége, míg országos szinten ez az arány 5,1% volt. A szellemi foglalkozásúak körében a magyar nemzetiségűek aránya a pedagógusok (6,1) és az orvosok (6,7) körében kielégítő, mert ezek utánpótlásáról az egyetemek még részben anyanyelven egészen az 1980-as évek második feléig gondoskodtak, ám jelentősen alulreprezentáltak voltak a magyarok a jogászok (3,1) és a közgazdászok (2,4) körében (lásd Varga 1998. 274–275.).

Az 1990 utáni időszakban még hosszú ideig tükröződnek a korábbi korszak nyomai a társadalom- és gazdaságszerkezetben. A politikai rendszerváltozást követően a tulajdon szerkezetében, általában a társadalmi szerkezet átalakulásában, a legfontosabb tőkekonverziós stratégia a politikai-kapcsolati tőkének gazdasági tőkévé való átkonvertálása, de ez akkor volt igazán sikeres, ha a politikai/kapcsolati tőke mellett jelentős kulturális tőke is rendelkezésre állt (Eyal, G. Szelényi I., Townsley E. 1998). A romániai magyarok társadalmiszerkezetben elfoglalt pozícióit két fő tényező alakította: általában kisebb arányban voltak a magasabb szintű, intézményszerűlt kulturális tőkével rendelkezők (a diplomások aránya), és a diplomások is kevésbé jól „konvertálható” foglalkozáskategóriákba tartoztak a román többséghez képest (kevés a jogász és a közgazdász). Emellett enyhén alulreprezentáltak voltak 1990 után az államigazgatásban, a vállalatok vezetésében a román nemzetiségűekhez viszonyítva. A tanulmány második részében megvizsgáljuk, hogy ez a helyzet milyen sajátosságokat eredményezhetett a romániai jelentősebb etnikai kisebbségek (magyarok, románok) társadalmiszerkezetében, összehasonlítva a románokéval (lásd Veres 2015).

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy a HDI dimenzióit képező három területen, nem csupán szorosan véve a HDI összetevőit képező indikátorok alapján, milyen változások figyelhetők meg Romániában 1990 és 2017 között. Különböző indikátorokat elemzünk idősorosan a gazdasági növekedés és társadalmiszerkezet, oktatási és iskolázottsági, illetve életmód- és egészségügyi állapotra nézve, valamint a népességváltozás mutatóit, demográfiai szempontból, hazai és európai kontextusban, hogy a felvetett kutatási kérdésekre választ adjunk.

Módszertani szempontból a tanulmány két szinten halad. Először európai, elsősorban közép- és kelet-európai összehasonlításban elemezzük azokat a makromutatókat, idősorosan, amelyek a fent jelzett dimenziókat jellemzik, összetettebben annál, mint a HDI összetevői alapján megtehető lenne. A mutatók időbeli változását hasonlítjuk össze Románia és más országok vonatkozásában, tekintettel arra, hogy a többi ország az EU-n belül vagy kívül volt az elemzett időszak utolsó évtizedében. Ezek az adatok egyrészt az ENSZ UNDP adatbázisából, másrészt az EUROSTAT-tól származnak. A mutatókból hosszabb időszakokra vonatkozóan, rendszerint 1990–2015 vagy 1995–2017 között százalékos vagy más mértékegységű növekményt számoltunk ki, amely alapján Románia mutatóinak változása, a fejlődés vagy recesszió ténye megvilágítható és összehasonlítható más országcsoportokkal. Az összehasonlítás során elsősorban a visegrádi országok és a balti államok, valamint az EU-ból kimaradt szomszédos országok csoportjait vettük figyelembe mint fő referenciacsoportokat. Több esetben hiányoz-

nak az 1990. évi vagy a 2016–2017. évi adatok, de így is kielégítő módon lehet elemezni a tendenciákat egészen a közelmúltig.

Az elemzés második komponenseként mindegyik dimenzióban megvizsgáljuk, hogyan alakultak a vizsgált mutatók Románián belül a vizsgált időszakban, milyen területi-regionális, illetve nemzetiségi sajátosságokat figyelhetünk meg. A legtöbb mutató alapját az 1992., 2002. és 2011. évi népszámlálások képezik, néhány esetben, amikor ezek megfelelőknek tekinthetők, a román Statisztikai Intézet TEMPO online adatbázisából származó adatokat használtunk (azért nem mindig, mert a migráció hiányos hazai regisztrációja miatt mind az össznépesség, mind pedig az ebből számolt mutatók adatai torzíthatnak, és csak a népszámlálások idején vannak jobb minőségű adatok, továbbá itt nem állnak rendelkezésre adatok nemzetiségi bontásban).

GAZDASÁG ÉS MUNKAERŐPIAC, A TÁRSADALOMSZERKEZET ÁTALAKULÁSA

King és Szelényi (2005) tipológiája szerint a romániai rendszerváltás utáni társadalom a felülről létrehozott kapitalizmus típusába sorolható, eszerint a kommunizusból származó nomenklatúrának a privatizációban kulcsszerepe van (míg Magyarországot egy másik típusba sorolták, a tőkések nélküli menedzserkapitalizmus típusába). A szerzők az átmenet jellemzői közé sorolták az átalakulás felülről való vezéreltségét a romániai régi-új elit által, továbbá, mivel a külföldi tőkeinfúzió kisebb és lassúbb volumenű volt, mint más országokban, a gazdaságszerkezetben a primer (mezőgazdaság- és nyersanyag-) ágazatok előtérbe kerülnek, a munkanélküliség és az alacsony jövedelmek miatt kényszerűen megerősödnek a háttáji kisgazdaságok. A fennebb leírt, empirikusan megfigyelt sajátosságok jól aláhúzzák azt, hogy miért is sorolható e típusba a romániai átalakulás.

Empirikus megközelítésben, a romániai társadalmiszerkezet átalakulását leginkább az 1990 és 2015 között lezajlott három népszámlálás alapján lehet vizsgálni. Az első adatok tehát 1992-ből származnak, ezt követően az 2002. és 2011. évi romániai népszámlálások használhatók.

Amint már korábban ezt megfigyelhető volt (Veres 2003, 2015), a romániai gazdaságszerkezet átalakulása a 20. század utolsó évtizedében, valamint az ezredfordulón két fő sajátossággal volt jellemezhető. Egyrészt, a tervgazdaságról a piacgazdaságra való áttérés során, hasonlóan a többi közép-európai országhoz, csökkent az iparban dolgozók aránya, és növekedett a szolgáltatásokban dolgozóké. Magyarország vonatkozásában Kolosi Tamás (2000. 77) rámutatott, hogy az állami tulajdonban levő cégek alkalmazottainak aránya 1992 és 1999 között hatvan százalékról 40,1%-ra csökkent, ez némi fáziskéséssel hasonlóan lezajlott Romániában is. Emellett Romániában sajátos jelenségként megfigyelhető volt, hogy az 1990-es évek első felében, a vállalkozói környezet és a zöldmezős beruházások a visegrádi országokhoz képest lassúbb növekedési üteme miatt vontatottabban fejlődik a szolgáltatási szektor, így a leépülő iparból kikerült munkásság számára nem jön létre elegendő számú új munkahely (egyébként sem lett volna a munkaerő átképzése problémamentes), de a munkanélküliség elől igen sokan a mezőgazdaságban kerestek munkát, többnyire az örökölt és visszacapott kisebb földbirtokon, de nem kizárólag. Ezáltal egy „primer szektorosodási folyamat” játszódott le, amely a modernizációs társadalmi fejlődésre nem jellemző, emellett a növekvő munkanélküliség jelentős társadalmi feszültségeket okozott. Továbbá, az iparból kikerült munkásság jelentős részét az 1991–1996

közötti kormányzat rendelettel a törvényes nyugdíjkorhatár előtt nyugdíjazta, így 2002-re a nyugdíjasok száma meghaladta az alkalmazottak számát Romániában. Az aktív népesség negyven százalék körülire csökkent, falusi környezetben ez az arány pedig ennél is alacsonyabb (38,5%, erre még később részletesebben visszatérünk) (Veres 2015. 104.).

A gazdaság helyzetét vizsgálva, 1990-ben, de még 1995-ben is 16 volt kommunista KKE-ország közül 8-ban kisebb vagy hasonló értékű volt a romániaihoz az egy főre eső GDP értéke, és ezek között voltak a balti államok és Lengyelország is. Ezt követően, 2001-ig, viszont Románia fokozatosan elmaradt, 2001-ig ezen országok gazdasági fejlődési ütemétől (lásd 1. táblázat).

A 2001 és 2008 közötti időszakban Romániában gazdasági növekedés figyelhető meg (amelyet a HDI növekedése is tükröz, lásd még Popescu–Ivan–Rat 2016). Az európai uniós csatlakozási folyamat során (amely 2002 után vált nyilvánvalóvá) beindult gazdasági növekedés folytán erőteljesen növekedett a külföldi beruházások volumene, amely a GDP és a jövedelmek növekedésében is kimutathatóvá vált: 2000 és 2010 között 10 250 dollárról 17 355 dollárra nőtt a vásárlóerő-paritáson számolt, egy főre eső GDP értéke Romániában (valójában a kiemelkedő mértékű növekedés 2008-ig tartott, ezt követően két évig recesszió volt, először 7,1%, majd 1,9% 2010-ben (Popescu–Ivan–Rat 2016). Eszerint 2010-ben a romániai egy főre eső GDP értéke (újra) megegyezett a lettországi értékkel, és közel állt a visegrádi–balti országok egy csoportjához (Litvánia, Lengyelország, Magyarország), ahol az egy főre eső GDP értéke 19–22 000 USD körül mozgott, vásárlóerő-paritáson számolva (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. Egy főre eső GDP vásárlóerő-paritáson (2011 PPP \$), a KKE országokban és néhány más országban, 1990–2015

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2015
Albánia	4303	3899	5165	7046	9374	9640	10 397
Fehéroroszország	8084	5275	7300	10 851	15703	16603	16621
Belgium	30 411	32 361	36 901	39 495	40 698	40 859	41 138
Bulgária	9284	8434	8945	12 531	15 262	15 603	16 956
Horvátország		12 543	15 644	19 420	19 989	20571	20430
Csehország	19 839	19 093	21 003	25 571	28 111	28604	29805
Észtország		11 069	15 298	22 219	22 199	23 955	26 930
Franciaország	29 424	30 823	34 773	36 393	36 742	37 325	37 306
Németország	31 470	33 850	36 979	37 924	40 665	42 143	44 053
Görögország	21 070	21 641	25 300	30 108	29 259	26 626	24 617
Magyarország		15 137	17 766	22 190	22 150	22 603	24 474
Lettország		8146	10 991	17 235	17 983	19 451	22 628
Litvánia		9229	12 023	18 273	20 782	22 542	26 397
Moldova K.	6440	2596	2329	3318	3925	4179	
Lengyelország	10 140	11 150	14 640	16 987	21 457	22 520	24 836
Románia	11 181	10 272	10 250	14 275	17 355	17 625	19 926
Oroszország	20 639	12 813	14 051	19 326	23 108	24 074	23 895

Szerbia		7167	7741	10 568	12 301	12 572	12 863
Szlovákia		12 876	15 242	19 490	24 504	25 167	27 394
Szlovénia		18 245	22 494	26 683	28 388	28 513	28 942
Ukrajna	10490	5073	4809	7265	7844	8282	7450

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

Az egy főre eső GDP növekedését KKE-kontextusban jobban követhetjük az Eurostat adatai alapján, az EU 28 átlagában százalékosan kiszámítva 1995-től napjainkig. Romániában 1995-ben az EU-átlagnak mindössze harminc százaléka volt az egy főre eső GDP értéke vásárlóerő-paritáson, de akkoriban ez, mint látható a 2. táblázatban, számos más KKE-ország értékéhez állt közel (Lettország, Litvánia, Bulgária). Románia esetében a mutató értéke egészen 2000-ig csökkent (26%-ra, amely akkor KKE-európaiszinten is nagyon alacsonynak számított, beleértve még a nyugat-balkáni térséget is), majd lassan emelkedni kezdett a GDP értéke EU-kontextusban is, de az 1995. évi szintet csak 2003-ban haladta meg, ezt követően viszont 2008-ig más országok ütemét meghaladva, a romániai GDP huszonöt százalékkal magasabb lett az EU-átlaghoz képest, elérve annak 51%-át, majd 2011-ig stagnált, aztán ezt követően újra emelkedni kezdett, elérve az EU-átlag 63%-át, amely értékkel újra megközelítette több visegrádi és balti ország mutatóját, vásárlóerő-paritáson (lásd 2A táblázat). A kiadási oldalon 2017-re már Magyarországot is meghaladta Románia egy százalékkal (lásd 2B táblázat). Ennek a helyzetnek a kialakulásában valószínűleg jelentősen közrejátszott a román kormány 2017. évi béremelési politikája. Tény, hogy az EU-tagországok között Románia 1995 és 2017 között 33%-ot javított az EU-átlaghoz képest, ezt csak a balti országok múlták felül, és a visegrádi országok közül Szlovákia és Lengyelország elég jól megközelítették (27–29%). A 2000–2010 közötti időszakban a balti államok és Szlovákia GDP-növekedési üteme is közel akkora mértékű volt, mint Romániában (18–24%). Azok az országok, amelyek már 2000-ig jelentős fejlődést produkáltak, megközelítve az EU-átlag ötven százalékát, a 2000-es években átlagosan mintegy tíz százalékot javítottak az EU-n belüli pozíciókon (Magyarország, Lengyelország, Csehország). Bulgária sem tudott nagyobb mértékű növekedést produkálni, bár ő inkább 2000-ben Románia gazdasági fejlettségi szintjéhez állt közelebb. Nagy eltérések vannak abban is, hogy 2010-től hogyan sikerült kilábalni a világválságból a különböző országoknak. A „nagy” vesztes Görögország, amely az EU-átlag 93%-áról a romániaihoz és a lettországihoz közelálló „súlycsoportba”, azaz az EU-átlag 67%-ára csúszott le 2017-re. Románia és néhány más ország 2010 és 2017 között is jelentősen javította az EU-n belüli pozícióit, több, mint tíz százalékkal (Románia 12%-kal). Lengyelország nyolc százalékot javított, Csehország és Szlovákia kevesebbet, mivel már az EU-átlag 74–83%-áról 77, illetve 89%-ra jutottak 7 év alatt, Magyarország viszont a 2010. évi EU-átlag 65%-áról mindössze három százalékot javított hét év alatt, 2017-ben az EU GDP átlag 68%-át érve el, mindössze négy-öt százalékkal előzve meg Romániát, miközben az előnye még 2010-ben 14%-os volt. Itt hangsúlyozzuk, hogy az arányok vásárlóerő-paritáson vannak számítva, folyó értéken az eltérések nagyobbak: Románia egy főre eső GDP-értéke 9600 euró, Magyarországé pedig 12 600 körül volt 2017-ben a legfrissebb EUROSTAT-adatok szerint. (lásd M1 melléklet, EUROSTAT 2018). A vásárlóerő-paritáson számolt értékek viszont, figye-

lembe véve az inflációt, árfolyamváltozást és a különböző termékek árszínvonalát, a nemzetközi összehasonlításokra alkalmasabbak, de a legfrissebb adatok nem elérhetők (lásd 2. táblázat).

Az EU-ból máig kimaradó, a csatlakozás vonatkozásában bizonytalan státuszú országoknak nem sikerült 2000 óta jelentősen csökkenteni az EU átlagához képest való lemaradásukat. Bár 2000 és 2010 között egyes országoknak sikerült mintegy tíz százalékkal javítani a pozíciójukat, azt követően viszont nem sokat változott a helyzetük (Albánia, Szerbia, Macedónia, Bosznia, jelenleg is az EU-átlag 28–37%-án állnak, Ukrajna, Moldova még ezt a szintet sem érik el). Törökország pozíciója viszont 2010 és 2015 között EU-viszonylatban sokat javult, azóta stagnál (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. *Egy főre eső GDP vásárlóértéken, az EU-átlag százalékában, a KKE országokban és néhány más országban (EU28=100), 1995–2017*

A. Bruttó hazai termék piaci értéken (Gross domestic product % in PPS, at market prices)

Ország	1995	2000	2005	2008	2010	2015	2017	Növekedés 2015–2017
EU 28	100	100	100	100	100	100	100	0
EU 15	117	116	113	111	110	109	108	-9
Belgium	125	124	121	115	120	118	117	-8
Bulgária	33	28	37	43	44	47	49	17
Csehország	76	72	80	84	83	87	88	12
Németország	131	122	118	117	120	124	124	-7
Észtország	35	42	60	69	65	75	77	43
Görögország	85	86	93	93	85	69	67	-18
Franciaország	115	115	111	106	108	105	104	-11
Horvátország	46	48	55	63	59	59	62	16
Lettország	31	35	50	59	53	64	67	37
Litvánia	33	37	53	63	60	75	78	45
Magyarország	51	53	62	63	65	68	68	17
Lengyelország	43	47	50	55	62	68	70	27
Portugália	80	84	83	81	82	77	77	-3
Románia	30	26	35	51	51	56	63	33
Szlovénia	75	80	87	90	83	82	85	10
Szlovákia	48	50	60	71	74	77	77	29
Macedónia	:	27	29	32	34	:	:	7
Albánia	:	17	21	25	29	29	29	12
Szerbia	:	25	32	36	36	36	:	11
Törökország	41	42	43		52	65	65	24
Bosznia-Hercegovina	:	:	25		29	30	32	

B. Végső fogyasztási kiadások (% of GDP per capita in PPS, final consumption expenditure)

Ország	1995	2000	2005	2008	2010	2015	2017	Növekedés 1995–2017
EU 28	100	100	100	100	100	100	100	0
EU 15	117	116	113	111	110	109	108	-9
Belgium	121	118	113	111	116	116	115	-6
Bulgária	32	32	41	46	45	48	50	19
Csehország	69	65	70	73	74	75	78	9
Németország	129	120	115	111	115	118	118	-11
Észtország	36	40	55	65	60	70	73	37
Görögország	95	95	103	107	99	82	79	-16
Franciaország	116	114	110	107	109	107	107	-10
Horvátország	54	51	56	63	60	60	62	8
Lettország	35	38	51	60	55	65	71	36
Litvánia	38	42	56	68	64	78	83	46
Magyarország	51	51	61	61	61	62	63	12
Lengyelország	43	50	53	58	64	68	70	27
Portugália	85	89	91	90	90	84	84	-1
Románia	32	29	39	53	51	55	64	32
Szlovénia	75	78	81	81	81	77	80	4
Szlovákia	45	49	58	69	73	74	75	30
Macedónia	32	33	35	40	41	:		8
Albánia	20	21	24	30	33	35	36	16
Szerbia	:	31	39	44	45	43	:	12

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

Ezt a tendenciát erősítik meg az egyéni/háztartási kiadások (a GDP-ből) aránya vásárlóerő-paritáson, az EU-átlagból számítva, ráadásul a „rég” EU átlagához viszonyítva, amely alapján Románia ugyanazt a 63%-ot valósítja meg az EU-15-átlagból, ám számos más KKE-ország itt már gyengébben teljesít: Horvátország és Magyarország például csak az EU-átlag 57–59%-át éri el az egyéni/háztartási kiadások vonatkozásában 2017-ben. Az 1995–2017 közötti romániai növekedést az EU-átlaghoz képest újra csak a balti államok haladták meg (lásd M2. melléklet).

Megvizsgáltuk, hogy a KKE-országok, illetve Románia nemzeti jövedelmének jelentős mértékű emelkedése hogyan oszlik el társadalmilag, merre alakultak a jövedelmi egyenlőtlenségek. Már korábban is jelezték, hogy az elmúlt évtizedekben több országban növekedtek ezek az egyenlőtlenségek. Románia és a 2000 körül alacsonyabb egy főre eső GDP-vel rendelkező országok, mint Bulgária, Lettország és Litvánia Gini-együtthatói 2000 és 2017 között megnövekedtek, Romániában 5,7 százalékponttal, 29-ről 35-re nőtt az együttható értéke, de 37 is volt 2015-ben. Bulgáriában 25-ről nőtt 40-re, a balti államokban pedig már 2000-ben is 30, sőt 34 körül volt Lettországban. A visegrádi országokban viszont, Lengyelországot leszámítva, ahol 30

körül mozog a Gini-együttható, a többi országokban 25-26 körüli a mutató értéke, és nem emelkedett 30 fölé 2015 után sem (lásd 3. táblázat).

3. táblázat. Jövedelmi egyenlőtlenségek, Gini-együttható (*100), KKE-i EU-tagországokban és néhány más országban, 1995–2017

Ország	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2000–2016
EU 28	:	:	30,6	30,5	31,0	30,8	:	
EU 15	:	:	29,4	30,2	30,8	30,7	:	
Belgium	29	30	28,0	26,6	26,2	26,3	26,0	-3,7
Bulgária	:	25	:	33,2	37,0	37,7	40,2	12,7
Csehország	:	:	26,0	24,9	25,0	25,1	:	0
Németország	29	25	26,1	29,3	30,1	29,5	:	4,5
Észtország	:	36	34,1	31,3	34,8	32,7	:	-3,3
Görögország	35	33	33,2	32,9	34,2	34,3	:	1,3
Franciaország	29	28	27,7	29,8	29,2	29,3	:	1,3
Horvátország	:	:	:	31,6	30,4	29,8	:	-
Lettország	:	34	36,2	35,9	35,4	34,5	34,5	0,5
Litvánia	:	31	36,3	37,0	37,9	37,0	:	6
Magyarország	:	26	27,6	24,1	28,2	28,2	28,1	2,2
Lengyelország	:	30	35,6	31,1	30,6	29,8	:	-0,2
Portugália	37	36	38,1	33,7	34,0	33,9	:	-2,1
Románia	:	29	:	33,5	37,4	34,7	35,1	5,7
Szlovénia	:	22	23,8	23,8	24,5	24,4	:	2,4
Szlovákia	:	:	26,2	25,9	23,7	24,3	:	-1,9
Macedónia	:	:	:	:	33,7	33,6	:	-
Szerbia	:	:	:	:	38,2	38,6	:	-
Törökország	:	:	:	43,5	41,9	:	:	-

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

Jelentős különbségek figyelhetők meg területileg is a jövedelmek terén, a romániai megyék és régiók között is. Amíg a csatlakozás utáni időszakban, az EUROSTAT adatai alapján, euróban kifejezve Románia egy főre eső GDP-je 2007-től 2016-ig közel negyven százalékkal emelkedett, a különböző régiókban és megyékben ez a növekedés igen eltérő volt, és az amúgy is jelentős területi különbségek tovább növekedtek. A magasabb, 10 000 euró fölötti egy főre eső jövedelmi mutatóval rendelkező megyék növekedése viszonylag magas maradt, de változó mértékben növekedtek. Legnagyobb mértékben Konstanca megye növekedett (57%), ezt követték Brassó (39%), Temes (33%) és Kolozs (28,7%) megyék. Összességében az erdélyi régiók növekedésének mértékét (29–31) mintegy hét–tíz százalékkal átlagosan meghaladták a Kárpátokon túli régiók (35–46), különösen a Konstanca központú Délkeleti régió fejlődött a legtöbbet. A megyék között viszont a növekedés nagyon egyenlőtlenül oszlott el. Egyes kis jövedelmű megyék óriásit növekedtek (Giurgiu 90, Ialomița 67, Călărași 65, Tulcea 61, Vaslui 49 és Mára-

maros 45%-kal), ezek egy kivételével mind déli, főleg havasalföldi megyék. A moldvai megyék többi része is legalább az országos átlaggal megegyező mértékben növekedett, igaz, nagyon alacsony szintről (Iasi, Neamt, Vrancea, de Prahova, Dolj, Gorj és Olt megyék is a negyven százalék körüli növekedést mutatták ebben az időszakban). Ilfovozt leszámítva, ahol úgy látszik, hogy a világválság hatása recessziót okozott tíz év távlatában is, a legkisebb növekedést a magyarlakta megyék mutatták, Bihar, Hargita, Kovászna megyékben az egy főre eső GDP-növekedés mértéke az EU-csatlakozást követő tíz évben mindössze 10 és 18% közötti volt, ehhez fogható alacsony növekedés mindössze még Argeş megyében figyelhető meg (lásd M3 melléklet). Ezáltal a székely megyéknél már csupán Botoşani, Vrancea, Teleorman és Mehedinţi megyék lényegesen szegényebbek, Bákó, Vrancea, Călăraşi és Giurgiu már gyakorlatilag egy szinten vannak velük, miközben a gazdagabb erdélyi megyéktől való lemaradás jelentős, alig 55-60%-át éri el Kolozs, Brassó, Szeben, Temes megyék egy főre eső jövedelmének, de az olyan megyéktől való lemaradás is számottevő, mint Fehér vagy Szilágy. Bihar megye relatív előnye lassan eltűnik. Maros megye növekedési mértéke is messze átlag alatti (24,7%), a leszakadók csoportja felé tendál.

A gazdaság fejlődésének üteme és módja rendszerint szoros összefüggésben volt és van a munkaképes népesség számával, összetételével, bár Románia ebben is némiképp kivételesen viselkedik (lásd még Kerekes–Molnár 2011, Benedek 2015). Az 1989/1990. évi változáskor a munkaképeskorú 15–64 éves népesség aktivitási rátája 82%-os volt, és nagyon gyorsan csökkent a szocialista ipar leépülésével a kivándorlás ütemének növekedésével, és 2012-ben is csak 61% volt (Benedek 2015. 88.). Az össznépességen belül számolva Románia aktivitási rátája az 1992. évi 45%-ról lecsökken 40,8%-ra 2002-re, ami nagyjából megegyezik az akkori magyarországi aránnyal, ahol a népesség 40,6%-a gazdaságilag aktív, viszont 2002-ben a többi országban mindenhol magasabb az aktív népesség aránya, legalább 45%, de a két kis balti állam, Észt- és Lettország kivételével sehol sem haladja meg, a KKE-ban az ötven százalékot (lásd Veres 2015. 108.). A romániai népességnek 2011-ben a 45,6%-a volt gazdaságilag aktív, 54,4%-a pedig inaktív. Ez mintegy ötszázalékos javulást mutat 2002-höz képest. A korábbi vizsgálatainkból tudjuk (Veres 2015), hogy Románia aktivitási rátája Európa-szinten továbbra is alacsonynak tekinthető. A különböző adatsorokat elemezve felvetődik, hogy az aktív, illetve a foglalkoztatott népesség ilyen mértékű lecsökkenése a kommunista tervgazdaság megszűnése után romániai sajátosság-e vagy nem? E kérdésre választ keresve először Románia adatait az EU-hoz csatlakozó vagy csatlakozni kívánó KKE-országok foglalkoztatási adataival hasonlítottuk össze.

Európai uniós összehasonlításban a 20–64 éves népességen belül nézik a foglalkoztatottsági arányokat. Az EUROSTAT adatai alapján 2000-től vizsgálhatjuk a 20–64 éves népesség foglalkoztatási rátáit. Eszerint, 2000-ben Románia foglalkoztatási rátája a munkaképes népességen belül 69%-os volt, amely akkoriban meghaladta a legtöbb KKE-ország értékét, viszont e mutató már 2002-ben lecsökkent 63,3%-ra, amelynél már csak Bulgária, Lengyelország és Magyarország mutatói voltak rosszabbak (55–57, illetve 61%), a balti államokban és Szlovákiában 66-67%-os a mutató értéke. Ezt követően 2007-ig, illetve 2011-ig nem történik lényeges változás Románia-szinten, 63–64% körüli a foglalkoztatottság a 20–64 évesek körében, ennél néhány országban alacsonyabb, a világválságot nagyon súlyosan megélt Görögországban, Máltán, Olaszországban, de a KKE-országok közül Bulgáriában, Magyarországon és Horvátországon

ban 59–62% körül mozog a foglalkoztatottak aránya, míg a sikeresebb visegrádi és balti országokban néhány százalékkal meghaladja a romániai értéket (61–67%), Csehországban 70,9%, az EU-átlag pedig 68,6% volt. Az utóbbi években, 2011 és 2017 között Romániában a munkaképeskorúak foglalkoztatottsága 68,8%-ra emelkedett, megközelítve a 2020-ra vállalt hetvenszázalékos célértéket. Ez idő alatt más KKE-i EU-tagországokban hasonló vagy még nagyobb mértékben növekedett a foglalkoztatottság, legtöbb esetben meghaladva a hetvenszázalékos értéket. Észtországban és Csehországban még a 78%-ot is elérték, meghaladva Európa 2020-ban vállalt 75%-os célértékét. Görögország, az EU-tól messze leszakadva, a Nyugat-Balkánhoz és Törökországhoz hasonlóan mindössze 55–57%-os foglalkoztatottsággal bír, és más dél-európai országban is a mutató értéke 2017-ben mindössze 62–64% (Horvátország, Olaszország, Spanyolország). Az EU-ból kimaradt országokban a lemaradás látványos, a foglalkoztatottsági mutató értéke 54–58% körüli (lásd 4 táblázat). A foglalkoztatottság relatíve magasabb (időben növekvő) szintje Romániában (akárcsak Lengyelországban, Bulgáriában) az időközben megerősödött migrációval is magyarázható, miszerint az EU nyugati felében élő román állampolgárok száma már meghaladja 2012-ben a 2,3 milliót (lásd hátrább, illetve Sandu 2013). Ugyanis, ha a munkaerő egy részét nem tudja foglalkoztatni a gazdaság, a munkanélküliség vagy az alacsony bérek elől elmenekülnek sokan.

4. táblázat. *A munkaképeskorú (20–64 éves) népesség foglalkoztatási rátái az Európai Unióban, 1993–2017*

	1993	2000	2002	2007	2011	2015	2016	2017	Cél: 2020
EU (28)	:	66,6	66,8	69,8	68,6	70,1	71,1	72,2	75
Eurózáóna (18 o.)	:	65,6	66,6	69,9	68,4	68,9	69,9	70,9	:
Belgium	61,2	65,8	65	67,7	67,3	67,2	67,7	68,5	73,2
Bulgária	:	55,3	55,8	68,4	62,9	67,1	67,7	71,3	76
Csehország	:	71	71,6	72	70,9	74,8	76,7	78,5	75
Dánia	74	78	77,7	79	75,7	76,5	77,4	76,9	80
Németország	67,6	68,7	68,7	72,9	76,5	78	78,6	79,2	77
Észtország	:	66,6	68	76,9	70,6	76,5	76,6	78,7	76
Írország	:	71,8	72,1	75,1	64,6	69,9	71,4	73	69
Görögország	58,5	61,9	62,5	65,8	59,6	54,9	56,2	57,8	70
Spanyolország	51,3	60,7	63,1	69,7	62	62	63,9	65,5	74
Franciaország	:	:	:	:	:	69,5	70	70,6	75
Horvátország	:	:	:	63,9	59,8	60,6	61,4	63,6	62,9
Olaszország	56,6	57,4	59,4	62,7	61	60,5	61,6	62,3	67
Ciprus	:	72,2	74,9	76,8	73,4	67,9	68,7	70,7	75
Lettország	:	63,6	66,5	75,2	66,3	72,5	73,2	74,8	73
Litvánia	:	65,5	67,2	72,7	66,9	73,3	75,2	76	72,8
Luxemburg	64,4	67	67,8	69,6	70,1	70,9	70,7	71,5	73
Magyarország	:	61,2	61,4	62,3	60,4	68,9	71,5	73,3	75
Málta	:	57,4	57,7	58,6	61,6	67,8	69,6	71,4	70

Hollandia	66,2	74,3	75,8	77,8	76,4	76,4	77,1	78	80
Ausztria	:	71,4	71,8	72,8	74,2	74,3	74,8	75,4	77
Lengyelország	:	61	57,4	62,7	64,5	67,8	69,3	70,9	71
Portugália	69,7	73,5	73,6	72,5	68,8	69,1	70,6	73,4	75
Románia	:	69,1	63,3	64,4	63,8	66	66,3	68,8	70
Szlovénia	:	68,5	69	72,4	68,4	69,1	70,1	73,4	75
Szlovákia	:	63,5	63,6	67,2	65	67,7	69,8	71,1	72
Finnország	:	71,6	72,6	74,8	73,8	72,9	73,4	74,2	78
Svédország	:	76,8	78,5	80,1	79,4	80,5	81,2	81,8	80
Egyesült Királyság	70,2	74	74,5	75,2	73,5	76,8	77,5	78,2	:
Izland	:	:	:	86,7	80,6	86,5	87,8	87,6	:
Norvégia	:	80,3	79,6	80,9	79,6	79,1	78,6	78,3	:
Svájc	:	:	:	:	80,8	81,7	82	82,1	:
Montenegró	:	:	:	:	50,7	56,7	57,1	58,2	:
Macedónia	:	:	:	45	48,4	51,9	53,3	54,8	:
Törökország	:	:	:	48,2	52,2	53,9	54,4	55,3	:

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

Romániában, a 2011. évi népszámlálás meghatározása értelmében, az aktív népességen belül foglalkoztatottnak számít a 15 éves és idősebb népesség, akik a megelőző munkahéten legalább egy órát dolgoztak bérért vagy bérjellegű juttatásért, illetve aki legalább 15 órát dolgozott a mezőgazdaságban (Veres 2015, INS 2013b).

A romániai foglalkoztatási viszonyok részletesebb megértéséhez megvizsgáltuk a foglalkoztatott népesség összetételét is. A foglalkoztatott népesség aránya Romániában a 15–64 éves korú munkaképes népességen belül mindössze 62%-ot tett 2011-ben, valamint 68,6% volt a férfiak és 55,7% a nők körében (lásd Veres 2015. 106–107.). Életkor szerint megfigyelhetjük, hogy alig vannak foglalkoztatottak a 24 év alattiak körében, akiknek nagy része még tanul, és az 55 év fölötti nők, akiknek nagy része nyugdíjas vagy más inaktív. Az 50–64 éves korú népesség körében európai szinten is alacsony a foglalkoztatottság Romániában, a 49%-os arány 8,3%-kal alacsonyabb, mint az EU-átlag. A romániaiánál is alacsonyabb az 50–64 évesek foglalkoztatottsági szintje Máltán, Magyarországon, Szlovéniában és Görögországban, kb. egy-két százalékkal (Veres 2015. 107.). Ezek a viszonyok Romániában a korhatár előtti nyugdíjazás elterjedésével alakultak ki, még a 2002 előtti időszakban. Kerekes és Molnár szerint a 2002 és 2008 közötti foglalkoztatási viszonyokat illetően megállapították, hogy sok változás történt a kilencvenes évekhez képest, mivel a gazdasági növekedés, a munkaképeskorú lakosság csökkenése és a kivándorlás hatására a kereslet bizonyos ágazatokban meghaladta a kínálatot (pl. építőipar, egészségügy, IT, idegenforgalom) (Kerekes–Molnár 2011. 193.).

Továbbá, ezen változások lassan a gazdaságszerkezetet is átformálták, és jelentős mértékű növekedésnek indult a szolgáltatási szektor is, amelynek következtében a 2011. évi népszámláláskor, és 2015-ben is a népesség kevesebb, mint fele (44-45%) a szolgáltatási szektorban dolgozott, ami azonban, bár jelentősen növekedett, így is kevésnek számít, mert nagyon alacsony szintről indultunk. A rendszerváltás után, 1990-ben a romániai szolgáltatásokban dolgozók

aránya minden más európai országnál alacsonyabb volt (27%), Ukrajnát leszámítva, és ez az állapot nem sokat változott 2000-ig. Ezt követően a román gazdaság fejlődésével növekedésnek indult ugyan a szolgáltatási szektor, de még 2010-ben is mindössze 42%-át tette ki a szolgáltatásokban dolgozók aránya az összes foglalkoztatottnak, és 2014-re is mindössze 45%-ra (2016-ban 47,5%) emelkedik ez az érték, miközben Csehországban vagy Lengyelországban 57, Bulgáriában, Horvátországban vagy Magyarországon pedig 62–64% körül mozog a mutató értéke. A növekedés százalékos értéke több országnál nagyobb, Csehország és Magyarország növekményéhez hasonlítható, 17% (lásd 5. táblázat).

5. táblázat. *A foglalkoztatott népesség aránya a szolgáltatási szektorban, KKE Európa és néhány más országban 1990–2014* (Employment in services, % of total employment)

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2014	Növekedés 1990–2014
Albánia			21,5	27,8				-
Fehér- ország	36,1				55,3	55,5		19,4**
Belgium	65,6	69,1	72,2	73,2	75,2	75,5	77,4	11,8
Bulgária	37,3	42,6	54,1	57	59,9	61,7	62,8	25,5
Horvátország			56,5	56	59,3	58,4	63,9	-
Csehország	42,2	51,5	54,6	56,3	58,7	58,3	58,9	16,7
Észtország	41,8	55,6	59,6	61,1	64,9	62,6	65,5	23,7
Franciaország	64,8	68,1	69,6	72,3	74,4	74,6	75,8	11
Németország		60,8	63,9	67,8	69,9	70	70,4	10,4*
Görögország	48,3	56,4	60,7	65,9	68,5	70,5	71,8	23,5
Magyarország	45	59,4	59,6	62,5	64,7	64,1	64,5	19,5
Lettország			58,6	61,4	68,3	68	68,6	-
Litvánia			54,4	56,1	66,4	66,7	65,8	-
Moldova K.	33,9		35,2	43,3	53,8	53,7		20,0**
Lengyelország	35,8	45,3	50,9	53,8	56,7	56,5	57,9	22,1
Románia	27,4	28,7	32,3	39,1	42,6	44,1	44,9	17,5
Oroszország	45,6	50	57,1	60	64,4	64,9	65,8	20,2
Szerbia				49,1	51,8	52		-
Szlovákia		51,9	55,8	56,2	59,5	59,3	60,9	9,9*
Szlovénia		46,4	53,4	54,5	59,5	60,4	60,2	14,2
Törökország	32,4	34,3	40	45,8	50,8	50,1	51,9	19,5
Ukrajna	15,4	14	13,3	56,4		54,2	59,1	43,7

*1995–2014, **1990–2011

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

Van egy további olyan sajátossága a romániai foglalkoztatottsági szerkezetnek, amely szerint az ország helyzete még inkább kedvezőtlenebbnek mondható: a mezőgazdaságban dolgozók aránya messze meghaladta más közép-európai országok gazdaságában dolgozók arányát. Romániában 2002-ben és 2011-ben 28% volt a primer szektorban dolgozók aránya, és csupán 2016-ra csökkent le húsz százalékra (lásd 5. táblázat). Még 2011-ben Románia lényegesen magas agrárnépességi aránnyal rendelkezett, míg Lengyelország 19, Litvánia 17,9 és Lettország 15%-os, az EU-n belül viszonylag magas értékei is alacsonyabbak voltak a romániaihoz képest, de mint láthatjuk, 2016-ra már ez a mutató közelít a KKE-i régió országaihoz, de továbbra is lényegesen nagyobb, mint a nyugat-európai országok átlaga (4-5%).

A romániai sajátosságok feltárása érdekében részletesebben is megvizsgáltuk a foglalkoztatottak eloszlását nemzetgazdasági ágazatok szerint a két utolsó népszámláláskor, és a legfrissebb nyilvántartások szerint (2002, 2011 és 2016). Mindkét népszámlálás alkalmával, mint láttuk, viszonylag magas, 28%, a mezőgazdaságban (és erdőszet, halászat területén) dolgozók aránya. Az iparban dolgozók aránya 32-ről 26%-ra csökkent 2011-re majd 2016-ban újra 31,7%-ra emelkedik. Az ipari dolgozókon belül a legnagyobb arányt a feldolgozóipar képezi, amely a 2002. évi 22,3%-ról 2011-re 16,4%-ra mérséklődött, majd 20,8%-ra emelkedett 2016-ra. Ezt követi majd a kereskedelem és a karbantartási tevékenységek területén dolgozók aránya: a 2002. évi 10,3%-ról 12, majd 2016-ban már 14,7%-ra növekedett. A szolgáltatásokban dolgozók aránya 45%-ot tett ki 2011-ben, hatszázalékos növekedést mutat 2002-höz képest, majd további 2,5%-kal 47,5%-ra emelkedett 2016-ra. (6 táblázat, lásd még Veres 2015). Megfigyelhetjük, hogy a kereskedelmen, oktatáson és egészségügyön kívül minden ágazat gyengén vagy képviselve Romániában, különösen a vendéglátóipar, amely más országokban, a turizmusnak köszönhetően, egy erőteljes foglalkoztatási terület.

6. táblázat. *A foglalkoztatottak eloszlása nemzetgazdasági ágazatok szerint Romániában, 2002, 2011, 2016*

Szektor/Ágazat	2002	2011	2016
Primer szektor, ebből:	28,3	28,4	20,8
Mező- és erdőgazdaság, vadászat, halászat	28,2	28,4	20,8
Halászat	0,1		
Szekunder szektor, ebből:	32,7	26,4	31,7
Kitermelőipar	1,8	0,8	0,7
Feldolgozóipar	22,8	16,4	20,7
Energetika, víz- és gázellátás	2,4	2,1	2,3
Építőipar	5,7	7,1	8,2
Tercier szektor, ebből:	39,0	45,2	47,5
Kereskedelem és karbantartás	10,3	12,1	14,7
Vendéglátóipar	1,6	1,9	2,3
Szállítás és raktározás	4,1	4,6	5,3
Információ, telekommunikáció, posta	1,2	1,8	2,5

Pénzügy és biztosítás	1,0	1,5	1,3
Ingatlaneladás és -bérlés	2,7	0,2	0,4
Közigazgatás és közig. szolgáltatások	6,1	8,4	3,9
Oktatás, kutatás, szakértői tevékenységek	5,1	6,4	4,5+2,3
Egészségügy és szociális védelem	4,4	4,4	4,8
Kulturális és egyéb szolgáltatások	2,3	2,6	0,9
Háztartási tevékenységek	0,3	1,2	
Más, extraterritoriális szervek, szervezetek	0,0	0,1	2,0
Összesen	100,0	100	100

Forrás: A 2002 és 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS: 2004a, 2013a, c) és TEMPO Online, www.insse.ro (letöltve 2018. 05. 02.) A százalékok a szerző számításai.

Románia gazdaság szerkezete tehát a többi EU-hoz csatlakozott országhoz képest „korszerűtlennek” tekinthető. Az iparban dolgozók aránya átlagos, ám a primer szektorban, a mező- és erdőgazdaságban, valamint a halászat terén dolgozók arányba kiemelkedően magas, és a terciér szektorban meg kevesen dolgoznak.

A foglalkoztatás ráták alakulását vizsgálva Romániában, településtípusonként, 1992 és 2011 között, elmondható, hogy míg 2002-ben városon 42,8, falun 38,3%-os volt az aktivitási ráta, ami a falun élők relatív előregedettségével is magyarázható. 2002-től kezdve képest 2011-re városon négy százalékkal több aktív él, 46,9%, falun kissé nagyobb arányban, hat százalékkal növekedett az aktivitási ráta, 44,1%-ra.

Romániában a 2011. évi népszámlálás alapján az aktív népességben belül 92,7% a foglalkoztatottak és 7,3% a munkanélküliek aránya. A munkanélküliség 2002 és 2011 között négy százalékkal csökkent. Nemzetiség szerinti bontásban, a magyar nemzetiségűek foglalkoztatottsági és munkanélküliségi rátái megegyeznek az országos átlaggal, a romák helyzete sokkal rosszabb az átlagnál. A romák foglalkoztatottsági rátája mindössze 77,6%, míg a munkanélküliség 22,4% (ezt még súlyosbítja, hogy a romák aktivitási rátái is rendkívül alacsonyak voltak 2011-ben (Veres 2015. 114–115.)).

A romániai foglalkoztatottság szintjén a nemek szerinti eltérések kicsik, a nők körében magasabb a foglalkoztatottság 1,5%-kal, de alacsonyabb az aktivitási rátájuk.

A munkanélküliséget vizsgálva, Romániában két kategóriában rögzítették. Az egyikbe tartoznak azok, akik már dolgoztak, és új munkahelyet keresnek, a másik kategória pedig azok, akik még sose dolgoztak, első munkahelyet keresők. A munkanélküliek mintegy kétharmada 2011-ben már dolgozott, és egyharmadát az első munkahelyet keresők képezték. A romák esetében a 2002. évi adatok szerint az első munkahelyet kereső romák aránya 18% volt, esetükben 2011-re számottevően csökkent az arány, 11%-ra (Veres 2015. 115.).

Lakhely szerint eltérő a munkanélküliség szintje, 2011-ben a munkanélküliség városon 8,7%, míg falun 5,6%, mivel itt a mezőgazdasági munka, még ha alacsonyan is fizetett és kevésbé fiskalizált is, csökkenti a munkanélküliséget. A 2002. évben regisztrált magasabb munkanélküliség a községek népessége esetében nagyobb mértékben csökkent, közel ötven százalé-

kal, míg a városokban ennél jóval kisebb, huszonöt százalékos mértékben (lásd 7. táblázat). Ismeretes, mint már kimutatták, hogy a mezőgazdasági dolgozók az átlagosnál jóval alacsonyabb jövedelmet tudnak megvalósítani tevékenységükből (lásd Monostori–Veres 2009).

7. táblázat. *Az aktív népesség megoszlása foglalkoztatottság, településtípus, nemek és nemzetiség szerint, 2002, 2011 (%)*

	Városok				Községek			
	Foglalkoztatottak		Munkanélküli		Foglalkoztatottak		Munkanélküli	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Összesen	87,2	91,3	12,8	8,7	89,6	94,4	10,4	5,6
Román	87,3	91,2	12,7	8,8	89,9	94,7	10,1	5,3
Magyar	88,8	91,9	11,2	8,1	88,6	93,6	11,4	6,4
Roma	58,4	68,8	41,6	31,2	78,0	83,6	22,0	16,4
Egyéb	88,4	90,7	11,6	9,3	89,1	93,6	10,9	6,4
Ismeretlen		95,7		4,3		95,4		4,6
Férfiak								
Összesen	85,3	90,7	14,7	9,3	87,7	93,6	12,3	6,4
Román	85,5	90,4	14,5	9,6	88,1	93,8	11,9	6,2
Magyar	86,5	91,6	13,5	8,4	87,0	93,1	13,0	6,9
Roma	55,9	74,2	44,1	25,8	76,0	82,1	24,0	17,9
Egyéb	87,4	90,9	12,6	9,1	86,7	92,4	13,3	7,6
Ismeretlen		96,4		3,6		96,5		3,5
Nők								
Összesen	89,4	92,1	10,6	7,9	92,5	95,4	7,5	4,6
Román	89,4	92,1	10,6	7,9	92,8	95,8	7,2	4,2
Magyar	91,4	92,4	8,6	7,6	91,2	94,2	8,8	5,8
Roma	64,0	57,2	36,0	42,8	83,0	85,4	17,0	14,6
Egyéb	90,2	90,3	9,8	9,7	92,8	95,1	7,2	4,9
Ismeretlen		94,9		5,1		94,3		5,7

Források: Veres, 2015: A 2002. és 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS: 2004a, 2013a, c). A százalékok a szerző számításai.

Miután a romániai munkanélküliségi ráta 1999-ben érte el a csúcspontját (egymillió körül), területi és regionális vonatkozásban, 2010 után a munkanélküliség legmagasabb arányával Északkelet (Moldva), Dél-Munténia és Délnyugat-Olténia rendelkezik (6% felett), míg a legalacsonyabb értékek Bukarest–Ilfov (1,6%), az erdélyi Északnyugat (3,3%) és Nyugat-Bánság (3,8%) régiókban figyelhetők meg. A munkanélküliség mértéke a gazdasági teljesítmény regionális különbségeit tükrözi. Míg a bánsági régió munkanélküliségi rátája alacsony (Temes és

Arad megye), a moldvai megyékben (pl. Vaslui, 10%) magas, kihangsúlyozva a regionális gazdasági-társadalmi fejlettségbeli különbségeket

A munkanélküliség nemzetiségi és területi összefüggéseiről kimutatták, hogy 1992-ben a nemzetiségek közötti eltérések, azaz a magyar nemzetiségűek körében magasabb munkanélküliségi ráta fontos meghatározói a régiók, megyék közötti gazdasági különbségek és az ott jellemző etnodemográfiai viszonyok. Látható, hogy 1992-ben a magyarság magasabb munkanélkülisége nem pusztán a regionális eltérésekkel magyarázható, mert Arad és Hunyad megyét kivéve majd minden erdélyi megyében magasabb a magyar nemzetiségűek munkanélkülisége a román népességnél. 2002-ben a magyarság országos szinten alacsonyabb munkanélküliségét is a foglalkoztatottság regionális eltéréseinek átrendeződésével magyarázza Kiss, egyes megyékben (Hargita, Maros, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Szeben) a magyar népesség munkanélküliségi rátái magasabbak voltak a román népességnél (Kiss 2010. 20.).

OKTATÁSI HELYZET ÉS ISKOLÁZOTTSÁG SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA

A társadalmi-gazdasági fejlettség vizsgálatának fontos dimenziója a népesség képzettsége, iskolázottsági szintje, ami viszont nagymértékben az oktatási rendszer szerkezetétől, működésétől függ.

Az idők során az oktatási dimenzió fejlettségének vizsgálatára használt mutatók, a HDI összetevőiként megváltoznak, az írástudók aránya és a beiskolázottak bruttó összesített mutatói helyett a tervezett és elért átlagos iskolázottsági szint, amely alapvetően az elvégzett, tanulással töltött évek számával mért mutató. Mindezek a mutatók viszont nagymértékben azt tükrözik, hogy az iskolai képzés a különböző szinteken mennyire vált általánossá, azaz mennyire tömegesedett, és milyen mértékben tanulnak tovább a fiatalok, a megfelelő életkori csoportok szerint. Ezért első lépésben fontosnak tartjuk az oktatási rendszer fejlődését és a közép- és felsőoktatás tömegesedésének folyamatát megvizsgálni.

Az oktatás expanziója kihat a népesség foglalkoztatottságára, és ezáltal az egész gazdasági-társadalmi szerkezet átalakulásában meghatározó szerepet kap. Romániában 1990-től évről évre bővültek a beiskolázási számok a közép- és felsőoktatásban. Amíg a középiskolai oktatásban ez a bővülés az 1990-es évek közepére leállt, a felsőoktatásban igazából ezt követően indult be. A közoktatásban a líceumi helyek száma a szakiskolai osztályokkal együttvéve lassan elérte az általános iskolát végzettek számát, így a 2000-es években még sikerült csökkenteni az iskolai szintek közötti lemorzsolódást, ahogy azt a korcsoportos elemzésből látni fogjuk lennebb. A felsőoktatás területén az expanzió tovább tartott, és 2002-re a tandíjas helyeket számos egyetemen nem tudják betölteni. 2011-ben pedig már a tandíjmentes helyek betöltése is gondot okoz, még a nagy egyetemi központokban is. Hangsúlyosan igaz ez a magyar nyelvű felsőoktatásra, ahol még az őszi pótfelvételre is maradtak betöltetlen helyek 2011–2016 között. Az ezredforduló után bontakozott ki igazán a felsőoktatás expanziója Romániában, 2002 után növekedett tovább, így 2011-ben a népszámlálás végleges eredményei szerint a romániai, 10 éves és idősebb népesség 14,4%-ának van felsőfokú végzettsége. Ez jelentős emelkedést mutat a 2002. évi adatokhoz képest, amikor mindössze 7,1% volt ez az arány, 1992-ben pedig 5,1% (Veres 2017. 188–189.).

Összehasonlítva Magyarországgal, az oktatási expanzió a felsőoktatásban hasonló nagyságrendű mutatókkal volt jellemezhető 2007-ig. 1995-ben a romániaiánál kissé magasabb, 200 diák jutott 10.000 főre, amely a 2000. év körül 300 hallgatóra emelkedett, akárcsak Romániában, és a romániai csúcserőknél alacsonyabb szinten megállt, 2006-ban pedig elérte az eddigi 400 fős csúcserőket, 10 000 lakosra vetítve (Kozma 2008. 9., Kertesi–Köllő 2006 és Veres 2017). A csökkenést Kozma nem tartja indokoltnak, bár a magyar oktatáspolitikát korlátozza a felsőoktatás további bővülését, arra hivatkozva, hogy „az expanzió megállt Magyarországon”, viszont a nemzetközi trendek azt mutatják, hogy inkább folytatódik az expanzió, és egyre magasabb értékeket ér el (Kozma 2008. 17.).

A felsőoktatási expanzió egyik legjobb, EUROSTAT által is használt mutatója, az egyetemi hallgatók aránya a 20–24 éves korú népességre számolva. Romániában 2013–2016 között a mutató értéke 48–49% körüli, amelynél egy-két százalékkal alacsonyabbak Szlovákia és Magyarország mutatói, míg Csehország, Lengyelország és a balti államok mutatói 63 és 74% között mozognak. A legtöbb nyugat-európai országban az egyetemi hallgatók aránya szintén a 20–24 évesek 60–85%-át teszi ki, de itt is vannak kivételek mindkét irányban (lásd 8. táblázat).

8. táblázat. *Egyetemi hallgatók aránya a 20–24 éves korú népességre számolva, KKE-i EU-tag-országok és néhány más ország, 2013–2015*

	2013	2014	2015	2016
Belgium	69,2	70,4	72,2	73,5
Bulgária	62,1	65,4	68,9	71,1
Csehország	64,8	64,9	63,4	63,0
Németország	56,9	62,5	64,9	66,3
Észtország	70,3	70,0	70,3	68,6
Görögország	106,8	114,3	119,5	126,3
Franciaország	59,3	61,6	63,4	65,4
Horvátország	64,9	66,5	65,7	66,5
Lettország	65,8	66,8	69,0	74,4
Litvánia	74,3	69,6	:	68,3
Magyarország	57,0	52,5	49,2	48,0
Lengyelország	71,2	68,0	66,4	66,7
Portugália	63,1	64,3	61,0	62,9
Románia	48,5	48,5	48,0	49,6
Szlovénia	83,2	83,1	79,5	77,3
Szlovákia	54,0	52,1	50,2	47,8
Macedónia	38,2	38,9	41,3	:
Szerbia	55,2	57,3	57,6	60,8
Törökország	80,4	88,1	96,8	105,9

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

Az elvégzett iskolai évek átlagos száma a HDI oktatási dimenziójának egyik alapmutatója. Alapvetően a különböző iskolai szintet elvégzettek aránya és az adott szint iskolai éveinek száma szerint becsülik meg, ha közvetlenül nincsenek rá adatok. 1990-ben ez a mutató a legtöbb országban 7–9 év között mozgott, 2015-re 11-12 év körül mozgott, kivéve Törökországban és Albániában, ahol 8-9 év körüli volt 2015-ben. Romániában 1990-ben 9 év körül volt a mutató értéke, ami akkor magasnak számított, azóta lassan, kb. tízévente emelkedett egy évet, ám 2015-ben 10,8 évvel kissé elmarad a balti és visegrádi országok nagy részétől, ahol a mutató értéke 11 év fölött van. A mutató értéke 1995 és 2015 között Romániában 25 év alatt mindössze 1,8 évet emelkedett, amíg számos országban több mint három évet emelkedik (lásd 9. táblázat).

9. táblázat. Az elvégzett iskolai évek átlagos száma a KKE-országokban és néhány más országban, 1990–2015

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2015–1990
Albánia	7,4	8	8,5	8,8	9,1	9,6	2,2
Fehéroroszország		8,5	8,9	9,3	12	12	3,5
Belgium	9,4	9,7	10	10,6	11,2	11,4	2
Bulgária	8,9	9,3	9,5	10,2	10,6	10,8	1,9
Horvátország	6	7,3	9,4	9,7	10,8	11,2	5,2
Csehország	10,9	12,1	12,9	13,1	12,3	12,3	1,4
Észtország	9,3	10,5	12	12	12	12,5	3,2
Franciaország	7,1	8,8	9,8	10,4	11	11,6	4,5
Németország	8,8	9,7	10,5	12,3	13	13,2	4,4
Görögország	7,9	8,2	8,6	9,8	10,2	10,5	2,6
Magyarország	8,7	10,3	10,2	10,8	11,7	12	3,3
Lettország	7,6	8,9	9,5	12,3	11,9	11,7	4,1
Litvánia	9	9,9	10,7	11,7	12,3	12,7	3,7
Moldova K.	8	8,6	9	10,4	11,1	11,9	3,9
Lengyelország	9,8	10,5	11,1	11,3	11,7	11,9	2,1
Románia	9	9,5	9,9	10,1	10,6	10,8	1,8
Oroszország	9,2	10	11,3	11,6	12	12	2,8
Szerbia	8	8,8	9,4	10,2	10,4	10,8	2,8
Szlovákia	10,8	11,4	10,3	10,8	11,6	12,2	1,4
Szlovénia	10,9	11,2	11,6	11,4	11,8	12,1	1,2
Törökország	4,5	4,8	5,5	6	7,2	7,9	3,4
Ukrajna	9,1	10	10,7	11,2	11,3	11,3	2,2

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

A továbbiakban a romániai expanzió belső sajátosságait nézzük meg, hogy a különböző nemzetiségi és etnikai csoportok, nemek, lakhely szerint a népesség milyen eséllyel veheti ki a részét a felsőoktatás bővüléséből.

A romániai felsőoktatás bővülésével az egyetemen tanulók létszáma 1992-től 2002-ig 127,6%-kal növekedik, elérve az 563 991 fő hallgatót, 2002 és 2011 között pedig további 15,2%-kal növekedik, elérve a 649 955 főt. A magyar nemzetiségű egyetemhallgató-népesség 1992–2002 között kisebb ütemben, 114,3%-kal növekedik, majd a 2002–2011 közötti időszakban már a növekedés üteme felzárkózik az országos szintre (15,3%), míg a roma fiatalok körében továbbra is igen alacsony, egy százalék alatti az egyetemre bejutók aránya. A középfokú képzésben részt vevő (líceumi) népesség 1992 és 2002 között országosan 12, a magyar nemzetiségűek körében 29,4%-kal csökkent, aminek fő oka a korábbi időszak termékenységszűkülése és a kivándorlás miatt kialakult népességfogyás és elöregedés. Ezt követően, 2002 és 2011 között a középiskolás népesség újra növekedni kezdett, országos szinten 21,2, a magyar nemzetiségűek körében csak kis mértékben elmaradva, 19,4%-kal (lásd 10. táblázat). Ez a növekedés már nem a korosztályi lélekszám változásával, hanem az expanzióval magyarázható, a korosztályi fiatalok egyre nagyobb arányát vonják be az érettségit adó középiskolai intézményekbe. Ez abból is kikövetkeztethető, hogy az általános és elemi szinten tanulók száma jelentősen, 37, illetve 16,4%-kal csökkent országos szinten, a magyar nemzetiségűek körében még ennél háromnegy százalékkal nagyobb mértékben, mégis, a középiskolákban továbbtanulók száma növekedni tudott (lásd Veres 2017. 201–202.).

10. táblázat. *A beiskolázottak száma és növekedése százalékban iskolai szintenként Romániában, 1992, 2002 és 2011 között*

Iskolai szintek	Abszolút számokban						Növekedés (%)			
	Románia			Magyar nemzetiségűek			Románia		Magyarok	
	1992	2002	2011	1992	2002	2011	1992–2002	2002–2011	1992–2002	2002–2011
Beiskolázva összesen	4 055 825	3 908 489	3 284 322	254 890	215 216	173 496	-3,6	-16,0	-15,6	-19,4
Egyetem	247 754	56 3991	649 955	12 842	27 522	31 730	127,6	15,2	114,3	15,3
Posztliceális	31 393	58 383	80 986	2416	5083	5622	86,0	38,7	110,4	10,6
Középiskola (líceum)	813 714	716 401	868 082	55 977	39 519	47 172	-12,0	21,2	-29,4	19,4
Szakiskola	298 299	222 028	12 831	19 370	13 650	857	-25,6	-94,2	-29,5	-93,7
Általános	1 423 409	1 354 486	841 983	90 106	73 834	44 239	-4,8	-37,8	-18,1	-40,1
Elemi	1 241 256	993 129	830 485	74 179	55 602	43 876	-20,0	-16,4	-25,0	-21,1

Forrás: Veres 2017. 202. Az adatok forrása: az 1992, 2002. és a 2011. évi romániai népszámlálások (INS: 1994, 2004, 2013b)

Nemi összetétel szerint a beiskolázott népesség körében Romániában a fiúk és a lányok aránya összességében kiegyensúlyozott, ám oktatási szintenként lényeges eltérések figyelhetők meg.

2002-ben még az egyetemi hallgatók körében a „feminizálódás” jelensége jellemző, a beiskolázottak körében a nők aránya 53,8% volt, de 2011-re a nemi összetétel kiegyensúlyozódott, a nők aránya már „csak” 52,6% (lásd Veres 2015. 75.). Magyarországon, az 1990-es évek folyamán a középfokú gimnáziumokban ugyancsak jelentős női többlet volt kimutatható (Andor-Liskó, 2000. 109–110.).

A beiskolázott népesség összetételét vizsgálva nemzetiség szerint a 1992 és 2011 közötti időszakban, megfigyelhetjük, hogy míg 1992-ben a magyar nemzetiségű tanulók 6,28%-os aránya az 5,8%-os (6–20 éves) korosztályon belüli nemzetiségi arányt meghaladta, a különböző iskolai szintek között igen jelentős eltérések figyelhetők meg. A roma fiatalok beiskolázási aránya a 1992. évi 1,35-ről 2011-re 3,9%-ra növekedik, ami egy nagyobb mértékű iskolai inklúzióra utal. Ennek több oka is van, de a legfontosabb, hogy a gyermekszám csökkenésével az osztálylétszámok fenntartása sok településen csak a roma fiatalok iskolai inklúziójával lehetséges, noha erős előítéletek működnek a többségi gyermekek, néha az oktatók körében is a roma fiatalokkal szemben, amelyek nehezítik az iskolai inklúziót a roma gyermekek számára (lásd Veres–Ratetal 2017).

Megfigyelhetjük, hogy amíg elemi és általános iskolai szinten a kisebbségi fiatalok aránya (magyarok és romák is) viszonylag magas, megfelel a korosztályi arányoknak, addig a magasabb iskolai szinteken, így a középiskolai szinten a magyarok aránya még megegyezik az általános iskolai aránnyal, addig a romák esetében, még 2011-ben is mindössze annak mintegy fele, 2,9%, ám az igazi lemaradás a felsőoktatásban van, ahol már a magyar nemzetiségűek is kissé alulreprezentáltak (5,2%), de a romák jelenléte csak szimbolikus (0,2%), miközben az általános iskolákban arányuk 5,2% volt. A romák középiskolai integrációja is egy haladás Romániában, hiszen ha megnézzük, 1992-től 2002-ig arányuk a 0,29-ről mindössze az 1,5%-ig emelkedik, és a szakiskolai oktatásba való integrációjuk is látványos, az 1992. évi 0,58%-ról 2011-re 3,8%-ra emelkedett (lásd 11. táblázat).

11. táblázat. *A beiskolázottak nemzetiségi összetétele iskolai szintek szerint, Románia, 1992–2011*

Iskolai szint 1992	Románok			Magyarok			Romák/cigány***		
	1992	2002	2011	1992	2002	2011	1992	2002	2011
Beiskolázva összesen	91,09	90,9	89,1	6,28	5,5	5,7	1,35	3,6	3,9
Egyetem	93,28	93,3	92,7	5,18	4,9 (5,4*)	5,2	0,11	1,8	0,2
Posztliceális	91,15	90,4	90,6	7,7	8,7	7,4	0,12	0,9	1,1
Középiskola/Líceum	91,68	92,9	90,2	6,88	5,5	5,8	0,29	1,5	2,9
Szakiskola	91,88	91,5	87,1	6,49	6,1	7,7	0,58	2,3	3,8
Általános	90,83	90,2	87,7	6,33	5,5	5,8	1,56	4,4	5,4
Elemi	90,37	88,9	86,2	5,98	5,6	5,9	2,28	5,5	6,8

* Korrigált adat a Magyarországon tanulók 3090-es hivatalos létszámával.

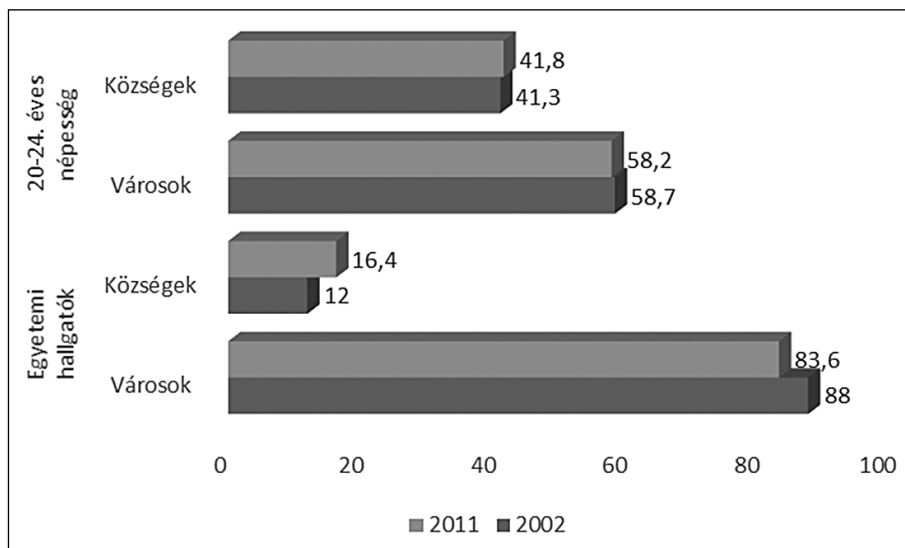
** A százalékos eloszlások az ismert nemzetiségű beiskolázott népességre vannak arányítva.

Források: A 1992. évi romániai népszámlálás végleges eredményei (INS: 1994). A 2002. évi romániai népszámlálás végleges eredményei (INS: 2004). A 2011. évi romániai népszámlálás végleges eredményei (INS: 2013b). A százalékok a szerző számításai.

*** A 2002. évre a romák soraiban az „egyéb” nemzetiségűek is beletartoznak.

A magyar tanulók vonatkozásában, a Mozaik 2001 kutatás eredményei alapján kimutatható volt, hogy a magyar nemzetiségű fiatalok, különösen Erdély közép- és déli részén a szórványban élők a korosztályukat meghaladó arányban tanulnak tovább közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, ám a Székelyföldön többen élők körében, akiknek többsége falun él, az egyetemen továbbtanulók aránya az átlagnál alacsonyabb volt 2001-ben (Csata 2004). Tehát Romániában jelentős tényező a továbbtanulási esélyek vonatkozásában az állandó lakhely típusa, ezért ezt a tényezőt a továbbiakban megvizsgáljuk.

Az egyetemen tanulók szociodemográfiai jellemzőit vizsgálva szembetűnő, hogy meglepően alacsonyak a falusi környezetben élő fiatalok egyetemre jutási esélyei: 2002-ben az egyetemi hallgatónak alig több, mint tíz százaléka származott falusi környezetből, és 2011-ben is csupán 16% az arányuk, miközben a korosztályokon belül 40–42%-uk él falun az állandó lakhely szerint (1. ábra). Azóta ezek az arányok javultak, legalább is a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 2015–2016-ban végzett vizsgálatok szerint már a hallgatók közel negyven százaléka faluról származik (Véres–Papp 2015).

1. ábra. Az egyetemen tanulók eloszlása az állandó lakhely típusa szerint, a 20–24 éves népességhez képest, 2002, 2011

Forrás: A 2002. és a 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS: 2004, 2013c). A százalékok a szerző számításai.

Megvizsgáltuk az egyetemi hallgatók arányát a különböző korcsoportokon belül. Látható, hogy 2002-ben Romániában a 20–24 éves fiatalok mintegy 20,7%-a járt egyetemre, míg 2011-ben pedig arányuk 27,2%-ra emelkedik. A 25–29 éveseknek 2002-ben több, mint 95%-a befejezte tanulmányait Romániában, 2011-ben pedig kilencven százalék, így 7,8%-uk tanult még egyetemen, a többi alacsonyabb szinten tanult (lásd 12. táblázat).

Nemzetiség szerint csak a magyarok esetében volt értelme ezt megnézni a létszámok miatt, 2011-ben a 15–19 éves romániai magyar fiatalok egy százalékkal nagyobb arányban vannak beiskolázva, mint az országos átlag, ám a 20–24 évesek körében már jóval kevesebben, mindössze 23,5% tanul egyetemen, mint a teljes népesség körében, ahol ezek aránya 27%.

12. táblázat. *A felsőfokú képzésben tanuló hallgatók aránya korcsoporton belül, 2002, 2011, Románia és a magyar nemzetiségűek*

Év	Korcsoport	Tanul		Befejezték tanulmányaikat	Egyetemi hallgatók a beiskolázottak %-ban
		Egyetemi szinten	Alacsonyabb szinten		
Románia összesen					
2002	15–19	5,1	62,5	32,4	7,6
	20–24	20,7	3,8	75,5	84,5
	25–29	3,8	0,7	95,5	83,8
2011	15–19	7,8	73,3	18,9	9,6
	20–24	27,2	4,5	68,3	85,8
	25–29	7,8	2,2	90,0	78,2
Magyar nemzetiségűek					
2011	15–19	8,1	74,0	17,9	9,8
	20–24	23,5	4,5	72,0	83,9
	25–29	6,0	2,4	91,6	71,4

Forrás: Veres 2017. 199, az adatok forrása: a 2002 és a 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS: 2004, 2013b). A százalékok a szerző számításai.

Az egyetemen való továbbtanulás esélyeit az ún. esélyhányadosok² alapján is elemeztük. Egy korábbi kutatásból tudjuk, hogy jelentős lemaradás figyelhető meg a falun élők, a roma fiatalok és egyes vonatkozásokban a magyar nemzetiségűek esélyeit illetően is (Veres 2017. 207.). Amíg a 2002. évi népszámlálás szerint az elemi iskolás magyar nemzetiségű gyermekek esélyhányadosa az egyetemre jutásra 0,49, a középiskolás diákoké pedig 0,69 volt (lásd Csata et al 2010. 67.). 2011-ben mind az elemi, mind az általános iskolákban a magyarok esélyhányadosa 0,72, a középiskolásoké pedig 0,67, a romák esetében viszont az esélyhányados értéke egyik szint esetében sem érte el a 0,1-et (Veres 2017. 207.).

2 A felsőoktatásban beiskolázottak száma és az adott iskolai (pl. elemi) szinten tanulók számának hányadosa.

Fontosabb eltéréseket hoz a felszínre az esélyhányadosok vizsgálata három változó, nemzetiiség, nemek és településtípus szerint. Megfigyelhető, hogy rendkívül nagy az eltérés a városi és a falusi fiatalok egyetemre kerülési esélyei között, nemzetiségtől függetlenül. Amíg a városi illetőségű elemi, általános vagy középiskolás fiatalok egyetemre kerülésének esélyhányadosa egy fölötti, addig a falun élő fiataloké mindössze 0,25 körüli, országos szinten. A városi magyar fiatalok esetében az egyetemre jutás esélyhányadosainak értéke jelentősen elmarad az országos átlagértéktől, és még inkább a román nemzetiségű fiatalokhoz viszonyítva. 0,15 körüli értékkel a középiskolások esetében, és 0,30-cal kisebbel a magyar elemi iskolások esetében. A városi magyar fiúk és lányok egyetemi továbbtanulási esélyhányadosainak a románokhoz viszonyított eltérései között nincsenek lényeges különbségek. Tehát itt nem igazolódik vissza az, hogy csak a városi magyar fiúk esetében lenne esélyhátrány, sajnos a lányok esetében is megfigyelhető, hasonló mértékben. A falusi magyar fiatalok egyetemre jutásának esélyhányadosai nem rosszabbak a román fiatalokhoz képest, de ezek már önmagukban nagyon alacsonyak a városi fiatalokhoz viszonyítva. A romák esélyhányadosai még városon sem magasabbak számottevően, ott is mindössze 0,1 körüli, még a középiskolában tanulók esetében is (lásd 13. táblázat).

13. táblázat. *Az elemi, általános és középiskolai szinten beiskolázottak felsőoktatásba való bekezdésének esélyhányadosai, településtípus és nemzetiség szerint, 2011*

Összesen	Líceum	Általános	Elemi
Városok			
Románia	1,22	1,41	1,40
Románok	1,27	1,58	1,61
Magyarok	1,11	1,29	1,30
Romák	0,11	0,07	0,06
Egyéb	2,62	2,94	2,98
Községek			
Románia	0,25	0,23	0,24
Románok	0,26	0,25	0,26
Magyarok	0,28	0,28	0,28
Romák	0,03	0,02	0,01
Egyéb	0,27	0,25	0,26

Forrás: A 2011. évi romániai népszámlálás végleges eredményei (INS: 2013b)

Összességében elmondható, hogy Romániában 1990-től kezdődően a társadalmi-gazdasági változásokkal jelentős munkaerőpiaci áttrendeződések következtek be, a fizikai munka iránti igény csökkent, a rutin szellemi munkát igénylő pozíciók növekedtek, így az érettségit nem adó szakiskolai képzés presztízse leértékelődött, és az érettségire, valamint a felsőfokú képzettség megszerzésére irányuló igény megnőtt, ez pedig kihatott az egész társadalom iskolázottságára. Az oktatásban való részesedés viszont nem egyenlő eséllyel következett be, a falun élők és különösen a roma származásúak az egyetemi végzettség megszerzéséig csak nagyon kis arányban juttak el (lásd még Csata 2004).

A NÉPESSÉG VÁLTOZÁSA, DEMOGRÁFIAI MUTATÓK, VÁRHATÓ ÉLETTARTAM

A népesség számának és összetételének változásai is jelentős mértékben meghatározzák egy ország társadalmi változásait, a társadalmi-gazdasági fejlődés premisszáit. Ebben a részben elsősorban demográfiai mutatók alapján vizsgáljuk Románia népességi mutatóinak változását 1990 és 2015 között, KKE-kontextusban.

Romániában a népességszám 1990 óta fokozatosan csökken. A népességváltozást a népszámlálások alapján tudjuk pontosabban mérni, azaz 1992 és 2011 között. Míg a népességcsökkenés 1992 és 2002 között 1,2 millió főre volt tehető, a trend felerősödve folytatódott, a 2002. és 2011. évi népszámlálások között Romániában az állandó (rezidens) népesség 1 559 333 fővel csökkent, azaz 7,2%-kal. A népességfogyás egynegyedét (24,8%, 386 715 fő) a negatív természetes szaporodásnak (születések és halálozások száma közötti eltérés), háromnegyedét pedig a kivándorlásnak (172 618 fő) tulajdoníthatjuk. (INS 2013a). A természetes fogyás a saját számításaink alapján, magasabb volt, legalább 412 879 főre tehető, Kiss–Barna (2012. 38) számításai szerint is hasonló, 416 146 fő volt a negatív természetes szaporodás romániai értéke.

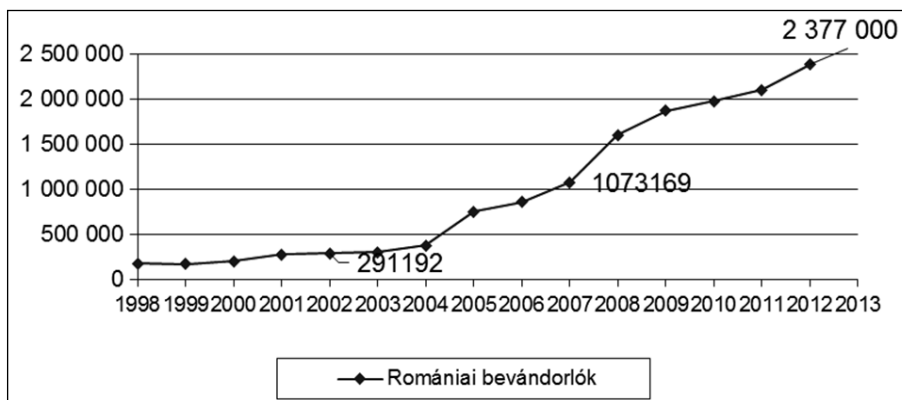
Ezzel párhuzamosan megvizsgáltuk a magyar nemzetiségűek lélekszámának alakulását is. A romániai magyarság lélekszáma 1992 és 2011 között több, mint négyszázezer fővel csökkent. Így a 2002. és 2011. közötti időszakban a népszámlálási adatok alapján a létszám 206 754 fővel csökkent. Az országos trendektől eltérően a létszámcsökkenés tényezői közül a természetes fogyás mértéke mintegy 36,8%-ra tehető, amely magában foglalja a vegyes házasságokban született gyermekekre visszavezethető asszimilációs veszteséget is, amely mintegy 2,4%-os fogyást képez. A csökkenés nagyobb részét, mintegy 60,8%-át a külföldre vándorlás negatív egyenlege képezi, valamint a fennmaradó 2,4% az egyéb asszimilációs veszteséget képviseli. Az asszimilációs veszteség együttes aránya tehát 4,8% körülire tehető (ez csak közvetve következtethető ki, de közvetett hatása ennél nagyobb mértékű is lehet (lásd még Veres 2015, következtetések).

A magyar nemzetiségű népesség csökkenését megynként egy korábbi kutatás eredményeiből ismerjük (Veres 2015). Megfigyelhető, hogy az erdélyi magyar nyelvterület két jelentősebb összefüggő tömböt képez a Székelyföldön és a Partiumban (az Alföld keleti szélén és az Érméltéken), ahol a magyarok aránya megmaradt a 2002-es szinten. Ezzel szemben a szórványban és szigetszerűen élő magyarság körében, Erdély középső, déli és északi részeiben, a létszámcsökkenés nagyobb mértékű volt, Kolozs megye kivételével meghaladta a húsz százalékot, és az össznépelességen belüli aránya is csökkent.

Mivel az ország népességcsökkenésének fő oka az elvándorlás, röviden kitérünk e jelenség alakulására a vizsgált időszakban. Az 1990 utáni külföldre irányuló migrációt korábbi kutatásokban többen vizsgálták (lásd Horváth 2012, Horváth–Anghel, 2009. Veres 2011, 2015) nemzetközi statisztikák és a 2011. évi népszámlálás adatai alapján. Ismerjük, hogy milyen migrációs lehetőségek voltak jellemzők 1990 és 2011 között Romániában. Horváth a *migráció rezsimjének változó* lehetőségeiről beszélt, és a teljes időszakot több rövidebb korszakra osztotta fel. Ezek a következők: az 1990 és 1993/94 közötti időszak, 1994–98, 1998–2002, 2002–2007 és a 2007 utáni időszak. A kezdeti időszakban a kilépéskörülmények enyhülését követően később a kitelepedés körülményei szigorodtak, majd újra enyhültek, majd 2007-től megszűntek a korlátozások, számos EU-s ország irányában (Horváth 2012). A lehetőségeket a *migráció rezsimjé*ként határozták meg, azaz elsősorban az országból való kijutás lehetőségei (útlevélhez jutás,

különböző kijutási szűrők, utazási költségek), továbbá a másik országba való belépés lehetőségei és korlátai (vízumkényszer léte/hiánya, feltételei, beutazási feltételek stb.). Ehhez társulnak a letelepedés körülményei, az illegális tartózkodás és a kitoloncolás veszélye, munkalehetőségek legalizálása stb. (Horváth–Anghel, 2009. 19.).

A migrációs folyamatot elemezve elmondható, hogy Románia európai integrációs folyamata kibontakozásának időszakában, különösen a schengeni vízumkényszer román állampolgárok számára való megszűnése óta, 2002-től a román állampolgárok jelentős számban kezdenek külföldön munkát vállalni, ami a nemzetközi vándorlás ütemének növekedését idézte elő. A romániai Statisztikai Intézet (INS) e vándorlási növekményt csak részlegesen rögzítette), de az EUROSTAT adatai, a célszágok szerint, már relevánsabbak, 2012-ben több, mint 2,3 millió migráns román állampolgárról vannak adatok az EU országokban (Sandu 2013). Ezzel együtt elmondható, hogy a romániai kivándorlás változatos formákban zajlik, rövidebb-hosszabb időszakra vállalt feketemunkától az idegymunkáig, amikor néhány hónapot felváltva tartózkodik a célszágban, illetve Romániában (Cingolani 2009. 180–183.). Az EU tagországaiban rezidensként, legalisan tartózkodók száma is sokkal magasabb, mint amennyit Romániában rögzítenek. Az EUROSTAT nyilvántartásának, ha egyes országokat illetően kissé hiányosan is, de sokkal átfogóbban sikerült összesítenie a romániai kivándorlás mértékét. Már 2010-ben több, mint kétmillió román állampolgár tartózkodott az EU tagállamaiban legalizált státusban, akik az összes külföldi állampolgár 6,2%-át tették ki, ezáltal a második legnagyobb diaszpórát képezik a törökök után (Vasileva 2010, Veres 2015). A Romániából legalisan az EU-ban tartózkodó román állampolgárok száma a 2002. január elsejei schengeni vízumkényszer megszűnését követően folyamatosan nőtt, a 2002. évi 291.192 főről 2007-ig több, mint egymillióra emelkedett, az ország EU-csatlakozása után viszont a növekedés üteme megnőtt, 2010-ben kétmillió fős, 2013-ban pedig meghaladta a 2,37 millió főt, és azóta is emelkedik (lásd 2. ábra).

2. ábra. Az EU27 tagállamaiban rezidensként tartózkodó román állampolgárok száma, EUROSTAT-adatok, 1998–2013

Forrás: Saját szerkesztés. Adatok: EUROSTAT: Migration Statistics, 2011 és European Commission (2013)

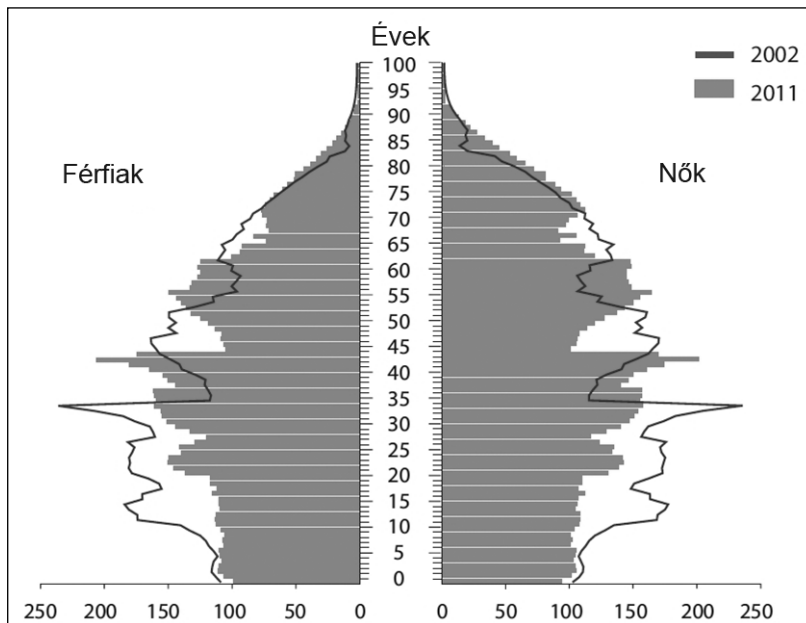
Az EU-tagországok statisztikái szerint a romániai kivándorlók által választott célországok főleg Olaszország és Spanyolország, ahol 2012-ben külön-külön is nyolc-kilenczezernél több román állampolgár tartózkodott. Sorrendben a következő ország Németország, Nagy-Britannia, Magyarország. A 2011. évi romániai népszámlálás alapján a huzamosan (több, mint egy éve) távol levők kivándorlási célországok szerint a következőképp oszlanak meg: közel fele (46,9%) Olaszországban és közel egynegyede (23,5%) Spanyolországban, 5,5% Nagy-Britanniában, 4,5% Németországban, 3,2% Franciaországban, 2,2%-uk Görögországban élt, 1,9% az Egyesült Államokban, 1,6% Belgiumban, 1,4% Magyarországon, 1,2% Ausztriában élt, 1,1% Portugáliában, illetve Cipruson telepedett le, más országokban pedig kevesebb, mint egy százaléka él az elvándorolt népességnek (lásd Veres 2015. 220–221.).

Az előregedés jelensége is fontos tényező egy ország fejlődési tendenciáinak elemzésében, az aktív népesség számának alakulását illetően. A népesség csökkenésének hátterében, mint ismeretes, az alacsony termékenység és a kivándorlás áll, ám a hosszú távú következménye főleg az előregedésben ragadható meg. Az előregedés kapcsán Rotariu megállapította, hogy az nem önmagában probléma, hanem a társadalmi következményei miatt, amelyekre a társadalom nem készült fel (Rotariu, Voineagu 2012. 39.). A korösszetételre több demográfiai esemény is hat, a születések, elhalálozások, a be- és kivándorlás. Ezek közül a születések, termékenység alakulása mutatható ki a legjelentősebb mértékben a korfákon, ám a korai halandóság, különösen a férfiaknál jelentős nyomokat hagyhat a 45–65 éves férfinépesség körében. A korszerkezet magán viseli a különböző generációk demográfiai viselkedését, amelyet nagymértékben meghatározott a családdal, párkapcsolatokkal, gyermekvállalással kapcsolatos generációs értékrend, valamint az illető generáció születésekor és azt követően érvényesülő népességgpolitikai intézkedések. A generációk lehatárolásában is változtak a trendek, eszerint, a második világháborút követően felgyorsult társadalmi változások hatására inkább 15 éves generációkat határolunk le és vizsgálunk a korábbi 25–30 éves generációkhoz képest (lásd Mackay, 1997, McCrindle–Wolfinger, 2010. 13–15.).

A romániai korszerkezet változásait vizsgálva 2002 és 2011 között, elmondható, hogy a 0–14 éves kiskorú korcsoportok aránya a szülei generációjának tekinthető 25–39 éveseknél 30–35%-kal kisebb létszámú, ami hosszú távon a népesség lényeges mértékű előregedését vetíti előre. A nemek szerinti eltérések is lényegesek, 2011-ben a 65 éves és idősebb nők aránya 18,7, a férfiaké pedig jóval alacsonyabb, 13,3%. A korfa alapján látható, hogy az előző népszámláláshoz képest a legnagyobb eltérés a 35 évesnél fiatalabb népesség körében figyelhető meg, amihez nem csupán a születések csökkenése járult hozzá, hanem az elvándorlás is, amely inkább érinti a fiatalokat, ezek „hiányoznak” a korfáról (lásd 3. ábra).

Az előregedés mértékét pontosabban mérhetjük az öregedési és eltartottsági indexek alapján.

Az öregedési indexek megmutatják a 65 éves és idősebb népesség arányát a 15 év alatti kiskorú népességhez viszonyítva. Ennek értelmében, Romániában 2002-ben még 79,1 volt az öregedési index értéke, és 2011-ben már 201,9%-ra emelkedett, ami egy határozottan előregedett állapotot mutat, az index több, mint húszszázalékos emelkedésével. A gyermekek eltartottsági rátájának értéke a 2002. évi 26%-os értékről 2011-re 23,2%-ra csökkent, 2012-ben pedig az EUROSTAT szerint 21,5%.

3. ábra. Románia népességének korfája, 2011, összehasonlítva a 2002. évvel
 Forrás: A 2011. évi népszámlálás végleges eredményei, grafikonok (INS 2013a)

Összehasonlításképpen, Magyarországon az előregedési index értéke 2006 óta 100 fölött van, 2011-ben pedig 114,7, tehát még előregedetebb a népesség, mint Romániában (lásd KSH 2012).

1992-re és 2012-re kiszámítva összehasonlítottuk Románia eltartottsági rátáit más EU-tag-országokéival. Az EU-ban ez átlagosan 28-ról 23,4%-ra csökkent 20 év alatt, a romániai gyermeknépességi eltartottsági ráta 1992 és 2012 között 34,3%-ról 21,5-re csökkent.

Magyarországon a gyermeknépesség eltartottsági rátája 1992-ben már alacsonyabb volt a romániaiánál (29), a 2012. évi érték szerint az megegyezik a romániaival, 21,4%. A romániaiánál magasabb termékenységű európai országokban ez jóval magasabb, 2012-ben Írországban 32,5, Franciaországban 28, Dániában 27, Hollandiában, Belgiumban, Nagy-Britanniában, Svédországban és Finnországban 25-26% a gyermekek eltartottsági rátája, máshol az EU-s átlag körül vagy az alatt található (lásd 14. táblázat).

Az idősek eltartottsági rátája Romániában az 1992. évi 16,9-ről 21,5%-ra emelkedett 20 év alatt, de még így is számottevően alacsonyabb a 2012. évi 26,8%-os EU-s átlagnál. Magyarországon a mutató értéke 2011-ben 24,4% volt (KSH 2012). Románia egyelőre még a kevésbé előregedett országokhoz tartozik az unión belül. Kisebb, 18-19% körüli időselrtartottsági rátával rendelkezik Ciprus, Szlovákia és Lengyelország.

14. táblázat. Öregedési és eltartottsági ráták az EU-ban, 1992, 2012

Országok	Teljes népesség eltartottsági rátája		A fiatalok eltartottsági rátája		Az öregek eltartottsági rátája	
	1992	2012	1992	2012	1992	2012
EU27	49,5	50,2	28,5	23,4	21,1	26,8
Belgium	50,1	52,3	27,3	25,9	22,9	26,4
Bulgária	50,2	47,5	29,4	19,7	20,8	27,8
Csehország	50,0	44,6	30,8	21,2	19,1	23,4
Dánia	48,2	53,9	25,1	27,2	23,1	26,7
Németország	45,6	51,2	23,8	20,0	21,8	31,2
Észtország	51,5	48,6	33,3	23,0	18,2	25,5
Írország	60,6	50,4	42,2	32,5	18,3	17,9
Görögország	49,0	51,7	28,0	21,8	21,0	29,9
Spanyolország	49,0	48,4	28,0	22,6	21,0	25,8
Franciaország	52,5	55,5	30,8	28,9	21,6	26,6
Olaszország	44,7	53,1	22,3	21,5	22,4	31,6
Ciprus	57,7	41,5	40,4	23,3	17,3	18,1
Lettország	51,1	49,0	32,5	21,3	18,6	27,7
Litvánia	50,9	49,2	33,9	22,2	17,0	26,9
Luxemburg	45,4	45,1	25,7	24,9	19,7	20,3
Magyarország	49,5	45,7	29,1	21,1	20,4	24,6
Málta	50,8	45,4	34,7	21,4	16,0	23,9
Hollandia	45,4	50,5	26,6	26,1	18,8	24,4
Ausztria	48,3	47,6	26,1	21,4	22,1	26,2
Lengyelország	53,6	40,7	37,7	21,2	15,9	19,4
Portugália	49,9	52,1	29,0	22,5	20,9	29,6
Románia	50,9	43,0	34,3	21,5	16,6	21,5
Szlovénia	45,2	45,1	29,1	20,8	16,1	24,4
Szlovákia	53,8	39,2	37,8	21,5	16,0	17,8
Finnország	48,8	52,9	28,6	25,2	20,3	27,7
Svédország	56,2	55,1	28,5	25,9	27,7	29,2
Egyesült Királyság	54,0	52,5	29,7	26,7	24,3	25,9
Horvátország	:	47,7	:	22,1	:	25,6

Forrás: EUROSTAT, Newsrelease, 49/2013 – 26 March 2013 (<http://ec.europa.eu/eurostat>)

A kiskorúak és az idősek összesített eltartottsági rátái alapján ez Romániában 1992 és 2011 között 50,9-ről 43%-ra csökkent, ami alacsonyabb az EU 50,2%-os átlagánál. A romániaiak alacsonyabb értékekkel rendelkeznek Ciprus (41,5%), Szlovákia (39,2%), Lengyelország (40,7%), és 45%-ok körül mozognak Magyarország, Csehország, Luxemburg, Málta és Szlovénia eltartottsági rátái. A többi országban ez magasabb, mint Romániában.

Románián belül jelentős eltéréseket figyelhetünk meg a városok és a községek népessége között, az eltartottsági rátában. Amíg 2011-ben a városokban ez 38,3, a vidéki népesség körében 58,9% (lásd 15. táblázat és EU 2013). Ennek hátterében a faluról városra elvándorló fiatal népesség áll, míg a gyermekek egy ideig még a falusi népességnél jelennek meg eltartottként, később jelentős részük a városi népesség aktív keresőinek sorait gyarapítja. A nők körében az öregedési index mértéke még nagyobb, 28%-os, mint ahogy a városi népesség körében is ehhez fogható nagyságrendű az előreagedés üteme. Falun, bár eleve előreagedettebb a népesség, a további előreagedés üteme lassúbb, 17% körüli (lásd 15. táblázat).

15. táblázat. *Románia öregedési és eltartottsági rátái, nemek és településtípus szerint, 2002, 2011*

	Gyermekek eltartottsági ráta	Idősek eltartottsági ráta	Eltartottak rátája	Öregedési index
Románia, 2011	23,2	23,6	46,8	101,8
Férfiak	23,9	19,0	42,9	79,8
Nők	22,6	28,2	50,8	125,1
Városok	19,8	18,5	38,3	93,7
Községek	28,1	30,8	58,9	109,6
Románia 2002	26,0	20,5	46,5	79,1
Férfiak	26,6	17,3	43,9	64,9
Nők	24,8	23,9	48,7	96,4
Városok	21,7	14,3	36,0	65,6
Községek	31,3	29,0	60,3	92,8

Forrás: A 2002. és 2011. évi népszámlálás végleges eredményei (INS 2003, 2013a). Saját számítás

Az ország nemzetiségei között jelentős eltérések vannak az előreagedés tekintetében. Először megvizsgáltuk az öregedési és eltartottsági indexeket az országban élő fő nemzetiségekre.

Az öregedési indexek értéke jól mutatja, hogy az ország népességének kissé 100 fölötti öregedési indexéhez képest a román többség is előreagedettebb, 116,8%-os értékkel. Ám a romániai magyarok ennél jóval előreagedettebbek, esetükben az index értéke 143,7%. Fiatalnak számít a roma/cigány népesség, 11,4%-os mindössze az öregedési index értéke (lásd Veres 2015. 3. 9 melléklet).

A gyermekek eltartottsági rátái nemzetiségek szerint azt mutatják, hogy míg a románok 21,1 és a magyarok 20,6%-os rátái kissé az országos átlag alattiak, a roma kisebbségnek az 53,6%-os rátaértéke az országos átlag több mint kétszerese. Az összesített eltartottsági ráta nem különbözik lényegesen a legtöbb kisebbség esetében, mivel a kiskorúak és az idősek eltérő irányú arányai összesítve kiegyenlítik egymást, kivéve a romák és a németek esetét, itt a ráta értéke jelentősen meghaladja az országos átlagot, az első esetben a gyermekek, a második esetben az idősek rendkívül magas aránya miatt (lásd 16. táblázat és Veres 2015. 46–48.).

16. táblázat. Öregedési és eltartottsági ráták a romániai fő nemzetiségek szerint, nemek szerint, 2011.*

Kor		Összes	Román	Magyar	Roma/Cigány
Öregedési index	Összes	101,8	116,8	143,7	11,4
	Férfiak	79,8	92,1	108,8	8,8
	Nők	125,1	143,0	180,4	14,2
Idősek eltartottsági rátája	Összes	23,7	24,7	28,9	6,1
	Férfiak	19,1	20,0	22,4	4,7
	Nők	28,4	29,4	35,5	7,6
Gyermekek eltartottsági rátája	Összes	23,3	21,1	20,1	53,6
	Férfiak	23,9	21,7	20,6	53,6
	Nők	22,7	20,6	19,7	53,6
Eltartottak rátája	Összes	47,0	45,8	49,0	59,7
	Férfiak	43,0	41,6	42,9	58,3
	Nők	51,0	50,0	55,2	61,2

Megj. Az ország össznépességére vonatkozó mutatók kissé eltérnek az előző alfejezetben levő értékektől, a kerekítések miatt, mivel ott a hivatalosan megadott százalékos értékekből, itt a lélekszámokból lettek kiszámítva (ezek a pontosabbak).

Forrás: Veres 2015. Adatok: a 2002. és 2011. évi népszámlálások (INS 2003, 2013b), saját számítások.

A demográfiai mutatók közül a társadalmi-gazdasági fejlettség mérésére leginkább a születéskor várható átlagos élettartamot használják. Ez tükrözi a halandóság tényleges állapotát az egész népesség szempontjából, hiszen a korstruktúra torzító hatását kiszűrhetjük, így közvetve a népesség egészségi állapotát is tükrözi, illetve azt az életmódot, amely hozzájárul a hosszú élethez (étkezési kultúra, alkoholfogyasztás, testmozgás stb). Amint T. Rotariu (2003) rámutatott, 1990 után Romániában a születéskor várható élettartam 1990 és 1999 között mindössze fél évvel hosszabbodott a férfiaknál és 1,1 évvel a nőknél, ami a nyugat- és közép-európai országokbeli növekedésétől elmarad. Ebben az időszakban, azonban, mint láttuk, számos más mutató, így például az egy főre eső GDP tekintetében sem javult sokat az ország helyzete. Az ezredforduló után, 2000-től a mutató értéke a nők esetében 74,2 év, a férfiaké 67,3 év volt, és az ezt követően eltelt 10, majd 15 év alatt jelentős növekedést tapasztalhatunk, több mint 5 évet nőtt mindkét nem esetében.

KKE-kontextusban nézve, Romániában 1990-ben a két nem átlagára számolt születéskor várható átlagos élettartama 69,5 év volt, amely megegyezett Magyarországgal, Lettországgal és Észtországgal értékével, és alig egy évvel maradt el a többi régióbeli országtól, a volt Szovjetunió egyes országaiban meg ennél is alacsonyabb volt (Oroszország, Moldova K. 67-68 év). A meghatározó nyugat-európai országoktól (Németország, Franciaország, Belgium) való lemaradás pedig mintegy öt év volt 1990-ben. Mint láttuk, 2000-ig mindössze egy évet javult a romániai mutató értéke, ezt követően pedig 2015-ig még további négy évet, és megközelíti a 75 évet. 2000-ben

a későbbi EU-tagországok közül mindössze Lettországnak és Észtországnak volt alacsonyabb vagy Romániával megegyező várható élettartama, Bulgária és Magyarország előzte meg egy évvel, és a többi KKE-i, EU-hoz csatlakozó tagországok pedig több évvel is megelőzték Romániát, az említett nyugat-európai országok meg akár 7-8 évvel is megelőzték. Erről a mélypontról emelkedik fel tíz év alatt 73,8 évre, majd ezt követően öt év alatt még egy évet javul, 74,8 évre emelkedik 2015-re a romániai születéskor várható átlagos élettartam értéke, 5,3 évet emelkedve 25 év alatt, amely a KKE szintjén közepes teljesítménynek számít, elsősorban a visegrádi országok és Szlovénia növekménye volt kb. egy évvel nagyobb, más országoké meg kisebb mértékű. Ezzel az értékkel némiképp javított az EU-n belüli pozícióin, kissé megelőzve Litvániát, Lettországot és Bulgáriát, és nagyon megközelítve (fél évvel) Magyarországot (75 év), de kissé lemaradt Szlovákiától (76,4), és számottevően, 2-3 évvel elmarad a más mutatókban is élvonalas többi visegrádi országtól (Lengyelország 77,6, Csehország 78,8), és átlagosan hat év a lemaradás a nagyobb nyugat-európai országoktól (Németország, Franciaország 81 év, lásd 17. táblázat) A férfiak és nők között minden országban jelentős eltérések vannak, Romániában 2015-ben a nők esetében 79, a férfiak várható élettartama 71,5 év volt. A legnagyobb eltérést a nemek között Oroszországban (kb. 10 év), a legkisebbet több nyugati országban (pl. Olaszország, Svédország) mérték (4 év). A nemek közötti nagyobb eltérés a várható élettartam átlagértékének alacsonyabb értékei esetén jellemző, főleg a volt Szovjetunió országaiban vannak nagy eltérések a nemek között.

17. táblázat. *A születéskor várható átlagos élettartam a KKE országokban és néhány más országban, ötévente, 1990–2015*

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2015	Növekedés 1990–2015
Albánia	71,8	72,2	74,2	75,9	76,9	78	6,2
Fehéroroszország	70,6	68,3	67,4	68,4	70,2	71,5	0,9
Belgium	75,8	76,8	77,8	78,9	80	81	5,2
Bulgária	71,3	70,9	71,4	72,5	73,5	74,3	3
Horvátország	72,3	73,7	74,8	75,5	76,6	77,5	5,2
Csehország	71,8	73,1	74,7	76,1	77,6	78,8	7
Észtország	69,4	68,7	70,4	72,6	75,3	77	7,6
Franciaország	76,6	77,7	78,8	80,1	81,4	82,4	5,8
Németország	75,4	76,5	77,9	79,2	80,2	81,1	5,7
Görögország	76,6	77,8	78,5	79,4	80,2	81,1	4,5
Magyarország	69,3	70	71,8	73,3	74,5	75,3	6
Lettország	69,1	67,8	69,7	71,1	72,8	74,3	5,2
Litvánia	70,7	69,8	71	71,4	72,1	73,5	2,8
Moldova K.	67,6	66,9	67	67,8	69,8	71,7	4,1
Lengyelország	70,9	71,8	73,7	75	76,3	77,6	6,7
Románia	69,5	69,5	70,5	72,3	73,8	74,8	5,3

Oroszország	68	66	65,1	65,8	68,6	70,3	2,3
Szerbia	71,5	71,8	72,1	72,8	74	75	3,5
Szlovákia	71,2	72,1	73,3	74,2	75,4	76,4	5,2
Szlovénia	73,2	74,5	75,9	77,6	79,4	80,6	7,4
Törökország	64,3	67	70	72,5	74,2	75,5	11,2
Ukrajna	69,8	67,9	67,3	67,5	69,3	71,1	1,3

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

A várható élettartamban jelentős különbségek lehetnek a különböző országokban területileg, de még inkább társadalmi háttér, például iskolázottság szerint. Az alábbi táblázat alapján megvizsgáltuk, hogy 2007 és 2016 között hogyan alakult a különböző KKE-i országokban a születéskor várható élettartam értéke három iskolázottsági szint szerint. Romániában az alapfokú vagy annál kevesebb iskolázottságú népesség várható élettartama 2007-ben 69,3 év, mintegy öt évvel kevesebb, mint a középfokú, és mintegy hét évvel kevesebb, mint a felsőfokú végzettséggel rendelkező népesség születéskor várható élettartama. Románia EU-csatlakozása után 10 évvel a mutató értéke mintegy két évet javult mindegyik iskolázottsági szinten. Az alacsony iskolázottságú népesség körében mind 2007-ben, mind pedig 2016-ban Magyarországon és a Szlovákiában a várható élettartam még a romániai szintet sem éri el (Szlovákiában 69,9 év 2016-ban), így a középfokú végzettségűekhez képest 7 évvel, a felsőfokú végzettségűekhez képest meg 10 évvel élnek kevesebbet. Más KKE-i országokban az alacsony iskolázottságúak 5–7 évvel kevesebbet élnek, mint a magasabb iskolázottságúak, míg Horvátországban, Szlovéniában, Szerbiában, a nyugat-európai országokhoz képest az alacsony iskolázottságúak csak mintegy két évvel élnek kevesebbet, mint a középfokú végzettségű társaik, akik pedig a legtöbb országban mintegy két évvel élnek kevesebbet a felsőfokú végzettséggel rendelkező polgártársaikhoz képest (lásd 18. táblázat).

18. táblázat. *A születéskor várható átlagos élettartam iskolázottság szerint a KKE országaiban és néhány más országban, 2007, 2016*

Ország	Iskolázottság					
	Elemi/általános		Középfokú		Felsőfokú*	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Bulgária	66,2	70,9	75,2	75,4	77,9	77,6
Csehország	74,1	74,6	76,6	79,3	82,0	80,4
Dánia	75,9	77,7	78,8	81,2	80,7	83,0
Észtország	61,8	72,6	73,2	77,4	80,3	80,9
Görögország	:	79,3	:	82,4	:	83,9
Horvátország	74,8	77,0	75,2	77,5	79,0	80,5
Olaszország	80,0	81,3	84,1	85,3	84,4	85,5
Magyarország	68,5	70,7	75,9	77,6	77,9	80,2
Málta	79,6	:	79,9	:	82,1	:

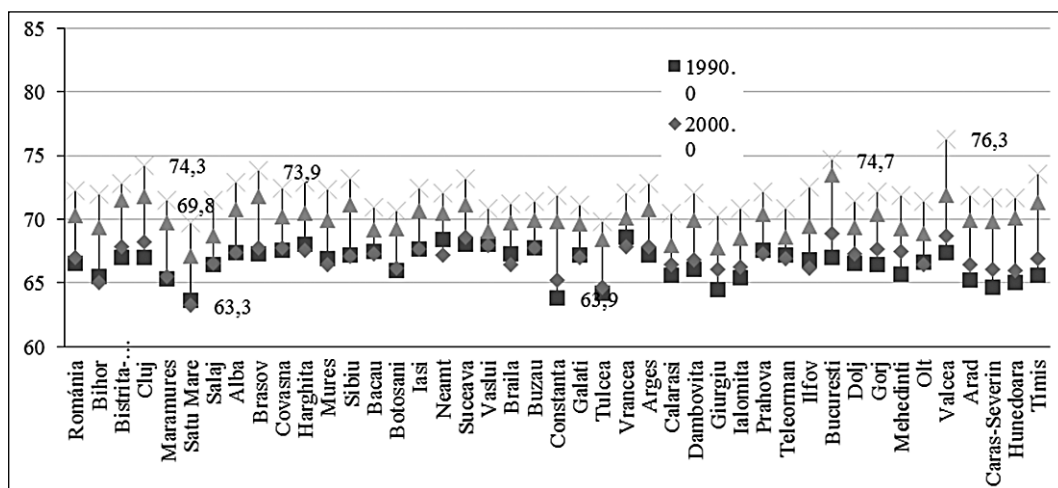
Lengyelország	:	72,3	:	77,6	:	82,3
Portugália	:	80,1	:	82,9	:	84,8
Románia	69,3	71,5	74,9	76,4	76,0	78,0
Szlovénia	74,3	79,0	78,6	81,1	81,5	83,7
Szlovákia	:	69,9	:	77,5	:	80,8
Finnország	76,3	78,1	79,8	81,4	82,1	83,8
Svédország	78,9	80,1	81,1	82,3	82,9	84,2
Szerbia	78,2	79,5	80,9	82,8	82,7	84,1
Macedónia	72,9	75,5	74,2	73,8	76,6	79,6
Törökország	:	77,7	:	78,5	:	79,8

*EU-ban tertiary education

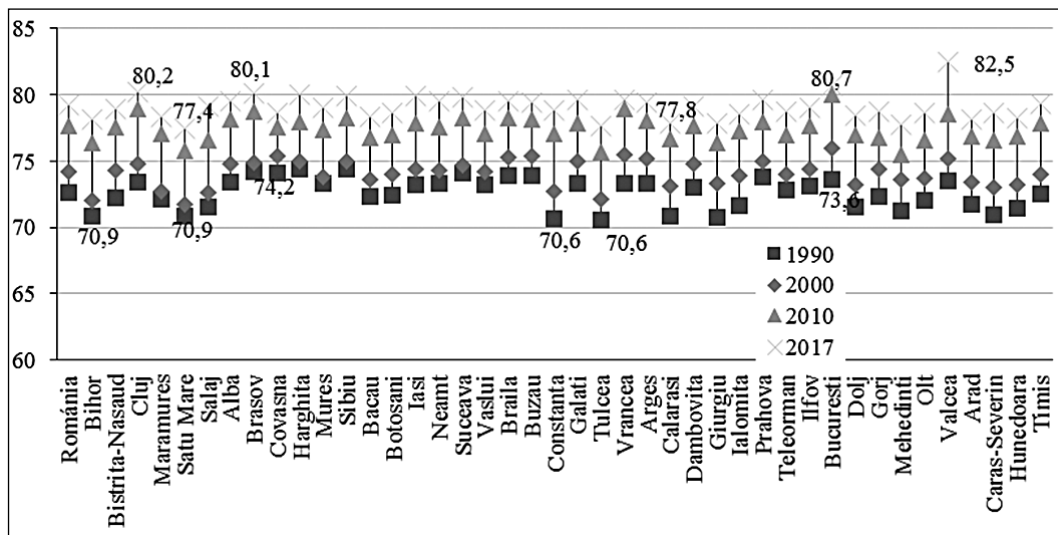
Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 5. 2.)

A születéskor várható élettartam területi különbségeit Románián belül vizsgálva elmondható, hogy számottevő különbségek vannak regionálisan, de a jól magyarázható eltérések megyénként figyelhetők meg. A legtöbbet Bukarestben (77,5 évet), a legkevesebbet Szatmár megyében élnek az emberek, 4 évvel kevesebbet, azaz 73,5 évet, de a nemek között nagy eltérések vannak, bár a tendenciák nem változnak területileg. A férfiak a fővárosban 2017-ben 74,6 évet éltek átlagosan (mindössze egy jó évvel többet mint 2010-ben), míg Vâlcea, Kolozs, Brassó és Suceava megyében 73–74 évet, mintegy 7 évvel többet mint 1990-ben, a legkevesebbet pedig Szatmár, Călărași és Giurgiu, Botoșani, Vaslui, Ialomița megyében éltek 2016/17-ben, 70 év körül. A legalacsonyabb értékek köréből 2010 óta kikerült Szilágy és Bihar megye (lásd 4A. ábra).

A nők esetében a sorrend is változott 2000 óta, de az eltérések nem csökkentek a megyék között. A 2000 és 2010 közötti időszakban három, majd 2017-ig további közel két évet növekedett a romániai nők születéskor várható élettartama, ezt megelőzően viszont 1990-től 2000-ig alig 1-2 évet nőtt (lásd még Rotariu 2003. 163–169.). Megyénként nézve, 2017-ben a nők legtöbbet ugyancsak Vâlcea megyében (82,5) Bukarestben (80,7), valamint sorrendben, Kolozs és Brassó megyékben éltek a nők, 80 év fölött, és Hargita (80,0), Szeben (79,9) megyék is felzárkóztak az élvonalba, míg 2010-ben még Vrancea, Suceava (79,8) megyék is az országos élvonalban voltak, 2017-ben már nem érik el a 80 évet, míg Iași, Neamț, Brăila, Argeș, Temes és Prahova megyében országos átlag fölötti, 79,2 és 80 év között volt a mutató értéke. A legkevesebbet pedig Szatmár megyében (77,4), valamint Călărași, Tulcea, Mehedinți, Giurgiu és Ialomița megyében élnek a nők (77–78 év között), több, mint egy évvel maradván el a 79,2 éves országos átlagtól. Arad, Bihar, Szilágy, Bákó és Botoșani megyék 2010 óta már kikerültek a legalacsonyabb élettartamú megyék csoportjából (4.B. ábra). Megfigyelhetjük, hogy 2017-re már a legtöbbet azokban a megyékben élnek az emberek, amelyek a jövedelmek, GDP szempontjából is a legjobb helyzetben vannak.

A. Férfiak születéskor várható élettartama

B. Nők születéskor várható élettartama

4. ábra. Születéskor várható átlagos élettartam nemenként és megyénként, 1990–2017

Forrás: TEMPO Online. Elektronikus adatbázis, INS 2018. (www.insse.ro/Tempo, letöltve 2018. 05. 02.) A grafikont a szerző szerkesztette.

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ALAKULÁSA A HDI ALAPJÁN

A humán fejlettségi index alapján, mint összetett mutató, összefoglalóan is meg tudjuk vizsgálni a fejlődés mértékét és ütemét az elmúlt 25 évben. Románia HDI-értéke az 1990. évi 0,700 értékről, amely akkor egy viszonylag jó pozíciót jelentett a régió országain belül, az 1990-es évek folyamán visszaesett vagy stagnált, 1993-ban 0,677-re csökkent, és csak 1999-ben emelkedett vissza az 1990. évi szintre (0,703). Ezt követően Románia viszonylag gyors növekedésnek indult, és 10 év alatt megközelítette a 0,80 értéket, azonban 2010 óta inkább stagnál. A világválság után számos országban lassult le a fejlődés üteme, ám időközben a legtöbb KKE EU-tagországban 2012 után újra növekedni kezdett. Például Magyarország, bár ugyanolyan HDI-vel indított 1990-ben, az ezt követő években lassan emelkedett, így 1995-ben 0,74, 2000-re már a HDI értéke 0,769, viszont 2000 után lelassult a fejlődés üteme Magyarországon, különösen 2005 után, és ezáltal sereghajtóvá vált a visegrádi és a balti országok csoportjához képest, a 2004-ben csatlakozott EU-tagországok körében. (Balogh 2015) Összességében, 1990 és 2015 között Románia a HDI értékén kb tíz százalékot javított (0,102), amely hasonló néhány KKE-i EU-tagországhoz, mint Szlovákia, Litvánia, Csehország, kissé elmarad pár további országtól, mint Lengyelország, Magyarország, Lettország, Észtország, ahol a HDI kb. 12–14% között növekedett, és határozottan elmaradnak a növekedésben, Törökországot és Albániát leszámítva (amelyek nagyon alacsony szintről indultak, 0,57, ill. 0,63) az EU-ból kimaradt KKE-i országok, ahol a növekmény mértéke 0 és 0,7 között mozgott a vizsgált periódusban (lásd 19. táblázat).

19. táblázat. *A HDI (Human Development Index) értéke, a KKE országaiban és néhány más európai országban, 1990–2015*

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2015	HDI-sorrend (2015)	Növekedés 1990–2015
Albánia	0,635	0,628	0,662	0,696	0,738	0,764	75	0,129
Fehéroroszország	-	0,655	0,681	0,723	0,787	0,796	52	0,146*
Belgium	0,805	0,851	0,873	0,865	0,884	0,896	22	0,091
Bulgária	0,700	0,702	0,713	0,75	0,775	0,794	56	0,094
Horvátország	0,669	0,695	0,749	0,783	0,808	0,827	45	0,158
Csehország	0,761	0,785	0,821	0,847	0,861	0,878	28	0,117
Észtország	0,728	0,722	0,781	0,822	0,838	0,865	30	0,137
Franciaország	0,779	0,825	0,849	0,87	0,882	0,897	21	0,118
Németország	0,801	0,834	0,86	0,892	0,912	0,926	4	0,125
Görögország	0,760	0,774	0,801	0,85	0,86	0,866	29	0,106
Magyarország	0,703	0,741	0,769	0,802	0,821	0,836	43	0,133
Lettország	0,703	0,674	0,728	0,807	0,81	0,83	44	0,127
Litvánia	0,731	0,702	0,757	0,807	0,826	0,848	37	0,117
Moldova K.	0,652	0,594	0,597	0,648	0,672	0,699	107	0,047

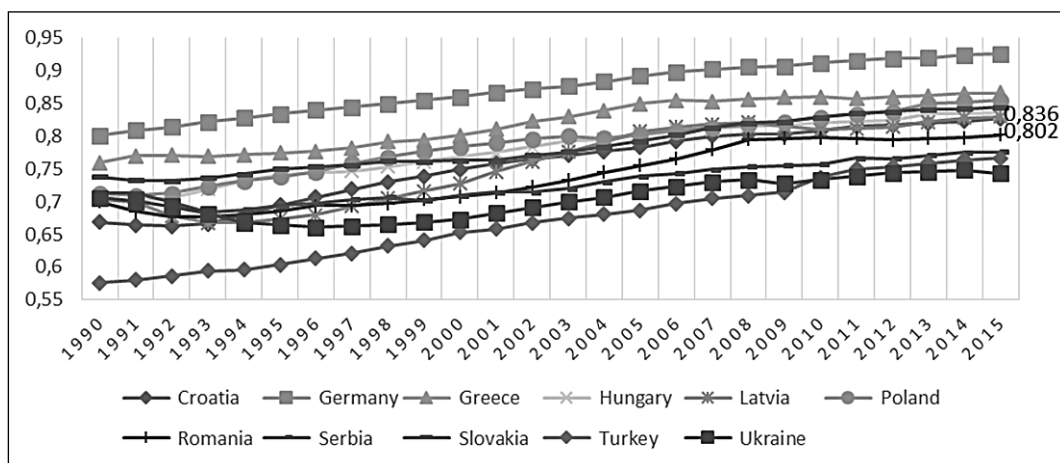
Lengyelország	0,712	0,738	0,784	0,803	0,829	0,855	36	0,143
Románia	0,700	0,686	0,708	0,755	0,798	0,802	50	0,102
Oroszország	0,733	0,700	0,720	0,754	0,785	0,804	49	0,071
Szerbia	0,714	0,694	0,709	0,739	0,757	0,776	66	0,062
Szlovákia	0,738	0,75	0,763	0,793	0,829	0,845	40	0,107
Szlovénia	0,767	0,782	0,824	0,858	0,876	0,89	25	0,123
Törökország	0,576	0,604	0,653	0,687	0,737	0,767	71	0,191
Ukrajna	0,706	0,664	0,673	0,716	0,734	0,743	84	0,037

*1995–2015

Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

A humán fejlettségi index alapján összehasonlíthatjuk, hogyan fejlődött Romániai nemzetközi kontextusban 1990 és 2015 között, valamint meg tudjuk nézni, milyen mértékű növekedést mutat Románia más közép- és kelet-európai országokhoz, valamint néhány nyugat-európai országhoz képest. Románia HDI-indexe 25 év alatt tíz százalékot növekedett, 2015-ben 0,802 volt, és ezzel az értékkel világviszonylatban az 50. helyet foglalta el, miközben a magasabb HDI-értékekkel rendelkező KKE-országok a 28–45. helyet foglalják el. A romániai HDI értéke 1990-ben megegyezett a Bulgária, Magyarország, Lettország, Ukrajna mutatóival (0,70, azaz 70%), amely akkoriban csak egy százalékkal volt alacsonyabb a Lengyelország és Szerbia mutatóinál. Néhány országnak már 1990-ben alacsonyabb HDI-értéke volt Romániánál (Albánia, Belarusz, Horvátország, Moldova K. és Törökország). Románia az 1990. évi állapotokhoz képest a vele egy szinten lévő vagy alacsonyabb HDI-indexű országok közül 2015-re meghaladta mindazokat az országokat, akik kimaradtak az EU-ból, mint Ukrajna, Albánia, Belarusz, Ukrajna, Moldova K. és Törökország, és magasabb értékkel rendelkezik az EU-n belüli Bulgáriánál is, viszont elmarad a csak frissen csatlakozott Horvátországhoz képest. Törökország HDI-indexe ugyan alacsonyabb 2015-ben, mint Romániáé, de ha megnézzük a növekedés mértékét, akkor Törökország közel húsz százalékot javított a mutatóján a romániai 10%-hoz képest a vizsgált 25 év során. Sikeresebb fejlődési pályája volt Romániánál a KKE-országok közül az ún. visegrádi csoport országainak, és a balti államoknak is, a HDI értéke szerint 12–14% közötti növekedést mutattak, amely kissé magasabb a romániai értéknél. A legtöbb ország magasabb szintről indult, és nem volt visszaesés az 1990-s években, mint Romániában (lásd 5. ábra).

Az országon belüli területi különbségeket vizsgálva megfigyelhető, hogy 2011-ben a HDI legmagasabb mutatóit a nagyvárosokkal rendelkező megyékben mérhetjük (Bukarest, Kolozs, Temes, Brassó, Szeben, Iași és Constanța). Ezek a megyék mind gazdaságilag, mind pedig az oktatási és egészségügyi infrastruktúra tekintetében kiemelkedő helyzetben vannak (Iași gazdaságilag kissé hátrányosabb besorolásba került). A Bánság és Erdély többi megyéi főleg, valamint néhány észak-havasalföldi és bukovinai megye (Gorj, Argeș, Suceava stb.) a középmezőnyhöz tartoznak, de a rendszerváltás óta három megye az alacsony HDI-vel rendelkező megyék csoportjába került (Szatmár, Krassó-Szörény és Máramaros), itt, Szatmár és Máramaros esetében, az életmóddal, alkoholfogyasztással összefüggő alacsonyabb várható élettartam a fő magyarázat, hasonlóan az Északkelet-magyarországi térséghez. Havasalföld és Moldva nagyobb része alacsony HDI-értékekkel rendelkezik (lásd Benedek 2015. 95.).

5. ábra. A HDI értéke néhány európai országban, 1990–2015
 Forrás: UNDP, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (2018. 05. 02.)

KÖVETKEZTETÉSEK

A társadalmi változás mértékét Romániában három fő dimenzióban vizsgáltuk meg, közép- és kelet-európai kontextusban. A különböző dimenziók vizsgálatakor olyan indikátorokat is vizsgáltunk, amelyek növekedését az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) által kidolgozott mutatók alapján társadalmi-gazdasági fejlődésnek értékelik. A legtöbb mutató alapján a különböző korszakokban igen eltérő tendenciák figyelhetők meg. A rendszerváltás utáni első évtizedben a legtöbb mutató tekintetében a változások a hanyatlás irányába mutattak, csökkent a nemzeti jövedelem, az oktatási mutatók, vagy a várható élettartam sem javult számottevően. A rendszerváltás második évtizedében (2001–2010) a változások a növekedés, fejlődés irányába mutatnak, de vannak a társadalmi problémák megnövekedésének számlájára írható változások is (egyenlőtlenségek növekedése), amelyek részben valamilyen egyéb jelenség melléktermékeként alakultak ki, és jelentős társadalmi vagy gazdasági problémának tekinthetők. A gazdaság területén Románia jelentős mértékben javította az 1990-es évek második felétől 2017-ig az európai országok körében a pozícióit, amennyiben az egy főre eső nemzeti terméket az EU-átlag százalékában, vásárlóerő-paritáson nézzük, az EU28 országok átlagához képest az 1995. évi kevesebb, mint egyharmadról 2017-re az EU-átlag 63%-ára emelkedett, és tartja ezt az arányt az egyéni fogyasztás mértékét illetően is. Az EU-n belüli országok közül csak a legalacsonyabb mutatókkal rendelkezőket sikerül meghaladni, akárcsak az 1990-es évek első felében, de kétségtelenül sikerült közelíteni több olyan ország szintjéhez, amelyektől 1995–2000 között Románia jelentősen le volt maradva. A társadalmi változások árnyoldalai gazdasági vonatkozásban a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, amely nem ennyire jellemző a legtöbb visegrádi országban, és a gazdaság szerkezeti sajátosságai, miszerint sokkal nagyobb népesség rész dolgozik mezőgazdaságban és kevesebb a szolgáltatásokban, mint a közép- és kelet-európai régió legtöbb országában. Továbbá, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése csak a „jéghegy csúcsa”, minden más

dimenzióban is jelentős egyenlőtlenégek vannak, amelyek többnyire az elmúlt 23–27 évben alakultak ki, az oktatástól az egészségügyig, a munkaerőpiaci penetrációban, illetve a területi, települési, nemzetiségi és faji (roma), életkori vonatkozásban is. Ebben az időszakban KKE-i kontextusban is elfogadható mértékben növekedett a születéskor várható átlagos élettartam (3–4 évvel), amely az életmód, életszínvonal és az egészségügyi szolgáltatások minőségének és az ahhoz való hozzáférés mértékének és módjának a mérsékelt javulását tükrözi. De ebben a tekintetben is megmaradtak az országon belüli különbségek, különösen településtípusok és régiók/megyék vonatkozásában. A fejlettebb egészségügyi infrastruktúrával rendelkező, gazdaságilag gyorsabban fejlődő nagyvárosok megyéinek mutatói javultak számottevően. A világválságot követően, 2010-től 2017-ig Románia mutatói több dimenzióban is inkább stagnálnak. Az egy főre eső GDP tekintetében van növekedés, de a gazdaságszerkezet és foglalkoztatottság szintjén elenyésző mértékben tükröződik, továbbá az oktatás vagy életminőség vonatkozásában stagnálás figyelhető meg, és ezt mutatja az összesített HDI mutatója is, amely 2010–2015 között számottevően nem javult Romániában, míg a legtöbb KKE-i EU-s tagországban ez legalább egy-két százalékkal növekedett.

Összességében megállapítható, hogy Romániában az EU-csatlakozási folyamat és az EU-tagság a társadalmi és gazdasági fejlődés ütemét felgyorsította. Az EU-ból kimaradó országokhoz képest Románia mutatói jobbak lettek 2010 óta, míg az 1990-es években ez még nem vagy nem minden esetben volt kimutatható. A legjelentősebb fejlődés a gazdasági dimenzióban és a jövedelmek növekedésében történt, amíg a társadalmi fejlődés más szegmenseiben ez az előny egyelőre mérsékeltten vagy alig mutatható ki. A 2008–2009. évi világválságból való kilábalás Romániában sikeresebb volt ugyan, mint néhány európai országban (lásd Görögország, Portugália), de a fejlődés ütemét lelassította, bár ehhez a lelassuláshoz más, belpolitikai tényezők is hozzájárultak. Mindezek következtében Románia Európa középső és keleti felének országain belül a pozíciót számottevően nem javította az 1990–1995. évekhez képest a gazdasági és társadalmi fejlettség mutatóiban, bár jelentős átrendeződések történtek, ezért 2015–2017-ben egyes országokhoz viszonyítva Románia relatíve rosszabb helyzetű volt (Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Észtország), más országokhoz képest pedig csökkentek a távolságok (Magyarország) vagy növekedett Románia előnye (Bulgária, Szerbia, Macedónia, Ukrajna, Moldova K.).

A Románián belüli sajátosságok tekintetében elmondható, hogy a gazdasági növekedés térben és társadalmilag is meglehetősen egyenlőtlenül oszlik meg. A nemzeti jövedelem eloszlásában egyre nagyobb területi egyenlőtlenégek alakultak ki (Benedek 2014), akár az egyéni vagy háztartási jövedelmi egyenlőtlenégek tekintetében is 2010–11-ig, azóta sem történt lényeges csökkenés.

Az oktatás vonatkozásában megfigyelhető, hogy a felsőoktatás expanziója a kétezres évek végére (2002–2009) lelassult a korábbi (1992–2001) tízéves periódushoz képest, amikor a bővülés országosan 127, magyar nemzetiségűek körében 114%-os volt, a romák körében viszont nagyon kicsi változás figyelhető meg továbbra is. A 2002 és 2011 között beiskolázott egyetemi hallgatók számának bővülése mindössze 15%-os volt, mind az országos, mind pedig a magyar nemzetiségű népesség körében. Ennek egyik fő oka az iskoláskorú népesség csökkenése, amely elérte az egyetemeket is. A felsőoktatási etnikai esélyegyenlőtlenégek továbbra is fennmaradtak a magyar és roma vonatkozásban: magyarok esetében enyhébb, a romák esetében súlyos leszakadás, esélyegyenlőtlenégek figyelhető meg a továbbtanulásban. A társadalmi-gazdasági fejlődés

szempontjából fontos tényező a népesség előregedése és a kivándorlás is, mert ezek a tényezők a munkaképeskorú népesség számát közvetlenül befolyásolják. Míg az előregedés tekintetében mind területileg, mind pedig a nemzetiségek között jelentős eltérések vannak, a kivándorlás, bár az egész országot érinti, helyi sajátosságokat mutat. Az életszínvonalat és az egészségügyi ellátás szintjét is tükröző születéskor várható élettartamban megfigyelt eltérések nem csökkennek országos viszonylatban, a legjobban pozicionált megyék továbbra is a nagyvárosi vagy gazdaságilag fejlettebb térségek, de itt az életmódban, egészséges étkezésben, alkoholfogyasztás módjában megfigyelhető regionális különbségek is közrejátszanak (lásd Veres 2015).

SZAKIRODALOM REFERENCES

1. Abraham, D. (1991). *Introducere în sociologia urbană*. Bukarest, Ed. Stiințifică.
2. Andorka R.–Harcza I. (1986). *A Magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984*. MK. Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológiai Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok 1.
3. Andor M.–Liskó I. (2000). *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest, Iskolakultúra.
4. Balogh Péter (2015). *Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? Az EU-források felhasználásának gazdaságszociológiai elemzése*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem–Belvedere Kiadó.
5. Benedek J. (2006). *A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során*. In: Hajdú Z.–Győri R. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstrukturák*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 77–101.
6. Benedek J. (2015). *A társadalom térbelisége és térszervezése. A romániai regionális egyenlőtlenségek társadalomföldrajzi vizsgálata*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely.
7. Bugajski, J. (1995). *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*. New York, Armonk.
8. Bukodi E. (2001). Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle* 2001 (2), 35–57.
9. Csata Zs. (2004). Iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek az erdélyi magyar fiatalok körében. *Erdélyi Társadalom* 1 (2).
10. Csata Zs.–Salat L.–Péntek J. et al. (2010). *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Támpontok egy lehetséges stratégiához*. Kolozsvár, Ábel Kiadó.
11. Eyal, G.–Szelényi I.–Townsend, E. (1998). *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London–New York, Verso Books. (románul: Eyal, G.–Szelényi I.–Townsend, E. (2001). *Capitalism fără capitaliști*. Bukarest, Omega.)
12. European Commission (2011). *Migrants in Europe*. Brussels: The EU, p.18. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-31-10-539/EN/KS-31-10-539-EN.PDF (Letöltve 2014. 03. 20.)
13. EU (2013). *Report on Demography*. Eurostat News release, 49. (<http://ec.europa.eu/eurostat>)
14. Gáspár T. (2012). A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszerei. *Statistikai Szemle*, 91. évfolyam, 1. szám, 77–92.

15. Gallagher, T. (1999). *Democrație și naționalism în România 1989–1998*. București, Globall.
16. Gedeon P. (2004). Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció? *Szociológiai Szemle* 2004 (2), 3–26.
17. Gilberg, T. (1974). Romania: Problems of the Multilaterally Developed Society. In: Gati, Ch. (szerk.): *The Politics of Modernization in Eastern Europe. Testing the Soviet Model*. New York–Washington–London, Praeger Publisher, 117–159.
18. Horváth I.–Anghel, G. R. (2009). Introdúcere. In: Anghel, G. R.–Horváth I. (szerk.): *Sociologia migrației. Teorii și studii de caz românești*. Iași, Polirom, 13–44.
19. Horváth I. (2012). Migrația internațională a cetățenilor români după 1989. In: Rotariu, T.–Voineagu, V. (szerk.): *Inerție și schimbare*. Iași, Polirom, 199–222.
20. INS (1994). *Recensământul general al populației și al locuințelor din România în anul 1992*, vol I–IV. Bukarest, Comisia Națională de Statistică.
21. INS (2004). *Recensământul general al populației și al locuințelor din România în 2002. Rezultate finale IV. Structura etnică și confesională*. Bukarest, INS (lásd még: www.insse.ro/recensamant).
22. INS (2013a). *Recensământul populației și al locuințelor din România, la 20 octombrie 2011, vol I. Populație – Structură demografică*. Bukarest, INS.
23. INS (2013b). *Recensământul populației și al locuințelor din România, la 20 octombrie 2011, vol II. Populație – Structura etnică și confesională*. Bukarest, INS.
24. Kertesi G.–Köllő J. (2006). Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf., március. 201–225.
25. Kerekes K.–Molnár J. (2011). Humán erőforrások (VI). In: Benedek J. (szerk.): *România monográfia*. Kolozsvár, ISPMN, 189–216.
26. King, L. B.–Szelényi I. (2005). Post-Communist Economic Systems. In: Smelser, N. J.–R. Swedberg (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton–New York, Princeton University Press–Russel Sage Foundation (first edition: 1994), 205–229.
27. Kiss T. (2010). Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához I. *Pro Minoritate*, 2 (nyár), 3–28.
28. Kiss T.–Barna G. (2012). Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. *Working Papers*, 43, Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kiadója.
29. Kolosi T. (2000). *A terhes babapiskóta*. Budapest, Osiris.
30. Kozma T. (1998). Expanzió. *Educatio*, No. 1. 5–18.
31. KSH (2012). Magyarország demográfiai évkönyve, 2011. Budapest, KSH.
32. Mandelbaum, M. (1971). *History, Man & Reason. A Study in Nineteenth Century Thought*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
33. Monostori J.–Veres V. (2009). A fiatal népesség rétegződése a vidéki Magyarországon és Erdélyben. In: Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Kutatási jelentések, Budapest, KSH NKI, 219–242.
34. Popescu, L.–Ivan, V.–Rat C. (2016). The Romanian Welfare State at Times of Crisis. In: Schubert, K., Villota, P. and Kuhlmann, J. (eds.): *Challenges to European Welfare Systems*. Springer International, pp. 615–645.
35. Rotariu, T. (2003). *Demografie și sociologia populației*. Iași, Polirom.
36. Rotariu, T.–Voineagu, V. (szerk.) (2012). *Inerție și schimbare*. Iași, Polirom.

37. Saisana M., Saltelli A., Tarantola S. (2005). Uncertainty and Sensitivity Analysis Techniques as Tools for the Quality Assessment of Composite Indicators, *Journal of the Royal Statistical Society*, 168(2), 307–323.
38. Sandu, D. (2013). *Romanian Migration in the Frame of the East-West Migration System: Understanding its Near Future*. Workshop on labour market liberalization, October 11th 2013, The Hague. <https://sites.google.com/site/dumitrusandu/>. (Letöltve 2014. 04. 02.)
39. Varga E. Á. (1998). *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest, Püski.
40. Vasileva, K. (2010). Foreigners Living in the EU Are Diverse and Largely Younger than the Nationals of the EU Member States. *Population and Social Conditions. Statistics in Focus – Eurostat*, 45.
41. Veres V. (2003). A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a poszt szocialista Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 1(1).
42. Veres V. (2011). Népeség (IV). In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 127–167.
43. Veres V. (2015). *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvár, Egyetemi Kiadó.
44. Veres V.–Papp Z. Attila (2015). A szakválasztás és az iskolai kompetenciák társadalmi háttere és motivációi, nemzetiség szerint, a kolozsvári tudományegyetemek diákjai körében. *Erdélyi Társadalom* 13(2), 35–64.
45. Veres Valér (2017). A romániai magyarok oktatási esélyegyenlőtlenségei és a felsőoktatási expanzió, a népszámlálások alapján. In: Pusztai Gabriella–Márkus Zsuzsanna (szerk.): *Szülőföldön magyarul. Iskolák és diákok a határon túl*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
46. Veres V.–Raț C.–A. Tobias (2017). A községi szintű depriváció vizsgálata három erdélyi megyében, figyelemmel a roma kisebbség hátrányos helyzetére. *Erdélyi Társadalom*. 14(1), 11–41.

MELLÉKLET

M1. táblázat. *Egy főre eső GDP piaci értékek, euróban, KKE-i EU-tagországokban és néhány más országban, 1995–2017*

Ország	1995	2000	2005	2008	2010	2015	2017
EU 28	15,200	19,800	23,400	26,100	25,500	29,100	29,900
EU 15	18,900	24,300	28,100	30,500	29,800	33,700	34,400
Belgium	21,800	25,200	29,700	33,100	33,500	36,500	38,500
Bulgária	1,300	1,800	3,100	4,900	5,100	6,300	7,100
Csehország	4,400	6,500	10,700	15,500	14,900	16,000	18,100
Németország	24,400	26,000	28,300	31,700	32,100	37,300	39,600
Észtország	2,000	4,400	8,300	12,300	11,000	15,500	17,500
Görögország	9,900	13,200	18,100	21,800	20,300	16,300	16,600
Franciaország	20,600	24,300	28,000	31,000	30,700	33,000	34,200
Horvátország	3,900	5,300	8,500	11,200	10,500	10,600	11,800
Lettország	1,700	3,600	6,100	11,200	8,500	12,300	13,900

Litvánia	1,400	3,600	6,300	10,200	9,000	12,900	14,800
Magyarország	3,400	5,000	9,000	10,800	9,900	11,200	12,600
Lengyelország	2,800	4,900	6,500	9,600	9,400	11,200	12,100
Portugália	9,100	12,500	15,100	16,900	17,000	17,400	18,700
Románia	:	:	3,800	7,100	6,200	8,100	9,600
Szlovénia	8,200	11,000	14,600	18,800	17,700	18,800	21,000
Szlovákia	2,800	4,100	7,300	12,200	12,400	14,600	15,600
Macedónia	:	2,000	2,500	3,300	3,500	:	:
Albánia	:	1,200	2,200	3,000	3,100	3,600	4,000
Szerbia	:	:	2,800	4,600	4,100	4,700	5,200

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

M2. táblázat. *Egy főre eső egyéni kiadások, KKE-i EU-tagországok és társult tagok, PPS (EU15=100), egyéni kiadások a nemzeti jövedelemből (Actual individual consumption), 1995–2017*

Ország	1995	2000	2005	2010	2015	2017	1995–2017
EU 28	86	87	89	91	93	93	7
EU 15	100	100	100	100	100	100	0
Belgium	102	100	98	102	106	105	3
Bulgária	28	26	35	40	49	51	23
Csehország	58	57	62	67	72	74	16
Németország	116	107	104	108	113	113	-3
Észtország	31	36	50	54	65	67	36
Görögország	78	79	88	87	73	72	-6
Franciaország	101	101	99	101	102	101	0
Horvátország	41	42	48	53	54	57	16
Lettország	30	33	44	50	61	66	36
Litvánia	33	37	53	60	77	82	49
Magyarország	47	46	55	56	58	59	12
Lengyelország	38	45	47	62	69	71	33
Portugália	72	75	78	78	76	77	5
Románia	28	25	35	48	54	63	35
Szlovénia	66	68	70	73	70	72	6
Szlovákia	37	44	52	68	71	71	34
Macedónia	-	29	30	36	38	39	10*
Albánia	-	17	22	31	35	34	17*
Szerbia	-	25	33	41	43	43	18*
Törökország	27	36	38	47	60	63	36*

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

M3. táblázat. Egy főre eső GDP piaci (folyó)értéken (EUR),megyénként, Románia, 2007–2016

Régió/ Megye	2007	2016	Növekedés 2007–2016 (%)	Régió/ Megye	2007	2016	Növekedés 2007–2016 (%)
Románia	6159	8617	39,9	Galați	4594	5800	26,2
Észak-nyugat	5855	7586	29,6	Tulcea	4033	6493	61,0
Bihar	6182	6822	10,3	Vrancea	3677	5266	43,2
Beszterce-Naszód	4945	6298	27,4	Dél-Muntenia	5035	6820	35,4
Kolozs	8218	10 577	28,7	Argeș	6926	7650	10,5
Máramaros	4223	6152	45,7	Călărași	3203	5289	65,1
Szatmár	4594	6060	31,9	Dâmbovița	4735	5965	26,0
Szilágy	4890	6673	36,5	Giurgiu	3015	5752	90,8
Közép	6213	8025	29,2	Ialomița	3574	5973	67,1
Fehér	6666	8415	26,2	Prahova	6363	9087	42,8
Brassó	7273	10 127	39,3	Teleorman	3621	4747	31,1
Kovácsna	4986	5888	18,1	Bukarest-Ilfov	14 332	20 538	43,3
Hargita	5019	5709	13,7	Bukarest	14 864	23 174	55,9
Maros	5475	6828	24,7	Ilfov	10 839	10 056	-7,2
Szeben	6890	9216	33,8	Délnyugat-Oltenia	4647	6276	35,0
Északkelet	3864	5258	36,1	Dolj	4679	6445	37,7
Bacău	4325	5568	28,7	Gorj	5943	8274	39,2
Botoșani	3186	4184	31,3	Mehedinți	3869	4865	25,7
Iași	4664	6563	40,7	Olt	3646	5001	37,1
Neamț	3627	5100	40,6	Vâlcea	5113	6489	26,9
Suceava	3906	4837	23,8	Nyugat	6788	8945	31,8
Vaslui	2595	3875	49,3	Arad	6394	8619	34,8
Délkelet	5059	7385	46,0	Krassó-Szörény	4887	6467	32,3
Brăila	4952	6075	22,7	Hunyad	5930	6541	10,3
Buzău	4044	5691	40,7	Temes	8589	11 476	33,6
Constanța	7316	11 484	57,0				

Forrás: Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (2018. 05. 02.)

Lovas Kiss Antal¹

A határon átívelő lakóhelyi mobilitás az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén, Románia európai uniós csatlakozását követően

Kivonat

Az 1989-es rendszerváltozást követő időszak egyik legmeghatározóbb folyamata a közép- és kelet-európai országok Európai Unióhoz csatlakozása volt, amely maga után vonta az államhatárok jelentőségének átértékelődését, a határ menti területek térségi pozíciójának változását, valamint a határ menti népességmozgások megélénkülését. Tanulmányomban azt veszem górcső alá, hogy a román–magyar határ ártándi forgalmi folyosója mentén hogyan vette kezdetét az átalakulás. Mi motiválta a népességmozgásokat, és a lakosság hogyan élte meg az államhatár szerepének és jelentőségének megváltozását. A magyar oldalon szerzett kutatási tapasztalatok alapján azt kívánom bemutatni, hogy az uniós csatlakozással járó határnyitást hogyan igyekeztek előnyükre fordítani a térségben élők.

Írásom alapjául szolgáló kutatásom elsősorban azokra fókuszált, akik Románia európai uniós csatlakozása (2007) után az államhatáron átívelő új életformát alakítottak ki. A határ magyar oldalára költöztek, de továbbra is Romániában dolgoztak, és mindennapjaik részévé vált a két ország közötti átjárás.

A jelenség olvasatomban olyan szuburbanizációs folyamat kezdeti lépéseként értékelt, amelynek hátterében az államhatár által gátolt tradicionális térségi pozíciók újrafogalmazása állt. Ezért tanulmányomban teret kívánok szánni a jelenség történelmi és térségi eredőinek áttekintésére is.

Kulcsszavak: román–magyar államhatár, transznacionális tér, határon átnyúló szuburbanizáció, EU-s csatlakozás

Abstract. Cross-border residential mobility along the traffic route of Ártánd border crossing point after Romania joining the European Union

One of the most determinative processes of the period following the change in the political system in 1989 was that Central and Eastern European countries joined the European Union, which resulted in the re-evaluation of the significance of state borders, the change in the regional status of the border areas, and the intensification of migration in the border zone. In my study I focus on examining how

1 A szerző kulturális antropológus, etnográfus a Debreceni Egyetem, GyGyK Társadalomtudományi Tanszékének habilitált egyetemi docense. Kutatási területek: Gazdaságantropológia: lokális gazdasági stratégiák; a rendszerváltás és az EU-s csatlakozás hatása a vidék gazdaságára./ Kulturális érintkezés és változás: helyi ünnepek, fesztiválok átalakulása./ Migráció: transznacionalizmus; magyar–román határmentiség./ Globális kihívások, lokális válaszok./ Offline és online színterek kapcsolata. e-mail: lovaskiss@gmail.com.

the transition started along the traffic route of Ártánd at the Romanian-Hungarian border, what caused population movements, and how inhabitants felt about the change of the role and importance of the country border. According to the research findings on the Hungarian side, I wish to present how people living in the region tried to take advantage of the opening of the border after joining the Union.

My research serving as the basis of my article focused mostly on people who created a new, cross-border lifestyle after Romania had joined the European Union in 2007. On those who moved to the Hungarian side of the border but continued working in Romania, and commuting between the two countries became part of their everyday routine.

The phenomenon, in my view, is evaluated as the first step of a suburbanization process, the background of which was there definition of the traditional regional status blocked by the border. Therefore, I intend to review the historical and regional sources of the phenomenon in my study.

Keywords: Romanian-Hungarian border; transnational space; transborder suburbanisation; the accession of the European Union

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

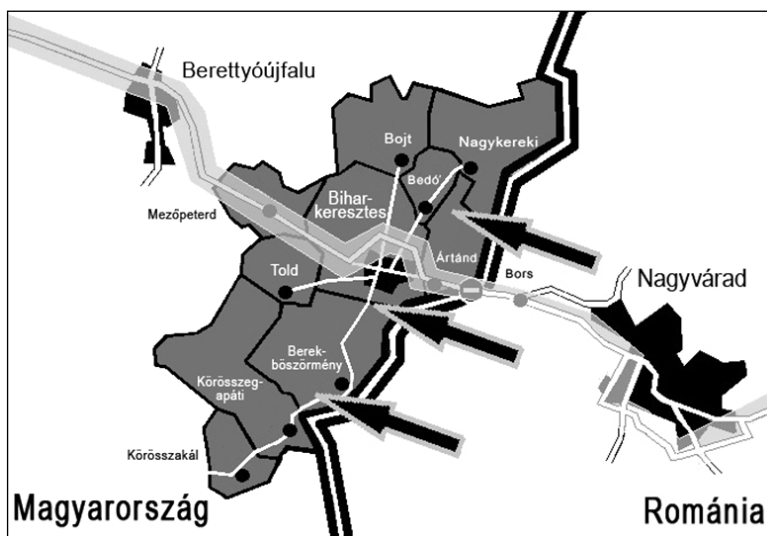
Lovas Kiss, Antal (2018). A határon átívelő lakóhelyi mobilitás az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén, Románia európai uniós csatlakozását követően. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 151–168. <https://doi.org/10.17177/77171.211>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

Magyarország és Románia Európai Unió csatlakozása után a politikai államhatárok szerepe és átjárhatósága megváltozott. Mindez jelentősen hatott a határon átnyúló kapcsolatok jellegére, a határmentiség jelentőségére és az ott élők gazdasági és életvezetési stratégiáira, valamint a határ menti lokális társadalmak kapcsolati hálóiira. (Baranyi 2007) Az átalakuló viszonyok egyik első és meghatározó momentum a ártándi határátkelőhelyhez kapcsolódó forgalmi folyosó által érintett településeken az volt, hogy Románia európai uniós csatlakozását követően a nagyváradi lakosság intenzív házfelvásárlásba kezdett Magyarországon. A vásárlói érdeklődés fókuszába került Ártánd, Bedő, Nagykereki, Bojt, Mezőpeterd, Biharkeresztes, Told, Berekböszörmény, Körösszegapáti és Körösszakál.²

2 Nagyváradi lakosok, szórányosan az ártándi határátkelőtől távolabbi településeken is vásároltak házakat ebben az időben.

1. ábra. A vásárlói érdeklődés fókuszába került települések az ártándi határátkelőhöz tartozó forgalmi folyosó mentén

A Romániából (elsősorban Nagyváradról) érkező vevők, különböző megfontolások alapján igyekeztek magyarországi ingatlanhoz jutni. A vásárlók egy része csupán jó befektetési lehetőséget látott az ingatlanokban, ám a többség be is költözött a megvásárolt házakba. Voltak, akik időskorukra, nyugdíjas éveikre kívántak letelepedési lehetőséget biztosítani maguknak, akadt, aki gyermekei lakásgondjait oldotta meg így. A legtöbb vásárló családjá lakhatási viszonyait kívánta javítani, miközben továbbra is Romániába járt vissza dolgozni.

Ez a jelenség olvasatomban az egész térség jövőjét meghatározó szuburbanizációs folyamat kezdeti lépéseként értékelhető, ezért releváns vizsgálati cél történelmi eredőinek és térségi hatásainak tisztázása, valamint a migrációs folyamat fő tendenciáinak és a migránsok motivációinak feltárása. A vizsgálat során a reprezentativitás igénye nélkül, migráns élethelyzetek és életvezetési modellek megismerésére törekedtem. Elsősorban a határ két oldalához kötődő ingázókat igyekeztem megszólaltatni, amikor arra kerestem a választ, hogy milyen nehézségeket és előnyöket hordoz az életformájuk. Terepmunkámat Románia európai uniós csatlakozását követően végeztem 2008 és 2011 között, valamint 2014-ben. Kvalitatív módszert alkalmaztam, félig strukturált interjúkat készítettem, és hólabdamódszer alkalmazásával találtam meg beszélgetőpartnereimet. Bihar-keresztesen, a betelepülőkről alkotott vélemények feltárására nyitott kérdésekből álló kiegészítő kérdőíves adatgyűjtésre is sor került. A bihari térség határ menti településeinek helyzetértékeléséhez a Bedő, Bihar-keresztes, Komádi, Újiráz és Csökmő polgármesterei-vel 2008 és 2011 között készített interjúk adataira is támaszkodtam.

A vizsgálatba vont települések kiválasztásánál fontos szempont volt a térségi státuszuk, amelyet a méretük, az elhelyezkedésük és az ott élő lakosság összetétele is meghatározott. Ezért a kutatás során a román–magyar határ szomszédságában fekvő két település – a térség vonzásközpontjának számító város, Bihar-keresztes és egy román nemzetiségi falu, Bedő – vizsgálatára koncentráltam. Írásom az itt szerzett tapasztalatokra épül, de kifejezetten a 2003 és 2009 kö-

zötti időszakra fókuszál, a magyarországi házvásárlási dömpingtől a pénzügyi válság okozta visszaesésig mutatja be a térségi folyamatokat.

Románia európai uniós tagságának megszerzése (2007) után nem vált szabadon átjárhatóvá a magyar–román határ, mert a schengeni egyezményhez még nem csatlakozott Románia. Ezért „egymegállásos határforgalom-ellenőrzési rendszert” vezettek be, amelynek lényege, hogy a határ személyi igazolvánnyal is átléphető, és egy helyen zajlik a román és magyar ellenőrzés. Ez a forma azonban már lehetőséget biztosított a határon átívelő lakóhelyi mobilitás kialakulására is. Ekkorra már az Európai Unió régebbi tagállamainak több pontján folyt a határ menti migráció vizsgálata. (Jagodič, 2010. 28.) Nyugat-Európában a határon átívelő lakóhelyi mobilitás tárgykörében számos tanulmány jelent meg az elmúlt években, amelyek a holland–német (Strüver, 2005), a holland–belga (Van Houtum, Gielis, 2006), a német–francia (Terlouw, 2008), illetve a spanyol–portugál (Sidaway, 2001) államhatárok mentén zajló folyamatokat tárták fel.³

Magyarországon is születtek ebben a témakörben tanulmányok, az 1989-es rendszerváltozás után, az uniós és schengeni csatlakozást időszakában számos publikáció mutatja be a határokon átnyúló szerteágazó társadalmi folyamatokat. (Páthy, 2005; Csizmadia, 2008; Baranyi, 2007) A határ menti kapcsolatok kutatását serkentette az eurorégiók fejlesztése kapcsán felmerülő információigény, ezért a témával foglalkozó vizsgálatok gyakran a térségi és helyi szervezetek kooperációs lehetőségeinek feltárására és elemzésére fókuszáltak. (Süli-Zakar, 2003; Baranyi, 2003; Novotni, 2007) A kutatói érdeklődés középpontjába kerültek olyan jelenségek, mint a határokon átívelő munkaerő-áramlás sajátosságai (Baranyi, Balcsók, 2004; Hardi, Lampl, 2008) vagy a határon átnyúló területi tervezés, gazdaságfejlesztés kérdésköre. (Nagy, 2007) A határon átnyúló városi vonzókörzetek és kapcsolatok kérdése több kutatót is vizsgálatokra sarkallt. Hardi Tamás a szlovák–magyar határ Pozsony-közi agglomerációs övezetének kutatására vállalkozott (Hardi, 2009), de vizsgálta az osztrák–magyar határ térségét is Nárαι Mártával közösen. (Hardi T., Nárαι M. 2001) Hasonló kutatásokat végzett Pál Ágnes a magyar–szerb határszakaszokon. (Pál, 2003) A román–magyar határ menti kapcsolatok vizsgálatának társadalomföldrajzi aspektusai mellett (Baranyi, Dancs, 2001) vannak etnográfiai kutatási eredmények is, például Szilágyi Levente a román–magyar határ két oldalán fekvő szatmári települések kapcsolatainak történelmi dimenzióit elemezte. (Szilágyi, 2009)

Az utóbbi időben megnőtt a kutatói érdeklődés a hármas határok vizsgálata iránt is. (Hege-dűs, 2005) Az erről a témáról 2015-ben megjelent etnográfiai–kulturális antropológiai irányultságú kötetben többek között Turai Tünde foglalkozik a magyar–román–szerb hármas határ különböző oldalain élők eltérő határértelmezéseivel. (Turai, 2015) Olyan nehezen kutatható és szinte feltáratlan téma is helyet kapott a kötetben, mint a román–magyar és az ukrán–magyar határon átívelő informális gazdasági stratégiák. (Borbély, 2015)

A határon átívelő lakóhelyi mobilitás elemzése és értelmezése során a téma kutatói eltérő momentumokra helyezik a hangsúlyt. Egyes kutatói vélemények szerint ez a migrációs forma azért alakult ki, hogy a tagországokban az uniós harmonizáció ellenére továbbra is létező eltérő bérszínvonal és jelentős megélhetési különbségek nyomán kialakult differenciákat az egyének szintjén kiegyenlítse. Napjainkban az EU közép-európai tagállamainak határán is azt tapasztal-

3 A főbb megközelítéseket öt európai esettanulmány kapcsán Devan Jagodič (2010. 40–41.) ismerteti.

hatjuk, hogy a rövid távú transznacionális migráció célja az államhatár hosszú fennállása miatt kialakult aszimmetriák kihasználása. Az egyik legjelentősebb bevétel, ha az ingatlanpiac különbségeiből profitálhatnak a határ menti térségben élők.

Henk Van Houtum és Ruben Gielis két ellenkező irányú erő folyamatos interakciójaként jellemzik és „rugalmas migrációnak” nevezik a határon átívelő lakóhelyi mobilitást. (Van Houtum, Gielis, 2006) Ahol az egyik irány a szomszéd országba költözés, a másik pedig a kibocsátó országban koncentrálódó munkahelyi, családi, baráti kapcsolatrendszer. A bevándorlók „rugalmas” életformájának súlypontja az anyaországban van, ezért az új lakóhelyükön nem törekednek integrációra. (Strüver, 2005)

A határon átívelő lakóhelyi mobilitást értelmező másik nézetrendszer, a szuburbanizáció⁴ egy formájaként írja le ezt a sajátos határközi migrációt, amelynek következtében a szomszédos ország vidéki övezetei is fokozatosan a nagyváros lakóövezeteivé, elővárosaiává válnak. Az elmélet a folyamat kiváltó okaként a sűrűn lakott városokban fellépő lakásínséget nevezi meg, amelynek megoldására a határ túloldalán olcsóbb és nagyobb lakóházak megvásárlása jelent kiutat. Ez a megközelítés a határközi migrációs folyamat feltételének a jó úthálózatot és a személygépjármű-közlekedés lehetőségét tekinti. (Hardi, 2010)

Léteznek ugyanakkor összetettebb, a nemzetállami koncepción túlmutató olvasatok is. Ebben a megközelítésben az integráció fontos jellemzője az alulról szerveződő, határon átívelő integráció. Eredménye a határ menti övezetekben kialakuló „transznacionális tér”, amely egyenlő esélyt teremt a különböző népcsoportok, kultúrák és életformák találkozásának, és így valamiféle „transznacionális életforma” létrejöttét segíti. (Jagodič, 2010. 34–35.) A transznacionalizmus fogalma a kilencvenes évek elején bukkant fel a kulturális antropológiában a migráció új formáival és a globalizáció egyes jelenségeivel kapcsolatban. (Niedermüller, 2005. 52.) Ebben a kontextusban döntő, hogy az országokat összekötő társadalmi hálózatot azok a „transzmigránsok” működtetik, akik megőrzik társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolataikat a származási országgal, miközben új kapcsolatrendszereket alakítanak ki a tartózkodási helyükön, így „határon átívelő társadalmi hálózatokat építenek”. (Schiller, et al. 1992) A transzmigránsok a befogadó országban laknak, szomszédosági szinten kontaktust teremtenek, esetleg helyi civil szerveződésekben vesznek részt, de a kibocsátó országban dolgoznak, iskoláztatják gyermekeiket és ápolják rokoni, baráti kapcsolataikat. (Gielis, 2009; Strüver, 2005)

Mint az az előzőekből kitűnik, alapvetően a határon átívelő migráció jelenségének olvasatai nem mondanak egymásnak ellent, sokkal inkább különböző tudományterületek értelmezéséből kiindulva eltérő nézőpontokból járják körül a jelenséget.

A MIGRÁCIÓS FOLYAMAT TÖRTÉNETI HÁTTERE

Az 1920-as trianoni határmegvonás következtében jelentősen megváltoztak Magyarország térszerkezeti viszonyai, többek között Bihar vármegyét is kettévágta az új országhatár. A két me-

⁴ Az a tendencia, amikor a városok külső „kertes” kerületeinek népessége vagy a városhatáron túl elhelyezkedő kertes-családi házas területek népessége nő.

gyecsonk a 20. század folyamán különböző fejlődési pályát járt be. A romániai Bihar megye életképes közigazgatási egység maradt, megőrizve Nagyváradot, a térség szervezőközpontját, ezzel szemben Bihar magyarországi területén egyetlen város sem létezett. Szervezőközpontok hiányában a csonka vármegye belső kohéziója csökkent, a Magyarországon maradt részek térségi, gazdasági és társadalmi perifériára kerültek. A Csonka-Bihar nem számított önálló közigazgatási egységnek, mert a területi revízióban bízó kormányzat a megyecsonkok életben tartása mellett döntött. Bár 1920-ban sor került a megmaradt terület központi igazgatásának megszerzésére, a megyeszékhellyé előlépő Berettyóújfalu ekkor kapott kórházat és néhány középületet, de lényeges fejlesztés nem következett be.

A második világháború után elkerülhetetlenné vált a megyecsonk helyzetének térszerkezeti és közigazgatási rendezése, és Nagyvárad - mint térségszervező központ - szerepének pótlása. A megmaradt bihari területet Hajdú és Békés megye között osztották fel. A két megye nem tudott mit kezdeni a térszerkezeti tengelyüktől, megyeszékhelyüktől távol eső hozzá csatolt bihari megyecsonkkal, ez pedig fokozta a magyarországi Bihar lemaradását és helyzetének perifirikussá válását. (Béres–Süli-Zakar 1990. 46.) A szocialista érában a bihari térség pozícióját tovább rontották a különböző centralizációs célú területfejlesztési koncepciók, amelyek adminisztratív úton kívánták elsorvasztani a „korszerűtlennek” tartott településformákat. A leginkább bevált eszköz erre a körzetesítés volt, amelyet a bihari térségben különösen sokszor alkalmaztak. Az intézmények koncentrálása a gazdaságosság jegyében történt, de lényegében az emberi életfeltételek hiányát eredményezte, és ez fokozta a demográfiai eróziót, hanyatlásra ítélve ezzel a bihari térség kistelepüléseit. (Béres–Süli-Zakar 1990. 12.)

A rendszerváltozás után kialakuló piaci versenyhelyzetben a bihari térség lemaradását tovább növelte periférikus státusa, mert az ország belsejében kialakult felvevőpiacokért hátránnyal indult. Az itt élő népesség munkalehetőségei szűkültek, de sokan azért nem költöztek el, mert kereslet hiányában nem tudták értékesíteni az ingatlanjaikat, és így a térségben rekedtek.

A MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK MOZGATÓI NAGYVÁRADON

Miután 1919 áprilisában Nagyvárad Romániához került, megtorpant az az 1892-től töretlenül zajló fejlődés,⁵ amelynek során Magyarország negyedik legfejlettebb városa lett. Kiépülőben lévő regionálisközpont-jellege a trianoni határmegvonás után megyeszékhelyi szintűvé esett vissza. Nyugati kapcsolatai beszűkültek, mert államhatár zárta el a Püspökladány–Berettyóújfalu–Nagyvárad tengelyt, amely Budapesttel és alapvetően Európával kötötte össze Erdélyt.

Nagyvárad térségi és településszerkezeti hátrányai 1945 és 1989 között a román kommunista közigazgatás alatt fokozódtak, amikor a másodrangú városok közé sorolták. Ugyanakkor megváltozott az etnikai, vallási és társadalmi összetétele, és a lakosság lélekszáma 1948 és 1990 között 82 ezerről 230 ezer főre növekedett. Az új beköltözők elhelyezéséről erőltetett lakótelep-építéssel igyekeztek gondoskodni. Az építkezések nyomán jelentősen átalakult a korábbi város-

5 Nagyvárad polgári közigazgatási rendszere 1892-ben alakult ki, amikor felvették a törvényhatósági jogú városok sorába.

struktúra. Nagyváradhoz kapcsolták a környező településeket, amelyek egy részét lebontották és tömbházakat építettek a helyükre (Váradszőlős), vagy teljesen elhanyagolták (Biharpüspöki). A város nyugati területein 12 ipari létesítményt alakítottak ki, és itt épült fel Nagyvárad legnagyobb lakótelepe, a 70 ezer lakost befogadó Rogériusz tömbháznegyed is. (Fleisz, 2007. 37.)

Nagyvárad lakossága a romániai rendszerváltozás után, az 1990-es években csökken, mert a poszt szocialista időszakban megváltozott gazdasági, társadalmi viszonyok miatt visszaesett a foglalkoztatás. (Szűcs, 2003) A gazdaság leépülését Románia Európai Unióhoz csatlakozása állította meg. Mivel a bihari térségben tradicionálisan Nagyvárad szerepe és gazdasági kisugárzása a legjelentősebb, a nyugat-európai befektetők már az európai uniós csatlakozást megelőzően jelentős beruházásokba és ipartelepítésbe kezdtek a város agglomerációs övezetében. A betelepülő működő tőke és a beruházó nemzetközi nagyvállalatok megjelenésének következtében az ezredforduló után folyamatosan élénkült a város gazdasági élete. Mivel a külső kontaktusövezet amortizálódott, a nyugati iparnegyed felújítása helyett a határ közelében fekvő Bors községben alakítottak ki ipari parkot.

NAGYVÁRADI LAKÁSVISZONYOK

A szocialista érában az iparfejlesztéssel párhuzamosan a városi ingatlanállomány fejlesztése nem történt meg, ugyanakkor a várost körülölelő ipari gyűrű miatt építési telkek, új ingatlanhelyek kialakítása meglehetősen nehézkesé vált. Az ezredfordulóra Nagyvárad a fellendülő gazdaság által ide vonzott cégek gyűrűjében rekedt. Az ipari, szolgáltatási zónában, – amely a régi város szélét jelentette – meglehetősen költségesen jöttek létre lakóparkok. A várost övező egykori szőlődombokon kiépülő villanegyed pedig csak szűk társadalmi réteg számára jelentett perspektívát.

Nagyváradon mint Románia legnyugatibb nagyvárosában már a szocializmus idején magasabbak voltak az ingatlanárak, mint az ország belsejében. Ez a tendencia az európai uniós csatlakozást megelőzően megélnkülő piacgazdasági miliőben fokozódott, így a város fejlődésével együtt az ingatlanárak és az albérleti díjak is robbanásszerűen emelkedtek, akár a 2004-es árak kétszeresére is. 2007-ben már százezer eurót is elkérhettek egy száz négyzetméteres belvárosi lakásért.⁶ Egy panellakás 50-60 ezer euróba⁷ is kerülhetett. Az átlagosnak mondható albérletek között pedig nem volt ritka az olyan, amelyet havonta csaknem 400 euróért⁸ lehetett kivenni. Ezekhez az árakhoz képest a 2007-es romániai alapfizetés csupán 117 euró volt, így aki nem rendelkezett valamilyen plusz jövedelemforrással, az gyakran a városból való kiköltözéssel igyekezett enyhíteni lakásproblémáját. (Kerekes–Molnár, 2011: 206)⁹ A városból kitelepülők a

6 Akkori árfolyamon átszámítva huszonötmillió forint.

7 Akkori árfolyamon átszámítva 12–15 millió forint.

8 Akkori árfolyamon átszámítva százezer forint.

9 Maga a kiköltözés jelensége nem egyedi, Ray Pahl (1966. 299–327.) szociológus már a 60-as évek végi Nyugat-Európában leírta a szétszórt városok (dispersed city) modelljét, amelynek lényege, hogy a korábbi városok felé irányuló népességmozgás megfordult, és a városokból a kisebb vidéki településekre áramlik a lakosság.

Nagyváradhoz közeli falvakban kerestek lakhatási lehetőséget, ám hamar felfedezték, hogy a határ magyar oldalán olcsóbban, színvonalasabb infrastruktúrájú közegben juthatnak jobb minőségű, jobban közművesített kertes házakhoz. A kereslet hatására a Nagyvárad-i Naplóban magyarországi ingatlanhirdetések jelentek meg. Már 2004-ben felbukkantak a magyarországi ingatlanok iránt érdeklődők a romániai ingatlanközvetítőknél, de csak 2006 őszén vált intenzívvé a kereslet. Amíg 2003 és 2005 közötti években még csak négy-öt romániai család vásárolt házat Biharkeresztesen, addig 2006-ban már huszonnyolcan. A vásárlók Románia uniós csatlakozására számítva vették meg az ingatlanokat, és valóban új, magyarországi otthonaikban kívántak élni, miközben megtartották romániai munkahelyüket.

VISZONYOK A HATÁR MAGYAR OLDALÁN. MAGYARORSZÁGI HÁZELADÁSOK

A megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok miatt nem csak Nagyváradon volt gazdasági visszaesés a poszt-socialista időszakban, hanem a határ magyar oldalán fekvő települések is megsínylelték a változásokat. Magyarország határ menti periferikus helyzetű településein az egyébként is tőkeszegény és labilis gazdasági viszonyok között fokozott leépülés volt tapasztalható. Miközben Nagyvárad nemzetközi ipari centrumában az ezredforduló után a jövedelmek elérték a magyarországi bérszínvonalat, a határ magyar oldalán lévő településeken az elköltözni vágyók fizetőképes kereslet hiányában egyre olcsóbban voltak kénytelenek kínálni a házaikat. A nagyvárad-i kereslet felfedezte ezt a kínálkozó lehetőséget. A házvásárlás iránti érdeklődés Magyarország 2004-es és Románia 2007-es európai uniós csatlakozása között volt a legintenzívebb, de voltaképpen a 2008-as pénzügyi válság hatásainak megjelenéséig élénk volt a piac. A romániai vevők vásárlóerejét tükrözi, hogy az ártándi határátkelő közelében fekvő településeken a jó minőségű, vagy felújításra érdemes ingatlanok gyorsan értékesítésre kerültek, annak ellenére, hogy a keresletre hamar reagáltak a magyarországi eladók, és a néhány évvel korábbi árúknak a két-, néha háromszorosáért hirdették a határ menti falvak házeit. Körösszegapátiban mintegy háromszorosára, Ártádon közel ötszörösére emelkedett az ingatlanok ára. Ez az árszínvonal megközelítette a megyeszékhely, Debrecen ingatlanárát. A legjobb ingatlanokért, akár ötvenmillió forintot is megadtak, az átlagosnak mondható kockaházak 13–18 millió forint között keltek el, de a vályogépítésű parasztházakra is akadt vevő 7–8 millió forintért. Volt olyan ingatlan, amelyet 2004-ben még 13 millió forintért hosszan és hasztalanul hirdettek, de 2007-ben, amikor újra meghirdették 20 millió forintért, azonnal elkelt. A kereslet nyomán felértékelődő ingatlanok ára már jó alapot biztosított a házaikat eladni szándékozó, megélhetés nélkül maradt családoknak, hogy az ország más pontjain, Debrecenben, Budapesten vagy akár a Dunántúlon másik lakást vegyenek. Bár a magyarországi oldal határ menti térségéből elköltözni kívánó lakosok számára előnyt jelentett a megnövekedett ingatlankereslet, ám a helyben maradók pozícióját jelentősen megnövekedett a lakásvásárlás a helyben maradó fiatal generációk számára. Az ingatlanok értékváltozásával háttérbe szoruló helyi lehetőségek nem egyediek, az Európai Unió több településén dokumentáltak. Anke Strüver a kranenburgi holland közösség életformáját vizsgálva ír le hasonló értékarány-változást. (Strüver, 2005) Ugyanakkor az ártándi forgalmi folyosó mentén végbement folyamatok a holland referenciától abban különböznek, hogy az ingatlanárak nem az egész ország viszonylatában lettek magasab-

bak, hanem valójában felzárkóztak az ország belsejében, nagyvárosi vagy nagyvárosi vonzáskörzetben épült házak értékéhez.

AZ ÁTKÖLTÖZŐ LAKOSSÁG MOTIVÁCIÓI ÉS ÖSSZETÉTELE

A Romániából (elsősorban Nagyváradról) érkező vevők nem tekinthetők homogén halmaznak, különböző társadalmi csoportokba tartozó emberek vállalkoztak az áttelepülésre. A vásárlók ambícióit az agglomerációba költöző nagyvárosiak mentalitása jellemezte, azaz a sűrűn lakott nagyváradi övezetekből érkezőket gyakran a saját terület birtoklásának igénye motiválta. Sokak számára a jobb életfeltételek biztosításának egyetlen módja az olcsó határ menti ingatlanok megvásárlása volt, mert csak így költözhetek kertes családi házba. A jobb lakókörnyezet elérésének igényében egyfajta felfelé igazodás, magasabb társadalmi státusz elérése jutott kifejezésre. A migráció minden előnyös oldala ellenére voltak, akik kényszerből szűkös anyagi lehetőségeiktől sarkallva választották a kiköltözést vidékre. Ők, ha tehették volna, Nagyváradon vásárolnak ingatlant. A megkérdezettek válaszai alapján, többen szerény anyagi helyzetük miatt települtek ki Nagyváradról, ott ugyanis nem lett volna pénzüik még egy lakótelepi panellakás megvásárlására sem, miközben a magyarországi agglomerációs övezetben akár egy családi ház megvételére is elegendőnek bizonyult a rendelkezésre álló összegük. A jobb életkörülmények elérése vagy a lakáshoz jutás kényszere mellett, még egy sajátos indok is megjelent. A kutatás számára legkönnyebben elérhető nyugdíjas korú, magyar etnikumú áttelepülők nagy részének fontos volt a magyar identitás megélése. Az interjúkból kirajzolódott, hogy többeknek régi vágya teljesült, amikor végre Magyarországon magyarként élhettek. Az átköltözésre sarkalló okok között náluk meghatározó volt az egyenlővé válás igénye. (A. Gergely, 1993. 20.) Döntésüket gyakran hosszas tervezési és előkészítési időszak előzte meg. Sokan közülük, már a házfelvásárlási dömping előtt, áttelepültek Magyarországra. Az etnikai vonatkozásokon túl kétségkívül a nyolcvanas évek romániai hiánygazdaságát megélt közép- és idős generációs áttelepülők számára némileg a jólét megtestesülésének helyét is jelentette Magyarország, noha a piacgazdaság keretei között már nem voltak jellemzők a két ország közötti jelentős ellátási különbségek.

A kertes családi házas övezetbe előzetes megfontolások, tervezés és előkészítés után átköltöző nyugdíjasok vagy a falusias környezetet kedvelő gyermekes családok ellenpontjaként kutatásom során találgattam olyan vásárlókkal is, akik gyors, mondhatni ad hoc döntéseket hoztak. Elsősorban a fiatal generációt jellemezte, hogy az átköltözést nem előzte meg hosszas esélylatolgatás, sokan nem terveztek előre, ismerőseiktől hallottak az olcsó ingatlanokról, és megragadták a kínáló lehetőséget.

A határszélen ingatlant vásárlók leginkább a középosztályhoz tartozó, nagyváradi nem vagyonos családok közül kerültek ki. A felső középosztály képviselői csak kisebb arányban vettek részt ebben a folyamatban, és inkább a határtól bentebb fekvő nagyobb városokban, (Debrecenben, Budapesten) vásároltak ingatlant, amelyet csak alkalmyszerűen laknak. Ugyanakkor marginális helyzetű, elszegényedő városi lakosság beköltözése sem volt jellemző. (Andorka, 2006. 209–210.)

A magyarországi otthon és a romániai munkahely között naponta ingázók kapcsolati hálóját is sajátosan alakult. Mivel az átköltözők jelentős része nagyvárosi létviszonyok közül érkezett,

ezért számukra az „ismerős” fogalma az urbanizált létviszonyok között megszokott gyenge kapcsolati kört jelenti. (Veres, 2007. 61.) Az új lakókörnyezetben többnyire a közvetlen szomszédsági kapcsolatokra terjedt ki. Mivel az átköltözés még viszonylag új tendencia, nem tudjuk, hogyan fognak szorosabbra fűződni a közvetlen szomszédsági kapcsolatok vagy, a hasonló életstratégia okán, az átköltözők között létrejött kontaktusok. Az új magyarországi lakóhelyen is megfigyelhetők azok a romániai kutatási tapasztalatok, hogy mind a magyarok, mind pedig a románok kapcsolathálói monoetnikusan szerveződnek. (Veres, 2007. 55.) Ez a tendencia leginkább azoknál oldódik, akik románul és magyarul is jól beszélnek.

Az átköltözők korábbi ismeretségei közül leginkább az erős kötésű rokonsági és a munkahelyi kapcsolatok maradnak intenzívek. A munkatársi azért, mert ezek jelentik a munkavállaló korú lakosságnál a mindennapi kontaktusok döntő részét, és az átköltözés előtti kapcsolatokból ezek változnak legkevésbé (feltéve, hogy az átköltözők nem változtatnak munkahelyet). A családi kapcsolatok pedig azért erősödnek, mert az átköltözők többnyire már nem rendelkeznek romániai ingatlannal, ezért többnyire a közvetlen rokonság, a szülők vagy a testvérek jelentik azt a biztos bázist, ahol szállásra lehet találni a szorult helyzetekben, ha az áttelepültek nem tudnak hazajutni (a határátkelés ideiglenes lelassulása vagy megakadása esetén). Az is gyakori a mindennapokban, hogy a Nagyváradon élő nagyszülőknél várják meg az iskola után a gyerekek a szüleiket, és közösen utaznak haza a magyarországi otthonukba.

NYELVISMERET ÉS ROMÁN IDENTITÁS

A kecsgetető ingatlanvásárlás kínálózó lehetőségét igyekeztek kihasználni azok a román anyanyelvű családok is, akik a magyarországi házvásárlás mellett döntöttek. Nem teljesen idegen nyelvi és etnikai környezetbe érkeztek, mert a határ magyar oldalán több település lakosai is románoknak vallják magukat.

A kilencvenes évek végén a bihari régióban végzett társadalomföldrajzi kutatások adatai arról számoltak be, hogy csak a térség néhány településén éltek magukat román nemzetiségűnek valló lakosok. Ekkor Bedő lakosságának 55%-a¹⁰; Körösszegapátinak 7%-a; Körösszakál és Lé-tavértes lakosságának pedig 1-1%-a vallotta magát román etnikumúnak. (Baranyi, 1999. 26.) Bedőn a magas etnikai arány háttérében a nemzetiségi településeket segítő állami támogatás elnyerése is fontos szempont volt. Gyakorlatilag az ezredforduló idején ez a támogatás „tartotta életben” a falut. Ugyanakkor a bedői lakosság körében a román nyelvismeret lényegesen alacsonyabb értéket mutatott. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke által 2003-ban a határnyitás előtt végzett terepkutatásunk során a román nyelvet aktívan használó bedői lakosokkal nem találkoztunk, csak az idős generációk egy része számolt be román nyelvtudásról, annak ellenére, hogy ekkor már a helyi általános iskolai képzés része volt a román nyelvoktatás. Tóth Ágnes

¹⁰ Ezeket az adatokat megerősíti a 2002-es népszámlálás adata, amelyben a 307 lakosú Bedőn, a népesség 52%-a vallotta magát román nemzetiségűnek.

ebben az időben készített reprezentatív kérdőíves felmérése is azt mutatta, hogy a bedőiek 17%-a számolt be román nyelvismeretről.¹¹

Megítélésem szerint azonban nemcsak az volt a kérdés ebben az időben, hogy hányan beszéltek a térségben románul, hanem az is, hogy a román nyelv használatának mi volt a szerepe és jelentősége? A nyitottabbá váló határ révén megélnéknél nagyobb népességmozgás hatására átértékelődik-e a fontossága? A kutatás során látható volt, hogy nem egyszerűen a román ajkú betelepülőkkel kialakított kommunikáció eszköze volt, hanem fokozottan a román kulturális kötődés mindennapokban deklarálható formájává vált a nyelvtudás. A román etnikumú lakosság betelepülésével a román identitás újrafogalmazása is megkezdődött, ennek első jelei az oktatás átszervezésében mutatkoztak meg. Mivel a magyar közoktatási intézményekben a külföldi állampolgárok legálisan tanulhattak, utánuk az iskolák a magyar állampolgárok után járó támogatásra voltak jogosultak, a befogadó települések önkormányzatai arra törekedtek, hogy a betelepülők gyermekeiket a helyi oktatási intézményekbe adják, biztosítva az iskolák hosszú távú működését és ezzel fennmaradását. (Teperics, 2004. 24.) Ennek érdekében a térségben korábban működő oktatási intézmények sorra alakultak át román–magyar két tannyelvű intézményekké. Körösszakál, Bedő, Körösnagyharsány önkormányzatainak társulásával nemzetiségi általános iskolát és óvodát hoztak létre, amelynek tagintézményei a társuló településeken működnek. Körösszegapáti Mezősással és Mezőpeterddel 2008-ban fogott össze, egyes egységeikben fontos szerepet töltött be a román nyelv és kultúra. Körösszegapátiban, Mezősason és Mezőpeterden román kisebbségi napközi otthonos óvoda kezdte meg a működését. Körösszegapátiban pedig a román nemzetiségi nyelvet oktató általános iskola mellett román kulturális és módszertani központ is nyílt. A vizsgált időszakban azonban még nem volt jellemző, hogy az áttelepülők a helyi iskolákba adják gyermekeiket. A naponta ingázó szülők leggyakrabban Nagyváradra járatják gyerekeiket, mert a nagyvárosi iskolák, óvodák szélesebb képzési lehetőségeket biztosítottak.

A 2009-ben végzett kutatásom során megszólaltatott bedői hatalmi és kulturális elit tagjai a többnemzetiségű és többnyelvű határövezet tényét deklarálták. A velük készült interjúkból az rajzolódott ki, hogy a helyi lakosok a határ mindkét oldalán aktívan használják vagy legalább értik a román nyelvet. Sőt, voltak olyan vélemények is, hogy a 2007-ben föllendülő betelepülési hullámot a bedői román nyelvi közeg inspirálta. A Nagyváradról Magyarországra költöző lakosokról a térségben megfogalmazódó közvélekedés is azt tartotta, hogy jellemzően a román nemzetiségi településeken telepednek le, ahol nem ütköznek nyelvi nehézségekbe. Ugyanakkor kutatási tapasztalataink szerint az ingatlanok minősége, infrastrukturális ellátottsága, vételára, határközeli pozíciója fontosabb szempontként esett latba a román anyanyelvű vásárlók esetében is, mint a nyelvi közeg. (Lengyel–Rechnitzer, 2004) A nyelvismeret és használat nem befolyásolta jelentősen a Magyarország felé irányuló migrációs folyamatokat, a térség több, nem román etnikumú településén is találkoztunk román ajkú betelepülőkkel.

11 1980-ban 66; 1990-ben 62; 2001-ben 56 fő számolt be Bedőn román nyelvtudásról. (Tóth, 2003. 320.)

MIÉRT „JOBBAK” A ROMÁN, MINT A CIGÁNY BETELEPÜLŐK?

Amikor láthatóvá vált, hogy a bedői lakosok kifejezetten nyitottak a román ajkú betelepülők felé, kíváncsiak voltunk, hogy a térség más pontjain, elsősorban a legnagyobb településen, Biharkeresztesen a román vagy a magyar betelepülőket látják-e szívesebben az ott élők? A válaszokból – számunkra meglepő módon – az derült ki, hogy a betelepülőket nem elsősorban a nemzetiségük szerint, hanem transzparens életvezetési stratégiáik alapján ítélik meg a helyiek. (Ezt a következő fejezetben bővebben kifejtem.) Viszont több megkérdezett is hangsúlyosan kiemelte a betelepülők mellett szóló érvként, hogy nem cigányok. A biharkeresztesi beszélgetőpartnerek egy része úgy nyilatkozott, hogy jobban örül a románok betelepülésének, mintha cigányok költöztek volna a településre. Sőt többen előnyként említették, hogy a megnövekvő ingatlanárak meggátolják, hogy az olcsó házakat kereső sokgyerekes cigány családok települjenek a városba. A megkérdezett biharkeresztesiek narratívájában negatív referenciacsoporthoz tartozik meg a cigány etnikum, azonban – megítélésem szerint – nem rasszista megnyilvánulásnak szánták a megkülönböztetést, hanem a helyi középosztály értékrendjétől döntően eltérő, „cigányokra jellemző életmód” elutasítását akarták deklarálni. Mivel a térségben jelentős cigány etnikumú lakosság élt, a kétségkívül előítéletes megállapítások háttérben nem csak sztereotípiák, hanem aktuális tapasztalatok is álltak. A házvásárlási hullám előtt a biharkeresztesiek településük szegregálódásától tartottak. Attól féltek, hogy a városukból jobb munka és megélhetési lehetőségek reményében elköltöző lakosság helyére más településekről kiszoruló, munkanélküli, alacsony státusú rétegek vándorolnak be. Példaként állt előttük a szomszédos településen, Toldon végbement folyamat, ahol a roma népség betelepülése után megnőtt az inaktív, illetve a munkanélküliek aránya, kilátástalanná téve az ott élők helyzetét. Told a kilencvenes évektől fokozatosan szegregálódott, és az ezredfordulóra már a legsúlyosabb helyzetbe, a társadalmi-gazdasági kirekesztettség állapotába került. Mivel Told Biharkeresztes közigazgatása alá tartozik, a biharkeresztesiek több csatornán keresztül szerezhetek információkat a szomszédos település helyzetéről.

A Romániából betelepülők és a helyiek viszonylatában létezett ugyan megkülönböztetés, de valójában nem az volt a kérdés, hogy a betelepülők magyar, román, vagy éppen cigány etnikumhoz tartoztak-e, hanem az, hogy a mindennapokban a kommunikációs szabályok betartásán keresztül tudják-e reprezentálni, hogy ismerik és nem sértik meg a helyiek életvezetési mintáit, társadalmi normáit és értékeit. (Niedermüller, 2005. 59–60.) Mivel a térségben megjelenő romák közül sokan – kulturális és gazdasági hátrányaik folytán – nem ezt a „gesztusnyelvet beszéltek”, életvezetésük miatt váltak a kirekesztés tárgyává. Úgy tűnt, hogy a befogadók számára inkább elfogadható a nyelvi különbségekből adódó kommunikációhiány a betelepült román ajkú lakossággal, mint az azonos nyelvi platformon megvalósuló életvezetési különbségek.

A BETELEPÜLŐKRŐL ALKOTOTT KÉP

A vizsgált térségben a beköltözők térbeni elkülönülése nem volt jellemző, mert a települések különböző pontjain vettek házakat. Ugyanakkor a vásárlók közül többen számoltak be arról, hogy nincs kapcsolatuk helybeliakkal, legfeljebb a szomszédjaik közül ismernek néhányat. A

magyarországi házaikban időszakos vagy alkalmi jelleggel lakók közül többeknek a szomszédjukkal ápolott jó kapcsolat volt az egyetlen helyi kötődésük. Gyakori volt, hogy telefonszámot cserélnek, és a tulajdonos távollétében a szomszéd „ránézett” az ingatlanra, esetleg értesítéssel is élt, ha szükségesnek látta. A beköltözők számára a szomszédságokban mint ténylegesen létező társadalmi formákban nyilvánul meg a lokalitás. (Appadurai, 2001. 30.)

A helyiek közül is sokan nyilatkoztak úgy, hogy nem ismerik a betelepülőket, így a róluk kialakított képet az ottlétük értelmezése révén hozták létre. Többnyire pozitívan értékelték a betelepülőket, mert a piaci folyamatok kontrollálását, a kínálkozó lehetőségek kihasználását látták a házvásárlásokban. Jó üzleti érzéket, talpraesettséget feltételeztek a beköltözőkről, akik igyekeztek a kedvező lehetőséget megragadva olcsón házhoz jutni. A helyiek és a betelepülők egyaránt közösen birtokolt globális ízlésvilágból merítettek, így a házvásárlók mintegy vizuálisan deklarálhatták, hogy birtokában vannak bizonyos hallgatólagosan elfogadott kulturális értékeknek. Többnyire felújították, magasabb komfortfokozatúvá tették, és a média által is közvetített globális polgári presztízselemekkel látták el a megszerzett házaikat. (Kapitány–Kapitány, 2000) Mindez magasabb igényszintet, polgári értékrendet sejtetett, és a helyiekben a fejlődés, a gyarapodás, esetleg a városiasodás megélését eredményezték. Azzal, hogy a házvásárlók megbecsülték és gyarapították a vagyontárgyaikat, preferálható értékrendjükéről nyújtottak képet a helyiek számára. Lakókörnyezetük kialakításával egyben a lokális közösségen belül is értéket képviselő presztízsnövelő tevékenységet végeztek, amellyel a helyi középosztály értékrendjéhez hasonló normarendszert deklaráltak és elvárásaihoz illeszkedtek. Ebben a kommunikációban nem voltak hátrányban a román anyanyelvű betelepülők sem. Itt a nyelvtudásnál fontosabb volt, hogy alkalmazni tudták azt a kulturális tudást, amely elengedhetetlen az együttéléshez. Ugyanakkor az elfogadás aktusában intenzíven vettek részt a helyiek is, azzal, hogy változásokat nagyrészt pozitívan értékelték és hozzájárultak ahhoz, hogy a betelepülők fokozatosan a saját képükre formálják az életterületet, és ezzel részint magát a települést is. (Bindorffer 2006. 19.)

A helyiek negatív tartalmú, eltávolító célzatú véleményeket is megfogalmaztak, amelyek még ha csekély jelentőségű dolgokra vonatkoztak is, alapvetően a distanciateremtés eszközei voltak. Jelezték, hogy a betelepülők elfogadása nem jelenti egyben a beolvadásukat is. Mivel a házvásárlók jelentős részének életvezetési gyakorlatára az ingázás volt jellemző, a nap jelentős részében távol voltak lakhelyüktől és egyben a normák betartását ellenőrző lokális kontrolltól, az autós életforma minimálisra csökkentette a kapcsolatépítés alkalmait a helyi lakossággal, és lehetőséget nyújthatott azoknak az interakcióknak az elkerülésére, amelyből kirajzolódhattak volna a helyiek és a betelepülők közötti hasonlóságok illetve különbözőségek. A szuburbán népesség elszigeteltsége révén, a helyiek nagyon kevés területről fogalmazhattak meg kritikát. Ilyen lehetett például azt, hogy Romániából hívtak munkásokat a házaik felújításához, vagy nem beszélgetnek a helyiekkel, esetleg nem keresik velük a kapcsolatot.

A HATÁRON ÁTÍVELŐ LAKÓHELYI MOBILITÁST GÁTLO TÉNYEZŐK

A határon átívelő lakóhelyi mobilitás intenzitását az ingatlankínálat és a fizetőképes kereslet határozta meg, ezt pedig döntően befolyásolta az ingatlanvásárlók anyagi helyzete. A szabadabban átjárható határ kínálta ingatlanpiaci lehetőségeket sokan még egy felfutó periódusban, a

romániai gazdaság fellendülése idején, könnyen hozzáférhető, olcsó hitelek felhasználásával igyekeztek kihasználni. Kétségkívül a vásárlók 2008-ban váratlanul kirobbant pénzügyi válság hatására megdrágult életfeltételeket és hiteltörlesztéseket nem kalkulálhatták előre, de a nehéz helyzet elsősorban azokat sújtotta, akik erejükön felül vettek fel kölcsönt, vagy Nagyváradtól távolabb vásároltak ingatlant, és a kiköltözés idején a közlekedési költségeket figyelmen kívül hagyták. Mivel Romániában alacsonyabbak voltak az üzemanyagárak, mint Magyarországon, ez sokakban az olcsó közlekedés hamis illúzióját keltette, és Nagyváradtól 30–40 km-re is vásároltak házakat. (Nagy, 2008) Hardi Tamás a szlovák–magyar határon lezajló hasonló jelenségek vizsgálata kapcsán „szuburbanizációs csapdának” nevezte azt a szituációt, amikor egy viszonylag kedvező, felfutó gazdasági feltételrendszer és kölcsönvételi lehetőség mellett, az egyének hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni a határon átívelő mindennapos migráció nehézségeit és járulékos költségeit. (Hardi, 2010. 24–25.)

A határon átívelő lakóhelyi mobilitás intenzitásának csökkenését több tényezőegyettes jelenléte eredményezte. A legjelentősebb okot a pénzügyi válság hatásainak tulajdoníthatjuk. A romló kölcsönfeltételek és a növekvő üzemanyagárak visszavetették az ingatlanvásárlási kedvet és lehetőségeket, valamint megdrágították a Nagyváradtól távolabb fekvő településekre ingázást. Az ingatlankereslet csökkenésében szerepet játszott az is, hogy ekkorra már csak alkalmoszerű vásárlásokra nyit lehetőség, mert a térség értékesítésre kínált ingatlanállományának jelentős része gazdát cserélt, de a megemelkedett ingatlanárak is eltántorították az érdeklődőket. A kifulladás ingatlansági konjunktúra azonban nem jelentette a folyamat felszámolását, csupán a gazdasági válsághoz alkalmazkodó ideiglenes csökkenés.

A 2007-es uniós csatlakozás és a 2009-es pénzügyi válság¹² közt a szuburbanizációs folyamat éppen csak elkezdődött, és a városi lakosság betelepülési hullámánál meg is torpant, nem jutott el a munkahelyek és a szolgáltatások kitelepüléséig, a határon átnyúló agglomerációig. A szuburbanizációs folyamat kezdetét jelzi az is, hogy a betelepülők nem fogtak új házak építésébe még, használt ingatlanokat vásárolnak, és saját beruházásukban újítják fel azokat. (Tímár, 1999) Bedőn már a szuburbanizáció tömeges szakaszára jellemző folyamatok első jelei is megmutatkoztak, elkészültek egy lakópark tervei, valamint megjelent egy konstancai befektető, aki már egy ipari területet kiépítésébe is belekezdett. Biharkeresztesen szintén felkészültek a szuburbanizációs folyamat következő lépésére, a nagyváradai cégek telephelyeinek kiköltözésére, ennek érdekében ipari parkot építettek ki, de ezek a folyamatok is megtorpantak a pénzügyi válság következtében.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

A magyar–román határ menti térség lakosainak életében új lehetőségeket teremtett a két ország európai uniós csatlakozása. A határ átjárhatóbbá válásával az ártándi forgalmi folyosó menti periférikus magyarországi térség közvetlenül találkozott a dinamikusan fejlődő központonl,

¹² Valójában a 2007-ben az USA-ban kirobbant válság hatásai 2009-re gyűrűztek be a közép-európai térségbe.

Nagyváraddal. A nagyváradiak hamar felismerték, hogy a két terület ingatlanárai között az árkülönbség lényegesen nagyobb, mint ami a fizikai távolság alapján várható lenne. Rájöttek, hogy a nagyváradi agglomerációhoz képest jobb minőségű és olcsóbb házakhoz juthatnak, ezért ingatlanvásárlásba kezdtek. Ezzel olyan új társadalmi és piaci folyamatokat indítottak el, amelyek hatására hosszú távon lehetővé vált, hogy Nagyvárad újraépítse kapcsolatát a korábbi, nyugati természetes vonzaskörzetével, és kiterjessze a szuburbanizációt a magyar határvidékre. Tanulmányomban ennek a folyamatnak a kezdeti lépéseit mutattam be, és abból indultam ki, hogy a határon átívelő lakóhelyi mobilitás a magánemberek szintjén zajló olyan migrációs jelenség, amelynek nem a kibocsátó társadalom elhagyása a célja, hanem két egymás melletti kulturális miliőben az oda-vissza történő szabad mozgás révén mindkét terület gazdasági előnyeinek kihasználása. (Hannerz 1998, 240). Mivel a határon átívelő mobilitás napjainkig formálja a térség életvilágát, összefoglalás helyett kitekintést igényelne a jelenség folyamatjellegű bemutatása. Ezért végezetül néhány olyan jelenségre hívom fel a figyelmet, amelyek megmutatják a változások irányát és jellegét.

Mivel az ártándi forgalmi folyosó mentén zajló betelepülés a globális pénzügyi válság miatt csak rövid ideig volt intenzív, 2007 és 2009 között nem tudott tömegessé válni. (Biharkeresztesen például 1700 ingatlanból alig százat vásároltak meg nagyváradiak 2009-ig.) Ezért a betelepülők jelenléte a lélekszámukból adódóan nem gyakorol jelentős hatást a céltelepülések életvilágára, nem érintette érdemben a lakosság összetételének arányait, de miután a lokális társadalmakban nem szervezettek, csoportként tűnnek fel, és egyéni kapcsolatokat igyekeztek kialakítani, így nem váltottak ki ellenreakciókat a helyiekből sem. (Schütz–Luckmann, 1984. 272–273; Husserl, 1984) A betelepülés tömeges formáinak kiépülése elmaradt, de a válság óta lassan folytatódott a szuburbanizációs folyamat. (2014-ben a 4000 lakosú Biharkeresztesen megközelítőleg már 600 betelepülő élt, és 2010-ben az áttelepültek civil szerveződések létrehozásába kezdtek.)

A határ menti mobilitás folyamata olyan „transznacionális tér” kialakulását indította el, amely egyenlő esélyt teremtett a különböző népcsoportok, kultúrák találkozásának, és így valamiféle „transznacionális életforma” létrejöttét segítette. Bár kétségkívül a határon való átkelés még korlátozásokba ütközik, de ennek szinte az ellenpontjaként, a határon átívelő lakóhelyi mobilitás sajátos új eleme, hogy nem csak a fizikális térben van jelen. Különösen a fiatal generációk körében figyelhető meg, az online kapcsolattartás megnövekedett jelentősége. (Hallett–Barber, 2014. 307–308.) A globálisan létező telefon- és az internethasználat erősíti a határ menti tér transznacionális jellegét, mert lehetőséget biztosít a felhasználók számára a határ túldoldalán élő rokonokkal és barátokkal történő intenzív és folyamatos kapcsolattartásra. A korábban vagylagosan megélt kulturális közeget újfajta, egymás mellé rendelő formák váltják fel. A határon átnyúló szuburbanizáció is az egyik olyan térbeli mozgás, amelyik ebben a transznacionális lokális térben zajlik.

Kutatási terepemen a transznacionális életforma kialakítása már a kezdetektől leginkább a romániai születésű magyarok számára kínált előnyöket. Nyelvi és kulturális otthonosságuk már a nemzetállami keretek között is nagyobb kulturális mozgásteret biztosított számukra, a határ jelképsé válásával pedig nekik volt lehetőségük leginkább a két ország egyenlőtlen fejlődéséből fakadó előnyök kihasználására. Számukra volt a legkedvezőbb alternatíva a magyarországi ingatlanok megvásárlása. Ugyanakkor még az Európai Unióhoz tartozó szomszédos nemzetál-

lamok keretei között is a nemzeti hivatali rendszerek azokat az eltérő állampolgárságú személyeket, akiknek az életvitele egyszerre zajlott a határ mindkét oldalán, a nemzetközi migráció keretei között kezelték, számos nehézséget okozva ezzel a határon átnyúló régiókban élők számára. Amikor a magyar kormány által 2010-ben elfogadott, az állampolgárság megszerzéséről szóló XLIV. törvény a kedvezményes honosításról rendelkezett, ezt az anomáliát oldotta fel, és tovább javította a romániai születésű magyarok térségi pozícióját. A törvény értelmében a korábban Romániában született, magyar etnikumhoz tartozó román állampolgárok tartós magyarországi letelepedés nélkül is kaphatnak magyar állampolgárságot.¹³ A kedvezményes honosítás révén a kettős állampolgárok számára vált a leginkább átjárhatóvá és egyszerre elérhetővé a két ország kínálta kulturális miliő. Ma a Nagyváradról áttelepült romániai magyar lakosság egyformán otthonosan mozog a határövezet mindkét oldalán. A román és a magyar nyelvtudás, valamint a két kultúrában való kulturális jártasság mellett jogi értelemben is egyenrangú állampolgárrá váltak mindkét oldalon. Épp úgy otthon lehetnek Romániában, mint Magyarországon, mert hivatalosan mindkét ország „teljes értékű” polgárai. Ennek ellenére sem nevezhetőek migránsnak, hogy napi mozgáspályáik során átlépjék az államhatárt. A romániai magyaroknak a határ mindkét oldalán egyenrangú pozíciója nem a nemzetállami feltételrendszer feloldódásából, hanem éppen egy nemzetállami döntésből fakad, nem eltünteti a különbözőségeket, hanem fokozza azokat. Ebben az új viszonyrendszerben a magyarországi magyarok és a Romániából átköltözött románok hátrányba kerültek, mert ők a határ egyik oldalán továbbra is migránsként jelennek meg. Nem tudható, hogy a jövőben milyen irányt vesznek a kínálkozó lehetőségek, de az elmúlt évek eseményei arra mutattak rá, hogy a transznacionális kapcsolatok érzékenyen reagálnak a kívülről érkező gazdasági, politikai behatásokra.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. A. Gergely A. (1993). *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA Politikai Tudományok Intézete Budapest, Akadémiai Kiadó.
2. Andorka R. (2006). *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
3. Appadurai, A. (2001). A lokalitás teremtése. *Régió* 12. 3: 3–31.
4. Baranyi B. (1999). A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom* 13. 4: 17–44.
5. Baranyi B. (2005). *Az Európai Unió külső határán. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén*. Debrecen. MTA–RKK.
6. Baranyi B. (2007). *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
7. Baranyi B., Balcsók I. (2004). Munkaerőpiac a Dél-Alföld határmenti területein. In: Nagy I., Kugler J. (szerk.): *Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a délkeleti határregió újrászerveződő kapcsolatairól*. 77–104. Békéscsaba–Pécs, MTA–RKK.

¹³ A törvényi feltételekről bővebben: <https://ugyintezes.magyarorszag.hu/ugyek/410006/420011/Allampolgarsag20091202.html?ugy=kettosallampolg.html#topicissue> (letöltés: 2015. 10. 24.)

8. Baranyi B., Dancs L. (2001). A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. *Comitatus*. 2001. 1–2: 25–41.
9. Béres Cs., Süli-Zakar I. (1990). *Bihar: Tèrbeli hátrányok – Társadalmi problémák. – Terület-fejlesztés 1*. Debrecen–Berettyóújfalu, Kossuth Egyetemi Kiadó.
10. Bindorffer Gy. (2006). Sztereotipizáció az internetikus kapcsolatokban. In: Bakó B., Papp R., Szarka L. (szerk.): *Mindennapi előtételek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. 9–35. Budapest, Balassi Kiadó.
11. Borbély S. (2015). Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai T. (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. 217–245. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
12. Csizmadia Z. (2008). Társadalmi kapcsolatok a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*. 22.3: 27–50. MTA–RKK.
13. Fleisz J. (2007). Az örök átalakulás városa. *Debreceni Disputa* 5. 9: 36–42.
14. Gielis, R. (2009). Borders Make the Difference: Migrant Transnationalism as a Border Experience. *Tijdschriftvoor Economische en Sociale Geografie*. 100. 5: 598–609.
15. Hallett, R. E., Barber, K. (2014). Ethnographic Research in a Cyber Era. *Journal of Contemporary Ethnography* 43. 3: 306–310.
16. Hardi T. (2009). Changing Cross-Border Movements on the Slovakian-Hungarian Border Region after the EU Accession. *Region and Regionalism*. 9. 1: 175–186.
17. Hardi T. (2010). A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. In: Hardi T., Lados M., Tóth K. (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. Győr–Somorja, MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Fórum Kisebbségkutató Intézet. 11–26.
18. Hardi T., Lampl Zs. (2008). Határon átnyúló ingázás a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*. 22. 3: 109–126. MTA–RKK.
19. Hardi T., Nárαι M. (2001). A határ és a határmentiség. A mentális kép vizsgálata négy osztrák határ menti településen. *Comitatus*. 2001. 11. 1–2: 42–52.
20. Hegedűs G. (2005). Szeged kapuvárosi funkcióinak vázlatos áttekintése. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és Eurorégiók*. 373–377. Szeged, SZTE. TTK. Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék.
21. Jagodič, D. (2010). Határon átvélő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In: Hardi T., Lados M., Tóth Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. 27–42. Győr–Somorja, MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
22. Kapitány Á., Kapitány G. (2000). *Beszélő házak*. Budapest, Kossuth Kiadó.
23. Kerekes K., Molnár J. (2011). Humán erőforrások. In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. 189–216. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kriterion Kiadó.
24. Lengyel I., Rechnitzer J. (2004). *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
25. Nagy B. Zs. (2008). A pénzügyi gazdasági válság viselkedéstani okairól. In: Bodó B. (szerk.): *Romániai magyar évkönyv 2007–2008*. 704–716. Temesvár, Szórvány Alapítvány.
26. Nagy G. (2007). A területi tervezés dilemmái a szerb–magyar–román határregióban. In: Tímár J. (szerk.): *Határkonstrukciók a magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba, MTA–RKK–ATI.

27. Niedermüller P. (2005). Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. 52–66. Budapest, Balassi Kiadó.
28. Novotni G. (2007). Határokon átnyúló regionális hálózatok Európában. In: Buday-Sántha A., Erdősi F., Horváth Gy. (szerk.): *Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv 2006*. 387–399. Pécs, PTE.
29. Pahl, R. (1966). The Rural-Urban Continuum. *Sociologia Ruralis* 6. 4: 299–329.
30. Pál Á. (2003). *Dél-alföldi határvidék*. Pécs, PTE Természettudományi Kar. Földrajzi Intézet.
31. Páthy Á. (2005). Az osztrák–magyar határ menti együttműködések és lakossági kapcsolatok változási trendjei. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és Euro régiók*. 433–439. Szeged, SZTE. TTK. Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék.
32. Schiller, N. G. et al. eds. (1992). *Towards a Transnational Perspective on Migration*. 1–25. New York, New York Academy of Sciences.
33. Schütz, A., Luckmann, T. (1984) Az életrvág struktúrái. In: Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. 269–320. Budapest, Gondolat Kiadó.
34. Strüver, A. (2005). Spheres of Transnationalism within the European Union: On Open Doors, Thresholds and Drawbridges along the Dutch-German Border'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31. 2: 323–344.
35. Sidaway, J. D. (2001). Rebuilding Bridges: A Critical Geopolitics of Iberian Transfrontier Cooperation in a European Context. *Society and Space*. 19. 743–778.
36. Szilágyi L. (2009). Az államhatár hatása Csanád és Vállaj kapcsolatára 1918-tól napjainkig. In Ilyés S., Jakab A. Zs., Szabó Á. T. (szerk.): *KJNT Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok*. 27–48. Kolozsvár, KJNT.
37. Süli-Zakar I. (2003). A határok és a határmentiség átértékelődése Közép-Európában. In: Süli-Zakar I. (szerk.): *Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában*. 30–49. Debrecen, DE, Kossuth Egyetemi Kiadó.
38. Szűcs I. (2003). Néhány romániai határmenti megye társadalmi-gazdasági átalakulásának legfontosabb kérdései. In Süli-Zakar I. (szerk.): *Társadalomföldrajz-területfejlesztés II*. 555–570. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
39. Teperics K. (2004). Foreigners in the Hungarian Elementary Education. In: Süli-Zakar I. (szerk.): *Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások*. 24–30. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
40. Terlouw, K. (2008). The Discrepancy in PAMINA between the European Image of a Cross-Border Region and Cross-Border Behaviour. *Geo Journal*. 73. 103–116.
41. Tímár J. (1999). Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*. 1–2: 7–32.
42. Tóth Á. (2003). Románok a népszámlálások tükrében 1980, 1990, 2001. In: Kovács N., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. 313–324. Budapest, Akadémiai Kiadó.
43. Turai T. (2015). Három határ – három válasz. Eltérő értelmezések és attitűdök a délkeleti hármas határ különböző oldalain. In Turai T. (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. 135–158. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
44. Van Houtum, H., Gielis, R. (2005). Elastic Migration: the Case of the Dutch Short-Distance Transmigrants in Belgian and German Borderlands. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 97. 2: 195–202.
45. Veres V. (2007). Társadalmi kapcsolathálók Erdélyben a nemzeti hovatartozás kontextusában. *Szociológiai Szemle* 1–2: 47–70.

Dániel Botond¹

Az erdélyi magyar szociális háló szerkezetének, erőforrásainak elemzése

Kivonat

A tanulmány az erdélyi magyar, szociális tevékenységű nonprofit szervezetek által alkotott szociális háló szerkezetét, erőforrásait vizsgálja egy online kérdőíves kutatás alapján. Leírja a háló szerkezetét, a szervezetek működtetői hátterét, a célcsoportokat és megcélzott szociális problémahelyzeteket, elemzi a szervezetek infrastrukturális, pénzügyi és emberi erőforrás ellátottságát, valamint hogyan építik, működtetik szakmai kapcsolataikat.

A vizsgálat empirikus hátterét egy online kérdőíves vizsgálat jelenti, melynek során 200 bejegyzett nonprofit szervezet vezetője válaszolt kérdéseinkre, 2015 tavaszán.²

Kulcsszavak: nonprofit hátterű szociális szervezetek, szociális szolgáltatók, erdélyi magyar nonprofit szociális szervezetek, szociális ellátórendszer

Abstract. Analysis of the Structure and Resources of the Hungarian Social Care System in Transylvania

The study examines the structure and resources of the social care network created by Hungarian non-profit organizations in Transylvania, based on an online survey. It describes the structure of the field, the organizational background of the organizations, their target groups and the social problems targeted, analyzes the infrastructural, financial and human resources of the organizations, and how they build and operate their professional relationships.

The empirical background of the study is an on-line survey, during which the leaders of 200 registered non-profit organizations answered our questions in the spring of 2015.³

Keywords: non-profit social organizations, social service providers, Hungarian non-profit social organizations in Transylvania, social care system

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article:

Dániel, Botond (2018). Az erdélyi magyar szociális háló szerkezetének, erőforrásainak elemzése. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 169–204. <https://doi.org/10.17177/77171.212>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

1 Dániel Botond, PhD, szociológus, társult oktató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar, Kolozsvár. E-mail: danielbotond@gmail.com

2 A tanulmány alapját képező kutatás a Forerunner Federation alapítvány Székely Előfutár ösztöndíjának segítségével valósult meg (<https://forerunnerfederation.org/>).

3 The research leading to this publication was supported by the Székely Forerunner fellowship of the Forerunner Federation (<https://forerunnerfederation.org/>).

I. BEVEZETŐ

A szociális ellátórendszer kiemelt fontosságú egy adott társadalom életében. A rezilienciakutatások szerint a jól szervezett, erős szociális háló nagyban hozzájárul a közösségek életképességéhez, önállóságához (Hegney és mtsai., 2008). A szociális ellátórendszer funkcionális célja a szociális segítségnyújtás, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok védelme, a társadalmi kirekesztődés és leszakadás megakadályozása, a szociális védőháló kiépítése és működtetése. Rendszerszintű funkciója a társadalom integráltságának javítása, értékei a társadalmi szolidaritásból mint alapvető értékből vezetődnek le (Dániel, 2014).

A szakirodalomban egyetértés van arról, hogy a modern társadalmakban felmerülő szükségletek formális, intézményi ellátása alapvetően három szektor (az állam, a piac és a nonprofit szektor) intézményeinek valamelyike révén történik. Közülük a nonprofit szektor az, amelyik a korrekciós funkciót is betölti: olyan szükségletek kielégítését végzi el, amelyet valamilyen okból kifolyólag sem az állam, sem a piaci szereplők nem látnak el (Kiss D., 2010). A különféle szociális problémahelyzetek nagy része természetüktől fogva nem tudja piaci szolgáltatás részét képezni, és az állam is csupán korlátozott mértékben vesz részt a szociális intézményrendszer működtetésében, ezért szociális téren bőven marad olyan terület, ahol a nonprofit szervezetek és egyházak tevékenységére szükség van (Dániel, 2014. 8.). Mindezek mellett az utóbbi évtizedekben a jóléti állam válságának enyhítésére törekedve az államok elkezdtek fokozottabb mértékben élni a nonprofit szektor korrekciós funkciójával. Hatékonysági megfontolásokból egyes társadalmi szolgáltatások ellátását nagymértékben át is ruházták a civil szervezetekre. A megváltozott finanszírozási politikának köszönhetően ezen államokban a civil szféra sajátos szolgáltató szférává válik, a nonprofit szervezetek professzionalizálódnak, és a finanszírozási feltételekhez igazodva a legkülönbözőbb feladatokat is felvállalják (Tvedt, 1997; Ágh, 1999 id. Kiss D., 2010. 15.).

A román állami szociális ellátórendszer szociális juttatásokat és szociális szolgáltatásokat biztosít. Az alapszolgáltatások célja az egyéni krízishelyzetek kialakulásának megelőzése, míg a szakszolgáltatások a krízishelyzetben lévő egyéb, család képességeinek javítását szolgálják. Az ellátórendszer három szinten szerveződik. Országos szinten a központi kormányzat főbb intézményei működnek (államtitkárság, országos hatóságok, igazgatóságok, felügyelőségek), megyei szinten a szociális és gyermekvédelmi igazgatóságok, helyi szinten pedig az önkormányzatok keretében működő szociális közszolgálatok, szociális irodák. A kormányzati intézmények a törvényhozással, stratégiai tervezéssel, szabályozással, ellenőrzéssel, finanszírozással és szociális juttatások biztosításával foglalkoznak, a megyei és helyi intézmények pedig a szolgáltatások biztosításával (Dániel, 2016). Az akkreditált szociális szolgáltatások adatbázisában 2013 augusztusában 2960 szolgáltató 6162 szolgáltatása szerepelt. A szolgáltatóknak körülbelül felét tették ki a helyi és megyei önkormányzatok intézményei,⁴ amelyek az akkreditált szolgáltatások

4 Ezek mellett körülbelül negyven százalék volt a különböző jogi formában bejegyzett nonprofit szervezetek (egyesület, alapítvány, szövetség, társaság, szervezet) és az egyházi intézmények (érsekségek, püspökségek, plébániák). Körülbelül tíz százalék volt azon szolgáltatók aránya, akiket nevük alapján nem lehetett egyértelműen egyik csoporthoz sem sorolni (Dániel, 2013. 254–255.).

körülbelül 57%-át működtették⁵ (Dániel, 2013. 254–255.). A települési szociális irodák feladata, hogy a helyi szükségletek alapján biztosítsák, fenntartsák és fejlesszék a szociális alapszolgáltatásokat, foglalkoztassák a személyi gondozókat, koordinálják a szociális segélyek célba jutását, előkészítsék a szakszolgáltatásokhoz való hozzáférést. A megyei igazgatóság feladata pedig a szakszolgáltatások biztosítása, a szociális ellátórendszer összehangolása megyei szinten, megyei szociális stratégia kidolgozása és az ellátórendszer fejlesztése. A megyei igazgatóságok elsősorban gyermekvédelmi intézményeket és fogyatékkal élőket segítő intézményeket működtetnek (Dániel, 2016).

A nonprofit szervezetek és egyházak az akkreditált szolgáltatások 36–42,5%-át működtették. Az állami szerepvállalás csökkenését jól mutatja, hogy a szociális törvénykezés engedélyezi, hogy az állam mellett civil szervezetek, cégek, egyházak vagy akár magánszemélyek is működtessenek szociális szolgáltatásokat, továbbá anyagilag is motiválja őket a szolgáltatások működtetésében. Ennek feltétele az állami akkreditáció, amit a szervezetek az egyes szolgáltatásaikra kérhetnek. A romániai szociális szolgáltatások állami akkreditálása 2015-ben kezdődött. Bár az akkreditációt már a 2012/197-es, a szociális szolgáltatások minőségbiztosításáról szóló törvény előírta, a kormány az alkalmazási módszertant csupán két-három év késéssel dolgozta ki. A 2014/118-as kormányhatározat tartalmazta a törvény végrehajtásának módszertanát, a 2015/867-es kormányhatározat pedig a szociális szolgáltatások jegyzékét, szervezésük és működtetésük keretszabályzatát. Ezen kormányhatározatokat 2016-ban aktualizálták.

Az állami akkreditáció nemcsak ellenőrzést és minőségbiztosítást jelent az állam részéről, hanem egy finanszírozási rendszer is kapcsolódik hozzá, az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetek állami támogatásra is pályázhatnak. A támogatási rendszer már 1998 óta létezik, induláskor 60 szolgáltatás részesült finanszírozásban, mintegy 92 500 lej értékben. A keretösszeg 2010-re elérte a 2 000 000 lejt, majd 2005-ig évente körülbelül 4-500 000 lejjel növekedett. Az akkreditációs törvény bevezetésének évében 227 szociális programot (10,150 kedvezményezett) mintegy 4,2 millió lejjel támogatott az állam. Az akkreditációs rendszer megjelenése a szociális szervezetek professzionalizálódását is elindította. Az akkreditációs rendszer bevezetése óta a szolgáltatások száma folyamatosan gyarapodott, és 2013 augusztusára elérte a 6162-t, a szubvenciók támogatás összértéke pedig 2010-re a 19 999 999 lejt, amiből mintegy 322 szolgáltatást támogattak.⁶ Az állami támogatás értéke tehát 1998 és 2010 között több mint kétszázszorosára növekedett. A támogatást a szervezetek a munkatársak bérére, az ellátott személyek étkezésére, a program fenntartási költségeire (fűtés, világítás, közüzemi díjak, telefon), didaktikai eszközökre, kis és nagyértékű eszközökre, szállítási költségekre és üzemanyagra, egészségügyi és tisztasági eszközökre és fogyóanyagokra költötték. A támogatás mértéke a szolgáltatás típusától függött, és 90–250 lej közötti értéket jelentett kliensenként (90 lej a szociális étkezdék, 120 lej az otthoni ellátás, 175 lej a nappali központok, 250 lej a bentlaká-

5 A nonprofit szervezeteknek és egyházaknak együtt körülbelül 36%-át, a fennmaradó 6,5%-ot pedig nem tudtuk egyértelműen besorolni.

6 <http://www.mmuncii.ro/pub/imagenanager/images/file/BROSURA%20PROGRAM%20SUBVENTII%20BUGET%20STAT%202010.pdf>

szos intézmények esetében). A reális költségek általában magasabbak voltak, de a szervezetek számára ez a támogatás így is jelentős volt.

Azonban a közelmúltban megláttuk a szociális ellátórendszer sebezhetőségét is. A szociális szervezetek (főleg az akkreditált szolgáltatásokat működtetők) nagymértékben függenek az állami támogatásoktól, a 2014-es évben pedig az állam nagymértékben csökkentette a szubvencióra fordított összeget, nagyon sok szolgáltatót hozva ezáltal igen nehéz helyzetbe.⁷ Például a bentlakásos intézmények esetén a 250 lejről 218-ra, a nappali központok esetén 175 lejről 70 lejre csökkent a szubvenció értéke. A visszavágások különböző mértékben érintették a szervezeteket, volt olyan szervezet, amely 2013-ban 90 000 lejes támogatásban részesült, de a Gyulafehérvári Caritas két ágazata például 2,66 millió lejben. Ez az érték csökkent 2014-ben 1,9 millióra, 760 ezer lejes hiányt teremtve a szervezet költségvetésében.⁸ A következő években a munkügyi minisztérium tovább csökkentette a támogatásokat, ami egyre nagyobb nehézségeket jelentett a szervezeteknek. A Gyulafehérvári Caritas esetét folytatva, a 2016-os év elején a támogatás folyamatos csökkentése már 1 972 024 lejes forráskiesést jelentett a szervezetnek. Míg 2013-ban 3650 személy ellátását támogatta a szaktárca, 2016-ban csak 809 gondozott ellátását finanszírozta.⁹

A szociális szervezeteknek jelenleg nincsenek alternatíváik, fenntartásuk igen fontos kérdéssé vált.¹⁰ A jelenlegi gazdasági-társadalmi környezetben tehát egyre fontosabbá vált a szociális szervezetek önfenntartási képessége, ennek vizsgálata és fejlesztése. A szervezetek fokozottabban kell, hogy támaszkodjanak a helyi közösségek támogatására (lakosok, önkormányzatok, vállalatok), valamint saját üzleti vállalkozásaikra is. Megnövekedett a közösség felé történő kommunikáció szerepe, akárcsak a szervezetek közötti együttműködések, a hálózatosodás és a közös érdekképviselet szerepe és a saját vállalkozás indítása képességének fontossága is. Ezek mind fontos tényezői a szociális szervezetek önfenntartási képességének, és a szociológiai kutatás számára fontos témákká váltak amiatt, hogy a kutatási eredmények megfelelő hasznosítás esetén nagyban segíthetik a szervezetek fejlődését, fenntarthatóságát.

Kutatásomban a romániai szociális ellátórendszert az erdélyi magyarság szemszögéből vizsgálom, vizsgálatom tárgya az erdélyi magyar szociális szervezetek, intézmények hálózata. A kutatás tárgya kapcsán néhány fontos elméleti megállapítást is fel kell elevenítenünk.

Kiss Tamás az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok elemzésekor néhány fontos alaptételt fogalmaz meg (és támaszt alá adatokkal). Ezek szerint Romániában a nemzetállami intézményrendszer által megteremtett hatalmi aszimmetria a magyar közösség fokozódó marginalitását eredményezi, amelyre az erdélyi magyar elit az etnikai párhuzamosság programjával válaszolt. Ez a párhuzamosság nemcsak politikai program, hanem intézményes

7 <http://kronika.ro/erdelyi-hirek/tulelesre-rendezkednek-be-a-szocialis-segelyszervezetek>

8 <http://kronika.ro/erdelyi-hirek/tulelesre-rendezkednek-be-a-szocialis-segelyszervezetek>

9 <http://www.caritas-ab.ro/hu/drasztikusan-csokkent-az-allami-tamogatás>

10 Márton András, a Gyulafehérvári Caritas igazgatója szerint „Az, hogy a szubvenció törvényt meg akarják nyírni, évek óta ott lóg a levegőben. A gond az, hogy nem született meg olyan egyértelmű alternatíva, ami finanszírozza a romániai szociális szolgáltatásokat. Valamennyire megoldott az állami szolgáltatók esetében, de az is nagyon nehézkesen, a civil szolgáltatók tevékenységének finanszírozása megoldatlan.” (<http://www.erdelyfm.ro/?belso=1&chir=24529>)

valóság is. Ez a fajta párhuzamosság azonban csak részleges, ami egyben a magyar közösség erőzójához is vezet. Az erdélyi magyar közösség helyzete éppen az etnikailag integrált és a nem etnikailag integrált társadalmi mezők kettősségével ragadható meg (Kiss T., 2015). Egy friss tanulmányban Kiss Dénessel közösen megállapítják, hogy az erdélyi magyarság esetén a társadalmi alrendszerek közül nyolcra mondhatjuk el, hogy elsősorban etnikailag elkülönült stuktúrákban vannak szervezve. Ezek a közigazgatás, politika, oktatás és kutatás, vallás, kultúra, média, sport és szabadidő, valamint a szociális alrendszer, és ezek esetében sem beszélhetünk a teljes erdélyi magyarságot lefedő intézményrendszeréről. Az egészségügyi, illetve gazdasági alrendszerek esetében az etnikai alapú szerveződés mértéke nem jelentős (Kiss és Kiss, 2018).

Az erdélyi magyar szociális intézményrendszer tehát a kisebbségi magyar intézményrendszer részének tekinthető. Az erdélyi magyar kisebbségi intézményrendszer az elmúlt évtizedekben számos empirikus kutatás tárgya volt, és ezek alapján egy elméleti modell is kidolgozásra került.¹¹A modell lényege, hogy a kisebbségi intézményrendszerhez azok az intézmények tartoznak, amelyek a kisebbséghez tartozó egyének és csoportosulások különböző céljainak elérését szolgálják, akár megfogalmazódnak ezek a célok, akár nem, akár etnikai jellegűek, akár nem.¹² Magyar intézményeknek így a túlnyomóan magyar nemzetiségű személyek által működtetett és magyar nyelven működő intézmények tekinthetők, beleértve a nonprofit szervezetek mellett az állami és gazdasági intézményeket is. A magyar intézményrendszerhez sorolt intézmények halmazát a követett célok szerint „alrendszerekre” oszthatjuk¹³, amelyek alkotórészei nincsenek feltétlenül tényleges kapcsolatban egymással. Ezzel a felosztással elsősorban a kisebbségi intézményrendszer makroszerkezetét tudjuk statikusan megragadni. A modell az alrendszerek működésének elemzéséhez a bourdieu-i mezőfogalom használatát javasolja. Egy mezőt képeznek a működésük során egymással ténylegesen összekapcsolható intézmények, így egy alrendszer több mezőből is állhat, az így elképzelt mező analitikus értelemben hálózatszerű, szereplői egy közös „játzsma” szereplői, egymással konkurensi, együttműködési stb. viszonyban állnak (Kiss D., 2006). A modell kezdetben hat alrendszert javasolt (Kiss D., 2006), amely később újjal bővült (Székely, 2012), legfrissebb változata pedig tíz alrendszert különböztet meg (Kiss és Kiss, 2018), amint azt az előbb láttuk, ebből nyolc tekinthető elsősorban etnikai alapon szervezettnek.

A szociális alrendszer működésének elemzése során tehát a bourdieu-i mezőfogalmat használhatjuk. Egy korábbi tanulmányban részletesen is foglalkoztunk a szociális alrendszer társadalmi mezőként való meghatározásával. Sorra vettük a meghatározás elemeit: a mező funkcióját, a speciális tőke kérdését, a mező szerkezetét és határait és működési módjának néhány aspektusát, mint például az együttműködés vagy versengés kérdését, a mező átalakulását (Dániel, 2014. 85–89.). Mivel eddig nagyon kevés kutatás foglalkozott az erdélyi magyar szociális tevékenységű nonprofit szervezetekkel, ezért a szociális mező szerkezetéről és működéséről is

11 A kutatások összefoglalását lásd Dániel, 2014; Dániel és Kiss, 2014.

12 Általában azokban a térségekben, ahol a magyarság tömbben él, az egyes intézmények céljai nem deklaráltak etnikai jellegűek.

13 Ez az alrendszerfogalom nagymértékben egyezik a nonprofit szektor irodalmában használatos ágazat fogalmával (Salamon és Anheier, 1996)

kevés empirikus adat áll rendelkezésre, ezért csak korlátozott lehetőségünk volt arra, hogy ezt az értelmezést empirikusan is alátámasszuk. Jelenlegi kutatásunk eredményei várhatóan ebben az elméleti jellegű kérdésben is segíteni fognak.

Kutatásomban az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szervezeteket vizsgálom. A fenti felvezetésből látszik, hogy a jól szervezett, erős szociális háló nagyban hozzájárul a közösségek életképességéhez, önállóságához, a szociális intézményrendszer kutatása és fejlesztése ezért nagyon fontos terület. Ugyanígy a nonprofit szervezetek is, elsősorban a szektor korrekciós szerepéből adódóan, fontos szerepet játszanak a szociális háló működtetésében. Láttuk azt is, hogy ezen szervezetek mennyire sebezhetők az állami támogatásoktól való függésük okán, ezért fontos az önfenntartó képességük vizsgálata, fejlesztése. Ennek a képességnek különböző dimenzióit vizsgálhatjuk a társadalmi kommunikációtól kezdve a hálózatossodáson át a saját vállalkozás indításának képességéig.

A szociális ellátórendszer szisztematikus kutatása viszonylag későn, csupán 2012-ben kezdődött, annak ellenére, hogy az erdélyi magyar kisebbségi intézményrendszer (és azon belül annak nonprofit keretek között működő része) szerkezetét vizsgáló kutatásból több is megvalósult már az elmúlt évtizedekben. A civil szférával kapcsolatos kezdeti kutatások nagyrészt nem léptek túl a „leltárkészítésen”, az erdélyi magyar civil szervezetek számbavételén (Kiss 2006). A nonprofit szféra egy-egy sajátos szegmensét mélyebben vizsgáló kutatások később kezdődtek, és kizárólag az ifjúsági civil szférára koncentráltak (Barna, 2004; Toró és Székely, 2012), az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális háló vizsgálata sokáig hiányterületnek számított.¹⁴

Kutatásomnak ezért választottam az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szervezetek önfenntartó képességének vizsgálatát, és annak első lépéseként a szociális háló méretének és szerkezetének feltárását, erőforrásaik vizsgálatát.

2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Az elmúlt hat évben két kisebb feltáró kutatás, több lokális vizsgálat és egy másodelemzés segítségével sikerült töredékes információkat szereznünk az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális háló méretéről, szerkezetéről, erőforrásokkal való ellátottságáról.

Előző, feltáró jellegű kutatásainkra építve, jelen kutatás keretében az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szervezetek szisztematikus vizsgálatát kívántuk elkezdni. Célunk az volt, hogy egy nagyon pontos adatbázist állítsunk össze a kutatandó szervezetekről, illetve megismerjük erőforrásaikat, kommunikációs szokásaikat, kiemelten online kommunikációjukat. A kutatás során, az adatbázis összeállítása mellett, konkrét célunk volt, hogy megvizsgáljuk a szociális szervezetek *eszközellátottságát* (iroda, telefon, számítógép, internet), anyagi és humán

¹⁴ Mindeközben a romániai szociális ellátórendszerrel általánosabban született néhány fontos kutatás. Ezek közül a Gyulafehérvári Caritas és partnerei által megrendelt 2010-es kutatást, a román kormány által végzett 2011-es kutatást, illetve a nemrég, a Civil Társadalom Fejlesztéséért Alapítvány létrehozott, Szociális Gazdaság Intézet kutatásait kell megemlítenünk. Ezen kutatásokat az erdélyi magyar szociális háló vizsgálata során a kontextus megteremtéséhez, illetve összehasonlításként használhatjuk.

erőforrásait, kapcsolathálóját, valamint az *online térben történő kommunikációjuk jellemzőit* (milyen gyakorisággal, milyen tartalmakat kommunikálnak, hogyan szervezik, stb). A kutatás eredményeképpen azt reméltük, hogy egy pontos adatbázissal fogunk rendelkezni az erdélyi magyar szociális szervezetekről, ezek elérhetőségeiről, és megismerjük online kommunikációs szokásaikat.

A kutatásnak két fő része volt, az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szervezetek adatbázisának összeállítása, valamint erőforrásaiknak és online kommunikációs szokásaiknak vizsgálata.¹⁵

Az **adatbázis összeállítása során** a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatásának módszertanát követtük (Kiss 2010), valamint a doktori előkutatások során szerzett empirikus tapasztalatainkra támaszkodtunk.

A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatói adatbázisukat a Romániai magyar kulturális intézmények adatbázisa,¹² valamint különböző pályázati adatbázisok alapján állították össze, hólabdamódszerrel egészítették ki, és a telefonos adatfelvétel során ellenőrizték. Az adatbázisba jogi személyiséggel vagy származtatott jogi személyiséggel rendelkező szervezetek kerültek be a leginkább, de voltak olyanok is, amelyek nem rendelkeztek jogi személyiséggel, ezeket később az elemzésekbe nem vették be. A szervezetek magyar jellegének megállapítására mutatóként a tagság szervezeti ügyvitel során alkalmazott nyelvhasználatát, illetve a tagság nemzetiség szerinti összetételét használták, ezenkívül a kapcsolatfelvétel során elmondták, hogy magyar szervezeteket vizsgálnak, így csak azok a személyek válaszoltak kérdéseikre, akik szervezeteiket magyaroknak tartották, és így relevánsnak gondolták a megkeresést (Kiss 2010).

Az erdélyi magyar szociális tevékenységű nonprofit szervezetek adatbázisának összeállítása során első lépésben meglévő adatbázisokat használtunk. A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet adatbázisa, valamint a saját doktori kutatásunk során létrehozott adatbázis képezte a kiindulási alapot. Előbbiben 117, utóbbiban már 223 szervezet szerepelt. Ezen két adatbázis mellett 14 másik adatbázist vizsgáltunk át. Sikerült megtalálnunk öt megyei szintű civil katalógust (Hargita, Kovászna, Maros, Temes, Hunyad), valamint három kistérségi civil katalógust (a Székelyudvarhelyi Közösségi Alapítvány katalógusát, a Székelyudvarhelyi Szociális Együttműködés projekt adatbázisát, a Gyergyói Szociális Szolgáltatások katalógusát), felhasználtuk továbbá az Erdélyi Református Egyházkerület intézménylistáját, az Unitárius Egyház szociális szervezeteinek listáját, a Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye Szociális Fórum nevű együttműködési projektjének adatbázisát, a MOL Gyermekgyógyító Program pályázati nyertesének adatbázisát, a Kárpát-medencei Családszervezetek Szövetségének taglistáját, valamint a Babeş-Bolyai Tudományegyetem szociális munkás végzetteinek adatbázisát (konkrétan a végzetek aktuális munkahelyeinek listáját).

Az **adatbázisba való bekerülés kritériuma** szinte minden esetben az volt, hogy egy adott szervezet valamelyik katalógusban „szociális” tevékenységüként szerepelt, szociális címszó alatt volt megtalálható. A kérdőív során a válaszadóknak lehetősége volt arra is, hogy önbesorolással módszerrel meghatározzák, hogy mennyire fontos a szervezetük számára a szociális tevékenység. Az

15 Az online kommunikációs szokások vizsgálatának eredményeit egy későbbi tanulmányban tesszük majd közzé.

elemzésbe azok a szervezetek kerültek be, amelyek elsődleges, másodlagos, illetve harmadlagos tevékenységük szerint szociális szervezetek (a harmadlagos szervezetből viszonylag kevés volt). Az önbesorolós módszert időnként szakértőként felülbíráltuk. Erre főleg akkor került sor, amikor egy adott szervezet akkreditált szociális szolgáltatást működtet, mégis negyedrangú tevékenységként jelöli meg a szociális tevékenységet (pl. vallási, egészségügyi, oktatási vagy közösségfejlesztési tevékenység után), vagy például elsődlegesen vagy másodlagosan adományozással vagy adományközvetítéssel foglalkozik.

Itt fontos elmondanunk, hogy az előző évekhez képest többféle típusú szervezetet tudatosan kihagytunk az adatbázisból. Az előző adatbázisokban ugyanis elvétele szerepeltek iskolai alapítványok, nőszövetségek, iskolai diáktanácsok, országos vagy nemzetközi szervezetek fiókjai (pl. Máltai Segélyszolgálat), egyházi mozgalmak (Kolping Család mozgalom, Hit és Fény mozgalom stb.), egyes országos szervezetek helyi szociális programjai (pl. Dévai Szent Ferenc Alapítvány gyermekvédelmi központjai, Gyulafehérvári Caritas különböző programjai), keresztény ifjúsági csoportok, cserkészcsapatok. Mindezen szervezetek részei a szociális hálónak, közülük több igen fontos szereplő. Azonban két fontos szempontot is szem előtt tartottunk, amikor őket kihagytuk az adatbázisból: az első szempont az volt, hogy csak önálló szervezeteket vettünk be az adatbázisba, olyan helyi fiókokat, amelyek saját vagy származtatott, de önálló jogi személyiséggel rendelkeznek. Kimaradtak a különböző szociális programok, amelyek egy szervezeti központhoz tartoztak (pl. a Gyulafehérvári Caritas minden településszintű családsegítő programja, sérültprogramja, szenvedélybeteg-programja a Gyulafehérvári Caritas Szociális Ágazatához tartozik). A másik szempont az volt, hogy egy bizonyos típusú szervezet csak akkor kerüljön be az adatbázisba, ha egész Erdély-szinten sikerül a teljes szervezeti kört felmérni (pl. iskolai alapítványok esete vagy a Kolping családok esete, Máltai Segélyszolgálat fiókjainak esete). Ezért ezen szervezettípusok egy későbbi kutatásban lesznek megvizsgálva.

Az adatbázis összeállítása után, második lépésben ellenőriztük az elérhetőségi adatokat, telefonon felhívtuk a szervezetek képviselőit, bemutattuk a kutatás célját, és egy működő e-mail címet kértünk, ahová online kérdőívünket elküldhetjük.

A kérdőívészés során hólabdamódszerrel további szociális szervezetek megnevezését és elérhetőségét kértük el. Ebben a szakaszban 5 új szervezetet találtunk meg, amelyekkel addig egyetlen adatbázisban sem találkoztunk. A kérdőívet első körben kitöltőknek köszönőlevelet küldtünk, és arra kértük őket, hogy nyilvánosan népszerűsítsék a kutatást (honlapjaikon, Facebook-oldalaikon, szervezeti levelezőlistákon). A második körben a hólabdamódszerrel megtalált szervezeteket és a nyilvános hirdetés során minket megtaláló szervezeteket kérdeztük meg.

Az adatbázisban szereplő szervezetek számára egy **online kérdőívet** küldtünk ki. Az online kérdőívet a Limesurvey ingyenes kérdőívszerkesztő alkalmazással készítettük el.¹⁶ A kérdőív a szervezetek alapadataira kérdezett rá (jogi státus, elérhetőségek, kapcsolattartó, a szervezet célja, célcsoportja, szolgáltatásai), erőforrásaira, valamint felmérte a szervezetek online kommunikációs szokásait.

16 A program a BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet honlapjára volt telepítve (<http://bbte-szocialismunka.ro/kutatas>), a tanszék munkatársai használják különböző kutatások megvalósítása során.

3.1. AZ ERDÉLYI MAGYAR SZOCIÁLIS HÁLÓ SZERKEZETE

A szociális háló szerkezetét három fő dimenzió mentén írjuk le. A háló formai jellemzői között tárgyaljuk a szociális szervezetek területi eloszlását, jogi és működtetői hátterét, megemlítjük a szervezetek életkorát, illetve alaposabban megvizsgáljuk az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezeteket. A tartalmi jellemzők között elsősorban a szervezetek célcsoportjait, az általuk megcélzott problémahelyzeteket vizsgáljuk. Végül, a szociális háló társadalmi beágyazottsága esetén, megnézzük, hogy milyen más társadalmi alrendszerekhez kapcsolódik, a szervezeteknek milyen intézményi kapcsolataik vannak, mennyire összetett a kapcsolathálójuk, miben áll tartalmilag a szervezetek közötti együttműködés, és milyen hálózatokhoz, ernyőszervezetekhez kapcsolódnak.

3.1.1. Formai jellemzők

A szervezetek területi eloszlásának vizsgálatokor inkluzív megközelítést alkalmaztunk. Mivel a szervezetekről viszonylag könnyen eldönthető, hogy hol található a székhelyük, ezért azokat a szervezeteket is belefoglaltuk az elemzésbe, amelyek nem töltötték ki a kérdőívünket. Csak azokat a szervezeteket zártuk ki, amelyekről biztosan tudtuk, hogy nem működnek, nem szociális tevékenységűek, vagy több mint negyedrangú fontosságú a szociális terület a tevékenységükben. Így az adatbázisban szereplő 419 szervezetből 386 került be a területi elemzésbe, ami a szervezetek 92,1%-a.

Az idősoros adatok jól mutatják, hogy az elmúlt években milyen ütemben sikerült feltárni az erdélyi magyar szociális tevékenységű szervezeteket. A megtalált szervezetek száma előbb 117-ről 223-ra nőtt, jelenleg pedig 386-ra emelkedett. Első körben minden megyében voltak hiányosságok, a második kutatás során főleg a Hargita és Kovászna megyei szervezetek esetén volt hatékonyabb a keresés, míg a 2015-ös kutatásban már sikerült minden megyében alaposabban megtalálni a szervezeteket. Becsléseink szerint eddig sikerült megtalálni a szervezeteket 95–96%-át.¹⁷ A legtöbb szervezetet, akárcsak a 2013-as kutatás esetében (Dániel, 2014. 96.), most is Hargita megyében találtuk, ezt követi Maros, majd Kovászna megye. Gyakorlatilag Szeben és Krassó-Szörény megye kivételével minden erdélyi megyében találtunk néhány szociális tevékenységű magyar nonprofit szervezetet. Szervezetsűrűség tekintetében Hargita megye jár az élen, itt 0,67 szociális tevékenységű nonprofit szervezet jut 1000 magyar lakosra. Viszonylag magas még ez a szám Maros megyében is, ezt követik azok a megyék, ahol a szervezet-sűrűség 0,23–0,28 között van, illetve a megyék egy harmadik csoportja, ahol 0,10–0,15 között.

Települési bontásban nézve 385 szervezetet tudtunk besorolni 109 településre. A nagy többségük (77,4%) városi székhellyel működik, községközpontban van a székhelye a szervezetek

¹⁷ A szociálisháló.ro szakmai információs portál működtetése során, 2015-től kezdődően, napi szinten végzünk sajtófigyelést, elsősorban a székelyföldi megyékben. Adatbázisunkat pedig folyamatosan aktualizáljuk a sajtóban megjelenő szervezetekkel. Az utóbbi időben nagyon kevés új szervezetet találtunk. Úgy gondoljuk, hogy a Partiumban, illetve a szóránymegyékben még előfordulhat 10-15 olyan szervezet, akiről nincs tudomásunk, viszont Székelyföldön már alig valószínű, hogy aktívan működik olyan szociális tevékenységű szervezet, amely ne lenne benne az adatbázisunkban.

13,2%-ának, falun pedig kevesebb, mint tizedének (9,4%). A kérdőívet kitöltő (n=192) szervezetek fele helyi (28,9%) vagy kistérségi (23,3%) szinten valósít meg tevékenységeket, míg másik fele legalább megyei szinten. Viszonylag kiegyensúlyozott az eloszlása a megyei (13,3%), több megyére kiterjedő (15,6%) tevékenységű szervezeteknek is, valamivel kevesebb szervezetnek van ennél nagyobb (erdélyi – 8,9%; országos – 6,1%; valamint nemzetközi – 3,9%) területi hatásköre.

1. táblázat. Az erdélyi magyar szociális tevékenységű nonprofit szervezetek területi eloszlása a 2009–2015-ös kutatások eredményei alapján. Szervezetek száma, aránya és szervezetsűrűség (ezer főre).

	2009		2013		2015					
					Nyilvántartás szerint		Kérdőívek szerint		Magyar lakosság	Szervezetsűrűség
	Szám	Arány	Szám	Arány	Szám	Arány	Szám	Arány		
Arad	4	3,4	4	1,8	4	1	1	0,5	36 568	0,11
Beszterce-Naszód	5	4,3	4	1,8	4	1	3	1,6	14 350	0,28
Bihar	17	14,5	18	8,1	16	4,1	9	4,7	138 213	0,12
Brassó	2	1,7	2	0,9	4	1	1	0,5	39 661	0,10
Fehér	2	1,7	3	1,3	2	0,5	0	0	14 849	0,13
Hargita	36	30,8	117	52,5	172	44,6	78	40,6	257 707	0,67
Hunyad	4	3,4	4	1,8	4	1	3	1,6	15 900	0,25
Kolozs	11	9,4	15	6,7	25	6,5	18	9,4	103 591	0,24
Kovászna	7	6,0	23	10,3	34	8,8	21	10,9	150 468	0,23
Máramaros	1	0,9	1	0,4	5	1,3	3	1,6	32 618	0,15
Maros	13	11,1	16	7,2	89	23,1	38	19,8	200 858	0,44
Szatmár	7	6,0	9	4,0	13	3,4	8	4,2	112 580	0,12
Szilágy	3	2,6	3	1,3	6	1,6	5	2,6	50 177	0,12
Temes	5	4,3	4	1,8	8	2,1	4	2,1	35 295	0,23
Összesen	117	100	223	100	386	100	192	100	1 213 728	0,32

A jogi formát illetően a szervezetek többsége (63%) egyesületként működik, továbbá jelentős az alapítványok aránya (30,7%). A válaszadók között találunk még néhány egyházi szervezetet (3,6%) és szövetséget (1,6%) is. A két jelentősebb jogi forma, az egyesület és az alapítvány között működési módot, finanszírozási lehetőségeket, törvényi kötelezettségeket illetően nincsenek számottevő különbségek. Az akkreditált szociális szolgáltatást biztosító szervezetek között valamivel nagyobb arányban találunk alapítványokat (42,9%), viszont ez a különbség nem szignifikáns ($p=0,116$), és valószínűleg inkább az a magyarázata, hogy az akkreditált szolgálta-

tások korábbi bejegyzésük, amikor még az alapítványok jogi bejegyzése egyszerűbb (olcsóbb) volt.¹⁸

A szociális szervezetek nagy többsége (68,2%) közösségi, civil szervezet, a tisztán egyházi alapítású, egyház által fenntartott, egyházhoz kötődő szervezetek aránya 15,1%. Jelentős még a vegyes (világi és egyházi) háttérű szervezetek aránya is (12,5%). Ugyanakkor csupán egyetlen olyan szervezet töltötte ki a kérdőívünket, amely állami fenntartású szociális intézmény háttér-intézménye, ugyanígy egyetlen önkormányzati háttérű szervezettől és egy önkormányzati-civil vegyes háttérű szervezettől kaptunk választ, továbbá három szervezet magánalapítványként működik. Ezen szervezetek összesen 3,6%-ot tesznek ki.

Az általunk megtalált és a kérdőívünket kitöltő egyházi háttérű szervezetek (összesen 48 szervezet) 41,7-41,7%-a a római katolikus, illetve a református egyházhoz kötődik, 12,5%-a az unitárius egyházhoz, 4,2%-a pedig a baptista egyházhoz.

A szervezetek életkorát vizsgálva (kizárva kilenc olyan szervezetet, amelyet még a rendszer-váltás vagy a kommunizmus előtt alapítottak) azt találtuk, hogy a 183 szervezet életkora közel normáeloszlást követ. Az átlagéletkor 13,24 év, a szórás 7,17. Gyakorlatilag minden évből megtalálható 2–15 szervezet, a vizsgált 25 éves időszakból (1990–2014).

Előző kutatásainkban (Dániel, 2013; 2014) a szociális háló szerkezetét vizsgálva a szervezetek három típusát különböztettük meg aszerint, hogy mennyire központi fontosságú a szociális tevékenységük. A hierarchia csúcsán az akkreditált szociális szolgáltatásokat működtető szervezetek álltak, alattuk az elsődlegesen, majd a másodlagosan szociális tevékenységű nonprofit szervezetek. Jelen kutatásban ezt a modellt is követtük, miközben megpróbáltuk árnyalni. Az elemzésbe olyan szervezeteket is belefoglaltunk, amelyek csupán harmadlagos fontosságúként tüntették fel a szociális tevékenységet, viszont ezen tevékenységek jelentősek. Arányaiban hasonló eloszlást tapasztaltunk, mint előző kutatásunk során (Dániel, 2014. 94.)¹⁹.

2. táblázat. *A szociális háló szerkezetét a szervezetek típusa szerint (2013–2015)*

	esetszám	akkreditált	elsődleges	másodlagos	harmadlagos	összesen
2013-as felmérés	223	30,9	30,9	38,1	n. a.	100
2015-ös felmérés	192	31,8	30,7	21,4	16,1	100

Az, hogy egy szervezet akkreditált szociális szolgáltatást működtet, még nem jelenti azt, hogy legfontosabb tevékenységi területe szociális jellegű. Az akkreditált szervezetek 83,3%-ának (50 szervezet) elsődleges tevékenysége a szociális segítségnyújtás. Viszont találunk olyan szervezeteket is, amelyek bár működtetnek akkreditált szociális szolgáltatásokat, de elsődleges tevékenységük nem szociális jellegű. A szervezetek tíz százaléka esetén csupán másodlagos, 3,3%-a esetén harmadlagos, 1,7-1,7%-a esetén pedig csak negyedleges, illetve hatodlagos fon-

18 Az alapítványok átlagéletkora 16,6 év, míg az egyesületeké 11,4 év (F=22,648; p<0,001)

19 Akkor nem történt megkérdés, szakértői besorolás alapján soroltuk be a szervezeteket a kategóriák valamelyikébe. A jelenlegi csoportosításunk kisebb elemszámon, viszont a szervezetek válaszain, ön-besorolások módszerén alapulnak.

tosságú a szociális tevékenység. A tíz szervezetből öt elsődlegesen vallási tevékenységű. Ennek ellenére az elemzésekben mindezen szervezetek az akkreditált szociális szolgáltatók között kaptak helyet.

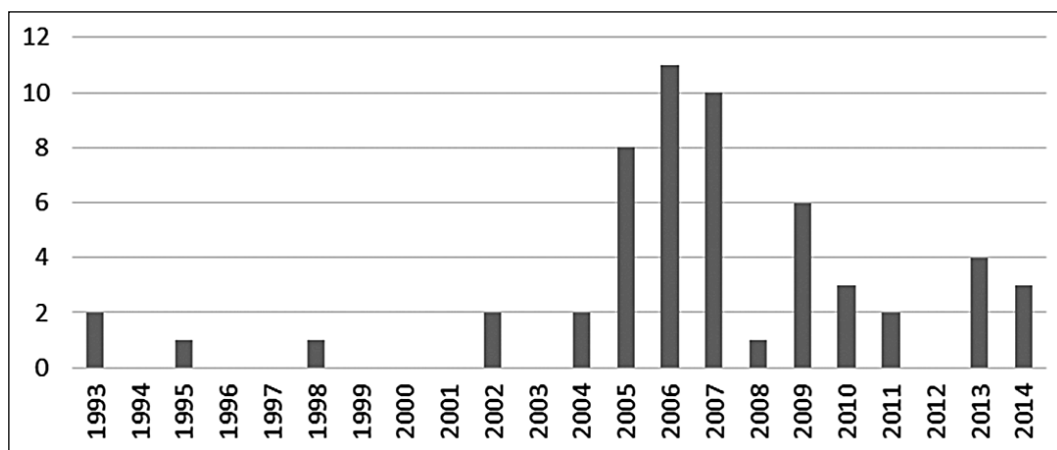
Jelen kutatás során egyik célunk az volt, hogy árnyalni tudjuk ezt a modellt, ezért részletesebben vizsgáltuk az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezeteket is, és a többi szervezetet is. A vizsgálat jelen állása szerint az akkreditált szociális szolgáltatásokat működtető szervezetek élesen elkülönülnek a többi szervezettől, elsősorban az erőforrásokkal való ellátottságuk tekintetében, amint azt később részletesebben is látni fogjuk. Ugyanakkor a nem akkreditált szervezetek csoportja egyelőre viszonylag homogénnek tűnik, mivel nincs közöttük statisztikailag szignifikáns különbség sem a szervezetek életkora, célcsoportok száma, magyar nemzetiségű kliensek aránya, sem az erőforrások (főállású és részmunkaidős alkalmazottak, önkéntesek száma, bevételi források száma, kapcsolataik sokfélesége) tekintetében, így egyelőre csak abban különböznek, hogy vezetőik szerint a szociális tevékenységük mennyire fontos a céljaik szempontjából.

3.1.1.1. Az akkreditált szociális szervezetek vizsgálata

Az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetek vizsgálatakor jelen tanulmányban arra próbálunk választ adni, hogy a román szervezetekhez, intézményekhez képest mikor akkreditáltatták első szolgáltatásaikat, milyen szervezetek vállalták az akkreditációt (ami az állami finanszírozáshoz is belépőt jelent), illetve hogyan változott a magyar szervezetek által akkreditált szolgáltatások száma a két felmérés között eltelt időben?

A romániai akkreditált szociális szolgáltatások csoportját 2013-ban tudtuk alaposabban elemezni. Akkor az országos nyilvántartásban 6160 szolgáltatás szerepelt.²⁰ Első akkreditálásuk idejét vizsgálva azt találtuk, hogy mind a civil és egyházi háttérű szervezetek, mind az állami intézmények esetén több hullámban történt az akkreditáció. Civil oldalon az első hullám rögtön az akkreditációs időszak elején volt, 2005–2008 között, 2006-os csúcsponttal, a második hullám 2009-ben kezdődött és 2011-re csendesült el, majd 2012-ben újra egy akkreditációkban gazdagabb év volt. Állami oldalon a megyei intézmények jelentős részét már 2006-ban akkreditálták, majd 2009-ben és 2012-ben is volt egy kisebb hullám, a helyi önkormányzatok pedig jellemzően 2007-ben és 2012-ben akkreditáltatták leginkább a szolgáltatásaikat (Dániel, 2013. 263.). Jelen kutatásban azt láttuk, hogy az erdélyi magyar szociális háló akkreditált szolgáltatásokkal rendelkező szervezeteinek fele hamar, már az első hullám során megszerezte az akkreditációt, és csupán harmada maradt a 2008–2014-es időszakra. A válaszadók 14,7%-a 2005 előtti évszámot jelölt meg. Ezen szervezetek szinte kizárólag idősothonokat, gyermekotthonokat, otthoni beteggondozó szolgálatot működtető szervezetek, amelyek valószínűleg már az akkreditációs törvény előtt is engedélyköteles tevékenységek voltak. Esetükben az új törvény szerinti akkreditálás időpontját nem ismerjük.

²⁰ Az akkreditált szociális szolgáltatások elektronikus nyilvántartásában, 2013 augusztusában 2960 szolgáltató 6162 szolgáltatása szerepelt (Dániel, 2013. 254.)

1. ábra. *A szervezetek első szolgáltatásai akkreditálásának éve*

Úgy tűnik, az akkreditáció megszerzése nem igazán függ össze a szervezetek életkorával. Bár összességében nézve a 43 szervezetet azt látjuk, hogy az akkreditáció időpontjában már átlagosan 8,25 éve működtek, viszonylag egyenlő arányban találunk közöttük olyan szervezeteket, amelyek megalakulásuktól számítva két éven belül már akkreditáltatták valamely szolgáltatásukat (28,84%), 4–6 éves (25%), 8–9 éves (13,46%), 11–15 éves (26,92%) vagy akár 18–19 éves tapasztalattal rendelkeztek (5,76%). Ugyanakkor megállapíthatjuk azt is, hogy az akkreditációs időszak elején (2005–2007) inkább a nagyobb tapasztalattal rendelkező szervezetek vágtak bele az akkreditáció megszerzésébe. A szervezetek körülbelül hatvan százaléka több, mint nyolcéves tevékenységgel rendelkezett (a legelső évben kizárólag a tíz évnél idősebb szervezetek akkreditáltak). A második és harmadik hullámban már kevesebb szervezet szerzett akkreditációt, előbb még vegyesen idősebb és fiatalabb szervezetek, utóbb pedig újra a nagyobb múlttal rendelkezők.

Az adatelemzés során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az előző évekhez képest nőtt vagy csökkent a magyar nonprofit szervezetek által működtetett akkreditált szolgáltatások száma. A kérdésre sajnos nem tudtunk választ adni, mivel volt néhány nagy szervezet, amely nem töltötte ki a kérdőívünket, illetve kitöltötte, de nem szolgáltat adatokkal az akkreditált szolgáltatásainak számát illetően. Így csupán annyit tudunk mondani, hogy míg 2013-ban az akkreditált szolgáltatások adatbázisának elemzése alapján 194 akkreditált szolgáltatásról tudtunk (Dániel, 2014. 99.)²¹, addig a 2015-ös kutatás során a visszaérkezett kérdőívek válaszai alapján 140-et találtunk meg. A magyar szervezetek által működtetett akkreditált szociális szolgáltatások száma ennél nyilvánvalóan több volt.²² A válaszadó 55 szervezet között két olyat találunk, akik

21 Egyébként akkori becslésünk szerint a magyar háttérű szociális szféra biztosan nagyobb súlyt képvisel a romániai nonprofit háttérű szociális szférában, mint amekkorát a magyar népesség 6,5%-os országos aránya (2011-es népszámlálás alapján) elővetített, mivel az akkreditált szolgáltatások minimum 7,34–9,4%-át tették ki a magyar szervezetek által működtetett szolgáltatásokat (Dániel, 2014. 99.)

22 Mivel a nem válaszolók között olyan szervezeteket találunk, mint a Dévai Szent Ferenc Alapítvány, a Romániai Máltai Segélyszolgálat sepsiszentgyörgyi fiókja, illetve eleve hiányzik kutatásunkból a Gyulafehérvári Caritas, amelynek szintén jelentős számú akkreditált szolgáltatást működtet.

nagyszámú szolgáltatást akkreditáltattak (a Szatmári Egyházmegyei Caritas húszat, a Romániai Máltai Segélyszolgálat tízet), a többi szervezet jelentős része (a szervezetek 78,68%-a) 1–3 akkreditált szolgáltatást működtet, ugyanakkor öt szervezet (8,19%) 4–6 szolgáltatást.

3.1.2. A szociális háló tevékenység szerinti leírása

A szociális háló egyik legfontosabb jellemzője, mondhatni lényege, hogy milyen társadalmi problémákra próbál választ adni. Ezért nagyon fontosnak tartjuk, hogy minél alaposabban megismerjük és leírjuk a szociális hálót a szervezetek konkrét szociális tevékenységei szerint. Ennek körülírására jelen felmérés mellett két másik elemzés is segítségünkre van (mindkettő 2013-ból): a romániai akkreditált szociális szolgáltatások adatbázisának elemzése során nyert információk (Dániel, 2014), valamint a BBTE szociális munka végzettjeinek szakmai pályájával, munkahelyeivel kapcsolatos információk (Dániel, 2013). Korábban az akkreditált szolgáltatásokat tudtuk vizsgálni, most pedig első kézből mintegy 188 szervezettől tudtuk megkérdezni, hogy milyen célcsoportokkal dolgoznak. Az összehasonlítást nehezíti, hogy mindhárom alkalommal más kategóriákkal dolgoztunk, viszont néhány fontos következtetést le tudunk vonni.

Az akkreditált szociális szolgáltatások nyilvántartása 2013 augusztusában még tartalmazta a szolgáltatások által megcélzott célcsoportokat, illetve szociális problémahelyzeteket is, a szolgáltatások típusával és helyszínével együtt.²³ A célcsoportok felsorolása viszonylag általános, felületes²⁴, ezért azokra az eredményekre itt most nem térünk ki.²⁵ Viszont ami a megcélzott problémahelyzeteket illeti, a nyilvántartás 49 szociális problémahelyzetet különböztet meg, ezért nagyon hasznos információkkal szolgált a romániai szociális ellátórendszerrel (annak akkreditált almezőjéről). Korábbi vizsgálatunkban a teljes listát három részre osztottuk. A lista első harmadában szerepeltek azok a problémahelyzetek, amelyeket az akkreditált szolgáltatások leggyakrabban megcélzottak (ezekkel a szolgáltatások legalább hat százaléka foglalkozott), a lista második harmadába azok, amelyek 1–5,% közötti gyakorisággal fordultak elő a szolgáltatások céljai, tevékenységei között, a harmadik harmadban pedig azok, amelyekkel kevesebb, mint a szolgáltatások egy százaléka foglalkozott (Dániel, 2013. 261.). A lista felső harmadában a *családokkal kapcsolatos problémákat* találtuk (szülőktől való elszakadás és ennek kockázata, elhagyás, családon belüli erőszak, egyéb nehéz helyzetek a családban), ugyanakkor itt találtuk még a *fogyatékkal élők problémáit, a szegénységet és társadalmi elszigeteltséget, az idősek problémáit, a krízishelyzeteket és a lakhely hiányát*. A lista alsó harmadában pedig a különböző diszkriminációtípusok, függőségek, kizsákmányolás és migrációval kapcsolatos problémák szerepeltek. (Dániel, 2013. 261.)

Jelen kutatásban a célcsoportok egy másik csoportosítását használtuk, 20 kategóriával dolgoztunk. Az alábbi táblázatban foglaltuk össze, 188 szervezet válasza alapján, hogy az erdélyi

23 Ezt később kivették a nyilvános adatbázisból.

24 Az országos nyilvántartás a következő célcsoport-kategóriákkal dolgozik: 0–6 éves gyerekek, 7–16 éves gyerekek, 17–18 éves gyerekek, 19–26 éves fiatalok, felnőttek, idősek, családok, csoportok, közösségek.

25 Az eredmények megtalálhatók előző tanulmányunkban (Dániel, 2014. 100.).

magyar szervezetek szociális tevékenységük során milyen arányban foglalkoznak a különböző csoportok problémáival. A táblázat kétféle összehasonlító adatot is tartalmaz: kiolvashatjuk belőle a különböző háttérű szervezetek közötti különbségeket, valamint az akkreditált és nem akkreditált szervezetek közötti különbségeket is.

Egy további hasznos támpontot nyújt a szociális szféra elemzésében egy másik korábbi kutatásunk, amikor a kolozsvári BBTE szociális munka szakos végzettjeinek szakmai életpályáját vizsgáltuk. A felmérés időpontjában (2013) a válaszadók közül 108 személy dolgozott szociális munkás végzettségének megfelelő munkahelyen, segítő foglalkozásuként. A kategóriák kicsit eltérően voltak megfogalmazva, ezért csak néhány ponton tudjuk összekapcsolni az eredményeket. Viszont érdekes eredmény, hogy több esetben is csupán néhány százalékos eltéréseket találunk a 2013-ban szociális munkásként dolgozók arányai és 2015-ben a szervezetek célcsoportjainak arányai között: idősek, sérült személyek és családjaik, romák, krónikus betegek, családon belüli erőszak áldozatai, hajléktalan személyek, szerfüggők, szenvedélybetegek, emberkereskedelem áldozatai, bántalmazott és veszélyeztetett gyerekek. Nagyobb eltérések csak az árvák (huszonöt százalék a jelenlegi 37,8%-hoz képest) és a szegénységben élők (33,3% az 58%-hoz képest, bár akkor „nehéz helyzetben lévők”-ként foglaltunk) esetén fordultak elő. Mindez azt sejteti, hogy viszonylag közel járunk ahhoz, hogy a szociális hálóban le tudjuk írni, hogy a szervezetek milyen mértékben foglalkoznak az egyes társadalmi problémákkal.

Feltételezve, hogy a civil szervezetek azokkal a társadalmi problémákkal foglalkoznak inkább, amelyeket súlyosabbnak percipiálnak (beleértve azt is, hogy mely problémára van kevesebb állami szolgáltatás), és amelyekre forrásokat tudnak mozgósítani, a fenti adatok alapján arról is sejtésünk lehet, hogy az erdélyi magyar közösségben mely szociális problémák mennyire hangsúlyosak. Természetesen ebben akkor lehetünk határozottabbak, amikor lakossági felmérések és hivatalos adatok is rendelkezésünkre fognak állni.

Ami a különböző szereplők részvételét illeti a szociális szolgáltatások működtetésében, a 3. számú táblázatból azt látjuk, hogy a teljes szervezeti átlaghoz képest az egyházi háttérű szervezeteket nagyobb arányban találjuk meg azon szervezetek között, amelyek gyógyíthatatlan betegek, daganatos betegek, hajléktalan személyek, romák csoportjaival dolgoznak. A világi-közöségi háttérű szervezetek pedig leginkább a szenvedélybetegekkel, sérült személyekkel és családjaikkal, árvákkal és családjuktól elszakadt gyerekekkel foglalkozó szervezetek között jelennek meg nagyobb arányban, mint a teljes szociális háló átlagában. Továbbá azt is látjuk, hogy a családon belüli erőszak áldozatai, hajléktalan személyek, elhanyagolt, bántalmazott, illetve veszélyeztetett gyerekek, szegénységben élők, illetve szociális krízishelyzetben lévők, idős személyek, sérült személyek és családjaik, romák, gyógyíthatatlan betegek számára nyújtott szociális szolgáltatások azok, ahol az akkreditált szervezetek a többi szervezethez képest magasabb arányban vesznek részt a szociális háló tevékenységében.

3. táblázat. Az erdélyi magyar szociális tevékenységű nonprofit szervezetek által megcélzott problémahelyzetek, célcsoportok

Célcsoport	Arány (szocm)	Arány (n=188)	Háttér			Típus			
			Világi	Egyházi	Vegyes	A	1.	2.	3.
ÁTLAG			70,8	15,7	13	31,8	30,7	21,4	16,1
szegénységben élők	33,3	58,0	62,9	21,9	15,2	34,9	32,1	19,3	13,8
idős személyek	44,4	45,2	60,0	21,2	18,8	37,6	34,1	20	8,2
szociális krízishelyzetben lévők	n.a.	43,1	66,2	22,1	11,7	42,0	22,2	23,5	12,3
árvák, családjuktól elszakadt gyerekek	25,0	37,8	75,0	16,2	8,8	36,6	28,2	22,5	12,7
sérült személyek (és családjaik)	30,6	36,7	77,6	14,9	7,5	43,5	34,8	13,0	8,7
egyszülős családok, gyerekeiket egyedül nevelők	n.a.	29,8	64,8	20,4	14,8	35,7	26,8	19,6	17,9
elhanyagolt, bántalmazott, veszélyeztetett gyerekek	18,5 és 25,0	29,8	70,9	20	9,1	44,6	26,8	16,1	12,5
romák	26,9	23,9	60,5	30,2	9,3	44,4	26,7	17,8	11,1
krónikus betegek	22,2	22,9	71,8	20,5	7,7	37,2	20,9	25,6	16,3
családon belüli erőszak áldozatai	11,1	16,5	70,0	20,0	10,0	58,1	12,9	12,9	16,1
daganatos betegek	n.a.	14,9	69,2	26,9	3,8	28,6	17,9	35,7	17,9
gyógyíthatatlan betegek és haldoklók	n.a.	13,8	54,2	33,3	12,5	46,2	19,2	26,9	7,7
tartós munkanélküliek	n.a.	13,3	62,5	25	12,5	48,0	12,0	32,0	8,0
hajléktalan személyek	13,9	11,7	47,6	33,3	19,0	54,5	27,3	18,2	0
diszkrimináció (etnikai, nemi, vallási, szexuális) áldozatai	n.a.	5,9	63,6	27,3	9,1	45,5	27,3	27,3	0
bűnelkövetők, börtönben élők, börtönből szabadul- tak	n.a.	5,3	55,6	33,3	12,5	50,0	30,0	10,0	10,0
szერfüggők, szenvedélybe- tegek	8,3	5,3	77,8	11,1	11,1	50,0	20,0	20,0	10,0
kizsákmányolás és ember- kereskedelem áldozatai, prostituáltak	1,9	1,6	100	0	0	100	0	0	0
bevándorlók, menekültek	n.a.	0,5	100	0	0	100	0	0	0
egyéb	-	11,5	-	-	-	-	-	-	-
ÁTLAG			70,8	15,7	13	31,8	30,7	21,4	16,1

Végül egy másik szempontot is nézzünk meg röviden. Előző, az erdélyi magyar civil szférát vizsgáló, kutatás önkritikájaként fogalmazódott meg, hogy a használt módszertanból kifolyólag a szokásosnál magyarabb civil szférát sikerült megragadni, mind a tagság, mind pedig a nyelvhasználat értelmében (Kiss D., 2010), ezért arra törekedtünk, hogy olyan szervezeteket is megtaláljunk, amelyek vegyes (román–magyar) tagságúak, nyelvhasználatúak, ahol a vezetőségben és a klienskörben egyaránt megtalálhatók román és magyar személyek. A kutatás során ezt viszonylag sikerült is elérni. Így a válaszadó szervezetek mintegy 94,1%-a dolgozik magyar nemzetiségű kliensekkel, 61,3%-ának van román nemzetiségű kliense, és 56%-ának roma etnikumú kliense. A válaszadó szervezetek közel harmada olyan, amely kizárólag magyar nemzetiségű ügyfelekkel dolgozik. Továbbá átlagosan a szervezetek (n=167) ügyfeleinek közel nyolcvan százaléka (79,02%) magyar nemzetiségű, ugyanakkor a szervezetek valamivel kevesebb, mint tizede nyilatkozta azt, hogy kevesebb, mint a kliensek húsz százaléka magyar nemzetiségű (ezek főleg a romákkal foglalkozó szervezetek).

3.1.3. A szociális háló beágyazottsága és kapcsolatai

A szervezetek kapcsolatainak rendszere megmutatja, hogy a nonprofit szektor szereplői az intézményi környezetük milyen más szereplőivel (más civil szervezetek, helyi önkormányzatok, egyház, gazdasági szervezetek, politikai pártok) vannak együttműködésben, milyen az intézményi beágyazottságuk (Kiss D., 2010). Jelen kutatásunknak köszönhetően talán ezen a téren sikerült a legtöbbet előlépjünk az erdélyi magyar szociális hálóval kapcsolatos ismeretek szempontjából. Az előző kutatásokhoz hasonlóan vizsgáltuk, hogy a szociális tevékenységű szervezeteknek milyen más jellegű tevékenységeik vannak, ezáltal milyen más társadalmi alrendszerekhez kapcsolódnak, milyen más szereplőkkel vannak kapcsolataik, mennyire összetett a kapcsolati hálójuk, továbbá sikerült árnyalniuk a civil szervezetekkel való kapcsolataik típusát, megvizsgálunk, hogy miben áll a szociális szervezetek közötti együttműködés, valamint mennyire kezdeményezők a kapcsolatok építése terén, és mennyire formalizáltak ezen kapcsolataik.

A más *társadalmi alrendszerekkel* való kapcsolatok esetén korábbi kutatásunkban azt találtuk, hogy mind az elsődlegesen szociális tevékenységű, mind pedig a másodlagosan szociális tevékenységű szervezetek esetében a szociális tevékenység mellé leggyakrabban kulturális, közművelődési tevékenység kapcsolódik. Ezt követi a vallási tevékenység, valamint az oktatási-kutatási tevékenység (Dániel, 2014. 97–99.). 2015-ben, több szervezet válasza alapján, némiképp változtak az arányok. A 89 válaszadó, elsődlegesen szociális tevékenységű szervezet esetén a kiegészítő tevékenységek sorában az oktatás és kutatás került az első helyre (22,5%), a kultúra és közművelődés a másodikra (18%), a vallás- és hitélet a harmadik helyre (16,9%), ezeket követte az egészségügy és az adományosztás és adományközvetítés (14,6–14,6%-kal). A másodlagosan szociális tevékenységű szervezetek (n=40) elsődleges tevékenységei között pedig a vallás, hitélet a leggyakoribb (huszonöt százalék), ezt követi a kultúra és közművelődés (17,5%), valamint az oktatás és kutatás és az egészségügy (15–15%).

Az *intézményi kapcsolatok* terén a 2009-es adatgyűjtés eredményei azt mutatták, hogy a teljes adatbázisban szereplő szervezetek leggyakrabban más civil szervezetekkel voltak kapcsolatban. Emellett az önkormányzatokkal való kapcsolatot a szervezetek valamivel több, mint kétharmada, az egyházzal való kapcsolatokat valamivel több, mint fele, a gazdasági szervezetekkel való

kapcsolatokat valamivel kevesebb, mint negyede jelölte meg. A későbbi összehasonlító elemzés a szociális szervezetek tekintetében szignifikáns különbséget mutatott az egyházi szervezetekkel való kapcsolatok terén, a többi típusú szervezethez képest szignifikánsabban nagyobb arányban jelöltek meg egyházi kapcsolatokat, a szervezetek mintegy háromnegyede (75,4%), míg a többi szervezet csupán 25–57%-a (Dániel és Kiss, 2014). A 2015-ben, nagyobb mintán végzett elemzés egy kicsit másabb képet mutat. A válaszadó szervezetek 78,6%-ának volt más civil szervezetrel kapcsolata, részletesebben megnézve pedig azt látjuk, hogy ezek a kapcsolatok leginkább hasonló tevékenységű szociális szervezetekkel létező kapcsolatokat jelentenek. Más típusú szociális szervezettel a válaszadók valamivel több, mint felének van kapcsolata, más tevékenységű civil szervezettel pedig valamivel kevesebb, mint felének. Egyházakkal való kapcsolatoknál jóval alacsonyabb arány jött ki, mint 2009-ben, most a szervezetek csupán valamivel több, mint felének volt előző évben valamely egyházzal kapcsolata, és ehhez közel hasonló mértékben helyi önkormányzatokkal és megyei önkormányzatokkal, megyei intézményekkel.

4. táblázat. *Milyen típusú intézményekkel volt együttműködése a tavalyi évben*

	2009 (n=62)	2015 (n=177)
Hasonló tevékenységű szociális szervezet	80%	71,8%
Más tevékenységű szociális szervezet		53,1%
Más tevékenységű civil szervezet		45,2%
Helyi önkormányzat	63,9%	55,9%
Magyei önkormányzat, megyei intézmény	n. a.	45,8%
Politikai párt	22,0%	5,6%
Egyház	75,4%	52,5%
Gazdasági szervezet	22,8%	20,9%
Egyéb	20,0%	6,20%

Az egyéb kategóriában 2015-ben iskolákat (5,08%), egészségügyi intézményeket (1,12%) említettek. Valószínűnek tartjuk, hogy ha ezek az intézménytípusok explicit módon is fel lettek volna tüntetve a listán, akkor több szervezet jelölte volna be ezeket.

Az összehasonlító elemzés azt mutatja, hogy a harmadlagosan szociális tevékenységű szervezetek kevésbé integráltak a szociális mezőbe, a többi szervezetnél jóval alacsonyabb arányban vannak kapcsolataik hasonló tevékenységű, illetve más tevékenységű szociális szervezetekkel, mint a többi szervezetnek.²⁶ Ugyanakkor más tevékenységű civil szervezetekkel való kapcsolatok esetén ez a különbség nem áll fenn. Továbbá azt is láttuk, hogy az akkreditált szervezetek jóval nagyobb arányban rendelkeznek kapcsolatokkal a helyi önkormányzatokkal, valamint

26 Míg hasonló tevékenységű szociális szervezetekkel a többi szervezet 62–84%-ának van kapcsolata, addig a harmadlagosan szociális tevékenységű szervezetek csupán 48,1%-ának (khi-négyzet = 16,454; $p=0,001$), ugyanígy más szociális tevékenységű civil szervezetekkel a többi szervezet 48–67%-ának, a harmadlagosan szociális tevékenységű szervezetek 37%-ának (khi-négyzet = 8,104; $p=0,044$).

megyei önkormányzatokkal, megyei és állami szociális intézményekkel, mint a többi szervezet.²⁷

A szervezetek *kapcsolathálójának összetettségét* a kapcsolattípusok számával próbáljuk bemutatni. A 2009-es kutatás másodelemzésekor azt láttuk, hogy a szociális, valamint gazdaság-, település- és közösségfejlesztéssel foglalkozó szervezetekkel az átlagnál többféle kapcsolattal rendelkeztek (Dániel és Kiss, 2014. 103.). Akkor kevesebb típusú kapcsolatra kérdeztünk rá, ezért közvetlen módon nem tudjuk összehasonlítani mostani adatainkkal. Jelen kutatásban összességében a szervezetek átlagosan 3,5 típusú kapcsolattal rendelkeznek, a legtöbben (a szervezetek valamivel több, mint ötöde) 4 különböző típusú kapcsolatot jelöltek be. A különbségeket vizsgálva azt találtuk, hogy a városi székhelyű szervezeteknek, illetve az akkreditált szervezeteknek az átlagnál szignifikánsan több típusú kapcsolata van. A városi szervezetek átlaga 3,71, míg a vidékieké 2,80 ($t=2,602$; $p=0,010$), az akkreditált szervezeteknek 4,37 típusú, az elsődlegesen szociális tevékenységűeknek 3,16, a másodlagosoknak 3,35, harmadlagosoknak pedig 2,51 ($F=7,212$; $p<0,001$).

A 2015-ös kutatás egyik lényeges újdonsága, hogy sikerült megvizsgálni az *együtműködések tartalmát* is. Ahogyan az az 5. táblázatban is látszik, a szociális tevékenységű szervezetek leginkább a szakmai tapasztalatok cseréjében és a közös programszervezésben működnek együtt. Szintén gyakori az esetirányításban, a kliensek problémáinak megoldásában való együtműködés, és a közös álláspont kialakítása valamilyen szociális probléma kapcsán. A szervezetek viszonylag ritkábban vesznek részt közösen szakmai hálózatok működtetésében, a szervezetek alig több mint felére jellemző ez, ahogyan közös pályázatírás és közös jótékonyági gyűjtés sem jellemző rájuk. Legkevesbé pedig közös kétszázalékos kampány szervezésében vesznek részt, ebben csupán a szervezetek 15,6%-a működik együtt.

5. táblázat. *Az együtműködés tartalma*

	n	egyáltalán nem jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	nagyon jellemző	összesen
Szakmai tapasztalatok cseréje	143	6,3	8,4	51,7	33,6	100
Közös programszervezés, közös projektek	142	8,5	11,3	50,7	29,6	100
Kliensek problémáinak megoldása, esetirányítás, esetszűrés	132	15,2	14,4	38,6	31,8	100
Közös álláspont kialakítása valamilyen szociális probléma kapcsán, közös érdekképviselet	134	12,7	20,1	35,1	32,1	100

²⁷ Míg előbbi esetben az akkreditált szervezetek 70,7%-a rendelkezik kapcsolatokkal, addig a többi szervezet 40–59%-a (khi-négyzet = 10,238; $p=0,017$), utóbbi esetben pedig az akkreditált szervezetek háromnegyede (75,9%) rendelkezik kapcsolatokkal, a többi szervezet csupán 25–34%-a (khi-négyzet = 31,957; $p<0,001$). Politikai pártok, egyházak és gazdasági szervezetek esetén nincs szignifikáns különbség.

Szakmai hálózat működtetése	123	22,8	19,5	30,9	26,8	100
Közös pályázatírás	128	29,7	21,1	35,2	14,1	100
Közös jótékonyági gyűjtés	128	41,4	19,5	24,2	14,8	99,9
Közös 2%-os kampány	122	63,9	20,5	10,7	4,9	100

Ezek mellett konkrétan is rákérdeztünk a szervezetek intézményi kapcsolataira, arra kérve a szervezetek képviselőit, hogy sorolják fel azokat a szervezeteket, intézményeket, beleértve a szociális és nem szociális tevékenységű nonprofit szervezeteket, önkormányzatokat, pártokat, egyházakat, vállalkozásokat, akikkel előző évben együttműködtek. Továbbá azt is megkérdeztük, hogy ezek közül hány szervezet esetében kezdeményezték ők az együttműködést, és van-e formális megállapodásuk is a partnereikkel. A szervezetek összesen 750 kapcsolatot soroltak fel.

A konkrét kapcsolat hálózatának elemzése túlmutat jelen tanulmány keretein, viszont azt érdemes megnéznünk, hogy a szervezetek *mennyire kezdeményezők, illetve mennyire jellemző rájuk az együttműködések formalizálása*. A válaszadó száz szervezet 37%-a válaszolta azt, hogy minden partnerrel ők kezdeményezték az együttműködést, a szervezetek 15%-a az esetek kevesebb, mint felében, 14%-a az esetek felében, harmada pedig az esetek több mint felében. A válaszokból úgy tűnik, hogy az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetek kevésbé kezdeményezők, mint a többi szervezet, inkább őket keresik meg együttműködési szándékkal, bár ez a különbség a szervezettípusok között nem szignifikáns ($p=0,094$). Ami az együttműködések formalizáltságát illeti, a szervezetek csupán 40,62%-a kötött írott partnerszerződést, többségük csupán néhány (1–3) ilyen formalizált partnerséggel rendelkezik.

A szervezetek társadalmi integráltságának egy másik jó fokmérője, hogy *tagjai-e különböző szakmai hálózatoknak, ernyőszervezeteknek, szövetségeknek*. A szervezetek közel kétharmada nem tagja semmilyen együttműködési hálózatnak, ernyőszervezetnek, szövetségnek. A többi szervezet viszont egy vagy több ilyen szakmai hálózathoz is kapcsolódik: ötöde egy szervezetnek és valamivel több, mint tizede két vagy több szövetségnek. A válaszadó szervezetek összesen mintegy 60 szakmai hálózatot, ernyőszervezetet soroltak fel, összesen 99 alkalommal. Ezek közül 7 esetben a fiókszervezetek jelölték meg az anyaszervezetüket, illetve további 4 esetben az egyházi hátterű szervezetek az egyházukat. A többi 49 eset háromnegyede szociális szakmai jellegű hálózatot takar, negyede pedig más típusú (ifjúsági, oktatási, gazdasági) ernyőszervezeteket.

6. táblázat. *Hány és milyen típusú hálózatoknak tagjai?*

Hány hálózatnak tagja?	Esetszám	Arány	Hálózat típusa	Esetszám	Arány
nem tagja	127	66,1	Helyi	6	9,52
egynek	42	21,9	Megyei	11	17,46
kettőnek	14	7,3	Erdélyi	15	23,81
háromnak	7	3,6	Országos	12	19,05
négynak	2	1,0	Kárpát-medencei	12	19,05
			Nemzetközi	7	11,11
Összesen	192	100,0	Összesen	63	100

A szociális jellegű együttműködések, hálózatok, ernyőszervezetek között egyaránt megtaláljuk a helyi jellegű együttműködések és szövetségeket (Csíkszereda, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Szatmárnémeti, Nagyvárad) és a megyei együttműködések (Kovászna, Temes, Bihar) is,²⁸ de az Erdély-szintű, országos, Kárpát-medencei szintű és nemzetközi hálózatokat is. Az Erdély-szintű hálózatok (hat eset) és a Kárpát-medencei hálózatok (szintén 6 eset) szinte kizárólag magyar jellegűek (magyar ügyvitelű szervezetek a tagjai), viszont fontos megjegyezni, hogy 12 szervezet jelezte azt, hogy országos hálózatnak is tagja (amelyek elsősorban román jellegűek).

Ezek az országos szervezetek, hálózatok szigorúan szociális szakmai szervezetek, mint a fogyatékkal élők számára szolgáltató szervezetek szövetsége, a függőségekkel foglalkozó szervezetek szövetsége, palliatív ellátást nyújtó szervezetek szövetsége, cukorbeteg szervezetek szövetsége, fogyatékkal élő személyek szervezeteinek szövetsége, otthoni gondozást biztosító szervezetek szövetsége, gyermekvédelmi szervezetek szövetsége, daganatos betegségek megelőzéséért tevékenykedő szervezetek szövetsége.²⁹ Arról nincs információnk, hogy a formális tagság mellett miben áll az együttműködés tartalma, ezért nem tudjuk értékelni, hogy a szervezetek mennyire integráltak a román szociális hálóba, viszont egyelőre azt tudjuk kijelenteni, hogy a szervezetek mintegy 6%-a tagja országos szakmai szövetségeknek, továbbá vannak olyan szervezetek, amelyek vegyes vagy román többségű települések, megyék egyeztető fórumainak is tagjai (pl. helyi szinten Szatmárnémeti, Nagyvárad, megyei szinten Bihar és Temes megyék hálózatai).

A magyar jellegű hálózatok, amint már láttuk, elsősorban az erdélyi szintű szövetségeket jelentik, valamint a szervezetek szintén 6%-ánál megjelentek Kárpát-medencei szintű szövetségek is. Ezek elsősorban a családvédelmi és a mentálhigiénés szakmai szervezetek hálózatait jelentik.³⁰

A válaszadó szervezetek 7 nemzetközi hálózatot is megemlítettek. Ezek a HiPWorldwide (telefonos segélyszolgálatok szövetsége), European Association of Service Providers for Persons with Disabilities (fogyatékkal élőkért dolgozó szervezetek egyesülete), Soft Tulip Hollandia, Dorcas Aid International segélyszervezetek, World Christian Endeavor Union, Nemzetközi Osteoporosis Alapítvány, valamint a Nemzetközi Páli Szent Vince Társaság.

28 Az erdélyi hálózatok közül a legtöbb említést a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége kapta (4 alkalommal), az Erdélyi Családszervezetek Szövetsége, a Pro Educatione Egyesület (3 alkalommal), valamint az Erdélyi Mentálhigiénés Társaság és a Federatia ONG-urilor Sociale din Transilvania (2 alkalommal), ezenkívül megjelent még az Élő Szövet Munkacsoport is.

29 Hivatalos megnevezésük alapján a következő szervezetekről van szó: Rețeaua Organizațiilor Furnizoare de Servicii in Domeniul Dizabilității – DizabNet (4 említés), Coaliția împotriva Abuzului de Substanțe și a Adicțiilor din România – ROSAAC, Asociația Națională de Îngrijiri Paliative – ANIP, Federația Asociațiilor Diabeticilor din România, Organizația Națională pentru Persoane cu Handicap România, Furnizori de Îngrijiri la Domiciliu din România, Federația ONG pentru copil, Rețeaua Împreună pentru Sănătatea Sănului.

30 A Kárpát-medencei szövetségek közül a Kárpát-medencei Családszervezetek Szövetségét (KCSSZ) említették a legtöbben (4 említés), a Családlánc Mozgalmat (3 említés) és a Magyar Mentálhigiénés Szövetséget (MAMESZ) (2 említés). Ezenkívül említésre került a Magyar Drogterápiás Intézetek Szövetsége (MADRISZ), a Magyar Asszonyok Érdekszövetsége, valamint a Pannon Forrás Első Kárpát-medencei Fejlesztési és Tudásklaszter is.

Végül egy utolsó dimenziója a szervezetek közötti kapcsolatoknak, amelyet vizsgáltunk, a szervezetek közötti személyi átfedések. A szervezetek 30,7%-a esetében beszélhetünk személyi átfedésekről, többségében egy olyan személy van a szervezet vezetőségében, aki más szervezetben, intézménynél tölt be tisztséget. A legtöbb esetben (17,18%) egyetlen ilyen szervezeti kapcsolat van, 7,81%-ban két személyi kapcsolódásról is beszélhetünk, további 5,71% esetében pedig 3–5 kapcsolódás. Ezek részletes elemzése szintén túlmutat jelen tanulmány keretein, és egy részletes kapcsolatháló-elemzés része lenne. Sajnos a személyi átfedéseket nem név szerint, hanem csupán tisztség szerint kérdeztük, mivel el szeretnénk volna kerülni, hogy a kezdeti bizalmatlanság miatt ez a válaszadás megtagadásához vezessen, de későbbi méréseink során erre is szívesen kitérünk. Így a jelenlegi adatok további elemzése a szervezetek közötti kapcsolatokat térképezhetné fel, és kevésbé alkalmas a szociális mező vezető személyiségeinek, kulcsszereplőinek feltérképezésére.

3.2. AZ ERDÉLYI MAGYAR SZOCIÁLIS SZERVEZETEK ERŐFORRÁSAI

A szervezetek erőforrásainak vizsgálatokor a hagyományos tőketípusokra térünk ki. Vizsgáltuk a szervezetek infrastrukturális és pénzügyi ellátottságát, emberi erőforrásait, valamint azt is, hogy szervezeti kapcsolataik során milyen támogatást kapnak, illetve biztosítanak egymásnak.

3.2.1. *Infrastruktúra*

A szervezetek infrastrukturális jellegű működési feltételeire vonatkozóan a kutatás során, a 2009-es felméréshez hasonlóan a székházra, a fontosabb irodai felszerelésekre és a gépjárműre térünk ki. Bár az irodai felszerelések listáján szereplő eszközök már egyre kevésbé relevánsak a felszereltség mérésére 2015-ben, és aktualizálásra szorulnak, az összehasonlíthatóság kedvéért továbbra is azokat használtuk, illetve egy megközelítőleges mutatóként továbbra is használhatónak tartjuk.

A 2009-es adatbázis másodelemzése során azt találtuk, hogy a *bejegyzési székhely* tekintetében a különböző típusú szervezetek esetén különböző profilok rajzolódtak ki. A szociális tevékenységű szervezetek azzal tűntek ki a többiek közül, hogy náluk a legmagasabb a saját tulajdonú, valamint az egyházi háttérű székhellyel rendelkező szervezetek aránya, mindkét esetben mintegy kétszerese a szervezetek átlagának. Ugyanakkor viszonylag ritkán működnek önkormányzati tulajdonú székhelyen (Dániel és Kiss, 2014. 85.). Jelen kutatásunkban szintén jelentősnek mutatkozik a saját tulajdonú és egyházi tulajdonú hivatalos székhellyel rendelkező szervezetek aránya, ugyanakkor a legtöbb szervezet valamely tag magánlakására van bejegyezve.

7. táblázat. *Kinek a tulajdonát képezi az ingatlan, ahová a szervezet hivatalosan be van jegyezve?*

	n	szervezet tulajdona	állami tulajdon	helyi önkormányzat	egyház	alapítványi tulajdon	valamely tag magánlakása	bérelt magánlakás	egyéb	n.v.	össz.
2009	65	18,5	1,5	10,8	29,2	7,7	20,0	6,2	4,6	1,5	100
2015	192	24,0	2,1	6,3	20,3	3,6	28,1	4,7	2,60	8,3	100

Forrás: Dániel és Kiss 2014, valamint saját szerkesztés

A bejegyzési székhely vizsgálatán túl azt találtuk, hogy a szervezetek 76,8%-a rendelkezik *irodával, működési székhellyel*. Ezek a székhelyek leginkább a szervezet saját tulajdonában (33,6%) vagy egyházi tulajdonban (30,4%) vannak. Itt már természetesen nem jellemző, hogy valamely tag magánlakásán működjenek, csupán a szervezetek tizede (9,6%) esetén fordul ez elő. Helyi önkormányzati tulajdonú irodában a szervezetek 11,2%-a működik, bérelt magánlakásban 8%, egy másik egyesület/alapítvány tulajdonában lévő ingatlanban 3,2%, állami tulajdonú ingatlanban pedig csupán 1,6% (2 szervezet). Továbbá három szervezet (a szervezetek 2,4%-a) jelölte meg azt, hogy több helyszínen is működnek más-más típusú ingatlanokban.

Az *irodai eszközökkel való ellátottság* szempontjából a szociális tevékenységű szervezetek már 2009-ben is a legjobban felszerelt szervezetek közé tartoztak az oktatási tevékenységű szervezetekkel együtt (Dániel és Kiss, 2014. 88.). Ugyanígy 2015-ös eredményeink is azt mutatják, hogy a szervezetek többsége nagyon jól ellátott, illetve jó hozzáféréssel rendelkezik a különböző irodai eszközökhöz.

8. táblázat. *Eszközökhöz való hozzáférés*

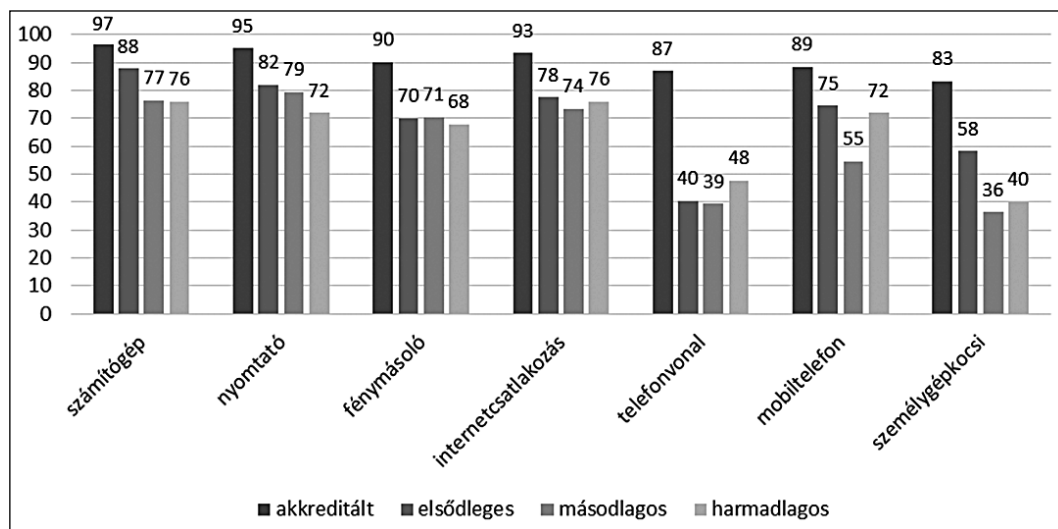
eszköz	2009	2015				nem
	(n=114–116)	(n=162–170)				
	igen	igen			összesen	
összesen	összesen	sajáttal	ingyenes	pénzért		
számítógép	86,2	87,0	71,0	15,4	0,6	13
internetcsatlakozás	82,6	82,2	54,4	21,9	5,9	17,8
nyomtató	86,2	84,7	70,0	14,1	0,6	15,3
fénymásoló	83,6	77,1	64,1	12,4	0,6	22,9
mobiltelefon	67,8	75,3	55,4	16,3	3,6	24,7
telefonvonal	74,8	58,5	44,5	9,8	4,3	41,5
fax	71,1	48,8	34,6	11,1	3,1	51,2

Az előző felméréshez képest néhány szembevetendő változást látunk. A mobiltelefonnal való ellátottság arányának növekedését, valamint a telefonvonal és faxkészülékkel való ellátottság csökkenését a technológiai változással magyarázhatjuk. Ezen változás számlájára írhatjuk azt is,

hogy az eszközökhöz való hozzáférés indexe (hányféle eszköz volt elérhető számára) 5,97-ről 4,48-ra csökkent.

Ugyanakkor szintén magas a *személygépkocsival* rendelkező vagy ahhoz hozzáférő szervezetek aránya is. 2009-ben a szociális szervezetek (n=116) 19,8%-a rendelkezett saját tulajdonú gépkocsival, további 20,7% pedig hozzáféréssel. 2015-ben már a szervezetek (n=166) közel felének (47,6%) volt saját tulajdonában gépkocsi, és további 10,8% fért hozzá ingyenesen, 1,8% pedig fizetés ellenében.

Infrastrukturális erőforrások tekintetében jelentős és statisztikailag szignifikáns különbség van az akkreditált szociális szolgáltatásokat működtető szervezetek és a többi szervezet között. Az akkreditált szervezetek inkább szervezeti tulajdonban vagy egyházi tulajdonú székhelyre vannak bejegyezve (42,6% és 29,5%), és csupán 14,8%-uk valamely tag magánlakásába ($p < 0,001$), a szervezetek 98,4%-a rendelkezik irodával, működési székhellyel, míg a többi szervezet esetén csupán 58–75% ($p < 0,001$). Irodai infrastruktúra és személygépkocsi szempontjából is nagymértékben felülreprezentáltak az akkreditált szervezetek a többi szervezethez képest ($p < 0,001$ – $p = 0,034$).

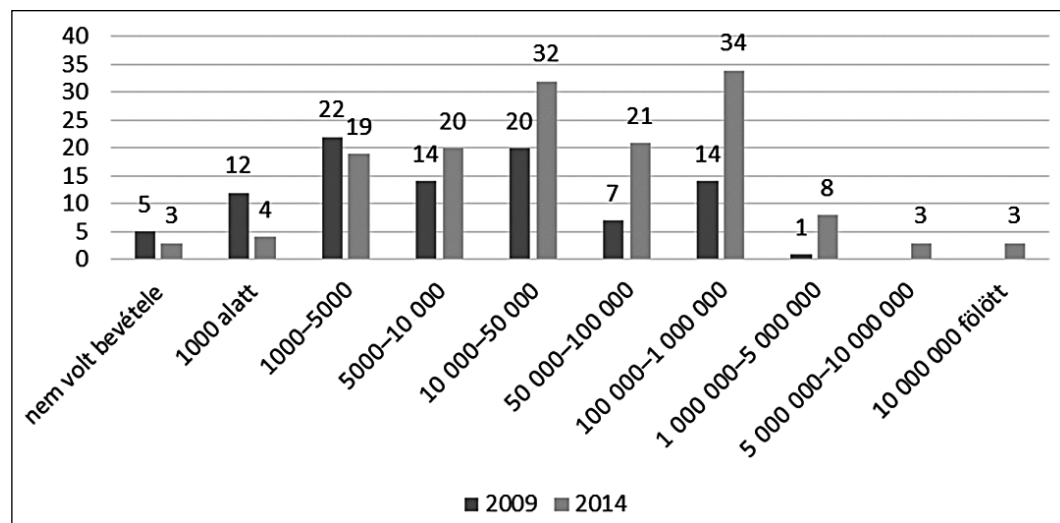

2. ábra. A szervezetek irodai infrastruktúrával és gépkocsival való ellátottsága (saját tulajdon vagy hozzáférés aránya)

3.2.2. Pénzügyi erőforrások

A 2014-es évi hozzávetőleges *költségvetésre* vonatkozó kérdésre 149 szervezet képviselője válaszolt, a szervezetek mintegy 76,8%-a. A szervezetek között egyaránt találunk kisebb, közepes és nagyobb költségvetésű szervezeteket. 2009-ben, akárcsak az infrastrukturális felszereltség esetén, a pénzügyi erőforrások mértéke esetében is az oktatás-kutatás és a szociális tevékenységet folytató szervezetek rendelkeztek több erőforrással (khi-négyzet = 33,447; $p = 0,006$) (Dániel és Kiss, 2014. 91–92.). Új adataink a 2009-es helyzethez képest jóval erősebb pénzügyi hátteret mutatnak a szociális háló szintjén. Míg az előző felmérés esetén az elsődlegesen, illetve másod-

lagosan szociális tevékenységet folytató szervezetek között (n=95) csupán egyetlen olyan szervezet volt, amely egymillió lej fölötti költségvetéssel rendelkezett, addig a 2014-es pénzügyi évben már 14 szervezetről mondhatjuk ezt el. Ugyanígy jóval több szervezetet találtunk most a tíz- és ötvenezer lej, az ötven- és százezer lej, valamint a százezer és egymillió lej közötti költségvetésű szervezetek kategóriájában is.

3. ábra. A szervezetek megoszlása előző éves költségvetésük alapján

A *források szerkezete* nagyon változatos, egyetlen forrástípusra sem mondhatjuk, hogy minden szervezet él vele. A leggyakoribb forrás a személyi jövedelemadó két százalékának felajánlásai, a szervezetek mintegy 70,4%-ának volt ebből a forrásból bevétele 2014-ben. Szintén gyakori forrás a vállalatoktól származó szponzorpenz (56,1%) és a hazai magánszemélyek adományai (45%), valamint a hazai pályázatok (41,8%). Jelentős az előfordulása még a külföldi szervezetektől és magánszemélyektől érkezett adományoknak, a szervezetek körülbelül harmada jelölte be ezen két forrást.

2009-ben az elsődlegesen szociális tevékenységű szervezetek felülreprezentáltak voltak a két-százalékos adófelajánlások, a külföldi magánszemélyektől érkezett adományok, egyházi támogatások esetén (Dániel és Kiss, 2014. 95.). Bár nem teljesen világos, hogy a változások mögött időbeli átalakulások állnak-e, vagy az, hogy nagyobb mértékben sikerült feltérképezni a szervezeteket, a szociális háló szintjén néhány változást tapasztaltunk a bevételi források szempontjából. Az új helyzetkép szerint a szociális szervezetek arányaiban kevesebben támaszkodhattak 2014-es költségvetési évben hazai pályázatokra, magyarországi pályázatokra, állami pályázatokra, szponzortámogatásokra, egyházi támogatásokra, hazai és külföldi magánszemélyek adományaira, tagdíjakra és saját szolgáltatások bevételeire. Az előző felméréshez képest sikerült tovább árnyalni a képet a külföldi pályázatok kapcsán, valamint két új kategóriát is bevezettünk, az állami szubvenciót és a külföldi szervezetek adományait. Ez alapján azt láttuk, hogy a szociális szervezetek mintegy 28,6%-ának voltak magyarországi pályázatokból forrásai és csupán

5,3%-uknak más külföldi pályázatokból, 15,3%-uk részesült állami szubvencióban, és valamivel több, mint harmaduk külföldi szervezetektől is kapott támogatást.

9. táblázat. A szervezetek forrásainak típusai és azok fontossága (2009–2014-es költségvetési évek)

Forrás típusa	Volt bevétele ebből a forrásból			Legfontosabb három forrás (2015)			
	teljes (2009) (n=724)	szociális (2009) (n=117)	szociális (2014) (n=189)	Összesen	1.	2.	3.
Pályázati támogatások hazai forrásból	65,6	65,3	41,8	28,2	12	8,9	7,3
Pályázati támogatások EU-s forrásból	10,2	12,8	10,1	6,2	2,6	1	2,6
Pályázati támogatások Magyarországról	27,9	41,8	28,6	16,7	6,3	8,3	2,1
Pályázati támogatások külföldi forrásból			5,3	1,5	0,5	0,5	0,5
Állami szubvenció	n.a.	n.a.	15,3	10,9	3,6	3,1	4,2
Állami támogatások pályázati úton	35,1	41,1	12,7	5,2	2,1	2,1	1
Állami támogatások alanyi jogon	8,7	11,9	7,4	7,3	2,6	2,6	2,1
Szponzorálások	58,1	67,0	56,1	28,7	8,9	12	7,8
Egyházi támogatások	15,7	39,3	21,7	10,9	3,1	3,6	4,2
Hazai magánszemélyek adománya	56,5	67,3	45,0	17,2	5,2	4,7	7,3
Külföldi magánszemélyek adománya	18,0	38,3	31,2	13,0	5,2	3,6	4,2
Külföldi szervezetek adománya	n.a.	n.a.	35,4	27,1	14,1	7,3	5,7
Saját szolgáltatások bevétele	28,4	37,2	24,3	17,2	7,8	4,7	4,7
Saját gazdasági tevékenység bevétele	7,3	13,1	14,3	9,9	2,6	2,6	4,7
Tagdíjak	31,9	47,3	26,5	9,4	2,6	4,2	2,6
2%-os adófelajánlások	51,5	68,4	70,4	27,2	6,3	9,4	11,5
Egyéb	8,9	14,6	6,87	4,1	2,6	0,5	1

A táblázatban továbbá azt is láthatjuk, hogy a szervezetek mintegy 27-28%-a jelölte meg legfontosabb három jövedelmi forrásai között a szponzortámogatásokat, a hazai pályázati támogatásokat, a külföldi szervezetek adományait és a 2%-os jövedelemadó-felajánlásokat.

A szervezetek átlagosan 4,84 típusú forrásból szerzik a bevételeiket. A legtöbb szervezet 4-5 forrásból gazdálkodik. Viszonylag alacsony azon szervezetek aránya, akik tíz- vagy annál több-típusú bevételi forrással is rendelkeztek. Az akkreditált szociális szolgáltatásokat működtető szervezetek jóval komplexebb forrásszerkezettel rendelkeznek, mint a többi szervezet. Míg nekik átlagosan 6,45 típusú forrásból származik bevételeik, addig az elsődlegesen szociális tevékenységű szervezetek 3,7-ből, a másodlagosak 3,97-ből és a harmadlagosak 4,5-ből (F=13,322; p<0,001). Továbbá a 16 forrás közül 8 esetben (EU-s pályázati források, magyarországi pályázati források, szponzorálás, külföldi magánszemélyek és szervezetek, saját szolgáltatások, saját

gazdasági tevékenység és személyi jövedelemadóból származó támogatások) kisebb-nagyobb mértékben felülreprezentáltak a többi szervezethez képest, ezenkívül értelemszerűen csak náluk jelenik meg az állami szubvenció és a normatív támogatás mint jövedelmi forma.

3.2.3. Emberi erőforrások

A szociális szolgáltatások biztosítása hagyományosan humánerőforrás-igényes ágazat. Ezért nem meglepő, hogy a szociális tevékenységű szervezetek a nonprofit szférán belül jelentős súlyt képviselnek a foglalkoztatás tekintetében. Romániában 2010-ben 70 655 személy állt a nonprofit szervezetek alkalmazásában, közülük 16 480 fő dolgozott szociális szervezeteknél, ami a foglalkoztatottak 27%-át jelentette (Dima, 2013). Ehhez hasonlóan a 2009-es adataink szerint a romániai magyar nonprofit szektorban a két legjelentősebb alkalmazó a szociális, valamint az oktatással-kutatással foglalkozó szervezetek voltak. Az alkalmazottak körülbelül hetven százaléka dolgozott e két típusba tartozó szervezeteknél (Dániel és Kiss, 2014. 96.). Ugyanakkor az erdélyi magyar nonprofit szférával foglalkozó kutatások alulmérték a szociális szférában foglalkoztatott személyek számát, hiszen 2009-ben a teljes nonprofit szektor foglalkoztatási potenciálját 677 személyre becsülték (Kiss D., 2010). 2013-as kutatásunkban a szociális szervezetekre koncentrálnival sikerült 223 szervezetet találnunk, mintegy 1500 alkalmazottal (Dániel, 2014). Ezért jelen kutatásunk egyik fő célja szintén az volt, hogy még részletesebb és még pontosabb adatokat kapjunk az erdélyi magyar szociális tevékenységű szervezetek foglalkoztatási potenciáljáról, humán erőforrással való ellátottságáról.

3.2.3.1. Alkalmazottak száma

A válaszadó szervezetek (n=172) valamivel több, mint felének (51,74%) van főállású alkalmazottja. A 89 szervezetnél 1446 főállású alkalmazottat találunk. Továbbá 69 szervezet rendelkezik részmunkaidős alkalmazottakkal, összesen 412 személlyel. Így a kérdőívet kitöltő szervezetek 1858 személyt foglalkoztattak 2015-ben. Ehhez jön hozzá a legnagyobb foglalkoztató, akit nem sikerült megkérdezni, a Gyulafehérvári Caritas, további 560 személlyel.³¹ Mindez azt jelenti, hogy *2015-ben az erdélyi magyar szociális tevékenységű szervezetek legalább 2418 személyt foglalkoztattak.*

Az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szféra vizsgálatakor, 2013-ban, az akkor megtalált 223 szervezetből 139 rendelkezett alkalmazottakkal. Akkor legalább 1500 főállású személyt találtunk. A legnagyobb foglalkoztatók a Gyulafehérvári Caritas, Szatmári Egyházmegyei Caritas, a Diakónia Keresztyén Alapítvány és a Dévai Szent Ferenc Alapítvány voltak (Dániel, 2014). Most is ugyanezeket a szervezeteket találjuk a legnagyobb foglalkoztatók között, kiegészülve a Nagyváradai Caritasszal, a Romániai Vöröskereszt Kovászna megyei fiókszervezetével és a Máltai Segélyszolgálattal.

31 A Gyulafehérvári Caritas-szervezetnek 2014 decemberében 560 alkalmazottja volt (ápolók, szakápolók, asszisztensek, szociális munkások, közigazdászok, referensek stb.), akik a szervezet különböző tevékenységi területein tevékenykednek (<http://caritas-ab.ro/hu/rolunk#/hu/rolunk/munkatarsak>; 2018. 07. 24.)

Az emberi erőforrás esetében is látszik az akkreditált szociális szervezetek vezető szerepe. Akárcsak a 2013-as felmérés esetében, a szociális szervezetek által foglalkoztatott személyek túlnyomó többsége az akkreditált szociális szervezeteket foglalkoztatják. Akkor úgy találtuk, hogy az alkalmazottak 91,53%-a dolgozott akkreditált szociális szolgáltatóknál (Dániel, 2014), most 87,41%-ot mértünk a Gyulafehérvári Caritas adatain kívül.³² Amennyiben az adatokat pótoljuk a Gyulafehérvári Caritas alkalmazottainak számával, *a személyek 90,32%-a áll akkreditált szociális szolgáltatót működtető szervezetek alkalmazásában.*³³

Az akkreditált szociális szolgáltatók csoportjába, a válaszadók közül, 61 szervezet került be, akik átlagosan 26,62 személyt foglalkoztatnak. Ezen szervezetek mellett az elsődlegesen, másodlagosan, illetve harmadlagosan szociális tevékenységű szervezetek csoportja összesen majdnem kétszer ennyi szervezetet tartalmaz (n=111), ők osztoznak az alkalmazottak 12,59%-án, és átlagosan 1,5–2,7 alkalmazottal rendelkeznek. A csoportok közötti különbség látványosan nagy és statisztikailag szignifikáns (F=10,066; p<0,001).

Akárcsak most, már a 2009-es felmérés adatai is azt mutatták, hogy a szociális szervezetek közel fele rendelkezett alkalmazottakkal,³⁴ és a kisebb szervezetek mellett jelentős volt a több alkalmazottat foglalkoztató szervezetek aránya is (Dániel és Kiss, 2014. 97.). Az alkalmazottak száma tekintetében később, a 2013-as felmérés esetén azt láttuk, hogy a kisebb méretű szervezetek két kategóriája, illetve a közepes és a nagyméretű szervezetek kategóriái egymáshoz hasonló arányban található (16-17%, valamint 3-4%) (Dániel, 2013). Aktuális felmérésünkben *a szervezetek eloszlása megváltozott, és sokkal fokozatosabbá vált.* A szervezetek 41%-ának nincs sem főállású, sem részmunkaidős alkalmazottja, a szervezetek 28%-a rendelkezik 1–5 alkalmazottal, 18%-a 6–15, 8%-a 16–50 alkalmazottal, míg az 50-nél több személyt foglalkoztató nagy szervezetek aránya öt százalék.

10. táblázat. *A szervezetek eloszlása az alkalmazottak száma alapján*

Alkalmazottak	2013		2015	
	Szám	Arány	Szám	Arány
Nincs alkalmazottja	83	60%	70	41%
1–5 személy	24	17%	48	28%
6–15 személy	23	16%	31	18%
16–50 személy	4	3%	14	8%
50-nél több	5	4%	9	5%
Összesen	139	100%	172	100%

Forrás: Dániel 2013, valamint friss adatok

32 A főállású személyek 87,97%-a (1272 az 1446-ból), a részmunkaidős személyek 85,44%-a (352 a 412-ből) dolgozik akkreditált szociális szolgáltatót működtető szervezetnél.

33 2184 személy a 2418-ból.

34 Akkor 65 olyan szervezet került a mintába, amely elsődleges tevékenysége szociális jellegű volt. Ezeket az akkreditált és az elsődlegesen szociális szervezeteknek feleltethetjük meg jelenlegi kutatásunkban.

Az alkalmazottak iskolai végzettségének vizsgálatára jelen kutatásban nem tértünk ki. A 2009-es kutatás eredményei azt mutatták, hogy a szociális tevékenységű szervezetek esetében (n=65) a munkatársak iskolai végzettsége vegyesebb, mint más tevékenységű szervezeteknél. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők (33,2%) mellett jelentős arányban vannak a középfokú végzettségűek (38,4%) és az ennél alacsonyabb végzettséggel rendelkezők (28,4%). Ezt annak idején azzal magyaráztuk, hogy a professzionizálódott szociális szervezetek szociális szolgáltatásokat biztosítanak, amelyben egyaránt szükség van a különböző iskolai végzettségű személyekre a segítő szakemberektől és menedzserektől kezdve a szakápolókon, nevelőkön át egészen a kisegítő személyzetig (Dániel és Kiss, 2014. 100.).

3.2.3.2. Önkéntesség

Kutatásunk egyik jelentős eredménye, hogy nagyságrendekkel több önkéntest találtunk a szociális szervezeteknél, mint előző kutatásokban. A háttérelmzés továbbá azt mutatta, hogy a nagyobb szervezetek rendelkeznek több önkéntessel. A leglátványosabb a különbség a szervezetek költségvetése szerint, de az alkalmazottak száma és az önkéntesek száma között is találtunk szignifikáns kapcsolatot. Továbbá azt is láttuk, hogy a költségvetési csoportokon belül nincs szignifikáns különbség a városi és vidéki szervezetek között abban a tekintetben, hogy hány önkéntest tudnak bevonni.

A 2009-es kutatás eredményei azt mutatták, hogy az erdélyi magyar nonprofit szervezetek körülbelül 15 000 önkéntes rendszeres segítségére számíthatnak (Kiss D., 2010). Ezek közül 11 952 személy önkénteskedett azon szervezeteknél, amelyek a 2014-es másodelemzésbe bekeletrültek. A vizsgálat akkor azt mutatta, hogy az önkéntesek túlnyomó többsége az elsődlegesen kulturális tevékenységű szervezeteknél tevékenykedik (64,9%), míg a további négy tevékenységi területen, beleértve a szociális területet is, körülbelül hasonló arányban, 1000–1100 önkéntest találtunk (Dániel és Kiss, 2014).

Az elsődlegesen szociális tevékenységű szervezeteknél akkor összesen 1007 önkéntest számolhattunk össze 65, elsődlegesen szociális tevékenységű szervezetnél. Ehhez képest a 2015-ös adatgyűjtés során a szociális szférában *nagyságrendekkel több*, mintegy 7033 önkéntest találtunk a kérdőívünket kitöltő 159 szervezetnél (a szervezetek 92,44%-a). Ha ehhez hozzáadjuk a Gyulafehérvári Caritas önkénteseinek számát,³⁵ elmondhatjuk, hogy *az erdélyi magyar szociális tevékenységű szervezetek legalább 7683 önkéntest foglalkoztatnak kisebb-nagyobb rendszerességgel*. Csupán 13 olyan további szervezet volt a 172-ből (a szervezetek 7,56%-a), akinél nincs sem önkéntesen dolgozó munkatárs, sem külső önkéntes.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy mi befolyásolja a szervezetek önkéntesbevonási képességét. Korábban (2003-ban, a kulturális tevékenységű nonprofit szervezetek esetén) még úgy gondolták, hogy az önkéntesek különösen akkor fontosak, amikor az intézményeknek pénzhiány miatt nem áll módjukban alkalmazottat megfizetni. Ezzel szemben 2009-ben már azt találtuk, hogy inkább a nagyobb költségvetésű kulturális szervezetek tudnak bevonni több önkéntest

35 A Gyulafehérvári Caritasnak 450 olyan önkéntese van, akik folyamatosan jelen vannak a szervezet programjaiban, továbbá 200 olyan személy, akik alkalmi segítségnyújtásra szólíthatók meg (<http://caritas-ab.ro/hu/szolgaltatas/onkentes-halozat>)

tevékenységeikbe (Dániel és Kiss, 2014. 101.). 2015-ös felmérésünk ez utóbbi eredményt erősíti meg, a szociális szervezetek esetében is azt találtuk, hogy a nagyobb költségvetéssel rendelkező szervezetek szignifikánsan több önkéntest foglalkoztatnak ($F=2,430$; $p=0,029$).³⁶ Az önkéntesek száma továbbá az alkalmazottak számával is együtt jár, egy erősen szignifikáns, enyhe pozitív korrelációt találunk a két változó között ($r=0,279$; $p<0,001$). A településtípusok közötti különbségeket az egyes költségvetési csoportokon belül vizsgáltuk. Bár a városi szervezetek átlagosan több önkéntessel rendelkeznek, mint a vidékiek, ezek a különbségek nem bizonyultak statisztikailag is szignifikánsnak, így a településtípus nem meghatározó az önkéntesbevonási képesség szempontjából.³⁷

3.2.4. A szervezetek kapcsolatai

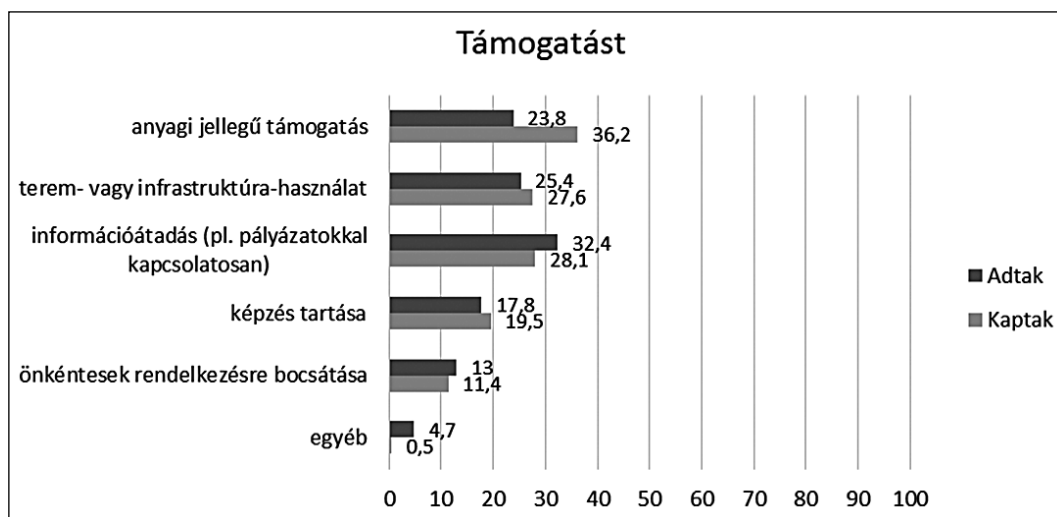
A szervezetek kapcsolati rendszere szintén fontos erőforrást jelent. A szociális háló szervezeteinek bemutatásakor már láttuk, hogy milyen más társadalmi alrendszerrel vannak átfedésben, milyen intézményekkel vannak kapcsolataik, milyen összetettségű kapcsolati hálóval rendelkeznek, mennyire formalizáltak ezek az együttműködések, és a szervezetek mennyire kezdeményezők a kapcsolatok létesítésében, valamint milyen tartalma van a szociális szervezetek közötti együttműködéseknek. A szervezeti erőforrásoknál nézzük meg, hogy miben számíthatnak egymás támogatására.

A kérdőívben arra is rákérdeztünk, hogy az előző évben milyen típusú támogatást kaptak más szervezetektől (a pályázató szervezeteket kivéve), illetve milyen típusú támogatást nyújtottak más szervezeteknek. A lehetséges támogatások öt típusára kérdeztünk rá: anyagi jellegű támogatásra, terem vagy infrastruktúra megosztására, információátadásra (pl. pályázati lehetőségekkel kapcsolatosan), képzések tartására, önkéntesek rendelkezésre bocsátására.

Azt látjuk, hogy egymás támogatása általában a szervezetek kevesebb, mint harmadára jellemző. A szervezetek inkább információval segítenek más szervezeteknek, ezt követi az anyagi, valamint az infrastrukturális jellegű támogatás. Ezen támogatástípusok már csak a szervezetek negyedére jellemzők. Ennél is ritkábban tartanak képzést más szervezeteknek, vagy kölcsönöznek önkénteseket. Ugyanakkor a szervezetek valamivel több, mint harmada nyilatkozta, hogy kapott anyagi jellegű támogatást más szervezetektől, valamivel több, mint negyede kapott információkat, illetve infrastrukturális segítséget. A képzés és az önkéntesek rendelkezésre bocsátása ebben az esetben is ritkább.

36 Míg az első három költségvetési csoportba (évi 10 000 lej alatti költségvetésű szervezetek) tartozó szervezetek átlagban 8,89–16,45 önkéntessel dolgoznak, a középső három kategóriába tartozó szervezetek (10 000–1 000 000 lej közötti költségvetésekkel) 35–39 közötti önkéntes személlyel, addig a legnagyobb költségvetéssel bírók (évi egymillió lej fölötti költségvetésűek) már átlagosan több, mint 180-nal.

37 2009-ben az önkéntesbevonási képességet sem a szervezetek bejegyzési helye szerinti település típusa, sem pedig a szervezetek alkalmazottainak számával mért mérete nem befolyásolta (Dániel–Kiss 2014: 101)

4. ábra. Az elmúlt évben milyen támogató kapcsolataik voltak?

Izgalmas kérdés, hogy a szociális háló vezető szervezetei, az akkreditált szociális szolgáltatókat működtető szervezetek milyen mértékben vesznek részt a háló többi szereplőjének támogatásában. Az összehasonlító vizsgálatból azt láttuk, hogy a többi szervezethez képest kisebb arányban jellemző rájuk, hogy anyagilag támogatnának más szervezeteket (bár a különbség nem szignifikáns), infrastruktúra rendelkezésre bocsátásában, információátadásban, képzés tartásában, önkéntesek rendelkezésére bocsátásában ők mutatják a legnagyobb hajlandóságot. Az infrastruktúra és képzés esetén a különbségek statisztikailag is szignifikánsak.³⁸

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Előző, feltáró jellegű kutatásainkra építve, jelen kutatás keretében az erdélyi magyar nonprofit hátterű szociális szervezetek szisztematikus vizsgálatát kívántuk elkezdeni. Célunk az volt, hogy egy nagyon pontos adatbázist állítsunk össze a kutatandó szervezetekről, illetve megismerjük infrastrukturális, pénzügyi és emberi erőforrásaikat, kapcsolataikat, online kommunikációs szokásaikat.

A kutatás egyik legfontosabb eredménye, hogy egy minden eddiginél pontosabb adatbázist sikerült összeállítanunk az erdélyi magyar nonprofit hátterű szociális szervezetekről, becsléseink szerint sikerült megtalálni a szervezetek 95–96%-át. Közel kétszáz szervezetről kaptunk információkat tevékenységükről, erőforrásaikról, online kommunikációs szokásaikról.

38 Az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetek negyven százaléka segít más szervezeteket terem vagy infrastruktúra használatba adásával ($p=0,017$), 43,3%-a információk átadásával ($p=0,124$), 31,7%-a képzés tartásával ($p=0,008$), húsz százaléka önkéntesek rendelkezésre bocsátásával ($p=0,199$).

Sikerült átfogó képet kapnunk a szociális háló szerkezetéről. Azt láttuk, hogy a szervezetek háromnegyede a tömbmagyar területen, a székelyföldi megyékben működik. A szórványban működő szervezetek között lehet még olyan, amely nem került be az adatbázisunkban, bár ezek száma már nem annyira jelentős. A szervezetek nagy többsége városi székhellyel működik. Egyik fele helyi vagy kistérségi, másik fele pedig nagyobb területen, megyei vagy térségi szinten, fejt ki tevékenységét. A szervezetek többsége egyesületi formában működik. Nagy többségük közösségi hátterű, az egyházi hátterű szervezetek között elsősorban római katolikusokat és reformátusokat találtunk, de ugyanígy unitárius és baptista szervezetek is előfordulnak. A szociális háló nagyon változatos a szervezetek kora szempontjából, egyaránt megtalálhatók a nagyon fiatal szervezetek, néhány éves vagy akár több tíz éves tevékenységű szervezetek is.

Eredményeink egy része megerősíti a szociális háló szerkezetével, erőforrásaival kapcsolatos tudásunkat, megerősítést nyert például, hogy az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetek a nonprofit szociális háló 30–32%-át teszik ki, illetve az is, hogy mely más területekkel vannak kapcsolatban. Sok új információt sikerült szereznünk az akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezetekről. A szervezetek fele hamar, már az első hullámban megszerezte az akkreditációt valamely szociális szolgáltatására. Az akkreditáció megszerzése nem igazán függ össze a szervezetek életkorával, bár az akkreditációs időszak elején inkább a nagyobb tapasztalattal rendelkező szervezetek vágtak bele az akkreditáció megszerzésébe. Az adatelemzés során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az előző évekhez képest nőtt vagy csökkent a magyar nonprofit szervezetek által működtetett akkreditált szolgáltatások száma? A kérdésre sajnos nem tudtunk választ adni, mivel a válaszadók közül kimaradtak olyan szervezetek, amelyek akkreditált szolgáltatásokat működtetnek, és így nem tudtunk teljes körű információkat szerezni a szolgáltatások számáról.

További két jelentős előrelépést a szociális háló tevékenységek szerinti leírása, valamint a szervezetek társadalmi tőkájének feltárása terén tettük. Sikerült leírunk, hogy a szociális háló szervezetei milyen célcsoportokkal dolgoznak, tevékenységeik milyen szociális problémahelyzetre irányulnak. Eredményeinket összevetettük két korábbi (2013-as) kutatás eredményeivel, és ezekkel együtt jól körvonalazódnak a szociális hálón belüli területek. Kiderült, hogy az erdélyi magyar szociális szervezetek elsősorban szegénységben és krízishelyzetben élők, idősek, árvák és családjuktól elszakadt gyerekek, sérült személyek és családjaik problémáival foglalkoznak, a szervezetek legalább harmada foglalkozik ezen célcsoportokkal. Több más célcsoportról is elég jó közelítéssel meg tudtuk állapítani, hogy a szervezetek milyen arányban foglalkoznak velük (pl. romák 24–27, hajléktalan személyek 11–14, szerfüggők, szenvedélybetegek öt–nyolc százaléka). Mindez azt sejteti, hogy viszonylag közel járunk ahhoz, hogy a szociális hálóban le tudjuk írni, hogy a szervezetek milyen mértékben foglalkoznak az egyes társadalmi problémákkal.

Ugyanakkor alaposabban megismertük a szociális szervezetek társadalmi kapcsolatait is, finomítva a civil szervezetekkel való kapcsolatok mérésén, és a kapcsolódás mellett sikerült képet kapnunk a kapcsolatok, együttműködések tartalmáról és a közös segítségnyújtás formáiról, valamint a szervezetek hálózati integráltságáról is. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a szociális alrendszer szervezeteinek szociális tevékenysége mellett leggyakrabban vallási, kulturális, oktatás és kutatás, valamint az egészségügyi tevékenységei vannak, ezek a társadalmi alrendszereknek egyaránt részei. Az intézményi kapcsolatok terén kiderült, hogy elsősorban saját szociális tevékenységükhöz hasonló szociális szervezetekkel vannak kapcsolataik, kisebb arányban más

szociális tevékenységű, illetve nem szociális tevékenységű szervezetekkel. Itt derült ki az is, hogy a harmadlagosnak kategorizált szervezetek sokkal kevésbé integráltak a szociális mezőbe, kevésbé vannak hasonló szociális tevékenységű szervezetekkel kapcsolataik. Egyik lényeges újdonság, hogy az együttműködések tartalmát is sikerült megvizsgálni. A szervezetek egymással leggyakrabban szakmai tapasztalatok cseréjében és közös programszervezésben működnek együtt, legritkábban pedig kétszázalékos adománygyűjtő kampányok szervezésében. Sikerült adatokat gyűjteni a szervezetek közötti konkrét kapcsolatháló feltérképezéséhez, leírásához, azonban ezek elemzése túlmutat jelen tanulmány keretein. Azt viszont elmondhatjuk, hogy a szervezetek csupán harmada kezdeményez együttműködések, kevesebb, mint fele köt formalizált partneriségeket, és azok is csak néhányat. Csupán a szervezetek harmada tagja különböző ernyőszervezeteknek, szövetségeknek, hálózatoknak. A felsorolt hálózatok háromnegyede szakmai jellegű hálózatot takar, negyede más típusú ernyőszervezetet. A hálózatok között egyaránt találunk helyi, megyei, erdélyi, országos, Kárpát-medencei és nemzetközi hálózatokat is. Csupán a szervezetek hat százaléka kapcsolódik román nyelvű hálózatokhoz, ezek a hálózatok országos kiterjedésűek, és erősen szakmai jellegű szervezetek, a hasonló szociális tevékenységet folytató szervezetek ernyőszervezetei. Ezek mellett előfordulnak még vegyes hálózatok néhány települési és megyei együttműködés esetében. Így azt látjuk, hogy viszonylag kevés szervezet integrálódott a román hálózatokba, amely tovább erősíti a párhuzamos társadalom téziséét. A kapcsolatháló tekintetében vizsgáltuk még a személyi átfedéseket, igaz, nem nevek, hanem csupán tisztségek szerint, ami nem teszi lehetővé a szociális háló kulcsszereplőinek, integrátorainak azonosítását, viszont a szervezetek közötti kapcsolatokat segíthet leírni – egy későbbi adatfeldolgozás során.

Szintén megerősíthetjük a 2009-es kutatás másodelemzésének eredményeit, amelyek azt mutatták, hogy a többi szektorhoz képest a szociális szektor szervezetei jobban ellátottak erőforrások tekintetében, sőt jobban ellátottak, mint eddigi adataink mutatták. A szervezetek jóval nagyobb költségvetéssel, több alkalmazottal és önkéntessel rendelkeznek, mint az előző kutatásokból kitűnt. Ugyanakkor viszont bebizonyosodott, hogy ez a professzionalizálódott, akkreditált szolgáltatásokat működtető szervezeteknek köszönhető, amelyek minden erőforrás tekintetében sokkal jobban állnak, mint a többi szociális tevékenységű szervezet.

Infrastruktúra szempontjából azt találtuk, hogy bár a szervezetek többsége valamely tag magánlakására van bejegyezve, jelentős a saját tulajdonú (és egyházi tulajdonú) székhellyel rendelkező szervezetek aránya is. A szervezetek háromnegyede rendelkezik irodával, működési székhellyel, többségük nagyon jól ellátott, illetve jó hozzáféréssel rendelkezik a különböző irodai eszközökhöz. A szociális tevékenységű szervezetek már 2009-ben is a legjobban felszerelt szervezetek közé tartoztak, az oktatási tevékenységű szervezetekkel együtt, és 2015-ben is hasonló helyzetet tapasztaltunk, sőt megduplázódott a saját személygépkocsival rendelkező szervezetek aránya, már közel a szervezetek felének van saját tulajdonban gépkocsija.

Az éves költségvetések mérete jelentős mértékben megnőtt a 2009-es adatokhoz képest. Bár nem teljesen világos, hogy a változások mögött időbeli átalakulások állnak-e, vagy csupán az a helyzet, hogy nagyobb mértékben sikerült feltérképezni a szervezeteket, azt látjuk, hogy a szociális háló szintjén megváltozott a bevételi források típusainak száma és a szervezetek forrás szerkezete. A szervezetek mintegy 27-28%-a jelölte meg legfontosabb három jövedelmi forrásai között a szponzortámogatásokat, a hazai pályázati támogatásokat, a külföldi szervezetek ado-

mányait és a 2%-os jövedelemadó-felajánlásokat. A szervezetek átlagosan közel ötféle forrásból szerzik a bevételeiket.

Az emberi erőforrások esetén, akárcsak a pénzügyi erőforrásokat illetően, jóval tőkeerősebb szociális hálót találunk, mint 2009-ben, aktuális adataink szerint a szociális szervezetek legalább 2418 személyt foglalkoztattak, és legalább 7683 önkéntes rendszeres vagy időleges támogatására számíthatnak. A szervezetek hatvan százaléka rendelkezett alkalmazottakkal. A legnagyobb foglalkoztatók között ugyanazokat a szervezeteket találjuk, mint 2009-ben, ezek pedig az akkreditált szervezetek közül kerülnek ki. Viszont a nagy (50-nél több alkalmazottal rendelkező) szervezetek és az alkalmazott nélküli szervezetek mellett jelentős arányban vannak olyan szervezetek is, amelyek 1–5, 6–15 vagy 16–50 személyt foglalkoztatnak. Amint említettük, az önkéntesek száma jóval magasabb, mint amiről eddig tudtunk. A háttérelmés továbbá azt is mutatja, hogy a nagyobb szervezetek rendelkeznek több önkéntessel (a leglátványosabb a különbség a szervezetek költségvetése szerint, de az alkalmazottak száma és az önkéntesek száma között is találtunk szignifikáns kapcsolatot). Továbbá azt is láttuk, hogy a költségvetési csoportokon belül nincs szignifikáns különbség a városi és vidéki szervezetek között abban a tekintetben, hogy hány önkéntest tudnak bevonni.

Végül a szervezetek kapcsolati tőkéjét vizsgálva azt láttuk, hogy egymás támogatása általában a szervezetek kevesebb, mint harmadára jellemző. Az akkreditált szervezetekre kisebb arányban jellemző, hogy anyagilag támogatnának más szervezeteket (bár a különbség nem szignifikáns), viszont az infrastruktúra rendelkezésre bocsátásában, információk megosztásában, képzésszervezésben, önkéntesek rendelkezésre bocsátásában ők mutatják a legnagyobb hajlandóságot. Az infrastruktúra és képzés esetén statisztikailag szignifikáns mértékben.

Elméleti szempontból a kutatás egyik fontos eredménye, hogy az adatok azt jelzik, a szociális mező szerkezetével kapcsolatos modell felülvizsgálatra szorul. A modell szerint a szervezetek közötti hierarchiasúcán helyezkednek el a professzionizálódott, szociális szolgáltató szervezetek, amelyek akkreditált szolgáltatásokat működtetnek, alatta pedig a nem akkreditált szervezetek, valamint az informális szervezetek (amelyek nem is kerültek be a vizsgálatba). A nem akkreditált szervezetek között megkülönböztettük azokat, amelyek elsődleges tevékenysége a szociális tevékenység, valamint azokat is, amelyeknek csupán másodlagos vagy harmadlagos fontosságú a szociális segítségnyújtás. Az eredmények egyrészt megerősítik az akkreditált szervezetek vezető szerepét, másrészt pedig úgy tűnik, hogy főleg a nem akkreditált szervezetek felosztása.

Szinte minden összehasonlító elemzés azt mutatta, hogy az akkreditált szolgáltatásokat működtető professzionizálódott szervezetek nagyságrendekkel jobban ellátottak minden erőforrás tekintetében a többi szervezetnél. Az akkreditált szervezetek közül szinte minden szervezet rendelkezik saját irodával, működési székhellyel, míg a többi szervezet csupán fele-háromnegyede, az irodai infrastruktúra típusai és személygépkocsi terén minden kategóriában jelentősen felülreprezentáltak. Az akkreditált szolgáltatók felülreprezentáltak a magasabb költségvetési kategóriákban, és jóval komplexebb forrásszerkezettel rendelkeznek, mint a többi szervezet. Az alkalmazottak kilencven százaléka áll az akkreditált szolgáltatók alkalmazásában, a 61 akkreditált szervezet átlagosan 26,62 személyt foglalkoztat, míg a majdnem kétszer ennyi nem akkreditált szervezet átlagosan csupán 1,5–2,7 alkalmazottal rendelkezik. Végül az akkreditált szervezetek összetettebb kapcsolathálóval is rendelkeznek, és felülreprezentáltak az önkormányzatok és megyei, állami szervekkel való kapcsolatok terén.

Ugyanakkor a nem akkreditált szervezetek csoportja egyelőre viszonylag homogénnek tűnik. Nincs közöttük statisztikailag szignifikáns különbség sem a szervezetek életkora, célcsoportok száma, magyar nemzetiségű kliensek aránya, sem az erőforrások (főállású és részmunkaidős alkalmazottak, önkéntesek száma, bevételi források száma, kapcsolataik sokfélesége) tekintetében. Annyi különbséget találtunk, amely szerint azon szervezetek, amelyek harmadlagos fontosságúnak jelölték meg szociális tevékenységüket, kevésbé integráltak a szociális mezőbe, kevesebb kapcsolatuk van hasonló tevékenységű szociális szervezetekkel. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a szociális hálót érdemes két részegységen keresztül nézni: a professzionizálódott szolgáltató szervezetek csoportján, valamint a többi szociális tevékenységű szervezetek csoportján keresztül. Ezenkívül érdemes figyelembe venni azt, hogy vannak olyan nagy szervezetek, amelyek számos más tevékenység mellett néhány szociális programot is működtetnek, de ők kevésbé integráltak a szociális mezőbe.

Az adatbázis még számos további elemzési lehetőséget tartogat. Az adatok (a konkrét szervezeti kapcsolatok megnevezései) lehetővé teszik a részletes kapcsolatháló-elemzést is, továbbá rendelkezésre állnak a többször említett adatok a szervezetek online kommunikációs szokásairól is. Elméleti szempontból pedig izgalmas kérdést vet fel az akkreditált szociális szolgáltatásokat működtető szervezetek és a többi szervezet közötti különbségek, amely a szociális hálóról alkotott képünket is meghatározhatják, és további kutatás, elemzés tárgyát képezhetik. Egy további előlépést pedig az jelentene, ha sikerülne a közeljövőben újra felmérni a szociális szervezeteket, immár teljes adatbázison, magasabb válaszadási arány kíséretében. Így sikerülhetne valóban megragadni a változásokat is, ami a szociális hálót jellemezték az elmúlt években.

A közeljövőben a kutatás eredményeit megosztva építeni kívánjuk a bizalmi kapcsolatokat a kutatott szervezetekkel, előkészítve a következő felméréseket, amelyeken reményeink szerint nagyobb válaszarányt érhetünk el, valamint nagyobb bizalmat igénylő kérdéseket is feltehetünk a szervezetek gazdálkodásával, nehézségeivel, fenntarthatóságával kapcsolatban.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Ágh, A. (1999). *Civil társadalom és korai konszolidáció az EU-csatlakozás jegyében Magyarországon. Magyar és európai civil társadalom*. Pécs.
2. Barna, G. (2004). Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi Társadalom*, 2(2), 85–113. doi:10.17177/77171.36
3. Dániel, B. (2013). A Babeş–Bolyai Tudományegyetem szociális munka végzetteinek szakmai életpálya-vizsgálata. Az oktatástól a munkaerőpiacig. *PhD-disszertáció, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola*. Kolozsvár. Letöltés dátuma: 2018. július 24., forrás: <http://bbte-szocialismunka.ro/diakok/doktori-kepzes-2/doktori-ertekezesek/384-a-bbte-szocialis-munka-vegzetteinek-szakmai-eletpalya-vizsgalata.html>
4. Dániel, B. (2014). Az erdélyi magyar nonprofit háttérű szociális szféra szociológiai jellemzői. *Civil Szemle*, 2014(1), 81–107.
5. Dániel, B. (2016). Szociális ellátórendszer romániai szenvedélybetegek számára. *Korunk* 27(11), 99–103.

6. Dániel, B. és Kiss, D. (2014). A romániai magyar kulturális szervezetek erőforrásainak szociológiai vizsgálata. *Civil Szemle*, 11(4), 71–106.
7. Dima, G. (2013). *Serviciile sociale în România. Rolul actorilor economici sociale*. Bukarest: Institutul de Economie. Letöltés dátuma: 2018. július 24, forrás: https://www.ies.org.ro/library/files/raport_serviciile_sociale_in_romania._rolul_actorilor_economici_sociale.pdf
8. Hegney, D., Ross, H., Baker, P., Rogers-Clark, C., King, C., Buikstra, E., ... Stallard, L. (2008). *Building Resilience in Rural Communities Toolkit*. Toowoomba, Queensland: The University of Queensland and University of Southern Queensland. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 25., forrás: http://learningforsustainability.net/pubs/Building_Resilience_in_Rural_Communities_Toolkit.pdf
9. Kiss, D. (2006). Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 3(2), 139–155.
10. Kiss, D. (2010). *Romániai magyar nonprofit szervezetek 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése. Műhelytanulmányok a Romániai Kisebbségekről* (37.). Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
11. Kiss, T. (2015). Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 20(1–2), 30–64.
12. Kiss, T., és Kiss, D. (2018). Ethnic Parallelism: Political Program and Social Reality: An Introduction. In: *Unequal Accommodation of Minority Rights* (pp. 227–247). Palgrave. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-319-78893-7_5
13. Salamon, L. és Anheier, H. (1996). *The International Classification of Nonprofit Organizations: INCPO-Revision 1*. The John Hopkins University Institute for Policy Studies.
14. Székely, T. (2012). Kisebbségi magyar civil társadalom Romániában és Szlovákiában. *Civil Szemle*, 9(3), 67–79.
15. Toró, T. és Székely, T. (2012). *Erdélyi ifjúsági jelentés*. Integratio Alapítvány. Forrás: http://www.youthreport.ro/_files/YouthReport_HU.pdf
16. Tvedt, T. (1997). *Angels of Mercy or Development Diplomats?* Oslo.

ET

MASZKULIN ALAKZATOK
FIGURÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBN

2

Hadas Miklós

Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban

Kivonat

Az Erdélyi Társadalom korábbi számaiban megjelent szövegek folytatásaként a jelen fejezetben az ún. „katonai forradalom” révén kikristályosodó kora újkori maszkulin habitusokkal foglalkozom. Először összefoglalom a hadtörténészek főbb állításait a kora újkori katonai forradalommal kapcsolatban. Eszerint a 16. században, a gyalogsági forradalom részeként a nemesekből katonatisztek lesznek, a lovagiasság pedig lovassággá alakul; a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe pedig az önfegyelem, a hidegvér és a golyózápor alatti helytállás követelményei lépnek. Ezt követően azt igyekszem bizonyítani, hogy a katonai forradalom akkor érthető meg kellő mélységében, ha figyelembe vesszük a habitustranszfer jelenségét, vagyis a beállítódásmintázatok különböző erőterekben megvalósuló objektív összehangoltságát. Tézisem szerint a habitustranszfer vizsgálatok a maszkulin habitust a dzsenderdimenzió egyik meghatározó, strukturált strukturáló struktúrájaként kell beillesztenünk a társadalomtudományokban használt változók sorába. Végül az „interdependencia-szövevény” közvetítésével kialakuló habitustranszfer következményeivel foglalkozom. E folyamat során nagyobb lesz a világ, és növekszik a férfiak tevékenységének területi és társadalmi rádiusza. Vagyis az archaikus libido dominandi késztetéseire ráépülnek a terjeszkedő diszpozicionális mintázatok.

Kulcsszavak: katonai forradalom, maszkulinitások, kora újkor, Európa, önfegyelem, habitustranszfer, interdependencia-szövevény, expanzív diszpozíciók

Abstract. Military Revolution and Habitus Transfer: Masculinities in Early Modernity

Carrying on the line of thoughts of his earlier publications in Erdélyi Társadalom, the author focuses, actually, on masculinity patterns crystallized during the so-called „military revolution”. First, the main statements of military historians about military revolution in early modernity are summed up. Over the course of the 16th century, as a result of the infantry revolution, military nobility is transformed into an officer corps, and chivalry evolves into cavalry. The requirements of physical strength, courage and risk-taking are replaced by self-discipline, sangfroid and steadiness under fire. Next, it is suggested that the military revolution might be understood in its depth as far as the issue of habitus transfer, i.e. the objective harmonisation of dispositional patterns in different social fields, is taken into account. According to the author, masculine habituses, as gendered structured structural structures of key importance, should also be included among the indicators used in social sciences. Finally, the consequences of habitus transfer, namely the lengthening of the tissue of interdependency chains, are put under scrutiny. During these lengthening processes, the world becomes larger, and the geographical and social radius of men’s activity is extended. To put it differently, the drives of archaic libido dominandi are built upon by the dispositional patterns of expansion.

Keywords: military revolution, masculinities, early modernity, Europe, self-discipline, habitus transfer, tissue of interdependencies, expansive dispositions

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, Miklós (2018). Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 207–229. <https://doi.org/10.17177/77171.213>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

A nyugati maszkulinitás hosszú távú átalakulását vizsgáló korábbi tanulmányaimban először a számomra fontos elméleti referenciákat igyekeztem kritikailag újraértelmezni (Hadas 2014, 2016a), majd a hegemon lovagi és ellenhegemon klerikus maszkulinitások közötti hasonlóságokat és különbségeket (2016b) vizsgáltam. Amellett érveltem, hogy a két határeseti férfiasság között átmeneti beállítódásformák léteznek, amelyek jelölésére bevezettem a hibrid maszkulin habitus fogalmát. A következő fejezetben a középkori városban kialakult férfiasság jellegzetességeit vázoltam föl (Hadas 2017a). Tézisem szerint a középkori városokban élő kereskedők, mesterekből, kézművesek és hivatalnokok arra kényszerültek, hogy elfojtsák erőszakos késztettségeiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült, racionális és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezzék életüket. Ezeket az átalakulásokat a sűrű város strukturális kényszereinek érvényesülésére vezetem vissza. Ezután – a reneszánsz periódusban vizsgálva a férfibeállítódások átalakulását (Hadas 2017b) – a maszkulinitások két alaptípusát különítettem el: a hegemon mintázatot képviselő udvaroncét, akinek tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, illetve a hegemon mintát közvetítő humanista szakértelmiségét. A jelen fejezetben a katonai forradalom révén kikristályosodó kora újkori maszkulin habitusok átalakulásával foglalkozom. Az első alfejezetben összefoglalom a hadtörténezszer katonai forradalommal kapcsolatos főbb állításait. A második alfejezetben azt igyekszem bizonyítani, hogy a katonai forradalom akkor érthető meg kellő mélységben, ha figyelembe vesszük a habitustranszfer jelenségét, vagyis a beállítódás mintázatok különböző erőterekben megvalósuló objektív összehangoltságát. Végül pedig a perspektíva tárgyalásával, vagyis az „interdependencia-szövevény” közvetítésével kialakuló habitustranszfer következményeivel foglalkozom.

A KATONAI FORRADALOM

A középkori hegemon maszkulinitás mintázatai a lovagok által megtestesített *archaikus libido dominandi*, vagyis a fizikai erőszak többé-kevésbé szabad kiélésének monopóliumán alapulnak. A lovag többnyire fiatal vitéz (az idősebb kort viszonylag ritkán éli meg), aki bandákba verődve, a kockázatokkal nem számolva, szükségleteit nem korlátozva, a legkisebb sérelmet is azonnal megtorolva él. A gyilkolásban örömet leli, élete centruma a szemtől szembe folytatott harc: lovagi tornákon, bacchianáliákon érzi magát otthon. A harc, a háború szakértője, aki egész életét eme tevékenység köré szervezi. Élettere a vidékhez, a tájhoz kötődik, melyet ural, kirabol. Me-

rész, agresszív, bátor, fizikai bravúrokra és kockázatvállalásra képes ember, aki ugyanakkor hajlamos a könnyelműségre. Cselekedeteit a közvetlen szükségletkielégítés libidinális élménye, a harci düh motiválja (Hadas 2016a,b). Ugyanakkor a lovag tud *disztinkválni*: az azonos rangúakkal, a feljebbvalókkal és a nemes hölgyekkel szemben tisztelettel és udvariasan viselkedik, s ha velük hozza össze a (hadi)sors, igyekszik betartani a korabeli fair play és etikett szabályait. (Ezzel kapcsolatban vezettem be a „férfigbeállítódások relacionális pluralitása” fogalmát: Hadas 2016a). Élete centrumát a lovagi tornák, ezek a középkori látványsportok képezik, melyeken alkalma nyílik arra, hogy akár élete kockáztatásával is bizonyítsa, hogy az archaikus libido dominandi autentikus megtestesítője. Vagyis nézőkre van szüksége, hogy demonstrálni tudja maskulin kvalitásait, és hogy megfeleljen a nemesi becsületháztartás folyamatos karbantartási igényének.¹

A fejedelmi udvarokban, az ünnepi ceremóniák részét képező lovagi tornákon a díszes páncélba öltözött lovagok, illetve lovagok csapatai, lándzsával vagy karddal a kezükben a háborút modellezik: ha tetszik, háborút játszanak, életre-halálra. Az egyik csapat például véd egy szimbolikus várat vagy hidat, míg a másik megpróbálja bevenni azt. Jelszava a „nunquam retro!”, vagyis a „nem meghátrálni!”. Ha valaki mégis meghátrál vagy megfutamodik, lovagi becsülete csorbul, presztízsét elveszíti, és ezáltal kiiratkozik a nemesi elit közösségből.² Kétségtelen, a lovagi kvalitások elsajátításához sok edzésre, kemény munkára, gyermekkorban kezdődő tanulásra van szükség. Minderre a lovnak kellő idő áll rendelkezésére, hiszen fő foglalatossága, hogy birtokolja ezeket a készségeket és képességeket. Meg kell tanulnia lovagolni, páncélban mozogni, a nehéz lándzsát fölemelni, szakszerűen használni, pontosan célozni vele, lehetőleg az ellenfél legsérülékenyebb pontjára, a nyakára. Mindazonáltal a lovagi tornákon alkalmazott stratégia és taktika a későbbiekhez képest viszonylag egyszerű: a harcosok frontálisan rontanak egymásnak, és fegyverükkel megpróbálják az ellenséget vagy ellenfelet lelőni a lováról, vagy a földön fölökkelni.

Természetesen a tényleges háborúk ennél bonyolultabb taktikai és stratégiai föltételek között zajlanak a középkorban is. A szakértők többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a 14. század derekáig az európai háborúkban a túlnyomórészt nemesi származású nehézlovasság a meghatározó – jóllehet a zömmel paraszti beágyazottságú gyalogság szerepe sem elhanyagolható (Rogers 1995b). Ebben a korszakban a gyalogság általában védekező feladatokat lát el, egyfajta pajzsot képezvén az aktívan támadó nehézlovassággal szemben. A nemes lovagokat technikai

1 Castiglione úgy fogalmaz az *Udvari emberben*, hogy a nemesember csupán akkor tegye ki magát veszélynek, ha azt mások is látják, és beszélnek majd róla (Arnold 2001: 94). Innen a mély strukturális azonosság a lovagi torna és a háború között. Bizonyos értelemben tehát a középkori háború is egyfajta nemesi sportként fogható föl. Ez a modell még a 18. század derekán is létezik. S ha esetleg nem is igaz, akkor is jellemző az alábbi közismert történet, miszerint 1745-ben, amikor Fontenoy mellett a szemben álló angol és francia gyalogsági seregek már csak harminc méterre voltak egymástól, egy angol tiszt előre lépett, és így kiáltott a franciák felé: „uraim, önök löjjenek először!” (Wilson 1999: 69).

2 Eme archaikus libido dominandi érvényesülésének példája Bayard lovag halála, aki 1524-ben Barlettánál, a spanyolok ellen már elveszített csata után is úgy érzi, hogy az ellenfélre kell rontania: egy ellenséges lövedék halálra sebesíti, és így hal dicső halált (Arnold 2001: 96). Itt említhetjük Don Quijotét, esetleg a *Gyalog galopp* című film emlékeztető jelenetét az önmagát nem megadó lovagról, akinek kezét-lábát levágnák, de ő akkor sem hátrál.

tudásuk, fölszereltségük, lovuk ereje, magassága és fordulékonyága szinte sérthetetlenül teszi a kevésbé hatékony fegyverekkel rendelkező, gyöngébb fizikumú, gyakran alultáplált, túlnyomórészt paraszti származású gyalogsági erőkkel szemben. Emellett lovon ülve könnyebben üldözőbe vehetik az ellenséget, és adott esetben könnyebben menekülőre is foghatják, amennyiben a hadihelyzet úgy kívánja. Mindazonáltal a stratégiai fölényt biztosító költségek (beleértve a lovak ama kötelezettségét, hogy egy fölszerelt katonai egységet is kiállítson) jócskán behatárolják mozgásterét: a 13. század közepén egy lovak fölszerelésének kiadásai egy gyalogos katona tízévi bérét teszik ki. Ráadásul, a 13. század végén egy lovaknak – a korábbi hárommal szemben – már öt lóval kell rendelkeznie, ami tovább növeli költségeit (Rogers 1995b: 58). Ezért is ésszerű számára, hogy elsősorban nem megölni, hanem váltságdíj reményében foglyul ejteni kívánja ellenségeit, ezáltal is ellensúlyozandó tetemes hadi kiadásait. Az angol nyelvben máig létező „*worth a king's ransom*”-idióma pontosan utal eme intézmény jelentőségére.³

Az Anglia és Franciaország között 116 éven keresztül tartó százéves háború (1337–1453) időszakában a hadviselés új formája kezd kiteljesedni Európában. Ennek kapcsán Michael Roberts egy 1956-os írásában (Roberts, 1995) bevezeti a *katonai forradalom* fogalmát, melynek négy jellegzetességét különbözteti meg. Az első a taktikai forradalom, vagyis ama sajátosság, hogy a szúró fegyverek (dragonyok és lándzsák) mellett a lőfegyverek (nyilak és muskéták) is megjelennek, majd egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, így a lovakok sem legyőzhetetlenek immár. A második sajátosság a hadseregek méretének növekedése: 1500–1700 között az összeurópai haderő létszáma a tízszeresére gyarapodik.⁴ A katonai forradalom harmadik eleme a komplex stratégiák megjelenése. Ennek példájaként a svéd hadseregben a Gustavus Adolphus és Maurice Nassau által bevezetett reformokat tartja kiemelendőnek, melynek köszönhetően az egy vonalban fősorakozó, fölfegyverkezett gyalogság és a támadólag föllépő lovasság összehangoltan harcol. Negyedrészt a háborúk társadalomra gyakorolt hatását, vagyis ama tényt említi Roberts, hogy nagyságrendekkel emelkednek az államra és a civil lakosságra háruló költségek, az (ember)áldozatok és az adminisztrációs terhek.

Geoffrey Parker, az egyik legtekintélyesebb hadtörténész mindehhez hozzáteszi a nemzetközi hadijog kialakulását, a katonai akadémiák létrehozását, valamint a harc művészetével kapcsolatos hatalmas (szak)irodalom megjelenését. Egyúttal kritikaként megfogalmazza, hogy Roberts nem tulajdonított kellő jelentőséget sem a tengeri hadviselésnek, sem a várostromoknak, majd túlhangsúlyozta a svéd modell jelentőségét, miközben nem vette kellő súllyal figyelembe a spanyol, a francia, a holland és a Habsburg-hadseregekben történeteket (Parker 1988: 1–2). Más

3 1127-ben, az egy évig tartó (!) flandriai háborúban, amelyben mintegy ezer lovak vesz részt, csupán egyetlen lovak halálát az ellenség fegyverétől; vagy 1217-ben, Lincolnnál hárman veszítik életüket, miközben négyszázan esnek fogságba. Ugyanakkor két évszázaddal később, 1424-ben, az alább tárgyalandó tűzérési forradalom fölpörgésekor, Verneuil-nél már nyolcezer francia katona lovak halálát, és közöttük rengeteg lovak is akad (Rogers 1995b: 62). A hasonló példák tovább is sorolhatók lennének.

4 1492-ben Ferdinand és Izabella királynő például mintegy húszezer emberrel veszi be Granadát, 1494-ben VIII. Károly francia király tizennyolcezer emberrel támadja meg Olaszországot. Ugyanakkor az 1630-as évekre a jelentősebb európai hatalmak hadseregei százötvenezer főre növekednek, s a század végére csupán a francia haderő létszáma eléri a négyszázezer főt (Parker 1988: 24).

hadtörténészek fölhívják a figyelmet egyéb regionális különbségekre is, továbbá azt javasolják, hogy inkább a „katonai reform” fogalmát kellene alkalmazni, hiszen egy több évszázados folyamatról van szó. Mindazonáltal a jelen megközelítés madártávlati nézőpontjából szemlélve, e viták kevésbé tűnnek fontosnak. Azokat olvasva az lehet a benyomásunk, hogy az eleinte megfogalmazott, világos, átütő állítások egyre inkább elvesznek a részletekben, és legfőljebb árnyalni és kiegészíteni képesek Roberts állításait, cáfolni nem. A 20. század végére aztán többé-kevésbé kikristályosodnak a főbb tézisek, és a fontosabb hadtörténészek összefoglaló tankönyvek és átfogó monográfiák írásába fognak.⁵

A szakértők között nincs összhang a katonai forradalom végét illetően. A többség úgy gondolja, s mindez a jelen elemzés perspektívájából elegendő is számunkra, hogy a 17–18. század abszolutisztikus monarchiái nem hoznak létre radikálisan új minőséget, csupán tökéletesítik a reneszánszban elkezdődött folyamatot.⁶ Jellemző módon, a porosz hadsereg kiképző kézikönyvei még a 18. században sem tartalmazzák a „célozz”-parancsot, mivel a puskák és muskéták még mindig nem elég pontosak ehhez, így a tüzéreknek az a feladatuk, hogy egységnyi idő alatt minél több lövedéket lőjenek az ellenség irányába.⁷ Parker szerint Nagy Frigyes, akinek hadserege szerkezetét és harcmódorát illetően alig különbözik a korábbi évszázadok hadseregeitől, a hadianyag-utánpótlást és a logisztikát illetően tud újítani – ám ezzel csupán folytatja a korábban megkezdett tendenciákat.⁸ A XV. Lajos-féle hadsereg abban is hasonlít az előző évszázadok hadseregeire, hogy felereszt zsoldosokból, sokszor kényszerből besorozott elítéltekből áll (Parker 1988: 148). Ez a reneszánsz korszak óta így van, mindenekelőtt a gyalogságot toborozzák ily módon. A harc pénzügyi vállalkozás. Sokba kerül, de ha beválik, kiváló üzlet. A zsoldosseregekkel saját tulajdonukként rendelkező katonai vállalkozók, akik általában tehetőes nemesemberek, bárkit hajlandók szolgálni seregükkel, amennyiben rendesen megfizetik őket.⁹ Egyes ne-

5 A katonai forradalommal kapcsolatos vitákról jó áttekintést ad a Rogers (1995ed) által szerkesztett kötet. Ennek bevezetőjében a szerző megjegyzi, hogy a hadtörténet sokáig egy kisebbségi komplexusokkal küzdő szakterület volt a történettudományon belül. Mindebben az is szerepet játszott, állítja Rogers, hogy eme aldiszciplína képviselői jobbra csupán leíró módon fogalmazták meg állításaikat (Rogers 1995: 1–2). Ehhez hozzátehetjük: a 20. század végéig a hadtörténészek szinte kizárólag a férfiak világával foglalkoznak, ám csupán kivételesen jut eszükbe, hogy e sajátosságra reflektáljanak. A legtöbben olyannyira magától értetődőnek tekintik mindezt, hogy észre sem veszik.

6 Michael Roberts például 1660-ban húzza meg ezt a határt, mely évet követően megszületnek XIV. Lajos és abszolutista uralkodótársainak hatalmas hadseregei. Parker szerint azonban a kora újkor katonai módszerek, célok és problémák olyannyira hasonlítanak Cromwell, Saxe tábornok és Nagy Frigyes 18. századi gondjaihoz, hogy nemigen lehet egyértelmű korszakhatárt létesíteni közöttük (Parker 1988: 147).

7 Például 1757-ben, a leutheni csatában egy porosz muskétás 180 lövedéket tud az ellenségre kilőni (Parker 1998: 148).

8 Az 1740-es évek közepén, a potsdami hadianyaggyárban készített puskafor mennyisége tíz év alatt 448 ezer fontról 560 ezer fontra emelkedik. A hadianyag-ellátmány mennyiségét két évre előre szabják meg, így gyakorlatilag nem fordulhat elő, hogy a porosz hadsereg kifogyyna a lőszerből. Hasonlóképpen, a hadsereg élelmiszer-ellátását is két évvel előre tervezik (Parker 1988: 148).

9 Több ezer keresztyény is elszegődik észak-afrikai és kelet-mediterrán muzulmán hercegek szolgálatba (Arnold 2001: 58). A 17. század első felében, a harmincéves háború alatt a svéd hadsereg kilencven százaléka például főleg német zsoldosokból áll (Asch 1999: 54).

mesemberek akár százezer fős hadseregekkel is rendelkezhetnek. A zsoldosok javadalmazása nem csupán pénzben történhet, hanem az elfoglalt területekre és településekre kivetett adók, járandóságok, utulajdonított ingatlanok, illetve a katonai vállalkozóknak biztosított egyéb jogok, politikai vagy gazdasági privilégiumok formájában. Ez a rendszer addig működik, amíg a zsoldos hadseregek offenzívában vannak, vagy elfoglalt területeken tartózkodnak. Amikor azonban védekezésre kényszerülnek, főleg, ha hazai területekre szorulnak vissza, ez a szisztéma akadozni kezd (Asch 1999: 60–63).¹⁰

Több szerző (például Arnold 2001) a katonai forradalmat mindenekelőtt gyalogsági és tüzérségi forradalomként fogja föl, melynek során *a nemesekből katonatisztek lesznek, a lovagiasság pedig lovassággá válik*. Egy gyalogos katona bére és ellátása jóval olcsóbb, mint a lovagok fölszerelése, ráadásul kiképzése is rövidebb ideig tart, nem beszélve arról, hogy a parasztság szinte korlátlanul képes biztosítani a seregek utánpótlását. Következésképpen a hadseregek mérete is meredeken emelkedni kezd (Parker 1988; Asch 1999). A *gyalogos forradalom* fontos eleme, hogy a háborúk gyakoribbak¹¹ és jóval véresebbek lesznek – mely utóbbi sajátosság összefügg a seregek társadalmi összetételével is. Míg ugyanis korábban a páncélos lovagokat a rendi szolidaritás, valamint a számottevő váltságdíj reménye egyaránt arra készíteti, hogy ellenségüket ne öljék meg, a százéves háború időszakában a gyalogos katonák viszonylagos értéktelensége az ellenség megölését racionális opcióvá teszi: egy parasztszármazású katonáért legföljebb a lovagért járó összeg töredékét lehetne kapni, ráadásul a szűkös körülmények között a hadifoglyok táplálása szinte megoldhatatlan feladat volna. Emellett a hadifoglyok ejtése a gyalogság alakzatait is veszélyeztetné, hiszen eme egységek taktikájának lényege az, hogy zárt formációkban, lándzsáikkal minden irányba, körkörösén védekeznek és támadnak.¹² Főleg a katonai stratégiák által nagyra becsült svájci lándzsások híresek arról, hogy kegyetlenül lemészárolják ellenségeiket. A háborúk véresebbé válását megkönnyíti a harcoló felek közötti rendi távolság növekedése, és ebből adódóan a rendi szolidaritás csökkenése is.

A gyalogsági forradalommal együtt jár a *tüzérségi forradalom* is – melynek kezdetei persze korábbra nyúlnak vissza, hiszen már az is komoly stratégiai jelentőséggel bír, hogy az íjak hossza, löereje és lőtávolsága a középkorban növekedni kezd (ami például olyan apró fölfedezésen is múlik, hogy az íjat nem a mellhez, hanem fülhöz kell emelni), s így távolabbról is képesek eltalálni az ellenséget. Ám az igazi tüzérségi forradalom a fegyverek és a puszkapor

10 A harmincéves háború periódusában egyedül a Holland Köztársaság tudta önerőből megoldani a hadsereg finanszírozását, köszönhetően annak, hogy az amszterdami bankárok fél Európát ellátták olcsó hitelekkel, melyek kamataiból elegendő összeg jutott a köztársaság hadi kiadásaira. Emellett, az 1640-es évektől fogva, a helyi bevételeken alapuló angol (hadi)adórendszer tekinthető még sikeresnek (Asch 1999: 63, 67).

11 „A kora újkori periódus különösen harcias volt. A 16. században kevesebb, mint tíz, a 17. században pedig csupán négy év telt el teljes békében. Az 1500–1700 közötti periódus volt a leginkább háborúsnak tekinthető” (Parker 1988: 1. A saját fordításom: HM). Parker hozzátéveszi, hogy e két évszázadban a háborúk időbeli hossza, területi kiterjedése és társadalomra gyakorolt hatása is növekedett.

12 A katonai stratégiák a tüzéretet védő és körbefogó, zárt gyalogos lándzsás egységeket egy sétáló erődítményként képzelik el. Egyes formációk pedig, ahol a tüzérek a gyalogos alakzat sarkainál helyezkednek el, kvázi bástyával rendelkező, mozgó várként funkcionálnak (Arnold 2001: 78–80).

tökéletesítésével kezdődik, melynek következtében alapvetően változnak meg a háborúzási szokások.¹³ Az ágyúk ugyan már a 14. század első felében fölbukkannak a várostromokban – ám akkor egyelőre csupán epizód szerephez jutnak a hatalmas katapultok és kőhajító szerkezetek¹⁴ mellett. Ám ezeknek a szerkezeteknek nagy hátránya, hogy mozgatásuk szinte megoldhatatlan problémát jelent – mint arra például Braudel (1985: 387) utal a németországi *Donnerbüchse* nevű, fatalpakon nyugvó szörnyű bronzszerkezet kapcsán. A nagyokat durranó, lángcsóvákat kilövő ágyúkkal eleinte nem a vár(os)falakat lövik, mivel e vastag építmények le- és szétrombolására egyelőre nem elegendő az erejük, hanem a központban található épületeket veszik célba, és ezáltal a potenciális rombolás mellett nem elhanyagolható lélektani hatást is kiváltanak. Mindazonáltal a 15. század előtt az ostromlók még elsősorban a várak, városok elzárása, elszigetelése és kiéheztetése révén aratják sikereiket.

A 15. század elejétől kezdődően azonban az ágyúk komoly technikai fejlesztéseken mennek keresztül. Anélkül, hogy elmerülnék a haditechnika történetének eme jól dokumentált részletében, röviden utalnék e folyamat néhány fontos összetevőjére! A katonai stratégiák arra törekednek, hogy a fegyverek pontosabbak, erősebbek, gyorsabbak, könnyebben használhatók (mozgathatók, forgathatók, szállíthatók, stb.) legyenek. Ennek elérése érdekében új anyagokkal kísérleteznek: rájönnek arra, hogy a fémek sokkal alkalmasabbak e célok elérésére, mint a kő vagy a fa. Ily módon a 15. századtól rohamos fejlődésnek indul az ércbányászat (különösen a vas- és rézbányászat), és ezzel együtt a vas- és rézgyártás, -feldolgozás, -finomítás technológiája is. Következésképpen előbb-utóbb olcsóbb és hatékonyabb ágyúk készülnek – mégpedig rövidülő időegységek alatt. További újítás, hogy növekszik az ágyúcsövek hossza, és ezáltal pontosabbá válik a célzás, gyorsabban lehet újratölteni, tüzelés után lehűteni, vagyis egységnyi idő alatt többet lehet vele lőni. Ezek az új ágyúk a kőgolyóknál sokkal keményebb, szilárdabb és nehezebb vasgolyókat lövik ki – mégpedig egyre nagyobb távolságra. Az olcsóbb vas előbb-utóbb aztán kiszorítja a jóval drágább és eleinte biztonságosabb rezet.¹⁵

Nagy jelentősége van az ágyúk szállítását illető változásoknak is: megjelennek a két kerékre szerelt vas- és rézágyúk, amelyeket egy fogantyú segítségével könnyen szekérré lehet alakítani, és vontatóállatokhoz kötni. E folyamat része az is, hogy a nagy, nehezen szállítható ágyúk helyét átveszik a kisebb, rugalmasabban mozgatható, könnyebben szállítható ágyúk, és ezáltal bonyolultabb taktikai alakzatok kialakítása is lehetővé válik. A 15. század első felében például a burgundi tüzéség már egy-két hét alatt képes lerombolni a legvastagabb, korábban bevehetetlennek ítélt várfalakat is, amelyek ostroma néhány évtizeddel korábban akár hónapokig, sőt, évekig

13 A puszkapor Kínából (minden bizonnyal mongol közvetítéssel) jut el Európába. Először Roger Bacon *Opus Majusa* említi 1267-ben.

14 A hellén és római időkől származó és az arab és kínai világban is alkalmazott faltörő trebuchet akár öt emelet magasságú is lehetett, és függőleges karjai több száz kilós köveket is képesek voltak jó találati pontossággal, akár kétszáz méterre is célba juttatni (Arnold 2001: 24–25).

15 Az uralkodók sokszor háziállatként tekintenek ágyúikra, és különböző neveket adnak nekik: Sólyom, Nagy ördög, Királynő stb. Egyesek, mint a ferrarai Alfonso D'Este herceg, akinek jelvénye egy robbanó bomba, kedvtelésből egy száz ágyúból álló parkot is létesít (Arnold 2001: 32). Talán mondani sem kell, hogy a reneszánsz kézművesek hatalmas műgonddal díszítik ezeket a fegyvereket, melyek így műalkotásokká is válnak.

is eltarthatott. A könnyebben mozgatható ágyúk a hajókon is elhelyezhetők: a hadi- és kereskedelmi hajókat egyaránt fölszerelik ágyúkkal, és jól képzett tüzéreket is alkalmaznak. A 16. század előtt még a nagy hajó uralkodik a tengereken, mivel a nagy kaliberű ágyúkat csak ezek bírják el. (Emellett persze presztízszokok is szerepet játszanak: a nagy hajó az erő, a gazdaság szimbólumaként jelenik meg.)

A 16. századtól kezdődően, amikor kezdenek elterjedni a hatékonyabb kisebb ágyúk, a hajóméret is csökken, mivel immár a kisebb hajókat is jól lehet védeni. Mi több, ezáltal nem csupán kevesebb időt kell a kikötőkben tölteni, hanem a kisebb és mozgékonyabb hajókkal eredményesebben lehet fölvenni a harcot a nagyobb hadihajókkal szemben is, mivel azokat könnyebb eltalálni a holtszögekből (vö. Braudel: 391–392).¹⁶ Ebből fakadóan, és ez az egyik legfontosabb stratégiai változás a középkori háborúzáshoz képest, a védekező stratégián alapuló hadviselést a támadó, expanziós stratégiákon alapuló hadviselés váltja föl (Rogers 1995b). Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a 16. század első felétől kezdődően a várak, várfalak és bástyák még vastagabbak, bonyolultabbak és rafináltabbak szerkezetűek lesznek, és a harmincéves háború (1618–1648) időszakára létrejön az olasz típusú védővárak hálózata.¹⁷ Ezek a létesítmények képesek ellenállni mind a gyalogsági, mind a tüzérségi támadásoknak, következésképpen a 16–18. századi európai háborúknak ismét egyre nagyobb jelentősége lesz a defenzív hadviselésnek, valamint az ezzel járó logisztikai és technikai-technológiai problémák megoldásának – a katonák elszállásolásától kezdve a hadianyag szállításán át a várostromokhoz szükséges földmunkálatok elvégzéséig.

A katonai forradalom további kulcseleme, hogy az összetett taktikai és stratégiai követelmények összehangolása érdekében a korábbiaknál képzettebb és fegyelmezettebb katonákra van szükség. A kora újkori katonának fegyelmezettnek kell lennie, aki föltétel nélkül engedelmességek feljebbvalójának; pontos, alázatos, tűri a gyűrdést és a monotonitást, és képes arra, hogy egyfajta hipermaszkulin automataként működjék. Visszaszólni a felettesnek tilos, szigorú szankcióval jár. Ami a középkori lovag esetében még hősi eposzokban megörökítendő *férfibravúr*nak minősül, az a kora újkori hadseregben már *hősködés*nek, vagyis fegyelmezetlenségnek számít. Talán a legfontosabb változás, és ez a tisztekre és a közkatonára egyaránt vonatkozik, hogy *a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás kvalitásai lépnek*.¹⁸ Az újkori háborúban nincs lehetőség arra, hogy a tiszt vagy a közkatona

16 A puskaporral, puskákkal, muskétákkal, szakállas puskákkal és egyéb kézi lőfegyverekkel kapcsolatban lényegében az ágyúkéhoz hasonló történeti dinamika volna fölvázolható. Ettől eltekintek, mivel a jelen perspektívában a főbb változási tendenciák érzékeltetése a lényeg.

17 Geoffrey Parker fő tézise szerint ezek az Itáliából származó, új erődítményépítési technikák a 16. század első felét követően elterjednek az egész kontinensen, és nagyobb hatást gyakorolnak a hadviselés jellegére, mint a taktikai változások. Nem érzem magam kompetensnek, hogy ebben a vitában állást foglaljak, így csupán annyit jegyeznek meg, hogy talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy a taktika, a stratégia és az erődítményvárak létesítése egyaránt fontos eleme a katonai forradalomnak.

18 A 16. század elején, a velencei Bartolomeo d'Alviano például megtiltja a gyors lovak használatát, mivel a túlzottan nagy sebességet veszélyforrásnak tekinti. Az általa kidolgozott viselkedési kód tiltja a káromkodást, a verekedést és a prostituáltakkal való közösülést. 1514-ben sebet vágat a táborban talált prostituáltak orrán. Alviano egészen pontosan előírja azt is, hogy egy gyalogos egységnek 256

improvizáljon, és ezáltal saját életét és egysége eredményességét veszélyeztesse. Vagyis egy újfajta bátorság követelményei kristályosodnak ki, amelyben az igazodás, az engedelmesség és a precizitás meghatározó jelentőséggel bír: egy kora újkori katonatiszt sokkal visszafogottabb és passzívabb viselkedésre kényszerül, mint középkori elődei. Az új viselkedési kódon alapuló harci éthosz hidegvérű bátorságot, korábban elképzelhetetlen önuralmat és önfegyelmet követel meg a katonáktól (melyet tulajdonképpen sokkal nehezebb elérni, mint az irracionális harci düh által motivált fizikai bravúrokat): a taktikai tiszteknek a csapatok élén kell állniuk, kitéve magukat az ellenséges lövedékeknek.¹⁹ Ezzel is magyarázható, hogy a tisztek jelentős része veszteti életét a csatákban.

E képességek elsajátítását szolgálja a katonai kiképzés, avagy drill, amelyben a technikai készségek elsajátíttatása mellett elsősorban arra szocializálják az új regrutákat, hogy civilekből katonák legyenek, vagyis önmagukat a közösség részének tartva föltétel nélkül és azonnal engedelmeskedjenek a világos és egyértelmű parancsnak, vezényszónak, és igazodjanak a többiekhez. A reneszánsz periódustól kezdődően Európa-szerte mindinkább elfogadottá válik az is, hogy az egyenruhába öltözött gyalogos katonáknak, különböző alakzatokba rendeződve, menetgyakorlatokat kell tudniuk elvégezni. A díszlépések, a szó szoros értelmében inkorporált formában jelenítik meg a fegyelem drilljének alávetett, a legabszurdabb és legváratlanabb parancsoknak is föltétel nélkül engedelmeskedő, fájdalomtűrő, alkalmazkodó, önuralommal bíró, egymáshoz igazodó, közösségben létező alkatrészbereket.²⁰ A díszlépések üzenete nem csupán a katonáknak szól, hanem a civileknek és az ellenségnek is. Nevezetesen, az a hadsereg, amely képes díszlépésben masírozni, alkalmas arra is, hogy egységesen és fegyelmезetten harcoljon. A mozdulatok automatikus összehangolása rendkívül fontos, hiszen a harctéren nincs idő és lehetőség gondolkodásra. Mindennek a lehető leggyorsabban, legfegyelmезettebben, a világos parancsoknak engedelmeskedve kell történnie akkor is, ha több ezer ember mozgását kell ritmikusan összehangolni – miképpen a tánc esetében. Ezért van szükség dobokra is, ami egy késő középkori találmány (Arnold 2001: 67).

emberből kell állnia, és egy tökéletes négyzetformát kell alkotnia 16 sor és 16 oszlop alapján. Mind-egyik alegységnek (*decuriának*) van egy parancsnoka (a *decurione*) (Arnold 2001: 58–59).

- 19 E készség univerzális jellegét (vagyis áthelyezhetőségét) fogalmazza meg emlékirataiban egy katonai parancsnok, amikor azt írja, hogy egy tiszt számára „az udvarban vagy a hölgyek körében aratott győzelem nem az adott, hanem a kapott pofonokkal mérhető” (idézi Arnold 2001: 102. Saját fordításom: HM).
- 20 „A porosz hadsereg *Paradeschrittje*, díszlépése az egyik legtermészetlenebb és leglátványosabb mozdulatsor volt, amelyet az emberi test számára valaha is kiagyaltak. (...) A csizmás katonákkal begyakoroltatták, hogy lábfejüket minden lépésnél az ég felé fordítsák, miközben lábuk vízszintes helyzetbe kerül. Hogy megőrizték egyensúlyukat, karjukat mint valami konzolállványt lóbálják, s állukat szegezzék előre. Mivel minden lépés iszonyú erőfeszítést igényel, a zene üteme csak mérsékleten lassú lehet, s titkok fenyegetést árasztó komor, merev arckifejezéssel kell menetelni. A vad arckifejezés külön része volt a kiképzésnek. (...) A francia hadsereg avval büszkélkedett, ahogy könnyűlovassága pergő dobszóra sebesen végigvágat parancsnokai előtt, s csak úgy árad belőle az *élan*, a lelkes lendület. (...) Londonban a királyi gyalogezred fenséges 'lassú lépte', mikor is a láb minden lépés közepén egy pillanatra mozdulatlanul dermed, komoly ünnepélyességet, önbizalmat és önuralmat áraszt, amely tulajdonságok a britség leglényegét alkotják” (Davies 2001: 576).

A HABITUSTRANSZFER

Több szerző oksági kapcsolatot vél fölfedezni a katonai forradalom és a központosított államok kialakulása között. Rogers egyértelműen a tüzérségi forradalom hatásának tudja be a társadalmi változásokat, amikor úgy fogalmaz, hogy az „a folyamat, amelynek során Franciaország és Spanyolország egyesült nemzetállammá váltak, sokat köszönhetett a tüzérségi forradalomnak” (Rogers 1995b: 74. Saját fordításom: HM²¹). Braudel is hasonlóképpen érvel, amikor azt állítja, hogy a „tüzérség és a tüzérvégverek roppant átalakulást idéznek elő az államok között folyó háborúkban, a gazdasági életben és a fegyvergyártás tökéletes szervezetében. (...) Csupán a gazdag államok képesek vállalni és elviselni az újfajta háború mesébe illő költségeit. Emiatt versenyképtelenné válnak a nagy független városok, amelyek sokáig végzik sikerrel feladatukat” (Braudel 1985: 393). Kétségtelen: a gyalogsági és tüzérségi forradalom összefüggésbe hozható a központosított államok, a felvilágosult abszolutizmus és a kapitalizmus létrejöttével. Mindazonáltal a közvetlen oksági kapcsolat létesítését illetően nem árt az óvatosság! Nagy kérdés ugyanis, hogy ebben a viszonylatrendszerben mit tekinthetünk oknak, és mit okozatnak. Aggályosnak érzem, ha a tüzérségi forradalmat a társadalmi változás egyértelmű okaként fogjuk föl – hasonlóképpen azokhoz az aldiszciplína-soviniszta értelmezésekhez, amikor például a központosított államok kialakulását a tudománytörténet a tudományos forradalomra, a gazdaságtörténet pedig a gazdasági forradalomra (stb.) igyekszik visszavezetni.

Természetesen léteznek másféle értelmezések is. Thomas Arnold (2001) a kora újkori háborúkat a reneszánsz szellemiségének társadalmi összefüggésrendszerébe helyezi (és egyúttal azt is bizonyítani igyekszik, hogy az új típusú háború az antik Róma mintáiból merít). Ő fordított logika alapján jár el, mint Rogers és Braudel. Azt vizsgálja, hogy a reneszánsz társadalom strukturális sajátosságai és szellemisége hogyan hat a reneszánsz kori háborúkra. Megközelítésének logikáját jól példázza, amit egy újonnan kikristályosodó katonai rang, illetve beosztás, a (törzs) őrmester munkájával kapcsolatban ír. Szerinte az őrmester egyfajta pásztorkutyaként tevékenykedik: mindenhol jelen van, mindent lát, mindent észrevesz; folyamatosan ellenőríz, figyelemmel kíséri az alakzat mozgását, nagy hangon utasít, káromkodik, parancsol, és kíméletlenül lecsap a legkisebb rendbontásra és fegyelmezetlenségre. Alabárdjával (mely, írja szellemesen Arnold, egyfajta pástortorbotnak tekinthető) irányt mutat, magyaráz; de ha kell, ütlegelni, fegyelmezni és nógatni is tudja vele a felügyeletére bízott közkatonákat. Röviden: a (törzs)őrmesternek, aki kemény katona és durva ember, meghatározó szerepe van a katonai hierarchiában, regruták kiképzésében, fegyelmezésében, jó katonává nevelésében. Arnold ugyanakkor azt is megállapítja, és elemzése itt válik igazán érdekessé, hogy a reneszánsz korszaktól kezdődően az őrmesternek nem csupán a fegyelmezés a dolga:

„Pozíciója meglepően összetett szellemi képességeket kívánt. A kiképzőkönyvek egyetértettek abban, hogy az őrmesternek írni, olvasni és számolni is tudnia kell, mely képességek annak idején egészen kivételes kvalitásoknak számítottak. Az

21 „Owed much to the Artillery Revolution”. Jellemző módon a témával foglalkozó alfejezet címe: „Impact of the Artillery Revolution” – vagyis a „Tüzérségi forradalom hatása”. (Rogers 1995b: 75–76).

írás- és olvasástudásra az írott parancsok megértése miatt volt szüksége. Az őrmestertől elvárt matematikai követelmények ennél is fontosabbak voltak. Képzeljünk el egy tipikus tizenhatodik századi taktikai problémát: adott egy 1.600 főből álló gyalogos lándzsás egység, melyet négyzetformációban kell fölállítani, ám csupán 160 van fölszerelve megfelelő mellvértekkel és sisakokkal, úgyhogy őket kell a szélekre helyezni. Mivel akkor még nem találták föl a jól strukturált katonai alegységeket, az őrmester feladata, hogy az 1600 fős kavargó tömeget egy negyven sorból és oszlopból álló tökéletes négyzet-alakzatba rendezze. (...) A hadszíntéren ritkán fordult elő, hogy az egységek tökéletes matematikai négyzetalakzatokba (144, 169, 196, stb.) lettek volna rendezhetők. Az őrmesternek nem csupán a fölszerelt és nem fölszerelt lándzsásokat kell elválasztania, hanem el kell helyeznie a zászlósokat és a dobosokat is. (...) A taktikai helyzet függvényében a megkívánt négyzet-alakzat nem mindig volt tökéletes négyzet: a lehetséges variációk között megtalálható volt a „dupla négyzet”, amelyben a sorok száma az oszlopokénak kétszerese volt; vagy létezett „terepnégyzet” is, amelyben ugyan egy tökéletes négyoldalú négyzet keletkezett (pl. 50 × 50 lépés méretű), ám az oszlopok és a sorok aránya 3:7 kellett, hogy legyen” (Arnold: 2001: 68–71).

Az őrmester feladatkörének kikristályosodását Arnold – meggyőző módon – a reneszánsz társadalom foglalkozási differenciálódásának és szellemiségének kontextusába helyezi. A reneszánsz maszkulinitások kapcsán korábban magam is utaltam a „számítási mentalitás” kialakulásának fontosságára. Nevezetesen: a számokban kifejezett adatokhoz való vonzódás már a 13. századtól megfigyelhető az észak-olasz városállamokban. Milánóban vagy Pármában például ekkortól válik megszokottá, hogy listákba szedve sorolják föl a városok szökőkútjait, boltjait, zárandokhelyeit és egyéb létesítményeit, és adott esetben azt is kiszámítják, hogy a város lakói naponta hány tonna gabonát fogyasztanak (Hadas 2017b: 146–148). Az őrmester kvalitásai e számítási mentalitás jellegzetes inkorporációjaként értelmezhetők. Az a tény, hogy a 15–16. században egy gyakorló katona írni, olvasni és számolni tud, és hogy eme tudását a gyakorlatban is alkalmazni tudja, jól tükrözi az általa belakott társadalmi közeg *szellemi klímáját*. Erre a klímára jellemző, hogy a szellemi és politikai elit tagjai, Macchiavelli, Gonzago de Cordoba vagy Alviano és a többiek, a *háborút intellektuális problémaként*, egyfajta szellemi játékként fogják föl. Zsigeri örömeik, érzületeik és élvezeteik kísértetiesen hasonlítanak azokhoz a szenvedélyekhez, amelyeket a 21. századi fiatal emberek élnek át, midőn az online világban virtuális harci játékokkal töltik idejüket.

A gyalogsági taktika, a tüzérségi lövedék röppályájának kiszámítása, a lovasság és a gyalogság együttműködésének lehetséges stratégiai variációi a domborzati és az időjárás viszonyok függvényében (stb.) olyan témák – folytatja Arnold –, amelyekről a reneszánsz és humanista szellemi elit tagjai leveleznek egymással, vitatkoznak és könyveket írnak. A 16. században a gyalogsági taktikai kézikönyvek népszerű *irodalmi* műfajjá válnak, amelyek – napjaink *how to*-típusú könyveihez hasonlóan – praktikus válaszokkal szolgálnak a konkrét hadi szituációk taktikai arzenálját illetően. Léteznek olyan kézikönyvek is (mint például Girolamo Cataneo illusztrációkat és didaktikusan szerkesztett táblázatokat tartalmazó gyalogságialakzat-tankönyve 1563-ból), amelyek a katonai formációk által lehetővé tett négyzetalakzatok matematikai variációival foglalkoznak. Miképpen Galileo Galilei is tanít katonai matematikát, sőt, egy számológépet is

tervez a katonaság számára, mely alkalmas arra, hogy viszonylag bonyolultabb számításokat is gyorsan elvégezzenek vele kiélezett harctéri helyzetekben. A (kézi)könyvekben is kikristályosodott tudás a humanista értelmiségiek közvetítésével gyorsan terjed Európában. S ha vannak is nemzeti különbségek, a 16. század elejére létrejön egy többé-kevésbé *egységes európai katonai kultúra*. Egy nápolyi őrmester, aki Hollandiában szolgál a spanyol királyi seregben, nagyjából ugyanazzal a tudással rendelkezik, és nagyjából ugyanazokat a kiképzési technikákat és vezényszavakat használja, mint a francia királyi hadsereg gascogne-i származású őrmestere (Arnold 2001: 66–72).

Arnold megközelítése azt az elemzési logikát követi, amelyre korábban Erwin Panofsky (1986) nevezetes tanulmánya kapcsán is utaltam (Hadas 2016b: 124). Nevezetesen: a kiváló művészettörténész ebben az írásában oksági kapcsolatot létesít a skolasztikus gondolkodás és a gótikus katedraépítézet praxisában érvényesülő szerkezeti azonosságok között. A modus essendi (létezőmód) által meghatározott modus operandi (vagyis társadalmi praxis) megnyilvánulásában egyfajta közös „gondolkodásbeli szokást” azonosít be, amelyet a középkori teológus és az építőmester azonos városi közegben történő szocializációjára vezet vissza. Ezt a fogalmi hálót fejleszti tovább Bourdieu, amikor – Panofskyra (is) hivatkozva – kidolgozza habitus- és praxiselméletét, amelyben a habitusok társadalmi beágyazottságát az alábbi módon fogalmazza meg:

„A habitus, mely strukturáló struktúra, vagyis elrendezi a gyakorlatokat és ezek észlelését, ezzel egy időben strukturált struktúra is: a társadalmi világ észlelését megszervező logikus osztályokba sorolás elve maga is a társadalmi osztályokba rendeződés testivé vált produktuma. Mindegyik léthelyzetet jellemzik egyrészt saját belső tulajdonságai, másrészt viszonylagos tulajdonságai, melyeket az határoz meg, hogy ez a léthelyzet milyen pozíciót foglal el a léthelyzetek rendszerében, mely maga is *különbségek*, vagyis megkülönböztető pozíciók rendszere. (...) A habitus a gyakorlatokat létrehozó sémák rendszere, mely szisztematikusan kifejezi az osztályhelyzetben rejlő meghatározottságokat és meghatározatlanságokat, valamint az elfoglalt pozíciót meghatározó *különbséget*” (Bourdieu 2010: 50–51. Kiemelések az eredetiben).²²

Ha elfogadjuk, hogy a habitus *strukturált strukturáló struktúra*, azaz a létföltételek struktúrájának terméke, s mint ilyen, mások által is észlelhető, osztályozható (vagyis strukturált) gyakorlatok és megkülönböztetések létrehozója, akkor rendelkezésünkre áll az a fogalmi masinéria, amelynek segítségével a különböző szférákban megjelenő habituselemek kapcsolatba hozhatók az őket kondicionáló társadalmi összetevőkkel. Lényegében hasonló logika alapján jár el Norbert Elias szociológiája is. Ám van néhány, nem elhanyagolható különbség a két megközelítés között, melyeknek köszönhetően a figurációs paradigma a Bourdieu által tételezetteknel összetettebb viszonylatok megragadását teszi lehetővé. Mindezt oly módon éri el Elias, hogy – Bourdieu-vel szemben – nem folytat hosszas fejtegetéseket a habitusokról és strukturált strukturáló struktúrákról, hanem az interdependenciák pókhálószerű szövedékét alkotó komplex

22 Megjegyzendő, hogy Arnold nem hivatkozik sem Panofskyra, sem Bourdieu-re.

figurációkat elemzi rendkívüli érzékenységgel és éleslátással. Ennek során nem csupán az osztályhelyzetet állítja vizsgálatai fókuszába, hanem más dimenziókat is igyekszik megragadni. Továbbá nem elégszik meg azzal, hogy – „prezentista” módon – csupán a mindenkori jelen alakzatait hozza összefüggésbe egymással, hanem nagy hangsúlyt helyez a figurációk hosszú távú ki- és átalakulásának vizsgálatára is.²³ Végül pedig, mint azt az alábbiakban igyekszem majd szemléltetni, az általa képviselt szemléletmód alapján lehetőség nyílik a nagy földrajzi és társadalmi távolságra lévő egységek közötti kölcsönös függőségek megragadására is.

Egyértelmű tehát, hogy a katonai forradalom és a nemzetállamok kialakulásának viszonylatrendszer nem egyszerűsíthető le csupán e két tényező közötti (oksági) kapcsolat feltárására, hanem további interdependenciák bonyolult és bonyolódó szövedékének hosszú távi történeti elemzését is el kell végeznünk. A *Civilizáció folyamata* második kötetének első részében (címe: *A feudalizáció mechanizmusai*) Elias külön fejezeteket szentel az olyan jelenségeknek, amelyek mind a magyarázó-értelmező gondolatmenet meghatározó részét képezik. Így például százoldalmi terjedelemben foglalkozik a népesség növekedésével, a terjeszkedő célzatú keresztes hadjáratok következtében kitágult társadalmi tér összetettebbé válásával, az úthálózat, a kereskedelem és a városfejlődés sajátosságaival. Vizsgálja a társadalom befelé történő terjeszkedését: a munka, a piacok és a pénzgazdálkodás differenciálódását, a technológiai fejlődés jelentőségét. Részletesen tárgyalja a piac, az adózás és a városfejlődés közötti kölcsönös függőségek kérdéskörét is (Elias 1987: 402–503). Mindemellett könyve más fejezeteiben is minduntalan utal ezekre a témákra.²⁴ És csupán a fenti fejtegetéseket követően, könyve második kötetének második részében (címe: *Az állam szociogeneziséhez*) foglalkozik szisztematikusan az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségek témájával.

Ha tehát Eliast követve túllépünk egy-egy aldiszciplína (béka)perspektívájának nézőpontján, és a kívánatos tér-, idő- és diszciplínabeli távlatba helyezzük tárgyunkat, láthatóvá válik a 16–18. századi Európában bekövetkezett változások *tág spektruma*. Legyen szó a politika hatalmi viszonylatairól, a (mező)gazdaságról, a technikáról, az adórendszerrel, az infrastruktúráról, a hadviselésről, a családi életéről, a művészetről, a szabadidő eltöltéséről vagy a kulturális fogyasztásról (stb.), egy állítást biztosan megfogalmazhatunk. Nevezetesen: ezek a forradalmi jellegű változások egymással kapcsolatban állnak, egymáshoz viszonyulnak, egymásra hatnak. Vagyis – Eliasszal szólva – kölcsönös függőségek jól rekonstruálható, bonyolult hálózata fonja

23 A történeti-genealogikus megközelítés Bourdieu-re is jellemző, csakhogy az általa vizsgált időtáv nemigen terjed túl az egy-két generációhosszúságú ciklusidőn.

24 Vegyük például a következő idézetet: „A funkciómegoszlással nőtt és növekszik a munka termelékenység; a nagyobb munkatermelékenység az előfeltétele annak, hogy egyre szélesebb rétegek élet-színvonala emelkedjék; növekszik a mindenkori felső rétegek funkcionális függése; s csak a funkciómegoszlás igen magas fokától kezdve válik végre lehetővé stabilabb erőszak- és adómonopóliumok létrejötté, erőteljesen specializálódott monopóliumigazgatással, tehát csak ekkor jöhetnek létre a szó nyugati értelmében vett államok, amelyek fokozatosan némileg ’biztonságosabbá’ teszik az egyén életét. E fokozódó funkciómegoszlás nyomán azonban szakadatlanul egyre több ember, egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól (Elias 1987: 777. Az én kiemelésem: HM). Vagyis Elias az államlakulás előfeltételeként tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra. Ilyen értelemben az államfejlődés csupán az egyik – kétségtelenül meghatározó – eleme a nyugati civilizációs folyamatnak.

őket egybe. Az ilyen típusú összefüggések diszpozicionális sajátosságait vizsgálva vezet be Elias és Dunning (1986) a *politika sportizációja* fogalmát is, mellyel azt kívánják jelölni, hogy a 18. századi angol nemesurak a hűvös és nyirkos őszi–téli főszezont politizálással töltik Londonban, míg a nyári alszezonban, a jó időben visszavonulnak vidéki birtokaikra, ahol vadászattal és sportjellegű tevékenységekkel mulatják az időt. Állításuk lényege, hogy az angol nemesek mindkét évszakban ugyanazon *összehangolt habituális elemek* (mindenekelőtt a fairplay-elv) alapján tevékenykednek. Ezzel nem kevesebbet állítanak, minthogy az egyes társadalmi közegekben érvényesített és működtetett habituselemek átvihetők, áttemelhetők, transzponálhatók más társadalmi közegekbe is.

E meghatározó fontosságú intézmény jelölésére – Bourdieu nyomán – bevezethetjük a *habitustranszfer* fogalmát. A habitustranszfernek van egy olyan, sajátos dimenziója is, amelyet a jelen megközelítés nézőpontja tesz láthatóvá. Létezik ugyanis egy közös, közvetítő beállítódás-mintázat, amellyel a főt említett valamennyi szféra és tevékenység összefüggésbe hozható. Ez a mintázat szinte kiüti a kutatók szemét, ám olyannyira nyilvánvaló, hogy mindenki adottnak veszi, és a figyelme átsiklik fölötte. Nevezetesen: a vizsgált társadalmi erőtereket férfiak lakják be, és a tevékenységeket férfiak végzik. Vagyis anélkül, hogy azt az érintett ágensek tudnák és akarnák, az egyes társadalmi erőterekben a maszkulin habitus készítményei és mintázatai jelentős mértékben hozzájárulnak a cselekvési stratégiák összehangolásához. Persze a történészek tudják ezt, hiszen öntudatlanul is a hímnemű személyes névmást használják elemzéseikben. Néha meg is említik, hogy például a háború, a politika vagy a gazdaság világát a férfiak lakják be. (E tekintetben Norbert Elias és Georges Duby jut a legmesszebbre, ám ők sem kezelik e sajátosságot súlyához méltó módon.) Ám nincs olyan történész és szociológus, aki kellő jelentőséget tulajdonítana elemzéseiben annak a ténynek, hogy ezek a férfiak, reflektálatlan módon, férfias készítményeket transzponálva és objektíve összehangolva léteznek és tevékenykednek a különböző társadalmi erőterekben.

A félreértések elkerülése végett: nem azt kívánom állítani, hogy a maszkulin habitusok léte és társadalmi gyakorlatokat strukturáló és transzferáló funkciója volna az *oka* ezeknek a társadalmi változásoknak. Azt pedig végképp nem állítom, hogy a férfidiszpozíciók a változások *kizárólagos* okai lennének. Egyáltalán nem kívánom azt sugallni, hogy a (maszkulin) habitus bármilyen értelemben is *oka* volna egyes társadalmi jelenségek kialakulásának. Azt azonban határozottan állítom, hogy amennyiben a hosszú távon érvényesülő társadalmi változásokat szeretnénk megérteni, indokolt, hogy a kölcsönös függőségek bonyolult szövedékének vizsgálatakor figyelembe vegyük a diszpozicionális tényezőket, és ezek között nagy hangsúlyt helyezünk a maszkulin beállítódási mintázatokra. Vagyis a maszkulin habitust (mint a társadalomtudósok által túlnyomórészt elhanyagolt strukturáló tényezőt) jelentőségéhez méltó módon, a dzsenderdimenzió egyik meghatározó elemeként kell beillesztenünk a szociológiában használt változók sorába az osztálypozíció, a presztízs, a fogyasztás és az életstílus (stb.) mellé. Amikor egy történész úgy fogalmaz, hogy csak egy centralizált állam tudja megfizetni a katonai forradalom költségeit, és ebből arra következtet, hogy a katonai forradalom lenne az oka a centralizált állam kialakulásának, akkor, leegyszerűsítő módon, az interdependenciák pókhálószerű szövedékének csak egy szűk szeletét láttatja. Figyelme átsiklik afölött, hogy ebben az esetben nem (csupán) a katonai és az állami erőter közötti partikuláris kapcsolatról van szó, hanem arról is, hogy a katonai forradalom és a központosított állam kialakulása egyaránt összefügg a férfiak

által belakott társadalmi világ meghatározó strukturális sajátosságaival. Még élesebben fogalmazva: a vizsgált társadalmi átalakulások analitikusan visszavezethetők egy közös nevezőre, mely a habitustranszfer érvényesüléséből adódóan az egész társadalmat áthatja – egyfajta strukturált, strukturáló struktúráként.

Hangsúlyozandó: a habitus mint gyakorlatokat létrehozó sémák rendszere nem csupán az *osztály* helyzetben rejlő meghatározottságokat fejezi ki (ld. a fenti Bourdieu-idézetet!), hanem a létfeltételek *komplex* struktúrája által kondicionált egyéb meghatározottságokat is. Ily módon joggal beszélhetünk dzsenderhabitusról, nemzeti habitusról vagy akár életkor által kondicionált habitusról is (pontosabban a habitus dzsender-, nemzeti és életkori dimenziójáról²⁵). Amikor például a 16–17. században a francia vagy a spanyol állam központosít, és ennek részeként újraszervezi az állami bürokráciát, akkor az egyes társadalmi szférákban fölismerhetők a maszkulin viselkedési mintázatokra visszavezethető strukturáló elvek. A (szak)tudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló forradalmak kölcsönös függésben állnak, amennyiben *e forradalmak egy valamennyi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai*. Mindennek nem mond ellent az a tény, hogy az egyes erőtereket strukturáló tudáselemek számos elemükben eltérnek egymástól – hiszen nyilván mást kell tudnia egy katonának, mint egy udvaroncnak, tudósnek, művésznek vagy egy papnak.

Ugyanakkor – és ez az Elias-féle paradigma újabb előnye a Bourdieu-féle elemzésekkel szemben – nem elegendő csupán a mindenkori jelen kölcsönös függőségeinek viszonylataival foglalkozni, hanem kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítani a differenciálódó társadalmi erőterek hosszú távú átalakulásának is. Ami ugyanis a reneszánsz korszakban kialakul, nem előzmények nélküli.²⁶ Amennyiben a katonai forradalom és a vele kapcsolatba hozható kora újkori társadalmi átalakulások genealógiáját szeretnénk fölvezetni, legalább egy évezreddel, Szent Benedek 6. századi regulájáig kell visszamennünk az időben. A bencés regula, mely, mint tudjuk, modellként szolgál a később alapítandó katolikus egyházi rendek számára, totális diszpozíciódrillt ír elő: az én teljes megtagadását és az apáttal szembeni késedelem nélküli engedelmességet követeli meg. A bencés szerzetesnek bensővé kell tennie az erőszakkontrollt: önuralom és önmegtartóztatás szerint köteles élni, és életét az alázatosság tizenkét fokozata alapján kell berendeznie. Vagyis – szemben a lovaggal – nincs önálló életvitel-szabályozási jogköre, és így nem lehetséges, hogy az élet különböző szinterein különböző diszpozíciók alapján tevékenykedjen és létezzen. Ugyanakkor, paradox módon, a vallási virtuóz szerzetesek életét a teleologikus racionalitás hatja át, hiszen az evilági aszkézis révén a túlvilági üdvözülés elérésére törekcsenek. Mi több, a középkori katolikus egyház a világi emberek számára is igyekszik előírni ezeket az élet-

25 Vagyis a habitus folyamatosan változó, relacionálisan beágyazott, strukturált strukturáló struktúra, mely az életciklus folyamán is átalakul. Lásd ezzel kapcsolatban a férfibeállítódások relacionális pluralitásával kapcsolatban leírtakat (Hadas 2016a: 227–231).

26 Talán nem árt e ponton is hangsúlyozni: szemben például a fentebb idézett Arnold eljárásával, aki úgy hivatkozik a reneszánsz és az antik Róma közötti kapcsolatokra, hogy közben kihagyja a közbeeső évezrede(ke)t, én a társadalomtörténések ama hagyományát követem – Burke, Duby – amely a középkor és a reneszánsz közötti folyamatosságát hangsúlyozza.

vitel-szabályozó elveket – nem is eredménytelenül, hiszen a pokol tüzétől való félelem sokakat visszatart a halálos bűnök elkövetésétől (Hadas 2016b).

Láttuk azt is (Hadas 2017a), hogy az urbánus maszkulinitást inkorporáló kereskedők, mesterekből, kézművesek és hivatalnokok – a klerikusokhoz hasonlóan – szintén elfojtják erőszakos késztetéseiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezik életüket. Tehát a középkori városi polgár is a teleologikus racionalitás alapján létezik, csakhogy ő már nem a túlvilági üdvözülés elérésére, hanem az evilági sikerekre vágyik. Vagyis a habitusok jelentős részben azonosak, noha a társadalmi környezet és az egyénileg megélt és kitűzött célok eltérnek. A monostorokhoz hasonlóan, a középkori városi céhekben is szigorú hatalmi hierarchia uralkodik, és a fegyelmezés intézményei egyértelműen kikristályosodnak: a munkafolyamat teljesítésének követelményeit írásban rögzítik, a munkaidő hajnaltól napnyugtáig tart. Ebben az új, városi létezésben a rablólovag-habitusú, vagyis civilizálatlanul minősülő férfiek, illetve azok, akik megszegik az élet minden részletére kiterjedő szabályokat, deviánsnak minősülnek, és szigorú szankciókkal sújtják őket: a pénzbüntetésről a kalodába zárásról a börtönbüntetésig, mi több, a csonkolásig vagy a halálbüntetésig terjedően, és végső esetben kiűzik őket a közösségből.

A munkaszervezet szabályozása a magánéletre és a szabadidőre egyaránt kiterjed. Az inas és a céhlegény maximális tisztelettel és engedelmességgel tartozik mesterének és a többi céhtagnak (egymást kalaplevétellel kell üdvözölniük, amelynek elmulasztásáért szintén szankció jár), öltözködési kódjuk pontosan rögzített; mulatozni, zajt kelteni, italozni és kártyázni csak a szigorúan előírt rituális alkalmakkor lehetséges. Jó eséllyel számukra sincs visszaút többé: az inas egész életére köteleződik el, amikor egy mester patriarchális felügyelete alá kerül. Egy életre szólóan sajátítja el a szakmai fogásokat is, és visszafordíthatatlanul tagolódik be a városi munkamegosztás rendszerébe. Ha pedig meggondolja magát, és megpróbál kifarolni helyzetéből, jó eséllyel a páriasors viszonyosságai várnak rá. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szabad városi férfiak számos olyan élvezetet megengedhetnek maguknak a közösségi játékoktól a házasságtól a prostituáltak látogatásáig, amelyekről a szüzességi és feltétel nélküli engedelmisségi fogadalmat tett klerikusok elvileg nem is álmodozhatnak. Más szóval: a sűrű középkori városban élő polgárnak – a szerzetessel szemben – lehetősége van a diszpozicionális lazításra, vagyis arra, hogy bizonyos alkalmakkor (hétvégeken, ünnepeken, mulatságokon) kiélje archaikus libidinális vágyait.

Korábban (Hadas 2016b) azt igyekeztem bizonyítani, hogy az általam vizsgált két határese-ti maszkulindiszpozíció-típus (a hegemon lovagi, illetve az ellenhegemon klerikus) között számos átmeneti formáció létezik, s így módon az átjárás biztosított a kétféle elit, illetve diszpozícióik között. Ennek példaként láttattam a katonai lovagrendeket. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a létföltételek struktúrájának változása következtében a hegemon mintázat archaikus harci késztetéseire ráépülnek az ellenhegemon mintázat civilizált késztetése, következésképpen a középkor végére újabb és újabb, *hibrid maszkulin habitusalakzatok* jönnek létre: a korai modernitás férfielemek beállítódási mintázataiba bevéődnek és mindinkább dominánsá válnak a civilizált, célirányult, fegyelmezett, teleologikus diszpozicionális elemek. Ugyanakkor ezek mögött és alatt jelen vannak az archaikus libido dominandi civilizálatlan habituális mintázata is, amelyek megfelelő ingerek hatására a felszínre törhetnek.

Mindazonáltal egyértelműnek tűnik, hogy a középkori városi ember habitusa és praxisa közelebb áll a klerikuséhoz, mint a lovagéhoz. Ha e hasonlóság okait keressük, nem elégedhetünk meg azzal a leegyszerűsítő magyarázattal, mely oksági viszonyt tételezve csupán a középkori katolikus egyház törekvéseinek sikerét venné figyelembe (azt hangsúlyozva például, hogy az egyház normái a közvetítő intézmények segítségével terjednek el, és ily módon bevésődnek a nem klerikus társadalmi csoportok viselkedési mintázataiba). Ez persze igaz, hiszen bizonyítható például, hogy számos céhes szabályzat alapjául az egyházi jótékonyosági és testvériségi férfiközösségek okiratai számítanak. Véleményem szerint ugyanakkor a katolikus egyház törekvései azért is lehetnek sikeresek, mert *a sűrű város strukturális feltételei elősegítik a habitustranszfer érvényesülését*: a szabad városi polgár immár egy bonyolult függésviszonyok szövedékében létező heterogén közösség része, amelyben az élet valamennyi dimenzióját átható társadalmi figurációk kényszereiből adódóan folyamatosan alkalmazkodnia kell.

A sűrű városokban a szabálykövetés, illetve az ez által kondicionált kötelességtudat – hasonlóan a civilizáció folyamata által inkorporált egyéb diszpozicionális mintázatokhoz – az emberek második természetének részévé válik, és hosszú távon úgy is marad. Más szóval: a bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zero összegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. A reneszánsz városokban a rendi társadalom merev tagozódásának helyébe egy átjárható, folyamatosan változó és lépcsőzetesen strukturált, fokozatokból építkező városi társadalm szerkezeti modell lép, mely elősegíti a teleologikus racionalitás alapján szerveződő, szakmai-foglalkozási alapokon nyugvó, testületi szellemmel és testületi éthosszal bíró társadalmi erőterek kialakulását (Hadas 2017a).

AZ INTERDEPENDENCIA-SZÖVEVÉNY ÉS A PERSPEKTÍVA TÁGULÁSA

„Az írek és vikingek korai legendás vállalkozásai már belevestek az idők éjszakaijába. Ahhoz, hogy Európa felújítsa őket, az kellett, hogy aktívabb anyagi életre ébredjen, szolgálatába állítsa mind az északi, mind a déli technikákat, ismerje az iránytűt, a portulánokat – a kalauzkönyveket –, és főleg képes legyen *erőt venni ösztönös félelmén*. (...) A legnagyobb nehézség azonban mégis a *kaland* vállalása. Szokatlanul *bátor tett, vakmerőségét* ugyanúgy elfeledte az emberiség, mint ahogy unokáinknak bizonyos már holnap nem lesz sejtelmük a mai ürrepülés vakmerőségéről. (...) De miért csak Európa, kérdezik már XVI., XVII. és XVIII. századi európai megfigyelők és hajósok, amikor ott van a szemük előtt Kína és Japán annyira különböző tengerészete? Páter Mendoza 1577-ben azonnal el is dönti a kérdést: a kínaiak 'félnek a tengertől, olyan emberek lévén, akik *nem szoktak kalandokba bocsátkozni*'. (...) A XVIII. századtól kezdve az a hosszú ideig tartó *feszültség* a lényeges, a fontos, amely forradalmasítja a nyugati világ anyagi létét, és átalakítja egész *pszichológiáját*. Ahhoz, amit történészek *aranyéhségnek* vagy *világéhségnek* vagy *fűszeréhségnek* neveznek, a technika területén az *újdonosságok* és a *basznos* – vagyis az embert szolgáló – alkalmazások *állandó keresése* társul, hogy megkönnyítse és egyúttal *hatékonyabbá* tegye fáradozásait. A gyakorlati és a világfeletti uralom megszerzésének tudatos szándékát bizonyító felfedezések halmozó-

dása, a megnövekedett *érdeklődés* minden iránt, ami energiaforrás, határozza meg már jóval a sikere előtt Európának az igazi arcát és elsőségének az ígérétét” (Braudel 1985: 409–413. A *kövér kurzív*val szedett szavak eredeti kiemelések, a *kurzívált* szavak az én kiemeléseim: HM.)

Korábban már szó volt arról (Hadas 2016b), hogy a (rabló)lovag folyamatosan mozog, utazik; életvitelének centrumában nem az otthon nyugalma áll, hanem a harc és a lovagi tornák, a váratlan rajtaütések, a csaták és a portyázások. Nem sok időt tölt állandó lakóhelyén; otthona elsősorban arra szolgál, hogy innen induljon a harcba, a kalandra, a hódításra, a rablásra, majd ide térjen vissza zsákmányával. Braudel fenti gondolatai azt támasztják alá, hogy a 13. századi lovagok, akik zsákmányszerzésre indulnak, valamint a 16. századi hajósok, akik a világ fölfedezésére vállalkoznak, lényegében ugyanazon késztetések alapján cselekszenek: mindannyian *kalandorok*, akiket – úgymond – a vérük hajt, vagyis az archaikus libido dominandi sürgetésének engedelmessé válnak. Amikor Braudel a nyugati világ *egész pszichológiájának átalakításáról* ír, lényegében azokat a diszpozicionális változásokat igyekszik megragadni, amelyek a jelen elemzés tárgyát is képezik. Ő is tisztában van a habitustranszfer jelentőségével, csak éppen nem rendelkezik azzal a (bourdieu-sianus) fogalmi hálóval, amelynek segítségével mindezt pontosabban is megfogalmazhatná. Ezért kénytelen beérni a „pszichológia” fogalmával a „habitus” helyett. Ezzel együtt a fenti idézet kiválóan alkalmas arra, hogy rámutassunk a társadalmi változások strukturálójaként fölfogható beállítódások komplexitására és történetiségére. Ez a komplexitás analitikus értelemben azt jelenti, hogy ezekben a diszpozíciókban fölfedezhetők a (maszkulin) mintázatoknak azok az elemei (kalandvágy, aranyéhség, világehség, kíváncsiság, érdeklődés, állandó keresés), amelyek irracionális hajtóerőként, késztetesként a racionális viselkedést motiválják. Ily módon a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy a technika (és hozzátehetjük: az élet valamennyi) területén „állandóan” az újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony alkalmazási lehetőségeit keresse.

A fenti idézet alapján a beállítódások történetiségét illetően is fontos megállapításokat tehetünk. Korábban a perspektíva fogalma kapcsán utaltam arra (Hadas 2017b), hogy a reneszánszban kikristályosodó tudásformák, éleltapasztalatok és életélmények alapvetően új viszonyt teremtenek az ember és társadalmi környezete között. Nem csupán az épületek és a városok szerkezetét, az egyének mobilitási és mozgási esélyeit illetően, hanem az univerzum egészére vonatkozóan is – mint azt a csillagászat fejlődése és ezen belül a geocentrikus világmépről a heliocentrikusra való áttérés meggyőzően szemlélteti. A nagy fölfedezéseknek és a gyarmatosítás globalizációjának köszönhetően ekkortól az utazások is gyakoribbá válnak és hosszabbak lesznek. Vagyis a 15–16. században kitágul, megnövekszik, tovább terjeszkedik, számos vonatkozásban *nagyobb lesz a világ*. Ha tetszik, tovább *bonyolódik az interdependencia-szövevény*:

„A Nyugat civilizációs folyamatát az teszi különös és egyedi jelenségévé, hogy itt olyan mérvű funkciómegoszlás, annyira stabil erőszak- és adómonopólium, olyan *nagy területeket* és embertömegeket *átfogó interdependenciák* és versengések jöttek létre, mint még soha a világtörténelemben. (...) A nyugati társadalomból kiindulva olyan *interdependenciaszövevény* fejlődött ki, amely nemcsak *messzebbre hálózta be* a tengereket, mint a múlt bármely más hasonló képződménye, hanem egészen az utolsó szántóföldig kiterjed hatalmas belső területekre is. Ennek megfelelően az

embereknek minden korábnál nagyobb területen kellett összehangolniuk viselkedésüket, és *minden korábnál több láncszemet kellett előre látniuk a cselekvési sorokban*” (Elias 1987: 699–700. Az én kiemeléseim: HM).

A reneszánsz periódusban a társadalmi érintkezést, a közelségi és távolsági viszonylatok fokozatokba rendeződését, a nagy embertömegeket átfogó interdependenciák kialakulását az egyre pontosabbá váló mértékek, mértékegységek is szolgálják. A mérés, az összehasonlítás, a tényleges és szimbolikus távolságok, léptékek vizsgálata, a távolságbecslés, a meghatározó mértékegységek kialakítása egyre fontosabb tevékenységgé válik. Ennek kapcsán egyaránt gondolhatunk a pénzhasználat elterjedésére, az egyetemi diplomák egységesítésére, a művészi teljesítmény zsűri általi megítélésére, az időmérés növekvő fontosságára, a hajózáshoz használt műszerek fejlődésére vagy a tudósok által kifejlesztett egyéb mérőeszközökre: Galilei távcsöveire, Borelli mikroszkópjaira, Pedro Nunes térképeire és iránytűire. E tudásterületek fontos összetevője, hogy elméleti ismereteik gyorsan és hatékonyan gyakorlatba fordíthatók, áthelyezhetőek. Az egyik legfontosabb fölhasználó a hadiipar, a haditechnika, a hadtudomány. A hadi stratégia már nem kizárólag a gyakorlat embere, és nem is egy kockafejű mérnök: Federigo da Montefeltro, Urbino hercege, aki hírnevét a harcmezőkön szerezte zsoldosparancsnokként, a háborúskodással összegyűjtött pénzéből például generációja egyik leggazdagabb könyvtárát hozza létre (Arnold 2001: 105).

A perspektíva tágulása azt is jelenti, hogy a háborút immár lehetséges távolról, képzeletben, modellezve, virtuálisan művelni. A térképek és modellek lehetővé teszik az absztrakciót, az elvonatkoztatást. A kartográfia fejlődése azt is elősegíti, hogy a méretarányos terepasztalokon méretarányos terepmodellek alapján készített haditervek egyre pontosabbak legyenek.²⁷ Vagyis, míg a tisztek egyelőre még a harcmezőn, csapataik élén, hidegvérrel szállnak szembe az ellenséges erőkkel, addig a 16. század második felétől egyre elfogadottabbá válik, hogy a tábornokok és az uralkodók térképek alapján, palotáik haditermeiből osztogatják a katonai parancsokat. Szemben apjával, V. Károlyal, aki a 16. század első felében még jelen van a harctéren, II. Fülöp spanyol király már az Escorialból irányítja csapatait, ahol terepasztalok és térképek előtt állva adja ki a parancsait, és futárok, kémek, diplomaták révén tartja a kapcsolatot a fronton harcolókkal (Arnold 2001: 102–103).

A terjeszkedés *esélyeit* illetően ugyanakkor eltérnek egymástól a 13. századi lovag és a 16. századi hajós körülményei és lehetőségei. Mint korábban utaltam rá (Hadas 2017b), a humanista szakértő értelmiségi réteg létrejötte pontos indikátora ama differenciálódási folyamatnak, amelynek során egy fokozatokban szerveződő társadalmi struktúra jön létre a korábbi, háromszatú rendi berendezkedés helyett. Alapvetően ennek az értelmiségi rétegnek köszönhető, hogy a humanizmus nem marad kizárólag az elit privilégiuma, és hogy az általános civilizációs normákat immár nem csupán az egyház, hanem a világiak is közvetítik. E feladat teljesítésében kiemelkedő jelentőséggel bír az újonnan fölaltatott technikai eszköz, a (könyv)nyomtatás is, ezért nem véletlen, hogy a nyomdászok és a kiadók is a lelkes humanisták közé tartoznak. Eme új

²⁷ Egy ilyen jelenetet ábrázol például Giorgio Vasari 1565-ben készült festménye I. Cosimo hercegről, midőn térképek és Siena várának pontos modellje fölél hajolva tervezi Siena bevételét.

talalmánynak köszönhetően a tudás a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel gyorsabban terjed: az Európa egyik szögletében megszületett fölfedezés hónapokkal (olykor hetekkel) később a földrész másik szögletében is (köz)ismertté válhat.

Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a középkori és kora újkori férfiak viselkedésére egyaránt jellemző libido dominandinak fokozatosan részévé válik a hódítás, azaz az expanzió iránti vágy is. Ennek indikátora, hogy az idő múlásával párhuzamosan nagyságrendekkel növekszik a kalandor hajlandóságú férfiak tevékenykedésének *területi rádiusza*. A középkori lovag még többnyire néhány tucatnyi, esetleg néhány száz kilométernyi körzetet lakik be. Vannak persze alkalmak – például a keresztes háborúk vagy jelentős lovagi tornák –, amikor a lovag több ezer kilométernyi távolságra is elvetődik. Ám a középkorban még nem áll rendelkezésére sem az a tudás, sem az a technikai eszközkészlet, sem az az infrastruktúra (számítási mentalitás, röppályaszámítási képesség, iránytű, ágyú, tengerjáró hajó, utak és kikötők hálózata stb.), amelyek segítségével messzebbre merészkedhetne, és megkísérelhetné új földrészek és új bolygók fölfedezését. Ezzel szemben a kora újkor embere már képes az egész földet körbehajózni. A gyarmatosítás, a világ fölosztásáért vívott háborúk, a nemzetközi kereskedelem már a globalizáció fölpörgését jelzik.

Ezzel összefüggésben a kora újkorban a férfiak tevékenykedésének *társadalmi rádiusza* is exponenciálisan növekszik. A világ megismerésébe és alakításába más társadalmi csoportokba tartozó emberek is bekapcsolódnak – mindenekelőtt a polgárság. Más szóval: a polgárság is föllép a történelem színpadára, és megkérdőjelezi az arisztokrácia hatalmi pozícióját. Ezzel párhuzamosan növekszik az emberbe vetett bizalom, és előtérbe kerülnek az emberi méltóságot, azaz tulajdonképpen az ember isteni mivoltát hirdető eszmék: megszületik az emberisten, a *homo deus*. A művészettörténész Vasari „halandó istennek” nevezi Raffaellót, és az „isteni Michelangelo”-kítétel is lépten-nyomon megjelenik a korabeli értékelésekben (Hadas 2017b). E folyamat részeként a katolikus egyház hatalmi és tudásmonopóliuma is csorbul: a reformáció nem csupán a teológiai rendszerek és a vallásgyakorlatok mindennapi világát alakítja át, hanem azt is újradefiniálja, hogy mely társadalmi csoportok tagjainak lehet meg a jogosultsága az üdv-tanok legitim monopóliumának megalkotására.

Mint Eliástól tudjuk, az állami erőszakmonopólium létrejötté, vagyis a fizikai erőszakon alapuló cselekedetek szankcionálása a szégyen internalizációját és a feszélyeztettségi küszöb emelkedését eredményezi. Ily módon – mindenekelőtt a magasabb társadalmi pozíciójú emberek között – csökken a közvetlen fizikai erőszak jelentősége, miközben kialakul az önfegyelem, a másikért érzett felelősségérzet és az empátiakészség (Elias 1987; Hadas 2014). Ugyanakkor a civilizáció folyamata során *az erőszak nem tűnik el, csak távolabbra helyeződik: a függőségek szövetségében szétterjed a társadalmi és földrajzi térben*. Egy alacsonyabb rangú emberrel szemben például a középkorban megtehető mindaz, ami az azonos rangúakkal szemben már nem engedélyezett.²⁸ Hasonlóképpen, a nagy területeket átfogó kölcsönös függőségi viszonylatokban is távolra helyeződik az erőszak. Eme kiterjedés és áthelyeződés intézményesüléseként foghatjuk

28 „A tizenkettedik században Andreae Capellani részletesen leírja, mely szabályokat kell a férfiaknak a nőkkel szemben betartaniuk, és kifejti, mi a követendő magatartás egy nemesember számára, ha társadalmilag magasabb állású, vele egyenrangú, illetve 'plebejus' nővel találkozik. Amikor arról szól,

föl a katonai forradalmat is, melynek során a lándzsák és a dárdák szerepét mindinkább a tüzérségi fegyverek veszik át. A harcoló felek így már nem szemtől szembe, közvetlen közletről harcolnak, hanem egyre nagyobb távolságból. Más szóval: az erőszak tárgya egyre távolabbra kerül. Sok esetben a tüzér nem is tudja, hogy a kilőtt lövedék eltalált-e valakit, vagy sem. (Mint fön-
tebb utaltam rá, a porosz hadseregben sokáig nem létezik a „célozz!”-parancs).

A gyarmatosítás is az erőszak távolítását szolgálja: a más földrészeken élő „vad” és „primitív” őslakosokkal szemben még elkövehető mindaz a kegyetlenség, amit a civilizált világban az intézményesülő erőszakkontroll már nem tesz lehetővé. (Egyértelmű a strukturális homológia az otthonától távol öldöklő rablólovag, valamint az Európától távol kegyetlenkedő katona között.) Sok esetben éppen az motiválhatja a gyarmatosító háborúkba indulókat, hogy a távolban még megtehetik mindazt, ami Európában már a parasztokkal szemben is tiltva van. Vagyis a nagy földrajzi és társadalmi egységeket behálózó *interdependencia-szövevény létrejötte, paradox módon, együtt jár az erőszak expanziójával*. Megint másképpen fogalmazva: az erőszakkontrollnak az az ára, hogy a libido dominandi nagyobb hatókörben kíván érvényesülni, nagyobb körre kívánja kiterjeszteni befolyását.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első alfejezetben leíró módon igyekeztem összefoglalni a katonai forradalom sajátosságait. Michael Roberts és Geoffrey Parker írásai alapján e forradalom hat jellegzetességét különítettem el: az első a taktikai forradalom (megjelennek a löfegyverek); a második a hadseregek méretének növekedése; a harmadik a lovasság és a gyalogság összehangolását szolgáló komplex katonai stratégiák kikristályosodása; a negyedik a háborúk társadalomra gyakorolt hatása (emelkednek a költségek, az áldozatok és az adminisztrációs terhek). Ezekhez járul a tengeri hadviselés és a várostromok növekvő súlya, a nemzetközi hadi jog megszületése, a katonai akadémiák létrehozása, a háborúval kapcsolatos szakirodalom megjelenése. A gyalogsági forradalom részeként a lovagok katonatisztekévé válnak; a tüzérségi forradalom részeként a fegyverek pontosabbak, erősebbek, gyorsabbak, könnyebben használhatók lesznek. A defenzív hadviselést az expanziós stratégiákon alapuló hadviselés váltja föl, melynek következtében a várak és várfalak vastagabbak, bonyolultabbak és rafináltabbak szerkezetűek lesznek. A változások további fontos eleme, hogy ami korábban férfibravúrnak minősült, az a kora újkori hadseregben hősködésnek, azaz fegyvelmetlenségnek számít: a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás kvalitásai lépnek. Mindezt a katonai kiképzés, avagy a katonai drill révén lehet elérni, amelynek során arra szocializálják az új regrutákat, hogy igazodjanak a többiekhez, és föltétel nélkül és azonnal engedelmessé válnak a világos és egyértelmű parancsoknak, vezényszónak.

A következő alfejezetben a habitustranszfer fogalmát állítottam az elemzés középpontjába. E kategória révén megragadhatóvá válnak a különböző erőterekben objektíve összehangolt

mit engedhet meg magának a nemes egy parasztlánnyal, azt írja: 'vele azt tehetsz, amit csak akarsz'" (Elias 2002: 23).

beállítódásmintázatok. Amellett érveltem, hogy a szaktudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló forradalmak kölcsönös függésben állnak, amennyiben e forradalmak egy valamennyi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai. A bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéró összegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. Bourdieu és Elias fogalmi hálója alapján a katonai forradalmat igyekeztem a bonyolult interdependenciák hosszú távú átalakulásának kontextusába illeszteni. Amellett érveltem, hogy a maszkulin habitust (mint a társadalomtudósok által túlnyomórészt elhanyagolt strukturáló tényezőt) jelentőségéhez méltó módon, a dzsenderdimenzió egyik meghatározó elemeként kell beillesztenünk a társadalomtudományokban használt változók sorába az osztálypozíció, a presztízs, a fogyasztás és az életstílus mellé.

A harmadik alfejezetben a maszkulin beállítódások történeti dinamikáját igyekeztem fölvezetni. E folyamat során a 15–16. században számos vonatkozásban nagyobb lesz a világ. A perspektíva tágul: növekszik a kalandor hajlandóságú férfiak tevékenykedésének területi és társadalmi rádiusza. Az erőszak expanzióját strukturált struktúraként szolgáló, bonyolódó és hosszabbá váló interdependencia-szövevény új típusú habituselemek (vagyis strukturáló struktúrák) kikristályosodását segíti elő. Ezekben a kora újkori mintázatokban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a racionális, fegyelmezett és teleologikus viselkedést motiváló elemek, amelyek a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy az élet valamennyi területén az „újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony fölhasználási lehetőségeit keresse”. Ugyanakkor eme újabb mintázatok alatt megtalálhatók a korábbi, feudális struktúrák által kondicionált elemek is: a harci és üzekerdesi vágy, a kockázatvállalás öröme és a megpróbáltatások kihívásainak teljesítésére irányuló érzületek. Állításom szerint az erőszak elfojtásának az a következménye, hogy az archaikus libido dominandi készítetései ráépülnek a modernitás kialakulásával együtt járó terjeszkedő diszpozicionális mintázatok.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Arnold, T. (2001). *Renaissance at War*. London, Cassel & Co.
2. Asch, R. G. (1999). *Warfare in the Age of the Thirty Years War*. In: Black, J. (ed.): *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press. 45–69.
3. Black, J. (ed.). *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press.
4. Bourdieu, P. (2010). Habitus és az életstílusok tere. *Replika*. 72. (2010/3.) 49–94. Forrás: *L'habitus et l'espace des styles de vie*. In: Bourdieu, P. (1979): *La Distinction. Critique sociales du jugement*. Paris, Les Éditions de Minuit. 189–248.
5. Braudel, F. (1985). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest, Gondolat.
6. Davies, N. (2001). *Európa története*. Budapest, Osiris.
7. Elias, N. és Dunning, E. (1986). *The Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford, Blackwell.

8. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
9. Elias, N. (2002). *A németekről*. Budapest, Helikon.
10. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2). 97–123.
11. Hadas, M. (2016a). A vulkán megszelídítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1). 217–237.
12. Hadas, M. (2016b). Hegemón és ellenhegemón férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(2). 93–128.
13. Hadas, M. (2017a). Városi férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 15(1). 147–175.
14. Hadas, M. (2017b). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*. 15(2). 141–163.
15. Panofsky, E. (1986). *A gótikus építészet és a skolasztikus gondolkodás*. Budapest, Corvina.
16. Panofsky, E. (1984). *A perspektíva mint szimbolikus forma*. In: Panofsky, E.: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat Kiadó. 170–248.
17. Parker, G. (1988). *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. Cambridge, Cambridge University Press.
18. Roberts, M. (1995 [1956]). *The Military Revolution, 1560-1660*. In: Rogers, C. J. (ed.): (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press. 13–35.
19. Rogers, C. J. (ed.) (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press.
20. Rogers, C. J. (1995). *The Military Revolutions of the Hundred Years War*. In Rogers, C. J. (ed.) (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press. 55–95.
21. Wilson, P. (1999). *Warfare in the Old Regime 1648-1789*. In: Black, J. (ed.): *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press. 69–96.

ET

RECENZÍÓK

3

Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon

Nehéz recenziót írni egy olyan bonyolult, heterogén és sokrétű, valamint rengeteg témát felölelő és, nem meglepő módon, sok helyen ellentmondó kötetről, mint a HEGYME-NET (Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon, szerk. *Jakab András-Urbán László*, Osiris, Bp., 2017), még akkor is, ha a munka egy részét *Szelényi Iván* Utószavában már elvégezte. És mivel ő is csak egyes írásokra reflektál, szerénytelenség lenne, ha magam, mint valaki, aki mindenben illetékes, az összes tanulmányról írnék, de még az is, ha megismételném azok bemutató értékelését, melyekre *Szelényi* a kötetben utalt. És a szerénységet, a tudományhoz és a kutatói deontológiához való szigorú ragaszkodást azért érdemes itt szóba hozni, mert az nagyon is jellemzi a gyűjteményes kötet minden egyes írását, ami, valljuk be, nem mindig és nem mindenben sikerül a jelenlegi társadalomtudományos szövegek esetében. A kötet írásai ugyan a társadalmi és politikai kihívásokat elemzik, kritizálják, és meghaladására tesznek tudományos szempontból érvényes ajánlatokat, viszont és ugyanakkor – és ez is korrekt olvasata az egybeűjtött írásoknak – a társadalomtudományokat ért kihívásoknak is igyekeznek megfelelni. Mindenekelőtt azzal, hogy amikor társadalmi jelenségeket értelmeznek, akkor megmaradnak a Magyarországra jellemző politikai kontextusban, a tudományos fogalmak, elméletek és paradigmák konszenzuális keretei között. Nem mennek túl – legalábbis nem politikai érdekeknek megfelelően – azokon a „semleges”, távolságtartó és társadalomtudományos értelemben objektív vagy legalábbis eljárásai alapján igazolható ítéleteken, melyek a megalapozott tudományos nyelvezetet jelentik. És el ne feledjük a tétováság, a bizonytalanság a tudósi habitus és deontológia, az önreflexió szerves része, nem mindent lehet előre látni és ezért elhithetni a mindentudást nem erény, hanem szerénytelenség, amelyet a tudomány művelői nem vállalhatnak be.

Egyszóval a kötet írásai – bár tematikájukat, hosszúságukat, stílusukat és nyelvezetüket tekintve is sokfélék – elkötelezettek, de nem elfogultak. Elkötelezettek egyfelől a korszerű tudományos megközelítésmódok, módszerek és nyelvezet, valamint mindenekelőtt a kritikai értelmezés eljárásai mellett, másfelől pedig a jobbítás szándékával közelítenek témájukhoz, a közéleti társadalomtudomány (public social science) igényességével. Azután szerzők és írásaik elkötelezettek (megl lehet néha túlságosan is, azaz egyféle „szent naivitással”) amellet, hogy társadalomtudományos ismeretek, politikai szándékok és eljárások, összeegyeztethetők, mégpedig a társadalomtudomány talaján, azaz a fölvilágosult racionalizmus eszméinek megfelelően. Nem kis dolog, hogy amikor a társadalomtudományok, az empirikusan megalapozott tudás, a tényyszerűség, az igazságra való törekvés és a populistá politikai diskurzus, mely alternatív tényeken és igazság utáni kijelentésekkel igyekszik újraértelmezni a társadalmi valóságot, alig kommuni-

1 Egyetemi adjunktus, antropológus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet.

kálnak, egy számottevő tudóscsoport akkurátusan ragaszkodik tudományos ismérveihez, és abban is hisz, hogy a politikum alakítható, a valósághoz idomítható. A Magyarországon domináns populista politika diszciplínáink két alapfogalmát, a tényeket és az igazságot, nemcsak figyelmen kívül igyekeznek hagyni, hanem egyenesen támadják azokat. A kötet szerzői az egymásra való reflektálás nélkül is azt az utat választják, hogy a széttöredezett társadalomtudományok mozaikszerű összerakásával igyekeznek a tudományokat ért kihívást megválaszolni, és a racionálisan megalapozott tudásukat a nyilvános okoskodás – szerkesztők szavaival: „értelmes és őszinte közbeszéd” – számára fölkinálni (lásd még Magyarai, 2017).

Én a kötet hat szerzőjének egy-egy tematikáját, diszciplináris beágyazottságát és nyelvezetét tekintve egymástól eltérő írását igyekszem bemutatni/értelmezni és kritizálni, mégpedig a már vázolt, közbeszéd számára fontos kérdésvölvetések szempontjai szerint. Ami pedig a tematikát illeti, az eltérő témák közül én a *magyar elitek* szerepéről, felelősségéről és lehetőségeiről olvashatóakat igyekszem számba venni, bemutatni, értékelni és kritizálni.

Tölgyessy Péter (Kompország reményei) esszéisztikus írása már nyelvezetét tekintve is kilóg a sorból, sokszor olyan nyelvjátékszerű kijelentéseket olvashatunk, mely egyáltalán nem eligazít, hanem ideologikus tartalmat sejtet. Ilyen többek között, hogy hol teljhatalmat, hol meg diktatúrát mond, anélkül, hogy tisztázná a fogalmait: a jelenlegi rendszer egyfelől „konszolidálhatatlan teljhatalom”, másfelől „mégsem diktatúra”. De jogos kritika illetheti azt a kijelentést is, hogy: „A Fidesz kormányzása inkább következménye és nem oka az ország sikertelenségének” – ezt összesen több mint 12 év, és egyfolytában több, mint nyolc évi kormányzás után nehéz hiteles állításnak tekinteni. Azután meg ellent is mond azon kijelentésének, hogy a jelenleg regnáló „főhatalom” több energiát fordít a maga hatalmának bebetonozására, mint hatékony szakpolitikákra: „a hatalmi racionalitás Magyarországon ismét fontosabb, mint a szakpolitikai megfontolás”.

Minden esetre *Tölgyessy* a politikai (sőt kulturális-civilizációs vonatkozásban is, de erre nem tér ki részletesen) értelemben kudarcot vallott tranzíció összetevőit igyekszik föltárni, azt, ahogyan az „új magyar” demokrácia képtelen volt megbirkózni a „nyugatosodás” kihívásával. Azt ahogyan a polgárosodás kezdeti szakasza, a rendszerváltást követő mintegy negyed évszázadban, elmaradt még a régióbeli versenytársak vonatkozásában is, sőt a kudarc demokráciadeficitet termelt. Ezzel mintegy párhuzamosan az elitekbe vetett bizalom is megcsappant, hiszen ők olyan demokratikus és piaci-kapitalista intézményrendszert hirdettek, mely ugyan elhúzódo válságos (demokráciaapály) időszakát éli, de a versenyképesség helyreállításával beköszöntenek „áldásai”, és mindenkit elérnek a várva várt gazdasági növekedés jótéteményei. Az orbáni populizmus sikerét a rendszerváltás bukásából vezeti le, melyben az aktuális kihívások kezelésének képtelensége százéves kudarcokkal társult, ahhoz, hogy a polgári civilizáció, a demokratikus politikai játék és a piaci versengés szabályai nem szervesültek az átmenetben. A 2010-et követő teljhatalmi kísérlet viszont „diadalmenet zsákutcában”, mert nem megoldja a problémákat, hanem alternatívákkal kísérletezik, a Nyugattal szemben, és ezért konszolidálhatatlan: „újabb és újabb ellenfelek felmutatásával kell életben tartania közönsége követőkészségét”. Az ellenzék és a média széttöredezettségéből, valamint az EU-magorszárok újkeletű „bajaiból” pedig arra a következtetésre jut szerző, hogy csupán a jó szerencse változtathat a helyzeten, „semmi más”.

Tóth István György (Turánbánya? Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon) írásában a magyarországi értékkutatásokból kiolvasható sajátos magyar értékstruktúrákat jellemzi, abból a szempontból, hogy azok mennyire valószerűsíthetők az illiberális, azaz a Nyugattól elforduló politikák befogadását. Az ív, amelyet megrajzol, durván az utóbbi 45 évet öleli föl, az első (Hankiss Elemér névvel fémjelzett) értékkutatásoktól egészen a 2015-ig terjedő időszakot. A hetvenes-nyolcvanas idősakra a „felemás, negatív modernizáció” a jellemző, azaz a tradicionalizmus meghaladása az individualizmus, sőt egoizmus túlhajtásával történt, a „kaparj kurta” mentalitásának megfelelően. *Tóth* úgy értelmezi ezt, hogy a túlzott centralizmusra nem nyugati típusú polgárosodás következett reakcióként, hanem „nyers egoizmus”. Ezt a kilencvenes években az állami beavatkozást és redisztribúciót övező irreális elvárások jellemzik (ahogyan azt Kornai János kifejti), szisztematikusan alábecsülve az ilyen beavatkozások költségeit, a piaci és a horizontális kooperációból származó előnyökkel szemben. A szerző által vezetett 2009-es TÁRKI-mérés négy jellemzőt emel ki az értékszerkezet vonatkozásában: bizalomhiány, a normakövetés és normaszegés felemás megoszlása, a gazdaság egészének nulla összegű játszmaként való fölfogása, valamint az államfüggőség, a piaci megoldásokkal szemben. Fontos dologra hívja föl a figyelmet egy 2013-as mérés az intézményi bizalom (illetve bizalmatlanság) és a korrupció percepciója közötti viszony kapcsán, mégpedig a kettős, azaz „törzsi morál” hangsúlyos jelenlétére. A korrupció percepciója ugyanis erősen korelál a politikai preferenciákkal, attól függ, hogy a „mieink” vagy a „mások” vannak hatalmon.

Mintegy összefoglalva a diagnózist, a szerző legfontosabb kijelentése, hogy Magyarország az értékszerkezet tekintetében (is) éppen azon a helyen van, amelyet földrajzi-történelmi, kulturális (etc.) környezete számára kijelöl, vagyis „a Balkántól egy kicsit északra, Csehországtól és Szlovéniától keletre, Ukrajnának meg éppen a szomszédságában ...”, de nem ott, ahol az állampolgári elvárások szerint lennie kellene, nem Németalföldön és nem Ausztriában. Szinte lehetetlen meghatározni azt, hogy mit kellene megváltoztatni a siker és prosperitás érdekében, hogy Magyarország jobb hely legyen, mint amit politikaföldrajzi locusa számára kijelöl, a szerző inkább azt vizsgálná, hogy mi az, ami biztosan nem segíti a prosperitást. És szerző állítja, hogy a dolgok a legutóbbi „fülkeforradalommal” rossz irányba változtak, mert a „törzsi” vagy megosztott morál tovább erősödött, az ellenőrző, illetve egyensúlyt teremtő intézmények meggyengültek, megszállottá váltak, és a politikai elitben felbomlott még az a hozzávetőleges konszenzus is, hogy a nyugatosodás az egyetlen járható út, megjelent és megerősödött az áthidalhatatlan Kelet-Nyugat-törésvonal. Végül a liberális demokrácia és a versenyen alapuló piacgazdaság „kultúrájának” meghonosodása, beágyazódása, minden, ami ez ellenében hat, eltávolít a társadalom nagy része által elvárt prosperitás elérésétől. A megtorpanás és fenyegető visszafordulás egyik központi szereplője az elit, mely keveset tett azért, hogy az alig kibontakozó új piacgazdasági intézmények megerősödjének, mivel maga is a „második gazdaságon”, lényegében a korábbi „első” kijátszásán, szocializálódott.

Orbán Krisztián (Száz év szorongás. A magyar politika a felzárkózás ellen) abból a sarkos tételből indít, hogy a magyar politika száz éve akadályozza a nyugathoz való felzárkózást, mégpedig azért, mert egymást követték a „szorongó, a túlélésük felől bionyitalan rezsimek”, melyek csupán „saját uralmuk meghosszabbítására koncentráltak”. A mindenkorai hatalom ebben az igyekezetében pedig rendre fölélt a gazdasági forrásokat, melyek a modernizációt, a felzárkózást

kellott volna, hogy szolgálják, sőt külföldi kölcsönöket is erre használtak, és végül belebuktak, éppen a külső finanszírozó helyzetének romlásakor. Ebben a folyamatban a szorongó hatalom mindenkori segítőtársa volt a „fél tudású elit”, mert az ilyen rezsimekben semmi nem ösztönöz a nemzetközi összehasonlításban is jelentős teljesítményre, a forrásokat pedig éppen a teljesítmény nélküli, de politikailag lojális elithez irányítják. A szorongó politikum és a fél tudású elit kölcsönösen újratermelték egymást: „a rendszerváltások kudarcait a magyar politika betegsége okozta”, viszont „a magyar elit volt az az orvos aki nem kezelte betegét”. A szorongás magyarázatakor a szerző arra utal, hogy az összes magyar rezsim esetében hiányos volt a politikai legitimitás – és fontos itt megjegyezni, hogy a pillanatnyi közvélemény, ami a választásokkor az urnáknál jelentkezik, mindig azt jelzi, hogy a többség valójában a „legnagyobb kisebbség” – mert soha nem arra törekedett, hogy az egész társadalom érdekeit képviselje, hanem csak saját (virtuális) szavazóit. Hiányzott a politikai rezsimek „magától értetődő” elfogadottsága, ezért a kihívásokkor, mindig a rendszerváltás gondolata merült fel, és ez vezetett a szorongó hatalomhoz.

Orbán a nyugati társadalmak sikerének három pillérét sorolja föl – a tulajdonjog védelme, a hatalom (ön)korlátozása, a politikai aktivitással megszerezhető vagyon eltörpül a tulajdonnal megszerezhetőhöz képest –, és elsősorban a tulajdon bizonytalanságához kapcsolja mind a Horthy, mind a Kádár, mind pedig a NER kudarcának lényegét. (Különös, hogy szerző a 1990–2010 közötti igen heterogén, váltakozó kormányok időszakát is „rezsimek” tekinti, bár abban lehet valami igazság, hogy „a posztkommunista rezsim húsz extra évet adott a nyolcvanas évek réges-régen lejáratódott elitjének”.) És mindenik esetében jellemző a tulajdonbizonytalanság és az, hogy a hatalomhoz dörgölözés jobban megéri, mint értéket teremteni. Végső soron a járadékvadász (rent-seeking) gazdasági berendezkedés, magyarán a magas szintű korrupció, melyet a jelenlegi rezsim – álszent megnevezéssel – egyenesen zászlajára tűzött, térítette le, minden esetben, az országot a felzárkózás útjáról.

A szerző abból indul ki, hogy a NER rendszerrel Magyarország negyedszer lép ugyanabba a folyóba, az elmúlt száz év során, és térül le a felzárkózás útjáról. Ezért nem elég az Orbán-rezsim leváltása, hanem a „teljesítményelitnek” egy ennél sokkal fontosabb „rendszerváltást” kellene beindítania: leszámolni a rendszer megreformálásának vagy konszolidálhatóságának illúziójával, elengedni a „rezsimek-konform politikát”. Ezért „a NER rendszeren kívül kell politikáztatni”, még ha ez áldozatokkal is jár, anyagi és mellőzöttségi vonatkozásban egyaránt. Emellett fontos az egyéni felzárkózás a nyugati teljesítményekhez, modellekhez, mert egy esetlegesen létrejövő „magától értetődő rezsim”-nek szüksége van támogatandó és mintául szolgáló elite. És egy ilyen rendszeren kívüli elit feladata lenne fölvezetni, hogy milyen lenne egy felzárkózást hosszú távra biztosító magyar rendszer.

Összefoglalva, a tanulmány azt fejt ki, ahogyan a rezsimek-konform elitek az elmúlt száz évben – habitusuknál, korlátaiknál és a kisebb ellenállás, a politikához való dörgölözés stb. okán –, karöltve a szorongó politikai elitekkel, rendre megakadályozta az ország nyugatosodását, fölzárkózását, és radikális váltás nélkül ez a modell tovább ismétlődhet a jövőben, illetve éppen működik, a NER esetében.

Burai Petra („Muszáj jobbnak lenni”. Kiutak a korrupcióból) számomra meglepő módon nem kapcsolódik ahhoz a közéleti vagy rendszerszintű korrupcióhoz, melyről Orbán Krisztián kifejti, hogy legalább négy egymást követő rezsim sajátja volt, és felelős a nyugati felzárkózás

kudarcaiért. Csupán az aktuális gazdasági ügyletként értelmezett hétköznapi korrupciót és a „korrupcióellenes ipar” kánonjai szerinti visszaszorításának lehetőségeit elemzi, egy jellemző kulturális vonás, az általános bizalmatlanság, összefüggésében. A szerző fontos összetevőre mutat rá, amikor a „magas tűréshatárról”, a „passzivitásról” ír, viszont ez a magyarországi rezsिम korrupciójának csak a felszíne, az, amit a kormány (ímmel-ámmal és szelektíven) üldöz, a kis korrupciós körök és hálózatok rendszere (*petite corruption*). Alapvetően nem a jelenséggel, hanem a percepciójával fogalalkozik.

A mai magyarországi politikai/közéleti korrupció rendszerszerű és központosított, amint azt a kötetben is idézik, „amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája” (Lánczi András elhíresült kijelentése szerint), valójában a fékek és ellensúlyok kiiktatásával, törvénykezéssel, akár utólagos szabályalkotással helyzetbe hozni egy szűk oligarchakört, és „újtraosztani” az elérhető forrásokat, saját oligarcháinak juttatva minden járadékvadász vállalkozást. Azok a jelenségek, mint amelyeket Simicska, Vajna és mindenekelőtt az ultraszerencsés Mészáros Lőrinc neve fémjelez, példátlanok a politikai Nyugat világában. Ezek az előzetesen vagy utólagosan „lepapírozott”, úgymond törvények által szabaddá tett jelenségek inkább tartoznak a „posztkommunista maffiaállam” – mondjuk a putyini rendszerből ismerős – korrupciós formáihoz, hogy akár a régió más országainak magas korrupciós rátájához lehetne hasonlítani. Vitatott és vitatható Magyar Bálintnak és társainak analitikus fogalma, a posztkommunista maffiaállam, viszont abban nincs vita, hogy az Orbán-rezsिम a közéleti korrupciónak olyan formáit alakította ki, ami nem összemérhető, más dimenzióban működik, mint a hétköznapi korrupciós játszmák (Magyar, 2015). A magyarországi központosított és a rendszer egészét átíró piramidális, egy központú közéleti korrupciót a leginkább összehasonlítható megközelítésben lehet tetten érni. Mondjuk, a román közéleti korrupció modelljével való összevetésben derül ki, hogy egészen más jellegű, hiszen egyetlen központ ellenőrzi kvázi az összes közforrást, és osztja újra kénye-kedve szerint, helyzetbe hozva klientúráját. Az átmenetet a kilencvenes évekre jellemző, régióbéli korrupciós hálózatokról a rendszerszintű, „új típusú” (bár pl. Oroszországra már régebben jellemző) nagykorruptióra Jancsics Dávid írja le. Az Orbán-rezsिम korrupciós hálózatai és azok dinamikája egyedülálló az EU-ban – ezért sokan nem is igazán értik –, hiszen az informális hálózatok, melyek a vezérhez kapcsolódnak egy központosított rendszerben, működtetik az állam formális intézményeit, és nem a korrupciós szereplők keresik a kormányzati struktúrákat korrupciós ajánlataikkal. A „maffiaállam” határozott lépéseket tesz az elosztási szabályok újraírására, és ezzel legálissá kívánja tenni a rendszerszintű kisajátítást. Az egész rendszert az egymástól függő és egymást zsarolni is képes szűk bizalmi kör működteti, kusza módon, hiszen senki nem tudhatja, hogy mikor és miért válik kegyvesztetté (Jancsics, 2014). Az új gazdasági és adminisztratív elit rekrutációjának folyamata egybeesik a korrupciós hálózatok rendszerszintű kiépítésével és összekapcsolásával, az informális elvárásokhoz igazított államapparátus keretében.

A hatalom azért teheti ezt, mert a választási rendszer torz és kiegyensúlyozatlan, és mert egyetlen vezető köré épül az egész párt és állami hatalom. Ezzel szemben Romániában – példának okáért – nincs egyetlen hatalmi központ, és a választási rendszer is arányos, nem alakulhat ki olyan piramidális rendszer, mint amit a mai magyar kormány épít(ett) ki (Magyari, 2015).

Korrekt, amit az elemző a hétköznapi korrupcióról és annak percepciójáról ír, csakhogy éppen a lényegét téveszti el. Összehangolt, korrupcióellenes szakpolitikákat csak a rendszer

központi magját jellemző „rendszerszintű és hálózati” vagy strukturális korrupció leküzdését követően lehet hitelesen és hatékonyan működtetni. Az elitváltás, amelyet az erőforrások újraszétosztásával a rezsim erőltet, egy saját klienteláris elit kialakításával, mely minden kulcsfontosságú intézményt uralna – függetlenül szakmai kompetenciájától, politikai „megbízás” alapján –, egyre lehetetlenebbé teszi, sőt egy újabb rendszerváltástól teszi függővé a közéleti korrupció kérdéskörének kezelését.

Weyer Balázs (Hogyan mentjük meg a sajtót, hogy az megmenthesen minket? A szabad média anyagi és intézményi kereteinek kiépítése) hasznos és közérthető módon vázolja a sajtó függetlenségét akadályozó tényezőket. Magát a sajtó függetlenségének fogalmát is igen meggyőzően határozza meg: „A függetlenség nem az jelenti, hogy nem gondolunk semmit a világról. Jelenti viszont azt, hogy személyes érdekeinket és meggyőződéseinket alárendeljük egy adott szakma szabályainak és ethosának”. Kimerítő és sokoldalú azoknak a hatásoknak a vázolása, melyek a mai magyarországi médiateret érik, és amelyek mindenike károsan hat a függetlenségre, a sajtószabadságra (üzleti, szabályozási és hatósági, politikai, tulajdonosi, reklámpiaci, technológiai, érdekvédelmi, társadalmi bizalomhiány, globális piaci trendek). Viszont nem igyekeznek valamiféle rangsort fölállítani a hatásokat és azok intenzitását tekintve, mintha mindenik tényező usque ugyanolyan súllyal esne a latba, amikor a függetlenség sérüléséről van szó, és a különféle felsorolt hatások külön-külön fejtenék ki hatásukat.

A minőségi közéleti sajtó van a legnagyobb válságban, fejt ki szerző, és ezzel el is jutunk oda, hogy ezt közvetlenül az üzleti élet szerkezetéhez kapcsolja – megítélésem szerint tévesen –, a profitabilitás csökkenéséhez, és nem a közmédia megszállásához. Pedig a valóságban a közéleti média megszállásának (tehát egy politikai aktus) és általában a sajtószabadságot nem tűrő, azt korlátozó politikai szándéknak rendelődik alá az összes többi torzítást előidéző hatás. Ebből következik a szabályozás és felügyelet egyoldalúságától a piaci viszonyoknak a kormányreklámok klienteláris szétosztásából származó torzító hatásán át egészen a tulajdonviszonyok önkényes átalakításáig minden más negatív hatás. Ezért az ajánlott megmentési stratégia, az „önszabályozás” erőtlen és aránytalanul nagy feladatnak tűnik. Az önszabályozás számára is – megítélésem szerint – a közmédiák független, megbízható, hiteles, pontos és etikus működése lehetne a mérce. De az olvasói/fogyasztói bizalmatlanság leküzdése sem lehetséges (média)politikai váltás nélkül, hiszen alapja a politikai bizalmatlanság, melynek csak folyománya a médiákkal szembeni megosztott és alacsony bizalom.

Bárdi Nándor (Álságos állítások a magyar etnopolitikában. A külhoni magyarok és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája) hozzánk közelebb hozza a helyzetértelmezést, amikor az etnopolitikákat elemzi, melyek mögött egy sajátos, de változó elképzelésrendszer húzódik meg a határon túli magyarságról. Ennek a vízióknak gyakran az alapjai is tévesek, és végigkísérik őket az elit szintjén is létező „magyarságpolitikai kettősség”: egyszerre támogatják a szülőföldön való boldogulást és – bár áttételesen de – a Magyarországra való kivándorlást. A kialakult kettős beszéd a határon túli politikusokra és etnopolitikai vállalkozókra is kiterjedt, ti. egyszerre igyekeznek „működtetni a rendszert”, folytatják a hétköznapi kijárópolitikát, és szenvedik el a magyarországi „vezérdemokrácia” (micsoda egy önellentmondó kategória) következményeként előállt, ezt akadályozó „lojalitásretorikát”, ami a szimbolikus politikát még lehetővé teszi, a szakpolitikákat viszont már nem. Lefordítva Bárdi azt fejtegeti, hogy a jelenlegi rezsim egy-

szerre tesz úgy, mintha nem a küllhoni magyarokat szeretné betelepíteni (ezért a szülőföldön maradásra, pontosabban minden szakpolitikai megfontolás nélkül épít határon túli klientúrát, erre is fordít közpénzeket), hanem a maradást segíteni, miközben valódi szándéka az „anyaországi” munkaerőhiány pótlása a határon túliakból. Vége annak a rövid időszaknak, amikor a küllhoni magyarok – elsősorban Romániában és Szlovákiában, de máshol is – „párhuzamos kisebbségi társadalmakat próbáltak felépíteni”, ennek keretében megfogalmazni jövőképet közösségeiknek. Viszont mára – az Orbán rendszer központosító és autonómiaellenes lépéseinek következtében, bár ezt Bárdi ódzkodik kimondani, és a határontúli elitek (legalábbis a mainstream) Magyarországgal, az ottani hatalommal és „vezérelvűséggel való „azonosolásuk révén – elvesztik önálló jövőképteremelésre való képességüket, /és/ akkor megszűnik a közösség önálló, regionális érdekartikulációja”. A küllhoni magyarság kérdésének pártpolitikáknak való alárendelése és az elbillent magyar politikai mezőny olyan kiszolgáltatott helyzetbe hozza a határon túli magyar szervezeteket, mely önállóságuk feladására kényszeríti őket. Többek között a kettős állampolgárság intézménye és a Budapest felé fordulás, a preferenciális, szakmailag megalapozatlan pénzosztás a határon túli magyar kisebbségi elitek „legitimációs válságát” okozzák, mozgósítóképességük csökkenését és, gyakorlatilag, önállóságuk fölszámolását idézi elő.

A szerző a tőle megszokott egyensúlyozó óvatossággal vázolja kritikáját, és kiutat sem vázol a pártpolitikának alárendelt, határon túli önálló politikálás elsorvasztása ellen, nem is könnyű ilyent megfogalmazni, sem történeti, sem szociológiai vagy politológiai értelemben.

A rövid bemutatással és kritikai megjegyzésekkel az elitek szerepéről és felelősségéről írottakra igyekeztem reflektálni, annak tudatában, hogy az elit rendelkezik mindazokkal az anyagi és szellemi erőforrásokkal, amelyekkel képes kontrollálni a róla kialakuló képet, és ráadásul a saját szerepfelfogásait általánosítani képes, stb., ráadásul soha nem egységes, ezért ajánlatosabb többes számban utalni rá.

A különféle elitek – mindenekelőtt a politikai és gazdasági kerülnek szóba – társadalmi szerepét, a kialakult válsághelyzetekben viselt felelősségüket tekintve a kötet szerzői kritikusak. Összefoglalva, a szerzők azt róják föl a rendszerváltás elitjeinek, hogy lecsökkent az irántuk érzett bizalom: mert a nyugati jólétet ígérték, a gyors fölzárkózást, és amennyiben ez illúziónak bizonyult, csalódtak/kiábrándultak a polgárok a szóvivőkből is; mert a „fél tudású elit” keveset tett az új piaci intézmények és mechanizmusok megerősítéséért; mert a teljesítményelitek nem vállaltak közéleti szerepet, szemben a rezsikonform elitekkel, és végül a határon túli magyarokkal kapcsolatban kettős beszédre és nemzetegyesítési illúziókra építették egész stratégiájukat. Nagyjából és mindenestül az a javaslat körvonalazódik az elitek jövőbeni szerepvállalásával és felelősségével kapcsolatban, hogy maradjanak kívül a politikai/hatalmi mechanizmusokon. Másfelől, és ezzel összefüggésben pedig, koncentráljanak az igazi – nemzetközi mércével is mérhető – teljesítményre. És végül legyenek képesek egységesen föllépni, mert eddig az volt a jellemző, amit *Szalai Erzsébet* ír le szemléletesen, és ami egy egész társadalom számára tűnik járható alternatívának: a közös föllépés helyett a különböző szintű hatalmi szereplőkkel kötött egyéni különalkuk (Szalai, 2006). És ez volt a legkisebb ellenállás irányába való mozgás, amiért a politikai elittel összefonódott egyéb természetű elitek is alárendelődtek, kiszolgáltatottá váltak a hatalommal szemben. A szerzők egyetértenek abban, hogy ezt a „függetlenségi háborút” a

magyarországi eliteknek meg kell vívni, mégha ez marginalizálódással, forrásvesztéssel is jár a számukra.

HIVATKOZÁSOK REFERENCES

1. Jancsics D. (2014). Megbízók, brókerek, strómanok. A hálózatos korrupció alakváltozása, In: Magyar B.–Vásárhelyi M. (szerk.): *Magyar polip 2.*, Budapest, Noran Libro. 160–174.
2. Magyar B. (2015). *A magyar maffiállam anatómiája*, Budapest, Noran Libro.
3. Magyar N. L. (2015). A közéleti korrupció román modellje, In: Magyar B.–Vásárhelyi M. (szerk.): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. 3.*, Budapest, Noran Libro. 521–547.
4. Magyar N. L. (2017). Gondolatok a társadalomtudományok jelenlegi helyzetéről. *Erdélyi Társadalom*, 15 (1), 175–193.
5. Szalai E. (2006). *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...*, Budapest, Ú.M.K.

Nemzet és migráció: „otthon” és Európában Nation and Migration: „at Home” and in Europe

Csepeli György és Örkény Antal (2017) *Nemzet és migráció* című könyve több szempontból is jókor, „jó időpontban” jelent meg. Egyrészt, a nemzeti problematika, a nemzeti ideológia egyre fontosabb politikai eszközzé vált, de ennél is fontosabb az, hogy a migráció témája központi kérdéssé vált a mai Magyarországon, és az idegenellenesség európai sajátosságainak, regionális eltéréseinek megértésében e könyv fontos szerepet játszik. A szerzőknek komoly előzetes munkásságuk van a nemzeti identitás vizsgálatában (lásd Csepeli 1992, Csepeli–Örkény–Szekelyi 2002, Csepeli–Örkény 2007, Csepeli–Prazsák 2015), tehát számíthatunk arra, hogy nem fognak mindent újra leírni a kérdéskört érintve.

A könyv négy részre tagolódik. Az első fejezet elméleti jellegű, a nemzetek felemelkedését, a nemzetté válás elméleti fogalmi megközelítését és annak magyar sajátosságait ismerhetjük meg.

A modernitás és a nemzeti fejlődés kapcsolatát taglalva a szerzők rátérnek Európa három történeti régiójának kérdésére, ahol a Szűcs Jenő-féle tipológiát használják fel a kutatás konceptualizálásához, hiszen, mint látni fogjuk, később a könyvben az európai országokat regionális csoportosításban elemzik. A könyv első, elméleti fejezete rövid, de foglalkozik az etnikai-nemzeti kisebbségekkel, itt főleg olyan megközelítéseket tárgyalnak, amikor a kisebbség a nemzeté válási folyamat során együtt élt a többséggel, de mint tudjuk, Közép- és Kelet-Európában gyakori az a kisebbségi helyzet is, amikor a határok megváltozásával kerül új országba az immár nemzeté válási folyamaton átesett közösség, és ott kisebbséggé válik (lásd Horváth 2006, Veres 2015). Ezzel együtt, a kisebbség-többség viszonyának szociálpszichológiai dinamikái, amelyet leírnak, általánosan érvényesek bármiféle módon kialakult kisebbségek vonatkozásában. A következő alfejezet globalizáció kihívásaival foglalkozik elméleti szempontból, keresve a választ arra, hogy kellene az Európai Uniót minél működőképesebb, „multietnikus nemzetpolitikai rezsimmé” alakítani. A szerzők szerint: „Egy olyan identitásminta kultivációjára lenne szükség, amely az Európai Unió területén élő emberek számára az »európai« kategória jegyében lehetővé tenné az azonosulást, megtartva az egyes nemzeti és etnikai kategóriák szerepét az identitás alakításában”. A szerzők azzal a gondolattal fejezik be az elméleti részt, hogy a „multietnikus állam csak akkor működőképes, ha van egy közvetítő nyelv, melyet az állam területén élő emberek mindegyike megért. [...] A politikai akadályoktól eltekintve, az Európai Unió multietnikus állammá való átalakulásának legnagyobb gyakorlati akadálya a közvetítő nyelv hiánya” (Csepeli–Örkény 2017. 21.).

A második fejezet a nemzeti identitással foglalkozik Európában. Az első két alfejezetben a nemzeti identitás tudáskészletéről, valamint annak szociológiai modelljéről olvashatunk, itt operacionalizálják az empirikusan megvizsgált kérdéseket. Ennek értelmében röviden leírták és empirikusan is tesztelték a nemzethez fűződő identitás elemeinek piramisszerkezetét, amelyben legalul a spontán nemzeti identitás helyezkedik, el ezt követve hierarchikusan felfelé a nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség és szégyen, az etnocentrizmus, a xenofóbia és a nacionalizmus.

A *Kutatásról* szóló alfejezetben leírják, hogy az empirikus elemzés elsősorban a 2013. évi ISSP nemzetközi összehasonlító survey-kutatássorozatra épül, esetenként az 1995. és 2003. évi survey-vizsgálatok adataival kiegészítve. Ezek a kutatások kifejezetten a polgárok nemzeti identitását vizsgálták, benne a kisebbségekkel, az idegenekkel kapcsolatos percepciókat, kiterve a transz- vagy szupranacionális identitások kialakulására.

Az első empirikus alfejezet a spontán nemzeti identitással és a csoportban betöltött tagsággal, valamint a nemzeti büszkeséggel foglalkozik. Itt tárgyalják a nemzeti tudáskészlet szerkezetét, rámutatva arra, hogy a spontán nemzeti identitás az arkhimédészi pont, melyre a nemzeti azonosságtudat teljes érzelmi és gondolati építménye épül.

Ebben a részben a 2003. évi ISSP-kutatás keretében felmérték, hogy az egyes országokban önmaguk meghatározása során a megkérdezettek milyen fontosnak tartják az egyes kategóriákat. A különböző csoportkategóriák fontossága kapcsán megtudhatjuk, hogy a modern társadalomban felnőtt férfiak és nők identitása sok dimenziót foglal magában, melyek közül a nemzeti identitás csak egy a sok közül, és a legtöbb országban nem is számít a legfontosabbnak.

Európában, ha az emberek az identitáskategóriák széles választékával szembesülnek, akkor a többség korántsem a nemzeti kategóriát választja elsőként fontosság szerint. Az általános kép azt mutatja, hogy az emberek Európában leginkább fontosnak a családban betöltött szerepüket tartják, amit a foglalkozási és a nemi szerepek követnek. Hasonló eredményeket mértünk Erdélyben már 2000-ben, itt sem számított a nemzeti kötődés az egyéni identitások legfontosabb elemének (Veres 2005).

Megtudhatjuk azt is, hogy a spontán azonosulásból adódó közelségérzetnek nem a nemzet az egyetlen alapja. A legközvetlenebb kör, melyen belül az emberek biztonságban érzik magukat, az a szomszédság, a környék, ahol felnőtt vagy ahol éppen él. Ezt követi a környéknél távolabb, de a nemzetenél szűkebb kör, a táj vagy a régió. Utána következik a nemzet. Az azonosulás legtágabb térbeli köre a kontinens.

Az eredmények megfogalmazásához az európai országokat több csoportba sorolták. Az így létrejött regionális kategóriák a következők: EU-magországok, kontinensen kívüli EU-országok (Nagy-Britannia, Írország), északi országok, déli EU-országok, közép-európai országok, Oroszország és Törökország. Sajnos ez a módszer nem mindig teszi lehetővé egy-egy ország sajátos, kirívó adatainak megismerését, de érthető a szerzők törekvése az átlátható eredmények közzétételére, ahol nem veszünk el a részletekben.

A szerzők szerint az európai társadalmak legáltalánosabb jellemzője úgy fogalmazható meg, hogy mindenütt erős a nemzeti identitás. Bár a globalizáció általánosan elterjedt, és bármennyire erősödik az európai integráció, a nemzet mint közösségi tér és identitásteremtő vonatkoztatás csak keveset veszített a jelentőségéből. Az európai identitásnak viszont mindenütt nagyon gyenge a spontán érzelmi azonosulási potenciálja. A magországoknak nevezett „rég” európai uniós országokban, Észak- és Dél-Európában, valamint a közép-európai régióban mindössze közepes erősségű az emberek kötődése a kontinenshez, Törökországban és Oroszországban pedig kifejezetten gyenge ez.

A nemzeti identitás típusainak előfordulásához az identitás kritériumainak faktorelemzését használták. A válaszadóknak az alábbiak alapján el kellett dönteniük, hogy a nemzeti azonosulásuk szempontjából mennyire fontos számukra az állampolgárság, a lakóhely, a születés helye,

az anyanyelv, a vallás, a szubjektív érzések és önmeghatározás, az országot vezérlő politikai-jogi alapelvek, valamint az etnikai eredet/leszármazás.

Az első faktor olyan válaszprofilot mutat, amely a vallás és a leszármazás kritériumait kivéve az összes többi kritériumot válogatás nélkül egységesen magában foglalja. Ezt az azonosulási mintát a skandináv régiót kivéve mindenütt kimutatták. A vallásra és a leszármazásra érzékeny válaszprofilot mutató faktor értékei feltűnően változtak régióként. A vallásnak és a leszármazásnak Európa nyugati és északi felében (beleértve Nagy-Britanniát) a válaszadók nem tulajdonítottak jelentős szerepet. Dél-Európa országaiban és a közép-európai országokban az emberek a vallást és a leszármazást számon tartják, de csak mérsékelten tartják fontosnak a nemzeti identitásban. Ezzel szemben az oroszok és a törökök szemében a vallás és a leszármazás a nemzeti identitás döntően fontos kritériumai.

A szerzők a nemzeti identitás dimenzióit sorra megvizsgálták, ezek közül csak néhányat fogunk kiemelni. A nemzeti büszkeségre „okot adó” tényezők közvetve utalnak arra, hogy az illető ország polgárai inkább mérhető vagy inkább szimbolikus, kevésbé mérhető dimenziókban értelmezik a nemzet nagyságát.

A válaszok faktorelemzésével kimutatták, hogy az országok két csoportba sorolhatók. az első kategória országaiban a mérhető dimenziók képezik a nemzeti büszkeség alapját, így a demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a szociálpolitika és a kisebbségek védelme, ezek mindegyike a modernitás értékeivel hozható összefüggésbe. A második csoportban a tudomány, a sport, a művészetek, a hadsereg és a történelem témái kerültek.

A második csoport témái empirikusan igazolhatatlan támpontokat képeznek. Azokról, akiknek a büszkesége ezekben a témákban gyökerezik, Festinger (1954) fogalmát használva azt mondhatjuk, hogy a társadalmi összehasonlítás eszközével élve, a nemzeti büszkeséget jórészt mások véleményével és értékítéleteivel tudják igazolni. Ez a két megközelítés a nemzeti ideológiák epochalista és esszencialista diskurzusaival hozható összefüggésbe, ami a maga rendjén az államnemzeti vagy a kultúrnemzeti típusú integrációra vezethető vissza.

A kisebbség-többség viszony vizsgálatában a szerzők a dolog kulcsát az etnocentrizmus jelenségében látják. Kimutatták, hogy a legmagasabb etnocentrizmus-értéket Törökország és Oroszország esetében mérhetjük, annyira, hogy tipológiailag eltérően jelennek meg az adatokban Európa országaikhoz képest, míg a legalacsonyabb értékeket az EU magországaiban mérték. Ezek a különbségek azonban csupán relatívak, hiszen látható módon kisebb vagy nagyobb mértékben az összes régióban jelen van az etnocentrikus gondolkodásmód. Kimutatták, hogy minden európai ország válaszadóinak legalább fele rokonszenvezik az etnocentrizmussal, viszont a nyugat-európai országokban kevésbé eleven az etnocentrizmus, a közép- és kelet-európai országokhoz képest.

Az érzelmeknél az egyik legérdekesebb eredménynek tartják a szerzők is, hogy a szegényérzet a nemzet tagjainak, vezetőinek bizonyos cselekedetei miatt 1995 és 2013 között mindenhol növekedett, kivéve Oroszországot, ahol jelentősebb, és Magyarországot, ahol csak kis mértékű csökkenés következett be.

A harmadik fejezetben az idegenekkel szembeni attitűdöket mérték meg. Az idegenellenesség elméleti-fogalmi vizsgálatára is sort kerítettek a szerzők a fejezet elején, ezért a téma iránt érdeklődők tömören és közérthetően olvashatnak erről. Empirikus szinten az idegenellenesség és az előítéletesség összefüggését tesztelték a szerzők, rámutatva arra, hogy a szakirodalom rend-

szerint a migráns csoportokkal szembeni attitűddel azonosítja az idegenellenesség jelenségét, és itt Bernát et al. (2015) és Messing–Ságvári (2016) műveire hivatkoznak, egészen friss referenciákkal. Ezzel együtt a jelenség mérésének sokféleségét, és több lehetséges definíciót is felsorolnak.

A négyfokú skálán mért idegenellenességet más csoportokkal szembeni attitűdökkel való összevetése alapján igazolni látszik az a tézis, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség általánosságban, csoportoktól függetlenül hatja át az emberek gondolkodását (i. m. 79.). Ez a megállapítás különösen aktuális a mai Romániában, amikor egy potenciálisan kirekesztő, korlátozó intézkedésről szóló népszavazás mellett kampányolnak a romániai magyar kisebbség egyes egyházi és politikai vezetői. Ezzel egybehangzó kutatási eredményeket kaptunk egy magyar ifjúsági vizsgálat során is (Veres 2018).

A regionális eltérések mellett jelentős további különbségekre mutatnak rá a szerzők Nyugat-Európában: főképp Belgiumban és Nagy-Britanniában mértek az átlagnál magasabb idegenellenességet, az északi országokban főképp Finnországban (50%). Dél-Európa mindkét vizsgált országában kifejezetten alacsony a xenofóbia mértéke, alig haladja meg a negyven százalékot. A kelet-európai országok körében a legmagasabb a xenofóbia, élen Csehországgal, Magyarországgal és Szlovákiával, ahol ez 55% körül volt. A balti államok ötven százalék körüli értéket mutatnak, míg a balkáni országokban ennél jóval alacsonyabb, 46–48%.

Ezzel szemben 2013-ban számos országban az idegenellenesség mértéke alacsonyabb volt, így Írország, Izland, Németország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Svédország esetében az idegenekkel szembeni elutasítás mértéke 40 és 45% között mozgott.

Az idegenellenesség kapcsán a migrációra vonatkozó kérdéseket is vizsgálták, az itt kapott eredmények alapján megvizsgálták a migránsokkal kapcsolatos különböző narratívákat is. A közbeszéd migrációra vonatkozó, közkeletű sztereotípiáit elemezték (a fő témák: elveszik a munkát, növelik a bűnözést, aláássák a kultúránkat, nem hoznak anyagi hasznot), kitérve a bevándorlásnak tulajdonított politikai következményekre is (meg kell állítani az illegális migrációt, csökkenteni kell a bevándorlók számát, nem kell az integrációt erőltetni). Referenciaként az általános xenofóbia mértékével összevetve, az EU-magországekban és az északi országokban a negatív migránsellenes narratívák is az általános mutató szintjén mozogtak, viszont a közép-európai országokban, Oroszországban és Törökországban ezt is lényegesen meghaladták.

A negyedik fejezetben a szerzők kifejezetten a migrációval, új kisebbségekkel, migránsok társadalmi integrációjának kérdéseivel foglalkoznak. A migrációs jelenségeknek, típusainak és trendjeinek világméretű áttekintésével kezdik a fejezetet, kitérve a migrációs elméletekre is. Itt főleg Massey és társainak (1993) összefoglalójára építenek. A mai migráció formái azonban annál komplexebbek, mint ahogyan az a könyvben megjelenik (lásd Horváth 2012), de kétségtelen, hogy a magyarországi migránsok elemzésére a felhozott referenciák és tipológiák alkalmasak. Ám a könyv erőssége ezen fejezet kapcsán is a komplex empirikus elemzés. A migránsok társadalmi integrációjának különböző aspektusait egy 2009. évi, hat magyarországi migráns csoportra kiterjedő vizsgálat alapján elemzi Csepeli és Örkény. Megtudhatjuk, mennyire erős a határon túli magyarok, a kínaiak vagy a magyarországi arabok kötődése a kibocsátó országhoz, a saját etnikai közösséghez, illetve Magyarországhoz, Európához, mekkora a társadalmi távolság a magyarokkal szemben, és van-e migránsok közötti kötődés, szimpátia (nincs, vagy gyengébb mint más szimpátiák). Hátrányos megkülönböztetésre például a kínaiak 57, a vietnamiak 52%-

a panaszkodik, ezeket távolabbról követi az ukránok 35, és a határon túli magyarok 29%-a. Nyilván e százalékokat részben magyarázza az a tény is, hogy a legtöbb migráncsoportban a magyar nyelvtudás mértéke harminc százalék körüli, az ukránoknál meg 52%, de továbbra is marad egy jelentős tényező, amely erre nem vezethető vissza. Sok más kérdésre is választ kapunk, a migránsok iskolaválasztási mintáitól az integrációs stratégiáig. Ez utóbbi esetben megkülönböztetik az asszimiláns, transznacionális és a szegregált stratégiákat, bár ezekről a szerzők azt mondják, hogy „nem laboratóriumi tisztasággal mutathatók ki a különböző bevándorló csoportok karrierjében” (Csepeli–Örkény 2017. 135.). A transznacionális itt arra utal, hogy nem Magyarországon akarnak végleg letelepedni, ezért a hozzáállásuk is ennek megfelelő. Ezek megértéséhez ajánlott a könyvet elolvasni, amely online is elérhető, de annyit elárulunk, hogy a kínai és török migráns csoportok többsége Magyarországon a szegregált stratégiát választotta: nem asszimilálódnak, de hosszabb távon megtanulnak magyarul, és állampolgárságért folyamodnak.

A könyv a migránsellenességnek és a bevándorlók integrációjának európai kontextusban való elemzésével záródik. Megtudhatjuk, hogy a 2012. évi nemzetközi vizsgálat alapján is Magyarországon volt a legmagasabb mind az általános, mind pedig a szélsőséges idegenellenesség az EU-országokon belül, még Lengyelországhoz képest is. A migránsok és integrációs stratégiáik tipológiája európai kontextusban többféle, például megjelenik az „elidegenedett” kategória is, amelyhez Franciaországban a bevándorlók többsége tartozik, Nagy-Britanniában pedig 29%. Ezek olyan többgenerációs migránsleszármazottak, akik esetében, a szerzők szavai idézve, „az eredeti kollektív identitás kihűlt, erőtlen, az új kollektív identitás pedig nem jött létre” (i. m. 145.).

HIVATKOZÁSOK REFERENCES

1. Bernát, A.–Sik, E.–Simonovits, B.–Szeitl, B. (2015). *Attitudes toward refugees, asylum seekers, and migrants*. Budapest, TÁRKI.
2. Csepeli Gy. (1992). *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
3. Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M. (2002). *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest, Balassi Kiadó.
4. Csepeli Gy.–Örkény A. –Székelyi M.–Poór J.–Várhalmi Z. (2007). *Nemzeti érzés és európai identitás*. Budapest, Arktisz Kiadó.
5. Csepeli Gy.–Prazsák, G. (2015). *Old and new authoritarianism*. In: Murányi, I. (ed.): *Eternal return? The Specter of Radicalism among Young People in Europe and Hungary*. Budapest, L'Harmattan, 39–74.
6. Csepeli Gy., Örkény A. (2017). *Nemzet és migráció*. Budapest, ELTE TáTK.
7. Festinger, L. (1976/1954). *A társadalmi összehasonlítás elmélete*. In: Pataki F. (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Budapest, Gondolat, 259–291.
8. Horváth I. (2006). *Kisebbségpszichológia*. Kolozsvár, Egyetemi Kiadó.
9. Horváth I. (2012). *Migrația internațională a cetățenilor români după 1989*. In: Rotariu, T.–Voineagu, V. (szerk.): *Inerție și schimbare*. Iași, Polirom, 199–222.

10. Massey D. S.–Arango, J.–Hugo, H.–Kouaouci, A.–Pellegrino, A.–Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3, Sep.), 431–466. http://www.academia.edu/4394106/Theories_of_international_migration
11. Messing V.–Ságvári B. (2016). „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk.” *A magyarországi idegenellenesség okairól*. socio.hu. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/messing_sagvari.pdf; doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.17.
12. Veres V. (2005). *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
13. Veres V. (2015). *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvár, Egyetemi Kiadó.
14. Veres V.–Ruff T. (2018). *Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúsága körében*. In: Székely L. (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Budapest. 389–435.

BENEDEK JÓZSEF egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajztudományi Kar, a Magyar Földrajzi Intézet oktatója. Kutatási területei: társadalomföldrajz, regionális tudomány. E-mail: jozsef.benedek@ubbcluj.ro

DÁNIEL BOTOND szociológus, óraadó tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében. Doktori címét a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerezte. Kutatási területei: nonprofit háttérű szociális szervezetek; frissdiplomások munkaerőpiacon való elhelyezkedése, karrierútjai; szociális munkások életpályája. Elérhetőség: danielbotond@gmail.com

HADAS MIKLÓS, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. Érdeklődési területei: társadalmi nemek szociológiája, szociológiaelmélet, történeti férfikutatások, a kultúra szociológiája. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

KOCZISZKY GYÖRGY egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, a Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet oktatója. Kutatási területei: regionális tudomány, monetáris politika. E-mail: regkagye@uni-miskolc.hu

KOVÁCH IMRE, az MTA doktora, DSc, tudományos tanácsadó, a Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézetének kutatója és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék egyetemi tanára. A DE HTDI Szociológia és Társadalompolitika doktori program vezetője. Kutatási területei: vidék- és településszociológia, társadalmi rétegződés és integráció, elitek, fejlesztés- és projektszociológia, hatalmi viszonyok. E-mail: kovach.imre@tk.mta.hu

LOVAS KISS ANTAL kulturális antropológus, etnográfus, a Debreceni Egyetem, GyGyK Társadalomtudományi Tanszékének habilitált egyetemi docense. Kutatási területek: Gazdaságtanantropológia: lokális gazdasági stratégiák; a rendszerváltás és az EU-s csatlakozás hatása a vidék gazdaságára./ Kulturális érintkezés és változás: helyi ünnepek, fesztiválok átalakulása./ Migráció: transznacionalizmus; magyar–román határmentiség./ Globális kihívások, lokális válaszok./ Offline és online színterek kapcsolata. E-mail: lovaskiss@gmail.com

MAGYARI NÁNDOR LÁSZLÓ, PhD, antropológus, a BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének oktatója. Kutatási területei: nacionalizmus, valamint politika és korrupció. E-mail: nandormagyar@yahoo.com

MEGYESI BOLDIZSÁR, PhD, tudományos főmunkatárs, a Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézetének kutatója. Kutatási területei: vi-

dékkutatás, (vidékszociológia, agrárszociológia), társadalmi tőke, környezet és társadalom, fejlesztéspolitikai. E-mail: megyesi.boldizsar@tk.mta.hu

NAGY ZOLTÁN, PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, a Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet oktatója. Kutatási területei: gazdaságföldrajz, városföldrajz. Email: regnzo@uni-miskolc.hu

SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA, PhD, egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet. Kutatási területei: megújuló energiák. E-mail: regtekla@uni-miskolc.hu

SZENDI DÓRA, PhD, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, a Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet oktatója. Kutatási területei: regionális tudomány. E-mail: regszdor@uni-miskolc.hu

VERESNÉ SOMOSI MARIANN egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, a Vezetéstudományi Intézet oktatója. Kutatási területei: vezetéstudomány, innováció. E-mail: veresne.somosi.mariann@uni-miskolc.hu

VERES VALÉR, PhD, szociológus, hab. egyetemi docens, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének vezetője. Kutatási területei: kisebbségi nemzeti identitás, ifjúság és társadalomszerkezet, társadalmi fejlődés és népességfogyás. E-mail: veresv@socasis.ubbcluj.ro